श्री

माधवनिदान

त्यासंस्कृतमूळग्रंथाचें मराठी भाषांतर

लोककल्याणार्थ.

कृष्णाशास्त्री भाटवडेकर यांणीं

केलें

तें

मुंबईत

महादेव गोपाळशास्त्री अमरापुरकर यांणीं

आपले

स्वतांचे

छापखान्यांत छापिलें.

आवृत्ती २ दुसरी.

शके १७८८

सन १८६६

प्रस्तावना.

सांप्रत काळीं लोकांस मराठी भाषेची अभिरुचि फार लागली आहे, त्या मुळें जे अत्यंत उपयोगी, व अवश्य संग्राह्य ग्रंथ संस्कृत किंवा इतर भाषेंत आहेत, त्यांचें ज्ञान साधारण लोकांस प्राप्त होत नाहीं, अशा ग्रंथांचीं मराठी भाषांतरें करण्याचा हल्लीं फार प्रचार पडला आहे; आणि नाना प्रकारच्या विषयांच्या ज्ञानाचा प्रसार चहूंकडे व्हावा या साठीं मोठमोठाले विद्वान लोक झटत आहेत, तेव्हां असल्या उपयुक्त ग्रंथाचें मराठी भाषांतर सर्वांच्या उपयोगीं पडेल, असें मनांत आणून आम्हीं त्या कृत्यास हात घातला आहे.

माधवनिदान हा ग्रंथ होऊन सुमारें सातशें वर्षें झालीं असतील; त्या ग्रंथाचा कर्ता **माधवाचार्य** ह्या नांवानें मोठा विख्यात पंडित होता. **सायनाचार्यांचा** बंधु त्यास ही माधव म्हणत असत. तो त्या ग्रंथाचा कर्ता आहे, असें कित्येक लोक म्हणतात; परंतु तो नसावा असें वाटतें, कारण माधवनिदानावर "आतंकदर्पण" म्हणून एक टीका आहे, तिच्या आरंभीं टीकाकारानें एका श्लोकांत **हम्मीर** राजाचें नांव घातलें आहे, यावरून तो टीकाकार त्या राजाच्या पदरीं होता, असें अनुमान होतें, प्राचीन इतिहासांच्या शोधावरून असें कळतें कीं, हा हम्मीर राजा चवदाव्या शतकांत होता. त्याच शतकांत **सायनाचार्यांचा** बंधु **माधव** ही **विजया** नगरा मध्यें **बुक्क** राजाचा प्रधान होता, तेव्हां त्या पूर्वीं शें पन्नास वर्षें तरी **माधवनिदान** हा ग्रंथ झाला असावा; माधवाचार्य (विद्यारण्य) याचे ग्रंथ सर्व शास्त्रांत आहेत; —धर्मशास्त्रांत- कालमाधव; अलंकारांत शंकरविजय; वेदांतशास्त्रांत- पंचदशी; इत्यादि त्यावरून निदान माधव ही त्याचाच ग्रंथ असावा, असें लोक अनुमान करितात, परंतु त्यास कांहीं आ-

धार नाहीं, दुसरें असें कीं, मधुकोश कर्त्यानें आपल्या टीकेच्या शेवटीं- "श्रीमाधवेनेंदुरात्मजेन" असें लिहिलें आहे, त्यावरून निदान कर्त्या माधवाच्या पित्याचें नांव इंदुकर हें होतें. विद्यारण्याच्या पित्याचें नांव इंदुकर हें नव्हतें. त्या वरून असें सिद्ध होतें कीं, दोघे माधव वेगवेगळ्या त्या काळीं जन्मले असावे.

माधवनिदान हा आकर ग्रंथ आहे; त्याच्या मागुन **भावप्रकाश, चिकित्सामृतसागर, वैद्यरहस्य, योगरत्नाकर,** आणि **चिकित्सासार** आदिकरून जे अलीकडे ग्रंथ झाले आहेत, त्या मध्यें त्यात्या ग्रंथ कारांनीं माधवाचेंच निदान घेतलें आहे. निदाना विषयीं माधवासारखा दुसरा ग्रंथ पाहाण्यांत येत नाहीं, वैद्यशास्त्रांत जे मोठे नामांकित ग्रंथ आहेत, त्या मध्यें एकेकाचा एकेक गोष्टी विषयीं उत्कर्ष आहे, तो असा- "निदानेमाधवःश्रेष्ठःसूत्रस्थानेतुवाग्भटः ॥ शारीरेसुश्रुतःप्रोक्तश्चरकस्तुचिकित्सिते ॥१॥"

अर्थ- निदानाविषयीं माधव श्रेष्ठ; सूत्रस्थानाविषयीं वाग्भट श्रेष्ठ; शारीराविषयीं सुश्रुत श्रेष्ठ; आणि चिकित्से विषयीं चरक- श्रेष्ठ;

कोणी कदाचित असें म्हणेल कीं, इंग्लिशांच्या सुधारलेल्या- वैद्यकाचा हल्लीं लोकांमध्यें पुष्कळ प्रसार झाला आहे तर हिंदु वैद्यक- प्रसिद्धीस आणाण्या विषयीं व्यर्थ श्रम करूं नयेत, कारण त्यांच्या- व त्यांच्या निदानाच्या व चिकित्सेच्या रीती अगदीं विरुद्ध दिसतात तर त्या विषयीं आमचें असें म्हणणें आहे कीं, त्यांनीं इंग्लिश वैद्यक व हिंदु वैद्यक त्यांची परस्पर तुलना करून पाहावी. आणि जरते- स्वदेशाभिमान बाळगीत असतील (देशाभिमान बाळगणें हा मनुष्याचा धर्म होय) तर आपल्या प्राचीन ऋषींनीं सतत श्रम करून आपल्या हितासाठीं काय काय गोष्टी लिहून ठेविल्या आहेत

त्यांचा वास्तव विचार करून त्या उद्यास व पूर्णतेस आणण्यास-जे कोणी झटत असतील त्यांस दोष देणार नाहींत.

हिंदु वैद्यक आणि इंग्लिश वैद्यक हीं साधारण दृष्टीनें पाहातां-अगदीं विरुद्ध दिसतात, परंतु शास्त्र दृष्टीनें त्यांची एक वाक्यता-करण्यास झटलें तर होण्या सारिखी आहे, पण एका मनुष्यास-दोन्ही वैद्यकाचें ज्ञान असलें पाहिजे, दोन्हीं वैद्यकें चांगलीं जाण-णारा असा वैद्य विरळाच आढळेल.

त्या ग्रंथात रोग जाणण्या विषयीं कारण, पूर्वरूप, रूप, उपशाय, आणि संप्राप्ति, असे पांच उपाय प्रथम सांगून नंतर ज्वरादि रोगांचीं निदानें सविस्तर सांगितलीं आहेत.

भाषांतरा मध्यें मूळ ग्रंथाच्या अधिकस्पष्टी करणार्थ स्थळ विशेषीं मधुकोश टीकेचा सारांश घेतला आहे. आणि जीं निदानें माधवांत नाहींत, तीं इतर ग्रंथांतून घेउन ग्रंथाच्या शेवटीं परिशिष्ट-रूपानें लिहिलीं आहेत.

वैद्य लोक नाडी पाहून रोगाची परीक्षा करितात, आणि रोग्यानें जें जें खाल्लें असेल तें सांगतात, असें पूर्वीच्या लोकांचें म्हणणें आहे, व पूर्वीच्या नामांकित वैद्यांची त्या गोष्टी विषयीं लोकांत अद्यापी प्रसिद्धिही आहे. परंतु त्या गोष्टीचा वास्तविक विचार करून पाहातां आत्रेयसंहिता, चरक, सुश्रुत, वंगसेन, भेड, वाग्भट्ट, आदिकरून महान् महान् ग्रंथांत नाडी परीक्षेचा कोठें उल्लेख-नाहीं, पण शार्ङ्गधर, चिकित्सासार, आदिकरून अर्वाचीन ग्रंथांत ती पाहाण्यांत येते, तिचें वास्तव ज्ञान आणि अनुभव असणारे असे वैद्य या भूमंडळावर थोडेच निपजले असतील. तुस्ता-नाडी परीक्षे वरून ज्यांस रोगाचें खरोखर ज्ञान होत असेल, त्यांस तें केवळ चातुर्यानें किंवा देवता साक्षात्कारानें होत असेल असें-

मानलें पाहिजे.

त्या ग्रंथांत स्थलविशेषीं भ्रांतीनें किंवा लेखक प्रमादानें कांहीं चुका पडल्या असतील, त्या विषयीं रसज्ञांची प्रार्थना अ र्थीवृत्तानें करितों.

रसिकवरप्राणेशों, केलाजोतद्दहि्मर्दएकांतीं ॥
कोपानदेंचिपरितो, दीर्घदशाउत्सवासवेस्वांती ॥१॥

त्याचें तात्पर्य असें कीं, कोणाला दोषोद्घाटन करणें झाल्यास त नें एकांतीं कळवावें म्हणजे त्यांत संतोष आहे. दुसरा अर्थ शृंग रपर आहे तो स्पष्टच आहे.

१ प्रसवे.

श्री

अनुक्रमणिकाप्रारंभः

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका.

परिशिष्ट.

इतिमाधवस्यानुक्रमणिकासमाप्ता.

श्री.

माधवनिदानप्रारंभः

प्रथमतः माधवाचार्य, ग्रंथ निर्विघ्नपणें समाप्तीस जावा, या बुद्धीनें शिवाचें मंगल करितात.

श्लोक.

प्रणम्य जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणम्॥ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं त्रैलोक्यशरणं शिवम्॥१॥ ॥

अर्थ— जगताची उत्पत्ति, पालन आणि संहार यांस कारणभूत, स्वर्ग ह्मणजे सुख, अपवर्ग ह्मणजे मोक्ष यांचें द्वार ह्मणजे उपाय, आणि त्रैलोक्याचें रक्षण करणारा असा जो शिव त्याला नमस्कार करून हा पुढील ग्रंथ रचितो, असा पुढील श्लोकांत संबंध आहे.

स्वर्ग मोक्षाचें द्वार ह्मणून सांगीतलें, येणेंकरून सकल पुरुषार्थहेतुत्व सुचविलें, कारण, सुखप्राप्ति आणि दुःखनाश याव्यतिरिक्त पुरुषार्थच नाहीं. हरादि अन्य पर्याय शब्द असतां येथें ग्रंथकारानें शिवपदाची योजना अशासाठीं केली कीं, अध्ययन करणाराचें कल्याण व्हावें, लोकांचें कल्याण करितो म्हणून महेश्वराला शिव असें ह्मणतात.

नानामुनीनां वचनैरिदानीं समासतः सद्भिषजां नियोगात्॥ सोपद्रवारिष्टनिदानलिंगो निबध्यते रोगविनिश्चयोऽयम्॥२॥ ॥

अर्थ— नानाप्रकारच्या ऋषींच्या वचनानीं, आणि सद्वैद्यांच्या आज्ञेनें, उपद्रव, मरणसूचक चिन्ह, रोगोत्पादक हेतु, आणि रोगज्ञापक हेतु, यांसहित रोगांचा निर्णय ज्यांत सांगीतला आहे

असा हा ग्रंथ आह्मी संक्षेपानें रचिलों.

नानातंत्रविहीनानां भिषजामल्पमेधसाम्॥ सु-
खंविज्ञातुमातंकमयमेवभविष्यति॥ ३॥ ॥

अर्थ- नाना प्रकारचीं तंत्रें (शास्त्रें) ज्यांस माहीत नाहींत, अशा अल्प बुद्धीच्या वैद्यांस सुखानें रोग ज्ञान होण्यास हाच ग्रंथ उपयोगी पडेल.

व्याधिजाणण्याचे उपाय पांच आहेत ते सांगतों.

निदानंपूर्वरूपाणिरूपाण्युपशयस्तथा॥ संप्राप्तिश्चे
तिविज्ञानंरोगाणांपंचधास्मृतम्॥ ४॥ ॥

अर्थ- निदान, पूर्वरूप, रूप, उपशय, आणि संप्राप्ति, हे पांच प्रकार रोगजाणण्यासाठीं सांगितले आहेत. ह्या निदानपंचकाचा अर्थ पुढें सांगितला आहे.

निदान.

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः॥ निदान-
माहुः पर्यायैः,

अर्थ- निमित्त, हेतु, आयतन, प्रत्यय, उत्थान, आणि कारण ह्या पर्याय शब्दांस निदान असें ह्मणतात. निदान ह्मणजे रोगाचें आदिकारण समजावें.

पूर्वरूप.

प्राग्रूपंयेनलक्ष्यते॥ ५॥ उत्पित्सुरामयोदोषवि
शेषेणानधिष्ठितः॥

अर्थ- पूर्वरूप ह्मणजे जेणेंकरून पुढें होणारा व्याधि विशेष समजण्यांत येतो तें. तें दोन प्रकारचें. एक सामान्य, आणि दुसरें विशिष्ट, सामान्य प्राग्रूप असें कीं, दोषविशेषानें असंबद्ध असा उत्पन्न होणारा व्याधि ज्या लक्षणानें समजतो तें पूर्वरूप होय.

विशिष्टप्राग्रूपाचें लक्षण.

लिंगमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम् ॥ ६ ॥

अर्थ- व्याधि अल्प असल्यामुळें जें अस्पष्ट लक्षण होतें तें विशिष्ट प्राग्रूप; म्हणजे त्या त्या व्याधीचें तें तें अव्यक्त रूप होय.

रूप.

तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥ संस्था
नं व्यंजनं लिंगं लक्षणं चिन्हमाकृतिः ॥ ७ ॥ ॥

अर्थ— तेंच पूर्वरूप व्यक्त झालें म्हणजे त्याला रूप असें म्हणतात, संस्थानादिक त्या रूपाचे पर्याय शब्द आहेत. चरकानें रूपाचें लक्षण सांगितलें आहे तें असें— व्याधींच्या ज्ञानासाठीं जीं लक्षणें सांगितलीं असतात, त्यांना रूप असें म्हणावें.

उपशय.

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥ औष
धान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ ८ ॥ विद्यादु
पशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥ विपरीतो-
ऽनुपशयो व्याध्यसात्म्यमिति स्मृतः ॥ ९ ॥ ॥

अर्थ- हेतुविपरीत, व्याधिविपरीत, हेतुव्याधिविपरीत, हेतुविपर्यस्तार्थकारि, व्याधिविपर्यस्तार्थकारि, आणि हेतुव्याधिविपर्यस्तार्थकारि, अशीं औषधें, अन्नें, आणि विहार, यांचा जो सुखकारक उपयोग त्याला व्याधीचा उपशय म्हणावा. व्याधिसात्म्य, हा त्याचा पर्यायशब्द सांगितला. औषधादिकांचा दुःखकारक जो उपयोग त्यास अनुपशय म्हणतात. व्याध्यसात्म्य, हा त्याचा पर्याय शब्द होय.

आतांच्यांचे उदाहरणांचें कोष्टक.

नावें	औषध.	अन्न	विहार.
हेतु विपरीत	शीतज्वरावर सुंठी वगैरे उष्ण	श्रमवायूपासूनझालेल्या व्याधीस मांसरस व भात.	दिवानिद्रेनें झालेल्या कफास रात्रीं जागरण.
व्याधि विपरीत	अतिसारावर स्तंभन, पाहाड मूळ वगैरे, विषावर शिरीष, कुष्ट, खैर, मेहास हळद.	अतिसारास स्तंभन. मसूरादि.	उदावर्तावर प्रवाहण छुंकुणें (वायूळावर खालीं नेणें) मंत्र, देवता, गुरूची उपासना करणें.
हेतुव्याधिविपरीत.	वायूचे सुजेवर दशमूळ वातहर आणि शोथहर.	वातकफ ग्रहणीवर ताक वातहर व कफहर ग्रहणीहर. शीतवातज्वरावर पेज.	स्निग्धजी दिवानिद्रा निजपासून झालेल्या तंद्रेवर रूक्ष रात्रीं जागरण.
हेतुविपर्यस्तार्थकारि.	पित्तप्रधान व्रणशोथावर पित्तकर उष्णपिंडी बांधणें.	पच्यमान व्रणशोथावर विदाहि अन्न.	वातोन्मादास त्रास देणें.
व्याधिविपर्यस्तार्थकारि.	ओकारीवर ओकारी करणारे गेळफळ.	अतिसारावर रेचक रक दूध.	ओकारीवर वमनासाठीं ओकारी बळानें आणणें.
हेतुव्याधिविपरीतार्थकारि.	अग्नीनें पोळल्यावर उष्ण अगरूचा लेप. अथवा विषावर विष.	मद्यानें झालेल्या उन्मादावर मादक मद्यपान.	आमजनित संमूढवायूवर, पोहणें. प्रवाहणा करून व्यायाम करणें.

या प्रमाणें उपशयाचें लक्षण जाणावें.

संप्राप्ति.

यथादुष्टेनदोषेणयथाचानुविसर्पता॥ निर्वृत्तिरा

मयस्यासोसंप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ १० ॥ ॥

अर्थ– दोषांची दुष्टि अनेक प्रकारची आहे, ह्मणून स्वकारणानें दुष्ट झालेला दोष स्वस्थांन सोडून ऊर्ध्वाधस्तिर्यगादि भेदानें चहूंकडे फिरूनजी रोगाची उत्पत्ति होते, तिला संप्राप्ति ह्मणजे दोषांची इतिकर्तव्यता ह्मणावी, जाति आणि आगति हे दोन तिचे पर्याय शब्द आहेत.

संप्राप्तीचे औपाधिक भेद.

संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ॥ साभिद्यते.

अर्थ– संख्या, विकल्प, प्राधान्य, अप्राधान्य, बल, अबल, आणि काल, हे संप्राप्तीचे भेद आहेत.

संख्यादिकांचें विवरण.

यथात्रैव वक्ष्यंतेष्टोज्वराइति ॥ ११ ॥ ॥

अर्थ– जसे ह्याच ग्रंथांत ज्वर आठ प्रकारचे सांगावयाचे आहेत. ह्याला संख्यारूप संप्राप्ति ह्मणावें.

विकल्परूप संप्राप्ति.

दोषाणांसमवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना ॥

अर्थ– परस्पर संबद्ध जाहले जे दोष ह्मणजे वात, पित्त, कफ, त्यांची अंशांश कल्पना ह्मणजे वातादिगत रौक्ष्यादिक धर्म ते एक दोन, तीन, किंवा सगळे होऊनजी वातादिकांच्या कोपाची कल्पना करणें, ती सविकल्प असें ह्मणावें, अशा प्रकारचा दोषकोप निदान वैचित्र्यानें होतो, उदाहरण. रौक्ष्य, शैत्य, लाघव, आणि वैशद्य इत्यादि गुणसंपन्न जो वायू त्याचा रौक्ष्यादिगुणसंपन्न कषाय रस आणि वाढाणा सर्व भावानें वर्धक आहे. तसेंच तिरवट रस सर्व भावानीं पित्ताचा वर्धक आहे. आणि कटु, उष्ण, तीक्ष्णत्वानें हिंग ही पित्ताचा वर्धक आहे. तसेंच मधुर

रस आणि म्हशीचें दूध हें सर्वभावें करून कफाचें वर्धक आहे. इत्यादि.

प्राधान्यरूप संप्राप्ति.

स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १२ ॥

अर्थ- व्याधिस्वातंत्र्यानें प्रधान, आणि पारतंत्र्यानें अप्रधान समजावी.

बलरूप संप्राप्ति.

हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥

अर्थ- हेत्वादिक सगळे असले तर व्याधी बलवान् जाणावा, आणि थोडे असले तर निर्बळ जाणावा.

काळरूप संप्राप्ति.

नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥ १३ ॥

अर्थ- नक्त ह्मणजे रात्र, दिन ह्मणजे दिवस, ऋतु ह्मणजे वसंतादिक, भुक्त ह्मणजे आहार, ह्यांचे अंश ह्मणजे एकदेश, तीहीं करून दोषानुसारें करून व्याधीचा काळ जाणावा. ह्मणजे रात्रीचे तीन भाग करून त्यांत पहिला भाग कफाचा, मधला पित्ताचा, आणि शेवटचा वायूचा, या प्रमाणेंच दिवसाचे भाग समजावे. वसंतकाळ कफाचा, शरत्काळ पित्ताचा, वर्षाकाळ वायूचा; या प्रमाणें जेवण होतांच कफाचा काळ, मध्यें अन्नाच्या पच्यमान अवस्थेमध्यें पित्ताचा, अन्नाचा चांगला पाक झाल्यावर वायूचा प्रकोपकाळ समजावा. ह्या काळावरून त्या त्या दोषाचें ज्ञान होण्यास कठीण पडणार नाहीं.

निदानपंचकाचा उपसंहार.

इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदेक्ष्यते ॥

अर्थ- या प्रमाणें निदान ह्मणजे काय? हें संक्षेपानें सांगीतलें, याचा विस्तार प्रति रोगास निदान पूर्वरूपादिकें करून पुढें सांगूं.

रोगाला कारण दोन प्रकारचें, एक दूरचें, व एक जवळचें, त्यांत आहारादिक हें दूरचें. आणि वातादिक हें जवळचें कारण होय. सर्व रोगांस वातादिक, हेंच कारण आहेत हें सांगतो.

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥ तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥

अर्थ- कुपित झालेले वात, पित्त आणि कफ, हे सर्व रोगाला कारण होतात. आणि नाना प्रकारचें अपथ्य सेवन हें वातादिकांच्या कोपाला कारण आहे.

या खेरीज दुसरें ही रोगाला कारण आहे तें सांगतो.

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ॥ तद्यथा ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ॥ रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां श्वासश्चाप्युपजायते ॥ प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोफ एव च ॥ अर्शोभ्यो जाठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ प्रतिश्यायादथो कासः कासात्संजायते क्षयः ॥ क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते ॥ १७ ॥ ॥

अर्थ- रोग ही रोगाचा निदानार्थ करणारा होतो, ह्मणजे रोगापासून रोग उत्पन्न होतो. या विषयीं येथेंच दृष्टांत सांगतो. ज्वर संतापापासून रक्तपित्त उद्भवतें; रक्तपित्तापासून ज्वर उत्पन्न होतो; रक्तपित्त आणि ज्वर यांपासून श्वास उत्पन्न होतो; प्लीहा (कवळू) वाढला ह्मणजे उदर रोग होतो; उदरापासून सूज येत्ये; मुळव्याधीपासून उदर रोग आणि गुल्म रोग उत्पन्न होतात; पडशापासून खोकला उत्पन्न होतो; खोकल्यापासून ओजः प्रभृति धातूंचा क्षय होतो; आणि हा क्षय

राजयक्ष्मा ह्मणून जो सर्व रोगांमध्यें राजा आहे. त्याला उत्पन्न करितो.

रोगोत्पादक जे हे रोग सांगितले ते उत्पन्न होतांक्षणीं दुसरा रोग उत्पन्न करितात. किंवा मागून कांहीं वेळानें करितात हें सांगतो.

ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः॥ ॥

अर्थ- ते रोग पूर्वी स्वतंत्र असून मागून त्यांनां कांहीं पुष्टिबळ मिळालें असतां हेत्वर्थकारी ह्मणजे रोग उत्पन्न करितात. जसा ज्वर रक्तपित्तास उत्पन्न करितो.

त्या रोगजनक व्याधीचें वैचित्र्य सांगतो.

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति॥ न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेपि च॥ एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यंते व्याधिसंकराः॥ ॥

अर्थ- कोणी एक दुसऱ्या रोगाला कारण होऊन शांत होतो; दुसरा, रोगाला उत्पन्न करून तसाच राहातो, या प्रमाणें मनुष्यांस व्याधीचे संकर मोठे क्लेशदायक दिसतात, जसें पडसें न जातां खोकला उत्पन्न होतो, मुळव्याध न जातां उदर आणि गुल्म हे होतात, हे नानाप्रकारचे व्याधी उत्पन्न करून दुःख देतात, आणि बहुत करून त्यावर चिकित्सा विरुद्ध असत्ये, ह्मणून हे रोग कृच्छ्रतम आहेत.

पूर्वी सांगितलें निदानपंचक जाणण्याची आवश्यता.

तस्माद्यत्नेन सद्वैद्यैरिच्छद्भिः सिद्धिमुत्तमाम्॥ ज्ञातव्यो वक्ष्यते योयं ज्वरादीनां विनिश्चयः॥ ॥

अर्थ- उत्तम सिद्धी मिळावी अशी ज्या सद्वैद्यांची इच्छा

आहे. त्याणीं ज्वरादिकाचें निदान जें पुढें सांगावयाचें आहे तें प्रयत्नें करून जाणावें.

ज्वरनिदान.

सर्वरोगांमध्येंज्वर प्रधान आहेम्हणूनपहिल्यानेंत्याचेंनिदानसांगतों.

दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससंभवः॥ज्वरो
ष्टधापृथक्द्वंद्वसंघातागंतुजः स्मृतः॥ ॥

अर्थ– दक्षप्रजापती पासून झालेल्या अपमानानें क्रुद्ध झालेला जो रुद्र ह्मणजे शिव, त्याच्या श्वासापासून उत्पन्न झालेला असा ज्वर आठ प्रकारचा आहे,— वात, पित्त, कफ, ईहीं करून ३ द्वंद्वज ३ सन्निपात १ आणि आगंतुज्वर १ मिळून संक्षेपानें ज्वर ८ प्रकारचा सांगितला आहे.

ज्वरसंप्राप्ति.

मिथ्याहारविहाराभ्यांदोषात्यामाशयाश्रयाः॥
बहिर्निरस्यकोष्ठाग्निंज्वरदाःस्युरसानुगाः॥ ॥

अर्थ– मिथ्या आहार आणि मिथ्या विहार यां पासूनदुष्ट झालले दोष (वातादिक) आमाशयाचा आश्रय करून कोष्ठाग्नी ला बाहेर काढून रस धातूला मिळून ज्वर उत्पन्न करितात. ही संप्राप्ति शारीरज्वराचीच आहे, आगंतुकज्वराची नव्हे, कारण त्यानां दोष संबंध मागूनहोतो.

ज्वराचेंलक्षण.

स्वेदावरोधः संतापः सर्वांगग्रहणंतथा॥युगपद्

अरोगेन्वसज्वरोव्यपदिश्यते ॥

अर्थ— ज्या रोगामध्यें घामाचा प्रतिबंध, देह, इंद्रिय, आणि मन, यांचा संताप, आणि सर्वांगास वेदना, हीं एक काळीं होतात त्याला ज्वर अ सें ह्मटलें आहे,— पित्त ज्वरांमध्यें घाम येतो, तेव्हां वर जें लक्षणं सां गितलें त्याला दोष आला; यावर जेज्जटादिक समाधान करितात कीं, स्वेदावरोध ह्मणजे "स्विद्यते अनेनेति स्वेदः" ह्या व्युत्पत्ती व रून स्वेद ह्मणजे अग्नि, त्याचा अवरोध म्हणजे दोष व्याप्ति, असा अर्थ केल्यानें लक्षणाचा व्यभिचार घडत नाहीं.

ज्वराचें पूर्वरूप.

श्रमोरतिर्विवर्णत्वंवैरस्यंनयनप्लवः ॥ इच्छाद्वेषौमुहु श्चापिशीतवातातपादिषु ॥ जृंभांगमर्दोगुरुतारोम हर्षोरुचिस्तमः ॥ अप्रहर्षश्चशीतंचभवत्युत्पत्स्य- तिज्वरे ॥ सामान्यतोविशेषात्तुजृंभात्यर्थंसमीर- णात् ॥ पित्तान्नयनयोर्दाहःकफान्नान्नाभिनंदनं ॥

अर्थ— आयास केल्या वांचून श्रम, चैन न पडणें, शरीरास ग्लानि, तोंड बेचव, डोळे पाण्यानें भरून येणें, थंडी, वारा, आणि ऊन, यांवर वारंवार इच्छा आणि द्वेष होणें, जांभया, अंग मोडून येणें, अंग जड होणें, रोमांच उभारणें, अन्नावर वासना नसणें, अंधारांत पड ल्या सारिखें वाटणें, संतोष नसणें, फार थंडी वाजणें, आणि बाल कादिकांचा द्वेष,— हीं लक्षणें ज्वर उत्पन्न होणार असतां सामान्यतः सर्व ज्वरांना होतात, आतां विशेष सांगतो.— वायू पासून ज्वर या- वयाचा असला तर जांभया फार येतात, पित्तापासून डोळ्यांची- आग होते, आणि कफा पासून अन्नद्वेष होतो.

वातज्वरलक्षण.

वेपथुर्विषमोवेगः कंठोष्ठमुखशोषणम् ॥ निद्रानाशः क्षवस्तंभो गात्राणां रौक्ष्यमेवच ॥ शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता ॥ शूलाध्माने जृंभणंच भवंत्यनिलजेज्वरे ॥ २८ ॥

अर्थ — कंप होणें, अनियत काळीं ज्वर अधीक उणा होणें किंवा येणें, घसा, ओठ, तोंड, यांस कोरड पडणें, निद्रा न येणें, शिंका न येणें, गात्रांना रूक्षता, मस्तक, हृदय, गात्रें यांचे ठाईं वेदना, तोंडाला विरसपणा, शौचास खडा होणें, पोटांत दुखणें, व वायूनें पोट फुगून दुखणें, जांभया येणें, हीं लक्षणें वातज्वरांत होतात.

पित्तज्वराचीं लक्षण.

वेगस्तीक्ष्णोतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ॥ कंठोष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ॥ पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक् पैत्तिके भ्रम एवच ॥ ३० ॥

अर्थ — ज्वराचा वेग तीक्ष्ण, अतिसार होणें, थोडी निद्रा, वांति, गळा, ओंठ, तोंड, नाक यांवर फोड, घाम, बडबड, तोंड तिखट, मूर्छा दिकांचें अज्ञान, दाह, उन्मत्तपणा, तहान, विष्ठा, मूत्र, नेत्र आणि त्वचा यांना पिवळेपणा, चाकावर बसून फिरल्या सारिखें वाटणें, हीं लक्षणें पित्तज्वरामध्यें होतात.

कफज्वराचीं लक्षण.

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ॥ शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तंभस्तृप्तिरथापिच ॥ गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोतिनिद्रता ॥ प्रतिश्यायो रुचिः का

रसः कफजेऽष्णोऽश्वरुकृता ॥ ३२ ॥

अर्थ—आंग ओल्या वस्त्रानें गुंडाळल्या सारिखें भासणें, ज्वराचा वेग मंद, थाकी असून काम करण्यास उत्साह नसणें, तोंडाला गोडी, मूत्र, मळ, आणि त्वचा, यांस पांढरेपणा, आंग ताठणें, तृप्ता सारिखी अन्नावर वासना नसणें, आंगास जडपणा, थंडी वाजणें, ओकारी आल्या सारिखी वाटणें, आंगाला कांटा येणें, फार झोंप, पडसें, अरुचि, खोकला, डोळ्यांस पांढुरकी, हीं लक्षणें कफज्वरामध्यें होतात.

वातपित्तज्वरल०

तृष्णामूर्छाभ्रमोदाहःस्वप्ननाशःशिरोरुजा ॥ कंठास्यशोषोवमथूरोमहर्षोरुचिस्तमः ॥ ३३ ॥ पर्वभेदश्चजृंभाचवातपित्तज्वराकृतिः ॥

अर्थ—ताहान, मूर्छा, भ्रम, दाह, निद्रानाश, मस्तकशूल, गळा, तोंड, यांचा शोष, मळमळ, रोमांच, अरुचि, अकस्मात् अंधारांत पडल्या सारिखें भासणें, सांध्याचे ठाईं वेदना, जांभया, हें वातपित्त ज्वराचें स्वरूप जाणावें.

श्लेष्मवातज्वर.

स्तैमित्यंपर्वणांभेदोनिद्रागौरवमेवच ॥ शिरोग्रहःप्रतिश्यायःकासःस्वेदाप्रवर्तनम् ॥ संतापोमध्यवेगश्चवातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ३४ ॥

अर्थ—आंग आर्द्रवस्त्रानें गुंडाळल्यासारिखें भासणें, सांध्यानां फूट, निद्रा फार येणें, आंग जड, मस्तकावर भार, पडसें, खोकला, किंचित घाम येणें, —, शरीराचा दाह, ज्वराचा वेग, मध्यम, या प्रमाणें वातश्लेष्म ज्वराचें स्वरूप जाणावें.

श्लेष्मपित्तज्वर.

लिप्ततिक्तास्यतातंद्रामोहःकासोरुचिस्तृषा ॥ मु
हुर्दाहोमुहुःशीतंश्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ॥ ३६ ॥

अर्थ—तोंड कडवट असून चिकट, झांपड, मोह, खोकला, अरु-
चि, तहान, वारंवार दाह होणें, व वारंवार थंडी वाजणें हें कफ पित्त
ज्वराचें स्वरूप जाणावें.

सन्निपातज्वरलक्षण.

क्षणेदाहःक्षणेशीतमस्थिसंधिशिरोरुजा ॥ सा
स्रावेकलुषेरक्तेनिर्भुग्नेचापिलोचने ॥ सस्वनौस
रुजौकर्णौकंठःशूकैरिवावृतः ॥ तंद्रामोहःप्रलाप
श्चकासःश्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ ३८ ॥ परिदग्धाखर
स्पर्शाजिव्हास्रस्तांगतापरम् ॥ ष्ठीवनंरक्तपित्त
स्यकफेनोन्मिश्रितस्यच ॥ ३९ ॥ शिरसोलोठनंतृ-
ष्णानिद्रानाशोहृदिव्यथा ॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणांचि
राद्दर्शनमल्पशः ॥ ४० ॥ कृशत्वंनातिगात्राणांप्रततं
कंठकूजनम् ॥ कोठानांश्यावरक्तानांमंडलानांचदर्श
नम् ॥ ४१ ॥ मूकत्वंस्रोतसांपाकोगुरुत्वमुदरस्यच ॥
चिरात्पाकश्चदोषाणांसन्निपातज्वराकृतिः ॥ ४२ ॥

अर्थ—क्षणांत दाह व क्षणांत शीत, हाडें, संधि, मस्तक यांचे ठांई
शूळ. डोळ्यांनां पाणी येणें, व ते गढूळ, लाल वटारलेले, असतात, कर्णा
नांत शब्द होतो, व शूळ होतो, गळ्यांत भाताचें कूस लागल्या सा-
रिखें दुखतें, झांपड, मोह, बडबड, खोकला, श्वास, अरुचि, भ्रम,
व जीभ कडांकडे सजळल्या सारिखी. व साणाचे पाना सारिखी खरखरीत,

अत्यंत आंग गळणें, रक्तपित्तानें मिश्रित असा कफाचा बेडका येतो, व मस्तक डोलतें, नाहान, झोंप न येणें, उरांत दुखणें, घाम, मूत्र, मळ, हे फार वेळानें थोडे होतात, गात्रें अत्यंत कृश होत नाहींत, निरंतर गळा घुरघुर वाजतो मंधमाशी चावल्या सारिख्या गांधी येतात, व काळसर व तांबुस वर्ण चकंदळें उठतात, व वाचा बसत्ये, कान, नाक, तोंड यांचे ठिकाणीं फोड येतात, व पोट जड होतें, वात, पित्त, कफ, यांचा पाक कालें करून होतो. हें सन्निपात ज्वराचें स्वरूप जाणावें.

अन्यग्रंथांतून घेतलेले त्रयोदश सन्निपातांचें निदान.

अम्लस्निग्धोष्णतीक्ष्णैःकटुमधुरसुरातापसेवा कषायैःकामक्रोधातिरूक्षैर्गुरुतरपिशिताहारसौहित्यशीतैः॥ शोकव्यायामचिंताग्रहगणवनितात्यंतसंगप्रसंगैःप्रायःकुर्वंतिपुंसांमधुसमयशरद्घर्मणेसन्निपाताः॥ १॥

अर्थ–आंबट, स्निग्धोष्ण, तीव्र, उष्ण, मधुर, मद्य, ऊन, किंवा शेक, तुरट, कामक्रोध, अतिरूक्ष, फार जड, आकंठ भोजन, आणि मांस भक्षण, शीत पदार्थ सेवन, शोक, श्रम, चिंता, पिशाच्चबाधा, फार स्त्री संग, या कारणांनीं, आणि चैत्र, वैशाख, अश्वीन, कार्तिक, श्रावण, भाद्रपद, या महिन्यांत मनुष्यांना प्रायः सन्निपाताचा प्रकोप होतो.

त्या सन्निपाताचीं नावें.

संधिकश्चांतकश्चैवरुग्दाहश्चित्तविभ्रमः॥ शीतांगस्तंद्रिकःप्रोक्तःकंठकुब्जश्चकर्णकः॥ वि-

रुग्वानोभुग्ननेत्रश्च रक्तष्ठीवी प्रलापकः ॥ जिव्हकश्चेत्यभिन्यासः सन्निपातास्त्रयोदश ॥ ३ ॥

अर्थ— संधिक, अंतक, रुग्दाह, चित्तविभ्रम, शीतांग, तंद्रिक, कंठकुब्ज, कर्णक, भुग्ननेत्र, रक्तष्ठीवी, प्रलापक, जिव्हक, अभिन्यास, या प्रमाणें तेरा सन्निपात सांगीतले आहेत.

त्यांचीदिनमर्यादा.

संधिकेवासराःसप्तचांतकेदशवासराः ॥ रुग्दाहेविंशतिर्ज्ञेयावन्त्यष्टौचित्तविभ्रमे ॥ ४ ॥ पक्षमेकंतुशीतांगेतंद्रिकेपंचविंशतिः ॥ विज्ञेयावासराश्चैवकंठकुब्जेत्रयोदश ॥ ५ ॥ कर्णकेचत्रयोमासाभुग्ननेत्रेदिनाष्टकम् ॥ रक्तष्ठीवीदशाहानिचतुर्दशप्रलापके ॥ ६ ॥ जिव्हकेषोडशाहानिकलाभिन्यासलक्षणे ॥ परमायुरिदंप्रोक्तंम्रियतेतत्क्षणादपि ॥ ७ ॥ ॥

अर्थ—संधिकाला ७ अंतकाला १० रुग्दाहास २० चित्तविभ्रमाला २४ शीतांगाला १५ तंद्रिकाला २५ कंठकुब्जाला १३ कर्णकाला तीन महिनें ९० दिवस. भुग्ननेत्राला ८ रक्तष्ठीवीला १० प्रलापकाला १४ जिव्हकाला १६ अभिन्यासाला १६ दिवस, ही आयुष्याची परमावधि सांगीतली आहे, परंतु रोगी तत्क्षणीं मरतो.

साध्यासाध्यविचार.

संधिकस्तंद्रिकश्चैवकर्णकःकंठकुब्जकः ॥ जिव्हकश्चित्तविभ्रंशःषट्साध्याःसप्तमारकाः ॥ ८ ॥

अर्थ—संधिक, तंद्रिक, कर्णक, कंठकुब्ज, जिव्हक, चित्तविभ्रंश, हे साहा साध्य; बाकीचे राहिलेले सातते मारक आहेत.

संधिक.

पूर्वरूपकृतशूलसंभवं शोषवातबहुवेदनान्वितं ॥ श्लेष्मतापबलहानिजागरं सन्निपातमिति संधिकं वदेत् ॥ ९

अर्थ—ज्याच्या पूर्वरूपामध्यें शूल, शोष, वायूच्या फार वेदना, श्लेष्मोद्रेक, संताप, बल हानि, जागरण, हीं लक्षणें होतात, त्याला संधिक असें म्हणावें.

अंतक.

दाहं करोति परितापनमातनोति मोहं ददाति विदधाति शिरःप्रकंपं ॥ हिक्कां करोति कसनं च समातनोति जानीहि तं विबुधवर्जितमंतकाख्यम् ॥ १० ॥ ॥ ॥

अर्थ—दाह करितो, संतापाला वाढवितो, मोह देतो, शीरकांपवितो, उचकी करितो, आणि कास वाढवितो, सन्निपात वैद्यांनीं सोडलेला असा हा अंतक सन्निपात जाणावा.

रुग्दाह.

प्रलापपरितापनप्रबलमोहमांद्यश्रमः परिभ्रमणवेदनाव्यथितकंठमन्याहनुः ॥ निरंतरतृषाकरः श्वसनकासहिक्काकुलः सकष्टतरसाधनो भवति हंति रुग्दाहकः ॥ ११ ॥

अर्थ—बडबड, संताप, बळकट मोह, मंदत्व, अनायासानें श्रम, भोंवळ, या वेदनानीं युक्त, कंठ, मान, हनुवटी, यांचे ठाईं वेदना, निरंतर तृषा लागणें; श्वास, कास, आणि उचकी या लक्षणानीं व्याप्त असा हा रुग्दाह कष्टसाध्य आहे. हा सन्निपात मारितो.

चित्तभ्रम.

चित्तभ्रम.

यदि कथमपि पुंसां जायते कायपीडा भ्रममदपरितापो मोहवैकल्यभावः ॥ विकलनयनहासो गीतनृत्यप्रलापी स्यादिह भवति चासाध्यं केऽपि चित्तभ्रमाख्यम् ॥ १२ ॥

अर्थ— जर कोणत्या ही प्रकारानें शरीराला पीडा होत आहे, व भ्रम, धोतरा खाल्या सारिखी अवस्था, संताप, मोह विकळपणा, डोळे व्याकुळ होणें, हंसणें, गाणें, नाचणें, आणि बडबड करणें, हीं लक्षणें होतात; तर त्या चित्तभ्रमाख्य सन्निपाताला कोणी असाध्य आहे असें म्हणतात.

शीतांग.

हिमसदृशशरीरो वेपथुश्वासहिक्का शिथिलितसकलांगो खिन्ननादोग्रतापः ॥ क्लमथुदवथुकासच्छर्दितीसारयुक्तः स्वरितमरणहेतुः शीतगात्रप्रभावात् ॥ १३ ॥

अर्थ— शरीर बर्फासारिखें थंड, कंप, श्वास, उचकी संपूर्ण अंग ढिले होणें, स्वर खोल जाणें, अभ्यंतरीं उग्र संताप, अनायास श्रम, मनाला संताप, खोकला, वांति, अतिसार, या लक्षणांनीं युक्त झालेल्या सन्निपातास शीतगात्र म्हणावा. हा प्राणाचा त्वरित नाश करितो.

तंद्रिक.

प्रभूततंद्रार्तिज्वरकफपिपासाकुलतरो भवेच्छ्यामा जिह्वा पृथुलकठिना कंटकवृता ॥ अतीसारः श्वासः क्लमथुपरितापः श्रुतिरुजो भृशं कंठे जाड्यं शयनमनिशं तंद्रिकगदे ॥ १४ ॥

अर्थ— तंद्रिक सन्निपातामध्यें झोंपड फार असते, शूळ, ज्वर, कफ, तहान त्यांनीं रोगी फार पीडीत होतो, जीभ श्यामवर्ण, दडस, कठिण, आणि कांटाळलेली होते, व अतिसार, श्वास, ग्लानि, तलखी, कर्णशूळ, घशांत

जडत्व, आणि रात्रंदिवस झोंप, हीं लक्षणें होतात, हा असाध्य आहे.

कंठकुब्ज.

शिरोर्तिकंठग्रहदाहमोहकंपज्वरो रक्तसमीरणार्तिः ॥ हनुग्रहस्तापविलापमूर्च्छाः स्यात्कंठकुब्जः खलु कष्टसाध्यः ॥ १५ ॥

अर्थ—कपाळ दुखणें, गळा दुखणें, दाह, बेसावधपणा, कंप, ज्वर, रक्तवात संबधीं पीडा, हनुवटी जखडणें, संताप, बडबड, आणि मूर्च्छा या लक्षणांनीं युक्त, झालेल्या सन्निपाताला कंठकुब्ज म्हणावा. हा कष्टसाध्य आहे.

कर्णक.

प्रलापश्रुतिन्हासकंठग्रहांगव्यथाश्वासकासप्रसेकप्रभावैः ॥ ज्वरंतापकर्णांतयोर्गल्लपीडां बुधाः कर्णकं कष्टसाध्यं वदंति १६

अर्थ—बडबड, बधिरपणा, गळा धरणें, आंगांत निडका, श्वास, खोकला, लालास्राव, ज्वर, संताप, कर्ण, आणि गाल, यांचे ठायीं पीडा, या लक्षणांनीं युक्त असा हा कर्णक होय, याला पंडित कष्टसाध्य म्हणतात.

सन्निपातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारुणः ॥ शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ १७ ॥ ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा ज्वरांततो वा श्रुतिमूलशोथः ॥ क्रमादसाध्यः खलु कष्टसाध्यः सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ १८ ॥

अर्थ—सन्निपातज्वराचे अंतीं कर्णमूळाचे ठाईं जी मोठी भयंकर सूज येते, तीपासून कोणी एखादा बरा होतो, ती सूज ज्वराचे पूर्वीं आली असतां असाध्य, ज्वराच्या मध्यें आली असतां कष्टसाध्य, व ज्वराचे अंतीं आली असतां सुखसाध्य, असें मुनीनीं सांगितलें आहे.

भुग्ननेत्र.

ज्वरबलापचयः स्मृतिशून्यताश्वसनभुग्नविलोच

नमोहितः॥ प्रलपनभ्रमकंपनशोफवान्स्यजतिजी वितमाशुसमुग्मदृक्॥१९॥

अर्थ—ज्वरानें बलक्षय, स्मृतिनाश, श्वास, वक्रदृष्टि, बेसावधपणा, बडबड, भ्रम, कंप, आणि सूज हीं लक्षणें भुग्ननेत्र सन्निपातांत होतात, हा रोगी लवकर मरतो.

रक्तष्ठीवी.

रक्तष्ठीवीज्वरवमितृषामोहमूर्छातिसाराहिक्काध्मानभ्रमणदवथुश्वाससंज्ञाप्रणाशाः॥श्यामारक्ताधिकतररसनामंडलोत्थानरूपरक्तष्ठीवीनिगदितइह प्राणहंताप्रसिद्धः॥२०॥

अर्थ—रक्ताची थुंकणी, ज्वर, वांति, तृषा, मूर्छा, शूळ, अतिसार, उचकी, पोट फुगणें, चक्राच्या भ्रमणा सारिखें भोंवणें, तलखी, श्वास, संज्ञा नाश, जिव्हा काळी किंवा रक्तवर्ण होत्ये, व तिच्यावर मंडलें उठतात, त्या लक्षणांनीं युक्त जो सन्निपात त्याला रक्तष्ठीवी म्हणतात, हा प्राणाचा नाशक म्हणून प्रसिद्ध आहे.

प्रलापक.

कंपप्रलापपरितापनशीर्षपीडाप्रोढप्रभावपवमानपरोन्यचिंता॥प्रज्ञाप्रणाशविकलप्रचुरप्रवादः स्त्रिमंप्रयातिपितृपालपदंप्रलापी॥२१॥ ॥ ॥

अर्थ—कंप, बडबड, संताप, कपाळ दुखणें, प्रौढ गोष्टी सांगणें, आणि रोगी स्वच्छपणाविषईं आसक्त, दुसऱ्याची काळजी करणारा, बुद्धिनाश झालेला विकल आणि पुष्कळ बडबड करणारा, असा हा प्रलापक सन्निपात रोगी यम सदनास जातो.

जिव्हक

श्वसनकासपरितापविव्हलः कठिणकंटकवृतानि.
जिव्हकः ॥ बधिरमूकबलहानिलक्षणोभवति
कष्टतरसाध्यजिव्हकः ॥ २२ ॥

अर्थ—खोकला, दमा, आणि संताप, यांणीं विव्हल, कठीन, व कांट्यानीं व्याप्त झालेली जिव्हा, बहिरेपणा, मुकेपणा, आणि बलहानि त्यालक्षणानीं युक्तअसाहा जिव्हक सन्निपात कष्टसाध्य आहे.

अभिन्यास.

दोषत्रयस्निग्धसुखत्वनिद्रावैकल्यनिश्चेष्टनक-
ष्टवाग्मी ॥ बलप्रणाशःश्वसनादिनिग्रहोभि-
न्यासउक्तोननुमृत्युकल्पः २३ ॥

अर्थ—त्रिदोषांच्या कोपानें तोंडावर तुळतुळीतपणा, झोंप, विकळपणा, निश्चेष्टपडणें, मोठ्या प्रयासानें एखादा शब्द बोलणें, बलनाश, श्वासादिकांचा अवरोध, हीं लक्षणें अभिन्यास सन्निपातांत होतात. हा केवळ भयंकर मृत्युतुल्य आहे.

हारिद्रक.

हरिद्रदेहनखनेत्रकरांघ्रितापनिष्ठीवनादिकस-
मेरुपलक्षितोयः ॥ हारिद्रकः सकथितः किलसं
निपातःसाध्योनचैषभिषजांज्वरकालरूपः ॥ २४

अर्थ—देह, नख, नेत्र, हात, पाय, हे हळद लावल्या सारिखे पिंवळे असणें, ज्वर, थुंका, आणि खोंकला त्या लक्षणांनी हारिद्रक सन्निपात ओळखावा, हा ज्वररूपी काळच होय. हा वैद्यांस साध्य होतच नाहीं. हा त्रयोदश सन्निपातां खेरीज आहे. हा विरळा पाहाण्यांत येतो.

सप्ताह्निपंचसप्ताहाद्दशाहाद्द्वादशादपि ॥ एक-
विंशाहैः शरद्भ्यः सन्निपाती स्वजीवति ॥ २५ ॥

अर्थ—सन्निपात झाल्यावर तत्काळ तीन, पांच, सात, दाहा, आणि बारा, दिवस उलटून २१ दिवस लोटले म्ह० शरद् होऊन सन्निपात रोगी जगतो.

त्रिदोषज्वराची साधारणमर्यादा.

सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ एषा त्रि-
दोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ २६ ॥ पित्तकफा-
निलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् ॥ हंति
विमुंचति पुरुषं त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥ २७ ॥

अर्थ—त्रिदोष झाल्या दिवसापासून ७ किंवा १४, आणि ९ किंवा १८, तसेंच ११ किंवा २२ दिवस पर्यंत ही त्रिदोषांची मर्यादा जाणावी, या मुदें ज्वर जातो, किंवा मृत्यु येतो, ७।९ आणि ११ ही मर्यादा वाताधिक, पित्ताधिक, आणि कफाधिक, सन्निपाताची क्रमानें जाणावी, पित्त कफ आणि वायू ह्यांच्या वृद्धीनें क्रमेंकरून दाहा दिवसानीं, बारा दिवसानीं, आणि सातां दिवसांनीं त्रिदोषज्वर धातुपाक झाला असतां मारतो, आणि मलपाक झाला असतां रोग्याला सोडतो.

धातुपाकलक्षण.

निद्रानाशो हृदि स्तंभो विष्टंभो गौरवारुची ॥ अ-
रतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् ॥ २८ ॥

अर्थ—निद्रानाश, हृदय ताठल्या सारिखें होणें, मूत्र पुरीषांचा अवष्टंभ, शरीराला जडपणा, अन्न द्वेष, अस्वस्थपणा, आणि बलाचा नाश, धातुपाक, झाला असतां हीं लक्षणें होतात.

धातुपाक म्ह० उत्तरोत्तर रोगाची वृद्धि आणि बलाची हानि-

होऊन रक्तादि धातूसहित मूत्रादिकांचा जो पाक होणें त्यास धातुपाक म्हणावें.

मलपाकलक्षण.

दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः ॥ इंद्रियाणां च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम् ॥ २९ ॥

अर्थ — दोषांचा स्वभाव पालटणें, ज्वर हलका होणें, शरीर हलकें होणें, इंद्रियांस निर्मलता, हें मलपाकाचें लक्षण जाणावें, धातुपाक आणि मलपाक होणें हें केवळ दैवावर आहे, या विषयीं दुसरा कांहीं हेतु दिसत नाहीं.

सन्निपाताचें असाध्य लक्षण.

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥ सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोन्यथा ॥ ३० ॥ ॥

अर्थ — मलादिक व पित्तादिक दोष बद्ध झाले असतां आणि अग्नि शांत झाला असतां, आणि वातादि सर्व दोषांचीं संपूर्ण लक्षणें झालीं असतां, सन्निपातज्वर असाध्य होतो, आणि याच्या उलट म्हणजे दोषप्रवृत्ति असून अग्नि थोडासा दीप्त असून सर्वांचीं लक्षणें थोडथोडीं झालीं असतां सन्निपातज्वर कृच्छ्रसाध्य होतो.

आगंतुज्वर.

अभिघाताभिचाराभ्यामभिषंगाभिशापतः ॥ आगंतुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

अर्थ — शस्त्र, मालीचें ढेंकूळ, बुकी, काठी, इत्यादिकांनीं मारण्यानें, किंवा श्येनादि याग केल्यानें, अथवा उलट सुलट मंत्रांनीं लोखंडाच्या स्रुवीनें सर्षपादिकांचा होम केल्यानें, किंवा कामादिक व भूतादिकांचे उपद्रव झाल्यानें, अथवा ब्राम्हण, गुरु, वृद्ध, सिद्धपुरुष, यांच्या शापानें, आगंतुज्वर, उत्पन्न होतो; तो पुढें जसे दोष कुपित होतील त्यात्या लक्षणावरून जा.

विषजन्यआगंतुकज्वर.

श्यावास्यताविषकृतेदाहोतीसाररुचिः ॥ भक्तारुचिःपिपासाचतोदश्चसहमूर्छया ॥ ३२ ॥

अर्थ– स्थावर जंगम विषभक्षणानें जो ज्वर येतो, त्यांत तोंड श्याम वर्ण, होणें, आणि दाह, अतिसार, अन्नद्वेष, तहान, कयाटोंचल्यासारिखी पीडा, आणि मूर्च्छा हीं लक्षणें होतात.

औषधांच्या वासानें झालेलाज्वर.

औषधीगंधजेमूर्च्छाशिरोरुग्वमथुःक्षवः ॥

अर्थ–एखाद्या उग्र औषधाच्या वासानें जो ज्वर येतो, त्यामध्यें मूर्च्छा, कपाळ दुखणें, वांति, किंवा मळमळ, आणि शिंका हीं लक्षणें होतात.

कामज्वर.

कामजेचित्तविभ्रंशस्तंद्रालस्यमभोजनम् ॥ हृदयेवेदनाचास्यगात्रंचपरिशुष्यति ॥ ३३ ॥

अर्थ— कामज्वर म्हणजे इच्छिलेल्या स्त्रीची प्राप्ति न झाल्या मुळें जो ज्वर येतो, तेणें करून चित्तभ्रंश, झोपड, आळस, जेवणावर इच्छा नसणें, हृदयांत पीडा, हीं लक्षणें होतात, आणि त्या पुरुषाचें शरीर वाळून जातें.

भय, शोक, आणि कोप, यां पासून झालेलाज्वर.

भयात्प्रलापःशोकाच्चभवेत्कोपाच्चवेपथुः ॥ ३४ ॥

अर्थ–भयापासून झालेल्या ज्वरामध्यें बडबड फार असते.

शोकापासून झालेल्या ज्वरांत ही बडबडच असते.

कोपापासून झालेल्या ज्वरामध्यें कांपरें करतें.

अभिचार आणि अभिघातज ज्वर.

अभिचाराभिघाताभ्यां मोहस्तृष्णाच्च जायते ॥

अर्थ—अभिचार आणि अभिघात यां पासून ज्वर आला अस सतां मोह होतो, आणि तहान लागते.

भूताभिषंगज्वर.

भूताभिषंगादुद्वेगो हास्यरोदनकंपनम् ॥ ३५ ॥

अर्थ—भूत बाधेनें ज्वर आला तर चित्त उद्विग्न होनें, हंसणें, रडणें, आणि कांपणें हीं लक्षणें होतात.

आगंतुक ज्वरांमध्यें देखील दोषांचा संबंध नियमित होतो म्हणून सांगतो.

कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयोमलाः ॥ भूताभिषंगात्कुप्यंति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ ३६ ॥

अर्थ—काम, शोक, आणि भय, यां पासून वायू कोपतो; क्रोधानें पित्त कोपतें, आणि भूताभिषंगानें तिन्हीं दोष कोपतात, त्या मध्यें भूतांची आणि दोषांचीं लक्षणें होतात, म्हणजे उन्माद निदाना मध्यें ज्या ज्या देवग्रहांचीं लक्षणें (हास्य रोदनादिक) सांगितलीं आहेत तीं होऊन दोषांचीं लक्षणें होतात.

विषमज्वराची संप्राप्ति.

दोषोल्पोहितसंभूतोज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ॥ धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ १ ॥

अर्थ—ज्वरानें नुकताच सोडलेल्या मनुष्याला अपथ्य सेवन झालें असतां त्याचा दोष पुनः थोडा कुपित होऊन रस रक्तादि धातू पैकीं

कोणत्याही धातूमध्ये जाऊन विषमज्वर म्हणजे तृतीयादिक ज्वर उत्पन्न करितो, या शब्दानें पहिल्यापासून ही विषमज्वर होतो, हें सूचविलें, अल्प शब्दानें असें सूचविलें कीं, तो दोष बलवान् नसल्यामुळें विशिष्ट काळीं बलवान् होऊन ज्वर करितो, आणि जो दोष बलवान् आहे तो तर नित्यच ज्वर करितो, विषमज्वराचें सामान्य लक्षण भालुकीनें सांगितलें आहे तें असें "अनियत काळीं शीतोष्णानें विषम वेग ज्वर होतो, त्या ज्वराला विषमज्वर असें म्हटलें आहे." दुसरें लक्षण असें कीं, "मुक्तानुबंधित्वं विषमत्वं" म्हणजे जो ज्वर सोडतो आणि पुनः येतो त्यास विषमज्वर असें म्हणतात.

विषमज्वराचीं नावें व संख्या.

संततः सततोन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ॥ ॥

अर्थ—संतत, सतत, अन्येद्यु, (द्व्याहिक) तृतीयक, (त्र्याहिक) आणि चतुर्थक (चातुर्थिक) असे पांच प्रकारचे विषमज्वर आहेत.

संततादिज्वरांचीं नियमित दूष्यें.

संततं रसरक्तस्थः सोन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥ मेदोगतस्तृतीयेन्ह्यस्थिमज्जगतः पुनः ॥ कुर्याच्चातुर्थिकं घोरमंतकं रोगसंकरम् ॥

अर्थ—संतत शब्दानें सतत आणि संतत हे दोन्ही समजावे, म्हणजे रसस्थ दोष संततज्वर करितो, आणि रक्तस्थ दोष सततक ज्वर करितो, येथें संतत आणि सततक हे दोन शब्द केवळ संज्ञावाचक आहेत, सातत्य वाचक नाहीत, असें समजावें. तो दोष मांसाश्रित झाला असतां अन्येद्युष्क, म्हणजे द्व्याहिक ज्वर करितो;

आणि मेदोगत झाला म्हणजे तिसरे दिवशीं ज्वर करितो, त्याला निजारें म्हणतात, तो दोष अस्थि मज्जाश्रित झाला म्हणजे दुःस्सह, मृत्युकारक, अनेक रोगांनीं व्याप्त असा चातुर्थिक ज्वर उत्पन्न करितो.

संतत ज्वराचें लक्षण.

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ संतत्या-
योविसर्गी स्यात्संततः स निगद्यते ॥

अर्थ— सातदिवस पर्यंत, किंवा दाहा दिवस पर्यंत, किंवा बारा दिवस पर्यंत, एक सारखा जो ज्वर सोडीत नाहीं त्याला संतनज्वर म्हणतात; सात, दाहा, आणि बारा, हे विकल्प सांगितले ते अनुक्रमानें वात, पित्त, कफांच्या उल्बणानें सांगितलें आहेत, हा संतत ज्वर त्रिदोषजन्य आहे, कारण याला द्वादश पदार्थांचा आश्रय आहे, असें चरकानें सांगितलें तें येणें प्रमाणें "वातादि दोष धातू प्रमाणें मूत्र आणि पुरीष यांस एक समया वच्छेदें करून ग्रासून विषमानें संतत - ज्वर उत्पन्न करितात," बारा पदार्थ येणें प्रमाणें, वातादि दोष ३ सप्त धातू ७ मूत्र १ आणि पुरीष १ मिळून बारा झाले.

सततकादिकांचें लक्षण.

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥ अन्येद्यु-
ष्कस्त्वहोरात्रमेककालं प्रवर्त्तते ॥ तृतीयकस्तृतीये-
न्हि चतुर्थेन्हि चतुर्थकः ॥ केचिद्भूताभिषंगोत्थं व-
दंति विषमज्वरम् ॥

अर्थ— सततक ज्वर अहो रात्रामध्यें दोन वेळा येतो; ईशानदेव म्हणतो कीं, दिवसास दोनवेळा किंवा रात्रौ दोन वेळा अथवा दिवसास एक वेळा, आणि रात्रीं एक वेळा, एकूण दोन वेळा असूक-

वेळेवर येतो असें सांगितलें नाहीं, आणि असेंच पाहाण्यांत येतें; अन्येद्युष्कज्वर, अहो रात्रां मध्यें एक वेळा येतो, तृतीयकज्वर-आल्या दिवसापासून तिसऱ्या दिवशीं येतो; आणि चतुर्थक चौथे दिवशीं येतो, कोणी हा विषमज्वर भूताभिषंगोत्थ आहे असें म्हणतात, हें मत सुश्रुताचार्यांस ही मान्य आहे, म्हणून त्याणें विषमज्वरावर बलि होमादिक भूतोचित आणि कषाय पानादिक दोषोचित अशी चिकित्सा सांगितली, आणि विषमज्वर हा प्रायः आगंतूचा संबंधी आहे, म्हणून चरकानें देखील सांगितलें आहे.

उत्कृष्ट दोष भेदानें तृतीय चतुर्थकांचें दुसरें लक्षण.

कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः॥ वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः॥ चातुर्थिको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः॥ जंघाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोनिलसंभवः॥

अर्थ—तृतीयकज्वर कफपित्ताच्या जोरानें त्रिक संधीचे गईं वेदना करितो, वात कफात्मक पाठीला वेदना करितो, वातपित्ता पासून मस्तकाला वेदना करितो, या प्रमाणें तृतीयकज्वर, तीन प्रकारचा होतो, येथें कफ पित्तापासून त्रिकग्राही होतो; म्हणून सांगितलें; तर त्रिक हें वायूचें स्थान आहे, तेथें गेलेले वात कफ दुसऱ्याचे स्थानीं गेले म्हणून दुर्बळ झाले यास्तव तिसरे दिवशीं ज्वर करितात, जर ते स्वस्थानीं असते तर त्याणीं संतत ज्वरच केला असता, असें जेज्जटाचें मत आहे, या प्रमाणेंच मस्तक हें कफस्थान आणि पाठ ही पित्तस्थान म्हणून तेथें प्राप्त झालेले दुसरे दोष पराठिकाणीं गेल्यामुळें दुर्बळ

होऊन तृतीयकज्वर करितात, ही गोष्ट चतुर्थ काला ही लागू आहे, आतां त्रिक हें वातस्थान आहे तेथें पित्त कफ कसे येतील १ असें म्हणूं नये, स्थान नियम प्रकृतिस्थ दोषांचा राहातो, कुपित दोषां च्या स्थानांचा नियम नाहीं, ते सर्व देहा मध्यें फिरत असतात.

चातुर्थिकज्वर — दोन प्रकारचा स्वभाव म्हणजे रुजारूप श क्ति दाखवितो, तो असा — कफाधिक असतो तो पहिल्यानें मांड्यां पा सून आरंभ करून मग सर्व देह व्याप्त करितो, आणि वाता धिक अस तो तो पहिल्यानें मस्तक तापवून नंतर सर्व शरीरांत भरतो.

हे पांच प्रकारचे विषमज्वर प्रायशः सन्निपाता पासून होतात असें चरकाचें मत आहे, हरीताचार्य, म्हणतो कीं चतुर्थका मध्यें पित्त प्र धान असतें, त्या विषम ज्वरांचा उत्पत्तिक्रम सुश्रुतांत लिहि ला आहे तो असा — कफाचीं स्थानें पांच आहेत, त्या त्या स्थानीं दोष गेला म्हणजे तेते विषमज्वर होतात, तीं स्थानें येणें प्रमाणें, — आमा शय, हृदय, कंठ, शिर, आणि संधि ; त्यांत आमाशयस्थ दोषानें स ततक दोन वेळा येतो, हृदयस्थित दोष आमाशयांत आला म्हणजे अन्येद्युज्वर, एक वेळ येतो, कंठस्थित दोष एके दिवशीं हृदयांत येतो, दुसरे दिवशीं आमाशयांत येऊन ज्वर उत्पन्न करितो, तो तृती यक, या प्रमाणेंच शिरस्थित दोष, कंठ, हृदय, आणि आमाशय- यांप्रत तीन दिवसांनीं क्रमानें येऊन चतुर्थकज्वर करितो, त्यांचें पुनः स्वस्थानीं गमन त्याच दिवशीं होतें; संधिस्थित दोषानें प्रले पकज्वर, होतो, हा ही विषम ज्वराच्याच तोडीचा ज्वर आहे, कारण त्याची उत्पत्ती कफस्थाना पासूनच होत असते, आणि सुश्रुतानें ही सांगितलें आहे कीं, "प्रलेपक हा विषमज्वर होय हा धातु शो

ष रोग्यांस क्लेश मंद होतो.

विषमज्वराचा भेद.

विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः ॥ समध्ये ज्वरयत्यन्ही आद्यंतेन्चविमुंचति ॥

अर्थ— चतुर्थक ज्वराच्या उलट हा दुसरा विषमज्वरच आहे, हा पहिला आणि शेवटला हे दोन दिवस सोडून मध्यें दोन दिवस येतो, जसा हा चातुर्थिकाचा विपर्यय आहे तसाच तृतीयकादिकांचा ही विपर्यय होत असतो, म्हणून सांगतात; तो असा— मध्यें एक दिवस ताप येऊन आद्यंत दिवशीं सोडतो, तो तृतीयक विपर्यय, एककाळ सोडून सर्व अहोरात्र ज्वर व्यापून राहातो, तो अन्येद्युष्क विपर्यय जाणावा, याविषयीं ग्रंथकारांचीं भिन्न भिन्न मतें आहेत, विस्तरभयास्तव येथें लिहित नाहीं.

वातबलासकज्वर.

नित्यंमंदज्वरोरूक्षःशूनकस्तेनसीदति ॥ स्तब्धांगः श्लेष्मभूयिष्ठोनरोवातबलासकी ॥

अर्थ— वातबलास नामक ज्वर ज्या मनुष्यास झाला आहे तो त्या ज्वरानें शोथ युक्त होऊन ग्लान होतो, अंग ताठतें, आणि कफ फार होतो, शरीर रूक्ष होतें, हा ज्वर वायु आणि कफ यां पासून होतो म्हणून याला वातबलासकज्वर असें म्हणतात.

प्रलेपकज्वर.

प्रलिंपन्निवगात्राणिघर्मेणगौरवेणच ॥ मंदज्वर विलेपीचसशीतःस्यात्प्रलेपकः ॥

अर्थ— या ज्वरांत गात्रें घामानें व जडपण्यानें सारा वेळ चिकचिकलेलीं असतात, त्या योगानें ज्वर मंद असतो, थंडी वाजत्ये, हा

ज्वर कफपित्तजन्य आहे, राजयक्ष्म्यामध्यें हा होत असतो, कोणी याला त्रिदोष जनित ही म्हणतात.

विषमज्वरांचे विशेष भेद.

विदग्धेन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ॥ तेनार्धं
शीतलं देहमर्धमुष्णं प्रजायते ॥

अर्थ—अन्नाचा रस दुष्ट झाला असतां आणि देहामध्यें कफपित्तें दुष्ट होऊन व्यवस्थित झालीं असतां, अर्धा देह कफानें थंड होतो, आणि अर्धा पित्तानें उष्ण होतो, येथें अर्ध म्हणजे अर्ध नारी श्वराकार किंवा नरसिंहाकार जाणावें.

काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चांते व्यवस्थितः ॥ तेनो
ष्णत्वं शरीरस्य शीतलं हस्तपादयोः ॥

अर्थ— जेव्हां कोष्ठामध्यें पित्त दुष्ट होतें आणि कफ हातापायांचे ठाईं दुष्ट होऊन राहातो, तेणेंकरून कोथळा ऊन राहातो, आणि हात पाय गार राहातात.

त्याच्या उलट दुसरा ज्वर.

काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चांते व्यवस्थितम् ॥
शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ॥

अर्थ—ज्या वेळेस कोठ्यामध्यें कफ दुष्ट होऊन पित्त हस्त पादामध्यें दुष्ट होऊन राहतें, तेव्हां शरीराला शीतत्व आणि हातापायांला उष्णता होते.

शीतपूर्वज्वर.

त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम्
॥ तयोः प्रशांतयोः पित्तमंते दाहं करोति च ॥ ॥

अर्थ— कफ आणि वायू हे त्वक्स्थ म्हणजे रस धातूचा आश्रय

करून पाहिल्यानें शीतज्वर उत्पन्न करितात; त्यांचा वेग शांत-
झाला म्हणजे शेवटीं पित्त दाह करितें.

दाहपूर्वज्वर.

करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ॥ तस्मि
न्प्रशांते त्वितरौ कुरुतः शीतमंततः ॥ द्वावेतौ दा
हशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ॥ दाहपूर्वस्तयोः
कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥

अर्थ— तसेंच पाहिल्यानें पित्त रसगत होऊन अत्यंत दाह करितें,
नंतर त्यांचा वेग शांत झाला म्हणजे वात कफ शेवटीं शैत्य करितात.

दाहपूर्वक आणि शीतपूर्वक हे दोन्ही ज्वर संसर्ग म्हणजे त्रि
दोषाच्या संबंधानें होतात, असें सांगितलें आहे; त्या पैकीं दाह-
पूर्वक ज्वर कष्टप्रद आणि अत्यंत कृच्छ्रसाध्य आहे, या वरून
शीत पूर्वज्वर सरळ साध्य आहे, हें अर्थात सिद्ध झालें.

सर्व विषमज्वरांमध्यें वायू हा अवश्य असतोच असें सुश्रुताचें व विदेहाचें म्हणणें आहे.

सप्तधातुगतज्वरांचीं लक्षणें.

रसगतज्वर.

गुरुत्वं हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ॥ रसस्थे
तु ज्वरे लिंगं दैन्यं चास्योपजायते ॥

अर्थ— जडपणा, हृदयस्थ दोष ओकून पडेलसा वाटणें; ग्लानि, ओ
कारी, अन्नद्वेष; आणि दैन्य म्हणजे मनाला खेद हें चिन्ह रसस्थ ज्व
राचें जाणावें, त्यांत मुख्यत्वें करून रस हा दूष्य आहे.

रक्तगतज्वर.

रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ ॥ प्र
लापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ॥

अर्थ—रक्ताचा बेडका, दाह, मोह, ओकारी, भ्रम, बडबड, अं गावर गांठी, किंवा पुटकुळ्या, आणि तहान, हीं लक्षणें रक्तग त ज्वर झाला असतां होतात.

मांसगतज्वर.

पिंडिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ॥ ऊष्मां
तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ॥

अर्थ—पोटऱ्या वळणें, तहान, मळ मूत्राचा विसर्ग होणें, तल खी, अंतर्दाह, हात पाय चाळविणें, आणि ग्लानी, हीं लक्षणें मांसगत ज्वर झाला असतां होतात.

मेदोगतज्वर.

भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च ॥ दौ-
र्गंध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥

अर्थ—अत्यंत घाम येणें, तहान, मूर्छा, बडबड, वांति, अं- गाला, दुर्गंधि, अन्नावर अरुचि, ग्लानि, आणि वेदना सहन न होणें; हीं लक्षणें मेदस्थ ज्वरांमध्यें होतात.

अस्थिगतज्वर.

भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च ॥ वि
क्षेपणं च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥

अर्थ—हाडें फुटल्यासारिखीं वाटणें, कुंथणें, श्वास, रेच, ओकारी, हात पाय चाळविणें; हें अस्थिगत ज्वराचें लक्षण.

मज्जागतज्वर.

तमःप्रवेशनंहिक्काकासःशैत्यंवमिस्तथा ॥ अंतर्दाहोमहाश्वासोमर्मछेदश्चमज्जगे ॥

अर्थ — अंधारांत शिरल्या प्रमाणें भासणें, उचकी, खोकला, थंडी वाजणें, ओकारी, अंतर्दाह, माहाश्वास, (श्वासनिदानपहा) आणि मर्मछेद म्हणजे हृदय भेद, हीं मज्जागत ज्वरांचीं लक्षणें जाणावीं.

शुक्रगतज्वर.

मरणंप्राप्नुयात्तत्रशुक्रस्थानगतेज्वरे। शेफसस्तब्धतामोक्षः शुक्रस्यचविशेषतः ॥

अर्थ — रसादि धातु गत ज्वरापैकीं शुक्रस्थानीं ज्वर गेला असतां रोगी मरण पावतो, त्या ज्वरांमध्यें शिश्नास ताठपणा असतो, आणि शुक्राचा स्त्राव विशेष होतो; व दुसरे रक्तादि पदार्थांचा ही थोडा थोडा स्त्राव होतो, असें म्हणतात.

प्राकृतआणि वैकृतज्वर.

वर्षाशरद्वसंतेषुवाताद्यैःप्राकृतःक्रमात् ॥ वैकृतोन्यःसदुःसाध्यःप्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥

अर्थ — वर्षाऋतु, शरदृतु, आणि वसंतऋतु, यामध्यें वातादिकांनीं क्रमें करून जो ज्वर होतो, तो प्राकृत ज्वर. म्हणजे वर्षाकाळीं वातज्वर. शरत्काळीं पित्तज्वर, आणि वसंत काळीं कफज्वर, याहून जो दुसरा ज्वर होतो तो वैकृतज्वर. जसे वर्षाकाळीं पैत्तिक, शरत्काळीं श्लेष्मिक, आणि वसंत काळीं, वातिक, हा वैकृत ज्वर दुःसाध्य आहे, आणि वातजन्य प्राकृतज्वर ही दुःसाध्य आहे, अन्य रोगांमध्यें प्राकृतत्व दुःसाध्य आहे, ज्वरांमध्यें व्याधि स्वभावानें सुखसाध्यत्व आहे, याविषयीं अन्य तंत्रांमध्यें सांगितलें आहे तें.

असें, ज्वरामध्यें ऋतु आणि दोष हे तुल्य असावे, आणि प्रमेहांत दूष्येंतुल्य असावीं, आणि रक्तगुल्मजुनें असावें, हें सुखसाध्याचें लक्षण आहे.

प्राकृतज्वराचीचिकित्सेसाठीं उत्पत्तिक्रम सांगतो.

वर्षासुमारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितोज्वरम्॥ कुर्यात्पित्तंशरदिनस्यचानुबलः कफः॥ तत्प्रकृत्या विसर्गाच्चतत्रनानशनाद्भयं॥ कफोवसंतेतमपिवा तपित्तंभवेदनु॥

अर्थ- ग्रीष्म ऋतूंत संचित झालेला वायु वर्षा काळीं कुपित झाला असतां पित्त कफयुक्त होऊन ज्वर उत्पन्न करितो, तसेंच वर्षा काळीं संचित झालेलें पित्त शरत्काळीं दुष्ट होऊन ज्वर करितें, त्याला कफाचा अनुबंध होतो, त्या ज्वरांत कफपित्ताच्या स्वभावास्तव, आणि +विसर्ग कालअसतो म्हणून लंघना पासून भय होत नाहीं, त्या प्रमाणेंच हेमंत काळीं सांचलेला कफ वसंत काळीं ज्वर करितो, त्याच्या मागून वात पित्त हीं साह्य करितात.

कालेयथास्वंसर्वेषांप्रवृत्तिर्वृद्धिरेववा॥ निदानोक्ताऽनुपशयोविपरीतोपशायिता॥

अर्थ- वातादिकांची आप आपल्या काळीं उत्पत्ति होत्ये, किंवा वृद्धि होत्ये, काळ हा असा दोष विशेष जाणण्याचें लक्षण आहे, तसेंच उपशयानुपशय हीं आहेत, ते येणें प्रमाणें;—निदानरूपें करून जे आहार

+वर्षा, शरत्, आणि हेमंत हे विसर्ग काळ आहेत, त्यां काळीं सोमाचें बळ असतें, म्हणून प्राण्याचें बळ वाढत असतें, आणि शिशिर वसंत आणि ग्रीष्म हे आदान काळ आहेत, त्या वेळेस सूर्याचें बळ अधिक असतें म्हणून प्राण्याचें बळ क्षीण होत असतें.

चार सांगितलेल्याच्या सेवनानें अनुपशय म्हणजे दुःख होनें, आणि दोघां च्या विपरीत जे आहाराचार तीहीं करून उपशायिता म्हणजे सुखोत्पत्ति होते.

मागें जे ज्वर सांगितले त्यामध्यें संप्राप्ति भेदानें कोणी एका दा ज्वर अंतर्वेग होतो, कोणी बहिर्वेग होतो, त्या दोघांचीं लक्षणें.

अंतर्दाहोधिकातृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥ संध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ॥ अंतर्वेगस्य लिंगानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥ संतापोभ्यधिको बाह्य स्तृष्णादीनां च मार्दवम् ॥ बहिर्वेगस्य लिंगानि सुखसाध्यत्वमुच्यते ॥

अर्थ—अभ्यंतरीं दाह, फार तृषा, बडबड, श्वास, भ्रम, सांधे आणि हाडें, यांचे ठिकाणीं शूळ, घाम येत नाहीं, वायू आणि मळ यांचा प्रतिबंध हीं अंतर्वेग ज्वराचीं लक्षणें जाणावीं.

बाहेरून संताप फार असतो, तृष्णादिक लक्षणें थोडीं असतात, हीं बहिर्वेग ज्वराचीं लक्षणें, हा ज्वर सुख साध्य आहे, याचें सुख साध्यत्व सांगण्यानें अंतर्वेग ज्वर कृच्छ्र साध्य किंवा असाध्य आहे हें सूचाविलें.

चिकित्सा करण्यासाठीं आम, पच्यमान, आणि निराम ज्वर यांचीं लक्षणें.

लालाप्रसेक हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः ॥ तंद्रालस्याविपाकास्य वैरस्यं गुरुगात्रता ॥ क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान्ज्वरः ॥ आमज्वरस्य लिंगानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥ शोधनं शमनीयं च करोति

विषमज्वरम् ॥

अर्थ– लाळेचा स्राव, ओकारी होईल सें वाटणें, उरांत जड वाटणें, अरुचि, झांपड, आळस, अन्नाचा पाक न होणें, तोंड बेचव, आंगाला जडपणा, क्षुधानसणें, वारंवार मूत्र होणें आंग ताटल्या सारखें होणें, आंगांत ज्वर पुष्कळ असणें, हीं अपक्व ज्वराचीं लक्षणें जाणावीं, त्या ज्वरावर औषध देऊं नये, अपक्व दोषाला औषध दिलें तर ज्वर वाढतो, शोधन किंवा शमन औषध दिलें तर विषम ज्वरावर घालवितें, भावप्रकाशांत, ज्वराचे दाहा उपद्रव सांगितले आहेत, ते येणें प्रमाणें.

श्वासो मूर्छारुचिस्तृष्णाछर्दतीसारविड्ग्रहाः ॥ हिक्काकासांगदाहश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥

अर्थ– श्वास, मूर्छा, अरुचि, तृषा, वांति, अतिसार, मलबद्धता, उचकी, खोकला, आंगाचा दाह, हे दाहा ज्वराचे उपद्रव आहेत.

पच्यमानज्वराचें लक्षण.

ज्वरवेगोधिकातृष्णाप्रलापःश्वसनंभ्रमः ॥ मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥

अर्थ– ज्वराचा वेग अधिक, ताहान फार लागणें, बडबड, श्वास, भ्रम, मळ होणें, ओकारी आल्या सारिखें वाटणें, हें पच्यमान म्हणजे पक्व होणाऱ्या ज्वराचें लक्षण आहे.

पक्वज्वर किंवा निरामज्वर.

क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ॥ दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥

अर्थ– क्षुधा लागणें, शरीर कृश होणें, अंग हलकें होणें, मंद ज्वर असणें, अधोवायूची प्रवृत्ति होणें, आणि मनाला उत्साह वाटणें, हें नि

षमज्वराचें लक्षण जाणावें, आतां प्रसंगानें ग्रंथांतरोक्त जीर्ण ज्वराचें लक्षण सांगतों.

त्रिःसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरो यस्तनुतां गतः ॥ प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते ॥

अर्थ– २१ दिवस उलटल्यावर जो ज्वर बारीक होऊन आंगांत राहातो, त्या पासून प्लीहा रोग आणि अग्निमांद्य होतें त्याला जीर्ण ज्वर असें म्हणतात.

साध्यज्वर.

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ॥

अर्थ– बलवान् पुरुषास दोष अल्प असून जो श्वासादि उपद्रव रहित ज्वर होतो तो साध्य जाणावा.

असाध्यज्वर.

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ॥ ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिंद्रियनाशनः ॥

अर्थ– जो ज्वर बहुत प्रबळ कारणानीं झालेला, व ज्या मध्यें लक्षणें पुष्कळ असतात, तो ज्वर प्राणांत करणारा होतो, आणि जो ज्वर उत्पन्न होतांच एकादा चक्षुरादि इंद्रियांची शक्ति नष्ट (म्हणजे आंधळा, बहिरा, इत्यादि,) करितो, तो ही असाध्य जाणावा.

दुसरीं असाध्य लक्षणें.

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गंभीरो दैर्घरात्रिकः ॥ असाध्यो बलवान्यश्च केशसीमंतकृज्ज्वरः ॥

अर्थ– क्षीण व सूज आलेल्या पुरुषाचा ज्वर असाध्य होय, अंतःर्धातुस्थ किंवा अंतर्वेग ज्वर आणि फार दिवस राहणारा ज्वर असा

ध्य होय; आणि जो ज्वर बलवान् आणि ज्याच्या योगानें केशाम

ध्यें भांग पडतात, तो ही असाध्य होय.

गंभीरज्वराचें लक्षण.

गंभीरस्तुज्वरोज्ञेयोह्यंतर्दाहेनतृष्णया ॥
आनद्धत्वेनचात्यर्थश्वासकासोद्गमेनच ॥

अर्थ — अंतर्दाह, ताहान, दोषांनीं अत्यंत ताठल्या सारिखें वाटणें, श्वा

स, खोकला, यांची उत्पत्ति ह्या लक्षणांनीं गंभीर ज्वर जाणावा.

दुसरीं असाध्य लक्षणें.

आरंभाद्विषमोयस्ययस्यवादैर्घ्यरात्रिकः ॥
क्षीणस्यचातिरूक्षस्यगंभीरोहंतिमानवम् ॥
विसंज्ञस्ताम्यतेयस्तुशेतेनिपतितोपिवा ॥
शीतार्दितोंतरुष्णश्चज्वरेणम्रियतेनरः ॥ ॥

अर्थ — ज्याचा ज्वर मुळापासून विषम झाला आहे तो; ज्याचा ज्वर फार दिवसांचा आहे तो; आणि क्षीण, व अत्यंत रूक्ष पुरुषाचा गंभीर ज्वर मृत्युप्रद होतो, जो बेसावध होऊन मोह पावतो, आणि जो सर्वदा आंथरुणावर पडून असतो म्हणजे त्याच्यानें उठवतच नाहीं, बाहेरून थंडी वाजत्ये, आणि अभ्यंतरीं दाह होतो, अशा प्रकारच्या ज्वरानें रोगी मरतो.

दुसरीं असाध्य लक्षणें.

योहृष्टरोमारक्ताक्षोहृदिसंघातशूलवान् ॥ व
क्रेणचैवोच्छ्वसितितंज्वरोहंतिमानवम् ॥ हिक्का
श्वासतृषायुक्तंमूढंविभ्रांतलोचनम् ॥ संततो
च्छ्वासिनंक्षीणंनरंक्षपयतिज्वरः ॥ हतप्रभेंद्रि

यस्याममरोमांचकनिपीडितम् ॥ गंभीरिनीक्ष्णवेगार्तंज्वरितंपरिवर्जयेत् ॥

अर्थ — ज्याच्या आंगावर रोमांच उभे राहातात, डोळे लाल होतात, हृदया मध्यें एकादी गांठ जमून जशी पीडा व्हावी तशी होये, आणि केवळ तोंडानेंच श्वास टाकतो; अशा पुरुषाला ज्वर मारतो.

उचकी, श्वास, तृषा, ह्यानीं व्याप्त झालेला, मोह पावलेला, डोळे इकडे तिकडे फिरविणारा, निरंतर श्वासानें पिडलेला, अशा मनुष्याला ज्वर खपवितो.

इंद्रियांची शक्ति नष्ट झालेला, किंवा शरीर कांति निस्तेज झालेला, आणि इंद्रियें नष्ट झालेला, कृश, व अन्नद्वेषानें फार पीडलेला, आणि गंभीर व तीक्ष्ण वेगानें पीडित झालेल्या अशा ज्वरी पुरुषाला वैद्यानीं सोडावा.

दुसरीं असाध्यलक्षणें पुष्कळ आहेत तीं ग्रंथांतरांतून थोडींशीं येथें लिहितों.

भेनेःसहपिबेन्मद्यं स्वमेयःकृष्यतेशुना ॥ सघोरंज्वरमासाद्य नजीवन्नचमुच्यते ॥ ज्वरःपूर्वाण्हिकोयस्य शुष्ककासस्यदारुणः ॥ बलमांसविहीनस्य यथाप्रेतस्तथैवसः ॥ ज्वरोयस्यापराण्हेतु श्लेष्माकासश्चदारुणः ॥ बलमांसविहीनस्य यथाप्रेतस्तथैवसः ॥ सहसाज्वरसंतापस्तृष्णामूर्छाबलक्षयः ॥ विश्लेषणंचसंधीनांमुमूर्षोरुपजायते ॥ गोसर्गेवदनाद्यस्य स्वेदःप्रच्यवतेभृशम् ॥ लेपज्वरोपसृष्टस्य दुर्लभंतस्यजीवितम् ॥ स्वेदो

ललाटेहिमवान्नरस्यशीतार्दितस्यानिरुच्छिलस्य ॥ कुंठस्थितोयस्यनयातिवक्षोनूनंयमस्येतिग्रहंसमर्थः ॥ यस्यस्वेदोनिबहुलः पिच्छिलोयांतिसर्वतः ॥ रोगिणःशीतगात्रस्यतदामरणमादिशेत्

अर्थ — जो स्मशामध्यें प्रेतां बरोबर मद्य पितो, किंवा ज्याला कुत्री ओढून नेतात, तो भयंकर ताप येऊन मरतो. ज्याला पूर्वाण्हीं मोठा ज्वर येतो, कोरडा खोकला असतो, आणि बल मांसें नष्ट होतात, तो प्रेत समान जाणावा. ज्याला अपराण्हीं ज्वर येऊन कफ, खोकला, फार असतो, व बळ मांस नाहीं शीं होतात, तो प्रेतासारखा जाणावा. अकस्मात् ज्वराचा दाह, तृषा, मूर्च्छा, आणि बळक्षय, आणि सांधे ढिलेपडणें, हीं लक्षणें आसन्न मरणाचीं होत, पांहांटेस ज्याच्या तोंडावरून शुष्कळ घाम निघतो, आणि लेपज्वरानें व्याप्त होतो, त्याचें वांचणें दुरापास्त होतें. ज्याचे कपाळावर थंड गार घाम येतो, थंडी फार वाजत्ये, आंग बुळबुळीत होतें, आणि गळ्यावरचा घाम उरः स्थळावर येत नाहीं, तो मनुष्य यमाच्या घरीं लवकर जातो. ज्याला दाह व बुळबुळीत घाम चहूंकडे सर्वांगाला येतो, आणि आंग थंड होतें, तेव्हां तत्सणीं त्या रोग्याचें मरण होईल म्हणून जाणावें.

ज्वरमुक्तीचेंपूर्वरूप.

दाहःस्वेदोभ्रमस्तृष्णाकंपोविड्भेदसंज्ञता ॥ कूजनंचातिवैगंध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥ ॥

अर्थ — दाह, घाम, भ्रम, तहान, कांपरें, मळ पातळ होणें, बेशुद्धी, कुंथणें, आणि आंगाला अत्यंत दुर्गंधी, हीं लक्षणें ज्वर सोडीत असतांनां होतात, यावर कोणी अशी शंका करील कीं, दोषक्षय

झाल्या वांचून व्याधि कसा जाईल, १ आणि दोष क्षीण झाला तर असें दाहादि लक्षण कसें करील, २ त्यावर असें समाधान आहे कीं, कोणी-एकाचा असा स्वभाव असतो कीं, क्षीण असतांही विनाश काळीं-आपली शक्ती दाखवावी, उदाहरण— दिव्यांतलें तेल सरून तो जाउं लागला म्हणजे त्याची जोत पहिल्या पेक्षां चार पांच वेळां मोठी होऊन मागून तो विझतो; ही गोष्ट सर्वांच्या पाहाण्यांत आहेच, अथवा दोषानीं पिडलेल्या धातूंचा दोष गेल्यावर क्षोभ होऊन दाहादिक लक्षणें होतात, असें जाणावें.

ज्वरमुक्ति लक्षण.

स्वेदो लघुत्वं शिरसः कंडूः पाको मुखस्य च ॥ क्षवथुश्चान्नकांक्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥

अर्थ— घाम येणें, शरीरास हलकेपणा, डोक्याला कंड सुटणें; मुखपाक म्हणजे तोंड येणें, शिंक येणें, आणि अन्नावर वांछा होणें;— हीं लक्षणें झालीं म्हणजे ज्वरानें सोडलें असें समजावें.

इति ज्वरनिदानम्

मधुकोशाख्यनिर्मेय्य सारमाकृष्य वैमया ॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥

अतिसारनिदान.

पित्तज्वरामध्यें अतिसार होत असतो; व ज्वर आणि अतिसार हे एकमेकांचे उपद्रव आहेत; म्हणून ज्वरानंतर अतिसार सांगतो.

अतिसाराचीं कारणें.

गुर्वतिस्निग्धतिरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ॥ विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चातिभोजनैः ॥ स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ॥ शोकदुष्टांबु

घानिपानैःसात्म्यर्तुपर्ययैः ॥ २ ॥ जलाभिरमणैर्वे
गविघातैःकृमिदोषतः ॥ नृणांभवत्यतीसारोल
क्षणंतस्यवक्ष्यते ॥ ३ ॥

अर्थ— प्रमाणा पेक्षां अधिक खाणें, किंवा स्वभावतः जडपदार्थ (उडीद इत्यादि) भक्षणानें, अति स्निग्ध, अति तीक्ष्ण, अति उष्ण, अत्यंत पातळ, आणि अत्यंत स्थूळ, (म्हणजे ज्यांचे अवयव कठीण तो) उदाहरण, लाडू, घिवर, इत्यादि, अत्यंत थंड, (स्पर्शानें किंवा वीर्यानें) विरुद्ध (जसें क्षीर मत्स्य इत्यादिक) अध्यशन (म्हणजे पूर्व दिवसाचा आहार जीर्ण झाल्यावांचून जेवणें) अपक्कान्न, रोजची जेवणाची वेळ सोडून अन्यवेळीं थोडें किंवा फार खाणें, अशन भोजनानीं, स्नेह स्वेदादि पंचकर्मांचा अति योग केल्यानें, किंवा हीन योग केल्यानें, स्थाव रादि दूषी विष भक्षणानें, भयानें, शोक केल्यानें, भासके पाणी, आणि नसेन मद्य यांच्या प्राशनानें, अथवा निर्दुष्ट पाणी आणि मद्य यांचें अत्यंत प्राशन केल्यानें सात्म्य ऋतू बदल्यानें जळांत क्रीडा करण्यानें, मळ मूत्रादिकांचा वेग धरण्यानें, कृमीच्या उपद्रवानें, (कृमी मूळें पक्वाशय आणि आमाशय दुष्ट होतात.) किंवा कृमिजन्य वायूच्या कोपानें मनुष्यांस अतिसार (ढाळ) रोग होतो, त्याचें लक्षण पुढें सांगतो.

अतिसाराचीसंप्राप्ति.

संशम्यापांधातुरग्निंप्रवृद्धोवर्चोमिश्रोवायुनाधः
प्रणुन्नः ॥ सरत्यतीवातिसारंतमाहुर्व्याधिंघोरंष
ड्विधंतंवदंति ॥ ४ ॥ एकैकशःसर्वशश्चापिदोषैःशो
केनान्यःषष्ठआमेनचोक्तः ॥ ४ ॥ ० ॥

अर्थ— अत्यंत दुष्ट झालेला शरीरांतला उदक रूप धातु अग्नीला मंद करून मळ मिश्र होऊन वायूनें खाली (गुदमार्गानें) नेला म्हणजे—

+ रस, शुक्र, मूत्र, स्वेद, मेद, कफ, पित्त, रक्त, इत्यादिक जाणावीं.

वारंवार सरतो त्याला अतिसार म्हणतात. हा भयंकर व्याधि सा हा प्रकारचा आहे तो येणें प्रमाणें.

एकेक दोषानें ३ (म्हणजे १ वातातिसार, २ पित्तातिसार, ३ आणि कफातिसार,) सर्व दोष मिळून १ म्हणजे सन्निपातातिसार, आणि पांचवा शोकातिसार, आणि साहावा ६ आमातिसार, असे साहा प्रकारचे अतिसार होतात. द्वंद्वज अतिसार व्याधि स्वभावानें होत नाहींत. रूग्सुतानें, आमातिसार न सांगतां भय शोकज दोन सांगून ६ साहा संख्येची बेरीज पुरी केली. त्याणीं आमातिसारा-चा अंतर्भाव सन्निपातातिसारांत केला, आणि, येथें भयातिसार, वातजामध्यें गणला असें समजावें.

अतिसाराचें पूर्वरूप.

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलस
न्निरोधाः ॥ विट्संगआध्मानमथाविपाकोभवि
ष्यतस्तस्यपुरःसराणि ॥ ५ ॥

अर्थ— हृदय, नाभि, गुद, पोट, कुशी, इतक्या ठिकाणीं सुया टों-चल्या सारिखी पीडा; हात पाय गळणें, अपान वायूचा रोध मळा वरोध, पोट फुगणें, अन्नाचा पाक बरोबर नहोणें, अतिसार, व्हाव याचा असला म्हणजे हीं पूर्व चिन्हें होतात.

वातातिसारलक्षण.

अरुणंफेनिलंरूक्षमल्पमल्पंमुहुर्मुहुः ॥ शकृ
दामंसरुकशब्दंमारुतेनातिसार्यते ॥ ६ ॥ ॥

अर्थ— वायूनें अतिसार झाला असतां, तांबडें, फेंसयुक्त, रूक्ष, थोडें थोडें आणि वारंवार, व अपक्व असें पुरीष (विष्ठा) पडतें; व टाळ होते वेळीं शब्द होतो, आणि पोटांत मुरडा होतो.

पित्तातिसारलक्षण.

पित्तात्पीतनीलमालोहितंवातृष्णामूर्च्छादाहपा
कोपपन्नम् ॥ ७ ॥

अर्थ— पित्तापासून, पिवळें, निळें, किंवा थोडेसें तांबडें, पुरीष (म
ळ) होतें, आणि ताहान, भोंवळ, सर्वांगाचा दाह, गुदाचे ठिकाणीं
पुरळ, हीं लक्षणें होतात.

कफजअतिसारल.

श्लक्ष्णंसान्द्रंसकफंश्लेष्मयुक्तंविस्त्रंशीतंहृष्टरोमा
मनुष्यः ॥

अर्थ— कफातिसारामध्यें पांढरें, घट्ट, कफमिश्रित, आमगंधि, आ
णि थंड, असें पुरीष, पडतें व त्या मनुष्याच्या आंगावर रोमांच -
उभे राहतात.

सान्निपातिकअतिसारल.

वाराहस्नेहमांसाम्बुसदृशंसर्वरूपिणम् ॥ कृच्छ्
साध्यमतीसारंविद्याद्दोषत्रयोद्भवम् ॥ ८ ॥ ॥

अर्थ— डुकराच्या चरबीसारखा अथवा मांस धुतलेल्या पाण्या सारिखा,
आणि वातादि त्रिदोषांचीं जीं लक्षणें सांगितलीं त्या सर्व लक्षणांनीं -
युक्त असा हा त्रिदोषोद्भव अतिसार कष्ट साध्य जाणावा.

शोकातिसार.

तैस्तैर्भावैःशोचतोल्पाशनस्यबाष्पोष्मावैवन्हि
माविश्यजंतोः ॥ ९ ॥ कोष्ठंगत्वाक्षोभयेत्तस्यरक्तं
तच्चाधस्तात्काकणंतीप्रकाशं ॥ निर्गच्छेद्धैर्विड्वि
मिश्रंत्वविड्वानिर्गंधंवासगंधंवतातिसारः ॥ १० ॥

अर्थ— त्या त्या धन बंधु विनाशादिका मुळें शोक करणारा, आणि -
शोका मुळेंच ज्यानें अन्न तुटलें आहे, (त्यावरून त्याला धातुक्षय दे
खिल होईल हें सांगितलें.) अशा माण्याचे बाष्प, (नेत्रा वाटे आसवें

मळतात तीं.) आणि उष्मा म्हणजे शोकजन्य देह तेज तो बाष्पो-ष्मा कोठ्यांत शिरून अग्नीला व्याकुळ (मंद) करून त्याच्या रक्ता-ला क्षोभविती, मग तें रक्त गुदाद्वारें पडतें; त्याचा रंग तांबड्या गुंजे सारिखा असतो, तें मळ मिश्रित किंवा मळरहित, गंधरहित किंवा दुर्गंधयुक्त असें असतें, सर्वांच्या मतीं हा अतिसार वात पित्तजनित आहे.

शोकातिसाराचें कष्टसाध्यत्व.

शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्टएषः प्रदिष्टः ॥

अर्थ—शोकापासून झालेला हा अतिसार चिकित्सा करण्यास फार कठिण, कारण, शोक शांति झाल्यावांचून केवळ औषधानें गुण येणें कठीण आहे, म्हणून वैद्यांनीं हा कष्टसाध्य आहे म्हणून सांगितला, आतां "एषः" या पदानें असें सूचविलें कीं, वर सांगितलेल्या संप्राप्तिचा हा मात्र कष्ट, दुसऱ्या प्रकारच्या संप्राप्तीचा शोकजअतिसारसुखसाध्यहोतो.

आमातिसार.

अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयंतः कोष्ठंदोषाधातुसंघान्मलांश्च ॥ नानावर्णंनैकशः सारयंति शूलोपेतंषष्ठमेनंवदंति ॥

अर्थ—अन्न न जिरल्यामुळें दोष (वात पित्त कफ) स्वमार्ग सोडून कोठ्यांत जातात, आणि त्याचा क्षोभ करून रक्तादि धातु, आणि पुरीषादि मळ वारंवार गुदाद्वारे बाहेर सारतात, त्याचा रंग नन्हेतन्हेचा असतो, त्यांत मुरडा फार होतो, त्याला साहावा आमातिसार म्हणतात.

चिकित्सा करण्याकरितां आमपक्व लक्षणें सांगतो.

संसृष्टमेभिर्दोषैस्तन्यस्तमप्स्ववसीदति ॥ १२ ॥
पुरीषंभृशदुर्गंधि पिच्छिलंचाामसंज्ञितम् ॥ एता

न्येवत्तुलिंगानिविपरीतानियस्यवै ॥ १२ ॥ ला
घवंचविशेषेणतस्यपक्कंविनिर्दिशेत् ॥ ॥ ॥

अर्थ– मागें सांगितलेल्या वातादिक अतिसाराच्या लक्षणांनीं युक्त असें पुरीष पाण्यांत टाकलें असतां आम जड आहे म्हणून बुडतें, वतें फार दुर्गंधि युक्त, व अत्यंत बुळबुळीत असतें, त्याला आम ही संज्ञा आहे.

त्याच्या विपरीत ज्याचीं लक्षणें असतात; आणि शरीराला विशेषें करून लाघव असतें, त्याचें पुरीष पक्क झालें म्हणून समजावें.

असाध्यलक्षण.

पक्कजांबवसंकाशंयत्कृत्पिंडनिभंतनु ॥ घृततैल
वसामज्जावेसवारपयोदधि ॥ मांसधावनतोया-
भंकृष्णंनीलारुणाभंनमृ ॥ मेचकंकर्बुरंस्निग्धं
चंद्रकोपगतंघनं ॥ कुणपंमस्तलुंगाभंदुर्गंधिंकु
थितंबहु ॥ तृष्णादाहारुचिश्वासहिक्कापार्श्वा-
स्थिशूलिनम् ॥ संमूर्छारतिसंमोहयुक्तंपक्कवली
गुदं ॥ मलापकंचभिषक्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ १७

अर्थ– पिकलेल्या जांभळाच्या रंगा सारिखें, काळजाच्या रंगाचें, (काळें, तांबडें,) पातळ, तूप, तेल, चरबी, मज्जा, वेसवार, दूध, दहीं, आणि मांस धुतलेलें पाणीं यांच्या रंगासारिखें, काजळा प्रमाणें, काळें, निळ्या व शेंदरी रंगाचें, मृदंगाच्या शाई सारिखें, नाना प्रकारच्या रंगाचें, तुळतुळीत, मोराचे पिसांवर जसे चांदवे असतात, तसे धातुस्नेहाचे चांदवे त्यावर असतात; घट्ट, मुडद्याचे दुर्गंधाचें, मस्तकांतल्या मज्जेसारिखें, दुर्गंधि युक्त, व कुजक्या घाणीचें, पुष्कळ, असें पुरीष (मळ) पडतें; आणि रोग्यास तृषा, दाह, अन्नद्वेष, दमा, उचकी, बरगड्यांच्या

+ मांसांतलीं हाडें वेगळीं करून कुटून दहीं, दूध, वेलदाणे, मिरें, घालून जो पदार्थ करितात तो.

हाडांस ठणका, मनाचा मोह, अस्वास्थ्य, इंद्रिय मोह, हीं लक्षणें होतात, आणि त्याच्या गुदाच्या वळ्या पिकतात, बडबडतो व तो अशा अतिसारी रोग्याला वैद्यानें सोडावा.

दुसरें असाध्य लक्षण.

असंवृतगुदंक्षीणंदुराध्मानमुपद्रुतम् ॥ गुदेपक्केगतो ष्माणमतिसारिणमुत्सृजेत् ॥

अर्थ— ज्याचें गुद मिटत नाहीं, क्षीण झालेला, अत्यंत आध्मानानें युक्त, शोथादि उपद्रवांनीं व्याप्त, आणि गुदाचे ठायीं पाक करणारें; पित्त विद्यमान असतां ज्याच्या शरीरांतला उष्मा नाहींसा झालेला, म्हणजे अंग गार पडलें आहे, अथवा ज्याचा अग्नि नष्ट झाला आहे, अशा अतिसारी रोग्यास वैद्यानें सोडावा. "दुरात्मानं" असा पाठ असला तर अजितेंद्रिय म्हणजे ज्याचें तोंड स्वाधीन नाहीं म्हणून पाहिजे तो पदार्थ खाणारा.

अतिसाराचे उपद्रव.

शोथंशूलंज्वरंतृष्णांश्वासंकासमरोचकम् ॥ छर्दिं मूर्छांचहिक्कांचदृष्ट्वातीसारिणंत्यजेत् ॥

अर्थ—सूज, शूल, ज्वर, तृष्णा, श्वास, खोकला, अन्नद्वेष, वांति, मूर्छा, उचकी, हीं लक्षणें दृष्टीस पडलीं असतां रोग्याला सोडावा.

असाध्य लक्षण.

श्वासशूलपिपासार्तंक्षीणंज्वरनिपीडितम् ॥ विशेषेणनरंवृद्धमतिसारोविनाशयेत् ॥

अर्थ— श्वास, शूल, तहान, याणीं पिडलेला, क्षीण, ज्वरानें, अत्यंत पिडलेला, आणि वृद्ध मनुष्य असला तर बहुत करून तो त्या अतिसारानें जगणार नाहीं.

रक्तातिसार.

पित्तकृंतियदात्यर्थंद्रव्याण्यश्नातिपैत्तिके ॥ तदोप

जायते भीषणं रक्तातीसार उल्बणः ॥

अर्थ—पित्तातिसार झाला असतां, किंवा होवयाचा असतां, जर पित्तकरणारीं द्रव्यें पुष्कळ आणि निरंतर खाल्लीं तर मोठा भयंकर रक्तातिसार उत्पन्न होतो, त्याच्या तांबड्या काळ्या वगैरे रंगांनीं वातादिक दूषक जाणावे. कोणी असें म्हणेल कीं, रक्तज हा अतिसार आहे तो सातवा म्हटला तर षट्कल संख्येला बाध येईल, म्हणून हा पैत्तिकाचाच एक अवस्था भेद आहे असें मानावें.

प्रवाहिकेची संप्राप्ति.

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ॥ प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदंति तज्ज्ञाः ॥

अर्थ—अपथ्य सेवन करणाऱ्या मनुष्याचा कुपित झालेला वायू सांचलेल्या कफाला मलमिश्रीत करून वारंवार गुदद्वाराने पाडतो, कुंथलें असतां थोडाथोडा मल पडतो; त्या रोगास प्रवाहिका असें म्हणतात.

प्रवाहिका आणि अतिसार यांचे धर्म सारखेच आहेत म्हणून अतिसारांमध्यें प्रवाहिका सांगितली; परंतु अतिसारांमध्यें नाना प्रकारचे द्रव धातु पडतात, आणि प्रवाहिकेमध्यें केवळ कफ पडतो, इतका भेद आहे.

प्रवाहिकेचे वातादि भेदानें ल॰

प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च ॥ सशोणिता शोणितसंभवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥ तासामतीसारवदादिशेच्च लिंगं क्रमं चामविपक्वतां च ॥

अर्थ—वातजन्य प्रवाहिका शूलयुक्त असल्ये, पित्तापासून दाहयुक्त, कफापासून कफयुक्त, आणि रक्तापासून रक्तयुक्त असल्ये, त्या स्नेह रूक्ष पदार्थांपासून होतात; म्हणजे स्नेहापासून कफजा, रूक्षापासून वातजा.

तु शब्दानें तीक्ष्णाम्ला पासून क्रमानें पित्तजा, आणि रक्तजा होतात असें जा०

त्यांचें लिंग म्हणजे वातादि भेदें करून लक्षण, क्रम, आमपक्वावस्था,

हीं अतिसार निदानांत, सांगितल्या प्रमाणें जाणावीं.

अतिसार निवृत्तीची शंका जाण्या साठीं त्याचें निवृत्ति लक्षण सांगतो.

यस्योच्चारंविनामूत्रंसम्यग्वायुश्चगच्छति ॥ दीप्ता ग्नेर्लघुकोष्टस्यस्थितस्तस्योदरामयः ॥

अर्थ— ज्याला मूत्र होते वेळीं मळ होत नाहीं, आणि अपान वायु चांग-ला सरतो, अग्नि प्रदीप्त व कोष्ठ हलका होतो, त्या मनुष्याचा अतिसार गेला असें समजावें ॥ ॥ इति अतिसार निदानम् ॥ ॥ ॥

॥ मधुकोशंस्कनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया ॥

॥ व्यारव्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

ग्रहणी निदानम्.

ग्रहणीची संप्राप्ति

अतिसारेनिवृत्तेपिमंदाग्नेरहिताशिनः ॥ भूयःसं दूषितोवन्हिर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥ ॥ ॥

अर्थ— अतिसार गेला असतां ही मंदाग्नि व अपथ्य भक्षण करणा-त्या पुरुषाचा, अग्नि पुनः (किंवा अत्यंत) दुष्ट होऊन ग्रहणीला* दू-षित करतो; अपि शब्दानें अतिसार झाला नसला तरीं स्वकार णानीं ग्रहणी रोग होतो, हें सूचविलें; कोणी असें म्हणतात कीं, अति

---

* पित्तधरा नामक साहावी कला सांगितली, ती पक्वाशय आणि आमा-शय यांच्या मध्यें असते तिला ग्रहणी म्हणतात, अन्नाचें ग्रहण करिते म्ह-णून तिला ग्रहणी ही संज्ञा दिली आहे.

सार गेला नसला तरीं ग्रहणी रोग होतो, मंदाग्नि या पदानें असें सूच-
विलें कीं, ज्याचा अग्नि प्रखर आहे, त्याणें अपथ्य सेवन केलें तरी विकार
होत नाहीं, ग्रहणी दुष्ट झाली, म्हणजे, अन्नाचें पाचन चांगलें होत नाहीं,
म्हणून वारंवार आमसिश्रित मळ पडतो, हा रोग बहुत करून सुलांस,
होतो, असें पाहण्यांत येतें.

ग्रहणीचें संप्राप्ति पूर्वक सामान्यल.

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्छितैः ॥ सादुष्टा बहु
शोभक्तमाममेवविमुंचति ॥ ३ ॥ पक्कंवासरुजंपू
तिमुहुर्बद्धंमुहुर्द्रवम् ॥ ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वे
दविदोजनाः ॥ ३ ॥

अर्थ- अत्यंत दुष्ट झालेले पृथक्पृथक् दोष (वात, पित्त, कफ,) आणि सर्व दो
ष मिळून ती ग्रहणी दुष्ट झाली म्हणजे खाल्लेलें अन्न अपक्क किंवा-
पक्क सोडत्ये, तेव्हां मुरडा होतो, त्या मळाला अत्यंत दुर्गंध असतो, वा
यूनें मळ वारंवार घट्ट होतो, पित्तानें वारंवार पातळ होतो, म्हणजे-
चोंथा पाणी भरला होतो, आयुर्वेद जाणणारे लोक त्या विकाराला
ग्रहणी रोग (म्हणजे ग्रहणी मध्ये जो रोग तो,) म्हणतात.

पूर्वरूपंतुतस्येदंतृष्णालस्यंबलक्षयः ॥ विदाहो-
न्नस्यपाकश्चचिरात्कायस्यगौरवम् ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ- तृष्णा, आळस, बलनाश, अन्नाचा विदाह (पाककाळीं ज-
ळजळ लागणें,) आणि अन्नाचा पाक उशिरानें होणें, आणि शरीराला
जडपणा येणें, हें त्या ग्रहणी रोगांचें पूर्वरूप होय.

वातिक ग्रहणीचें कारण.

कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनैः ॥ प्रमिता
नशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ५ ॥ मारुतःकु-
पितोवह्निंसंछाद्यकुरुतेगदान् ॥ ५ ॥ ॥ ॥

अर्थ–तिखट, कडु, तुरट, अत्यंत रूक्ष, आणि संयोगादि विरुद्ध, अशा भोजनानीं, व अत्यंत अल्प भोजन, उपवास, अति मार्ग गमन, मल. मूत्रादि वेगाचें धारण, आणि अत्यंत मैथुन या कारणांनीं वायु कुपित होऊन अग्नीला दूषित करून रोगांस उत्पन्न करितो.

जे रोग उत्पन्न करितो ते.

तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खरांगता ॥ कंठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विषूचिका ॥ ७ ॥ हृत्पीडा कार्श्यं दौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ॥ गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ८ ॥ जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ॥ स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशंकी च मानवः ॥ ९ ॥ चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात् ॥ १० ॥

अर्थ– त्या रोग्यानें अन्न भक्षिल्या दुःखानें पचतें, त्याचा पाक आंबट होतो, (हें अग्निमांद्या मुळें झालेल्या पित्ताच्या विदाहानें होतें,) अंगाला खरबरीतपणा असतो, (हें वायुनें त्वचेचा स्नेह शोषण केल्या मुळें होतें.) गळा आणि तोंड हीं कोरडीं पडतात, तहान व अधिक भूक लागत्ये, दृष्टीला मांद्य येतें, कानामध्यें शब्द होतो; बरगड्या, मांड्या, आडसंधी आणि मान हीं दुखतात, आणि वारंवार विषूचिका (म्हणजे दोन्ही द्वारांनीं आम अन्नाची प्रवृत्ती.) होत्ये, हृदयास पीडा, शरीर कृशता, शक्ति नाहींशी होणें, तोंडास अरुचि, गुदाचे ठिकाणीं कातरल्या सारिखी पीडा, सर्व मधुरादि रस खाण्याची इच्छा, (ही गोष्ट व्याधि प्रभावानें होत्ये, किंवा वायूनें अंतःकरण दुष्ट झाल्या मुळें होत असेल.) मनाची ग्लानी, अन्न जिरलें असतां किंवा जिरत–

असतां पोट फुगतें; आणि कांही खाल्लें असतां करवहोतें; आपणा स वातगुल्म, हृद्रोग, आणि प्लीहा झाला आहे, अशी त्या मनुष्यास शंका प्राप्त होत्ये, कारण त्या रोगां सारिखी पीडा होत असते, वायू- च्या योगानें तो मनुष्य खोकला आणि श्वास यांनीं पीडित होऊन- त्याला फार वेळानें मोठ्या कष्टानें कधीं पातळ कधीं कोरडा, थोडा शब्द आणि फेनासहित वारंवार मळ होतो.

पित्तग्रहणीचें कारण व लक्षण.

कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ॥ आ प्लावयन्हंत्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ ११ ॥ सोऽजी र्णंनीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवं ॥ सधूमोद्गार हृत्कंठदाहारुचितृडर्दितः ॥ १२ ॥

अर्थ—तिखट, अजीर्ण विदाह करणारे (वेळूचे कोंब, नेपतीं, इत्या०) आंबट, खारट, इत्यादि पदार्थांनीं वाढून जसें तापविलेलें पाणी मसि हू अग्नीला विझवितें; तसें हें जाठराग्नी, (ऊष्मा) ला विझवून टा कतें; त्या मनुष्याच्या शरीराचा वर्ण पिंवळा होतो, त्याला अपक्व नि ळ्या पिंवळ्या रंगाचा आणि पातळ मळ होतो, त्याला धुरकट ढें कर येतात, उरांत आणि गळ्यांत जळती लागत्ये, अन्न द्वेष, आणि तृ षा यांनीं फार तो व्याकुळ होतो.

कफग्रहणीचें निदान व लक्षण.

गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ॥ भु क्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धंत्यग्निं कुपितः कफः ॥ १३ ॥ तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ॥ आस्यो पदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥ १४ ॥ हृदयं म न्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १५ ॥ भिन्नामश्लेष्मसं

हृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥ अकृशस्यापि दौर्बल्य-
मालस्यंचकफात्मके ॥ १६ ॥

अर्थ— जड, अतिस्निग्ध, थंड, इत्यादि पदार्थांचें भोजन केल्यानें;- आणि अति मात्र भोजन केल्यानें, आणि जेवण होतांक्षणींच झोंपघेतल्यानें, कफ, कुपित होऊन अग्नीचा नाश करितो, त्या रोग्यानें अन्न कष्टानें पचतें, हृदय लसलसतें, वांति, अरुचि, तोंड, कफानें, सारवल्या सारिखें, व गोड, होतें; खोकला येतो, कफाचा बेडका पडतो, आणि पडसें येतें, हृदय पाण्यानें भरल्या सारखें, वाटतें, पोट ताठतें, व जड होतें; चिकट आणि मधूर असा ढेंकर येतो, अग्नि मांद्य होतें, स्त्री संभोगा विषयीं इच्छा नसत्ये, पातळ आणि आमकफानीं मिश्रित आणि जड असा मळ होतो, कृश नसून दुर्बळता म्हणजे सामर्थ्य- नसतें, आणि आळस येतो, कफजन्य ग्रहणी रोगांमध्यें हीं लक्षणें होतात.

त्रिदोष ग्रहणीचें लक्षण.

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिंगसमागमे ॥ त्रिदोषं
लक्षयेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥ १७ ॥ ॥

अर्थ— वातादिकांचीं पृथक् पृथक् सांगितलेलीं कारणें व लक्षणें- एकत्र झालीं असतां त्रिदोष ग्रहणी रोग जाणावा, "तेषां वक्ष्यामि भेषजम्" हें केवळ पाद पूरणार्थ लिहिलें आहे.

मधुकोशस्थनिर्मथ्य सारमादृत्य वैस्फुटा ॥ व्या
ख्या कृता महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥

इति ग्रहणीनिदानम्

अर्शोनिदानं.

अतिसार, ग्रहणी, आणि अर्श
यांचा परस्पर संबंध आहे म्हणून

ग्रहणी नंतर अर्श सांगतो.

पृथक्दोषैःसमस्तैश्चशोणितात्सहजानिच ॥
अर्शांसिषट्प्रकाराणिविद्याद्गुदवलित्रये ॥ १ ॥

अर्थ—पृथक् दोषें करून ३ समस्त दोष मिळून १ रक्तापासून १ आणि सहज १ अशीं साहा प्रकारचीं अर्शस् (मूळव्याध) गुदाच्या तीन वळीवर होतात, गुदाचे ठिकाणीं प्रवाहिणी, सर्जनी, आणि ग्राहिणी अशा तीन वळी आहेत.

संप्राप्तिपूर्वक अर्शाचें स्वरूप.

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसिसंदूष्यविविधाकृतीन् ॥
मांसांकुरानपानादौकुर्वंत्यर्शांसितान्जगुः ॥ २ ॥

अर्थ—वातादि दोष, त्वचा, मांस, आणि मेद, त्यांनां आणि त्याठिकाणचे रक्ताला दूषित करून अपान (म्हणजे गुद) स्थानीं आदिशब्दानें नासिकादिक घ्यावीं, नानाप्रकारच्या आकृतीचे मांसांचे अंकुर उत्पन्न करितात, त्या अंकुरांस अर्श (मूळव्याध) म्हणतात.

वातार्शाचें कारण.

कषायकटुतिक्तानिरूक्षशीतलघूनिच ॥ प्रमिता
ल्पाशनंतीक्ष्णंमद्यंमैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥ लंघनंदेश
कालौचशीतौव्यायामकर्मच ॥ शोकोवातातपस्प
र्शोहेतुर्वातार्शसांमतः ॥ ४ ॥

अर्थ—तुरट, तिखट, कडू, अति रूक्ष, अतिशीत, आणि अतिलघु, अशा पदार्थांचें सेवन, उशीरानें जेवणें अल्पभोजन करणें, तीव्र मद्याचें पान करणें, अत्यंत मैथुन, (स्त्री संग) करणें, उपवास, थंड देश, आणि काल (हेमंतादि) अत्यंत आयास करणें, शोककरणें, वाऱ्यांत वउन्हांत फिरणें, हें वातजन्य अर्शाचें कारण आहे.

पित्तार्शाचें कारण.

अर्शोनिदान.

कट्वम्ललवणोष्णानिव्यायामाग्न्यातपश्रमाः ॥
देशकालावशिशिरौक्रोधोमद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥
विदाहितीक्ष्णमुष्णंच सर्वपानान्नभेषजम् ॥ पि-
त्तोल्बणानांविज्ञेयः प्रकोपेहेतुरर्शसाम् ॥ ६ ॥ ॥

अर्थ—तिखट, आंबट, खारट, आणि उष्ण, असे पदार्थ, व्यायाम, अग्नि जवळ आणि उन्हांत बसणें, श्रम, उष्णदेश, व उष्ण काल, - क्रोध, मद्यपान, हेवा करणें, दाह करणारीं, तिखट, ऊन असीं, पान, अन्न आणि औषध, हें पित्ताधिक अर्शाचें कारण होय.

कफज अर्शाचें कारण.

मधुरस्निग्धशीतानिलवणाम्लगुरूणिच ॥ अ
व्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखेरतिः ॥ ७ ॥ प्रा
ग्वातसेवाशीतौचदेशकालावचिंतनम् ॥ श्लेष्मो
ल्बणानामुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥ ॥

अर्थ—मधुर, स्निग्ध, शीत, खारट, आंबट, आणि जड अशीं भोजनें, व्यायाम न करणें, दिवसास निजणें, सर्वकाळ मऊ, गादीवर बसण्याची आवड, पाहांटेस पूर्वेकडचा वारा घेणें, थंड देश आणि थंड काळ, निष्काळजी असणें, हें कफाधिक अर्शाचें कारणसमजावें.

द्वंद्वजार्शाचें कारण.

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्वंद्वोल्बणानिच ॥

अर्थ—दोन दोन दोषांचीं कारणें आणि लक्षणें मिळालीं म्हणजे द्वंद्वज अर्श झाला आहे म्हणून समजावें.

त्रिदोषजअर्श.

सर्वोहेतुस्त्रिदोषाणांलक्षणं सहजैःसमम् ॥ ९ ॥

अर्थ—पृथक् वातादिक अर्शाचें जें कारण सांगितलें तें सर्व त्रिदोषाचें कारण आहे, आणि सहज अर्शाचें जें लक्षण तेंच त्याचें लक्षण आहे.

वातार्शाचें लक्षण.

गुदांकुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ॥
म्लानाः श्यावारुणास्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥
॥ १० ॥ मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ॥ बिंबीकर्कंधुखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ॥
॥ ११ ॥ केचित्कदंबपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः
॥ शिरः पार्श्वांसकट्यूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥ १२
क्षवथूद्गारविष्टंभहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ॥ कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ १३ ॥ तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ॥ रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ॥ १४ ॥ कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ॥ गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ॥ १५ ॥

अर्थ— वाताधिक गुदांतले मोड (अर्श) रुके (स्रावरहित) चिमचिम वेदनेनें युक्त, निर्जीव, श्याम व अरुण वर्ण, ताठर बुळबुळीत नसणारे, कर्कश, खरखरीत, (गाईच्या जिभेसारखे) एकसारखे नसणारे, वांकडे तिकडे, अणकुचिदार, कित्येकांचीं तोंडें, भंगलेलीं, तोंडली, बोर, खारीक, देवकापशी, त्यांच्या फळासारिख्या आकृतीचे, कोणी कदंबाच्या पुष्पासारिखे, (जाड व बारीक अनेक टोकांचे) कोणी मोहऱ्या इतके बारीक, असे असतात, त्यांच्या योगानें डोकें, बरगड्या, खांदे, कंबर, मांड्या, आणि आडसंधि, हे फार दुखतात, व शिंका, ढेंकर, मलावरोध, हृदय जखडल्या सारिखी वेदना, अरुचि, हीं होतात, आणि खोकला, श्वास, अग्नि वैषम्य, (अन्न कधीं चांगलें पचावें, कधीं पचूं नये,) काना मध्यें गिणगिण शब्द, आणि भ्रम, हीं होतात, त्या अर्शांनीं पीडित झालेल्या मनुष्यास दगडासारखा कठिण,

थोडा शब्द युक्त, कुंथून, शूल, फेस, व चिकटा यां सह अडकत, अड-कत, मळ होतो, त्या मनुष्यांची त्वचा, नखें, विष्टा, मूत्र, डोळे, आणि तोंड, हीं काळीं होतात, गुल्म, प्लीहोदर, अष्ठीला, (वायूची गांठ) ह्या रोगांचा उपद्रव ह्या अर्शा पासूनच होतो.

पित्तार्शाचें लक्षण.

पित्तोत्तरानीलमुखारक्तपीतासितप्रभाः ॥ तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥ १६ ॥
शुकजिह्वायकृत्खंडजलौकावक्त्रसन्निभाः ॥
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्छारुचिमोहदाः ॥ १७ ॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ॥ यव
मध्या हरितपीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ १८ ॥

अर्थ—पित्ताधिक अर्शाचे मोड निळया अग्राचे, व त्यांचा रंग तांबडा, पिंवळा, किंवा काळा असतो, त्यांच्यांतून पातळ रक्ताचा स्राव होतो, त्यां तां आंबूस घाण येते, ते बारीक व कोमळ आणि शिथील असतात, त्यांचा आकार पोपटाची जीभ, काळीज, आणि जळवांचीं तोंडें, ह्या सारिखा असतो, त्यां पासून आग, गुदपाक, ज्वर, स्वेद, तृषा, मूर्छा, अरुचि आणि मोह हे होतात, आणि ह्यात लावला असतां कढत लागतात, व त्या मुळें पातळ, निळा, उन, पिंवळा, तांबडा, आणि आमयुक्त असा मळ होतो, ते जवा सारखे मध्यें ठोसर, असतात आणि त्या रोग्याचे, त्वचा, नख, नेत्रादिक, हिरवे, पिंवळे, किंवा हळदवट, होतात.

कफज अर्शाचें लक्षण.

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मंदरुजः सिताः ॥
उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धा वृत्त गुरुस्थिराः
॥ १९ ॥ पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कंड्वाढ्याः
स्पर्शनप्रियाः ॥ करीरपनसास्थ्याभास्तथा गो

स्तनसन्निभाः ॥ २० ॥ वंक्षणानाहिनः पायुबस्तिनाभिविकर्षिणः ॥ श्वासकासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २१ ॥ मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ॥ क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारकाः ॥ २२ ॥ वसाभाः सकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पांडुस्निग्धत्वगादयः ॥ २३ ॥

अर्थ — कफाधिक अर्शांचे मोड महामूल म्हणजे दूर धातूंत जाणारे, कठीण, मंद पीडा करणारे, पांढरे, लांब लांब, गुळगुळीत, लठ्ठ, वाटोळे, जड, (गुदाला ओझें वाटविणारे) स्थीर, बुळबुळीत, ओलसर, मण्या प्रमाणें गुळगुळीत, कंडू फार करणारे, म्हणून त्यांना स्पर्श केला असतां गोड वाटतो. नेपती आणि फणस यांच्या आंठोळी सारिखे, गाईच्या सडा सारिखे, आडसंधिला जखडून टाकणारे, गुद, बस्ति, आणि नाभि याना ओढल्या सारिखी पीडा करणारे, श्वास, कास, मळमळ, लालास्राव, अरुचि, आणि पडसें, त्यांना उत्पन्न करणारे; आणि मेह, मूत्रकृच्छ्र मस्तकाला जडत्व, शीतज्वर, यांना उत्पन्न करणारे; तसेंच नपुंसकत्व, अग्निमांद्य, ओकारि आणि आम बहुल रोग (अतिसारादिक) करणारे, वसा (चर्बी) व कफ यांनीं मिश्रित, असा पुष्कळ मळ पाडणारे, प्रवाहिका उत्पन्न करणारे होत. त्यापासून क्लेद रक्तादिक कांहीं स्रवत नाहींत; आणि ते बळकट पिकले असतां ही फुटत नाहींत, त्यांच्या योगानें त्वचा, नख, नेत्रादिक पांढरे व गुळगुळीत होतात.

सन्निपातज आणि सहज अर्शांचीं लक्षणें.

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥

अर्थ — वातादि अर्शांच्या लक्षणांनीं सर्वात्मक म्हणजे त्रिदोषज अर्शांचीं लक्षणें, आणि सहज अर्शांचीं लक्षणें तरी तींच जाणावीं, कारण तीं ही त्रिदोषज आहेत.

रक्तार्शाचें लक्षण.

रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ॥२४॥ वटप्ररोहसदृशा गुंजाविद्रुमसन्निभाः ॥ तेत्यर्थंदुष्टमुष्णंचगाढविट्प्रपीडिताः ॥२५॥ स्रवंति सहसा रक्तंतस्यचातिप्रवृत्तितः ॥ भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः ॥२६॥ हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेंद्रियः ॥ विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधो वायुर्नगच्छति ॥२७॥

अर्थ—ज्यामध्यें अधिक रक्त आहे असे अर्शाचे मोड पित्तार्शाच्या लक्षणांनीं युक्त असतात, वडाच्या अंकुरासारिखे व गुंजेसारखे, कोंणी पोंवळ्यांच्या कांड्यासारखे असतात, ते जेव्हां कठीण मळानें अत्यंत दाबले जातात, तेव्हां त्यांतून दुष्ट व ऊन ऊन रक्त अकस्मात् गळूं लागतें; तें रक्त फार वाहिलें म्हणजे तो मनुष्य पर्जन्य काळच्या बेडकासारखा पिंवळा होतो, आणि रक्तक्षयापासून झालेल्या दुःखांनीं (त्वक्पारुष्य शिराशैथिल्यादिक) पीडित होतो; त्याच्या शरीराचा वर्ण, स्थूळपणा, आणि उत्साह हीं नष्ट होतात, शक्ति नाहींशी होते; डोळे गढूळ होतात, किंवा सर्व इंद्रियें व्याकूळ होतात, त्याला श्यामवर्ण, कठीण, आणि रूक्ष असा मळ होतो, आणि अपान वायु सरत नाहीं;

आतां या रक्तार्शाचेंच वातादि भेदानें लक्षण सांगतो.

तनुचारुणवर्णंचफेनिलंचासृगर्शसाम् ॥ कट्यूरुगुदशूलंचदौर्बल्यंयदिचाधिकम् ॥२८॥ तत्रानुबंधोवातस्यहेतुर्यदिचरूक्षणम् ॥५॥ ॥ ॥

अर्थ—मूळव्याधीचें रक्त पातळ, अरुण वर्ण, आणि फेंसाळलेलें, असें जर पडत असेल, आणि कंबर, मांड्या, आणि गुद, यांच्या ठि

काणीं शूळ होत असेल, व दुर्बळता, फार झाली असेल, आणि त्यां त कांहीं रूक्ष हेतु पोंचला असेल तर, त्या रक्तार्शामध्यें वायूचा संबंध आहे असें जाणावें.

कफ संबंधाचें लक्षण.

शिथिलं श्वेतपीतंच विट्स्निग्धं गुरुशीतलम् ॥
यदर्शसां घनंचासृक्तंतुमत्पांडुपिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरुस्निग्धंच कारणम् ॥
श्लेष्मानुबंधो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३० ॥

अर्थ—ज्या मध्यें शिथिल, पांढरा, व पिंवळा, स्नेहयुक्त, जड आणि शीतळ, असा मळ होत असेल, आणि जर मूळव्याधीचें रक्त जाड, तंतुयुक्त, पांढरें, आणि बुळबुळीत पडत असेल, आणि गुद बुळबुळीत, दडस होत असेल, आणि गुरु, स्निग्ध, असें कांहीं कारण झालें असेल तर त्या रक्तार्शास कफांचा संबंध आहे असें जाणावें.

पित्ताचा अनुबंध कां सांगितला नाहीं? असें कोणी म्हणेल तर त्याचें कारण सांगतों, रक्ताचीं व पित्ताचीं लक्षणें सारखींच आहेत.

पूर्वरूप सांगतो.

विष्टंभोन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एवच ॥ ३१ ॥
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोल्पविट्कता ॥
ग्रहणीदोषपांड्वर्तेराशंका चोदरस्यच ॥ पूर्वरूपा
णि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ ३२ ॥

अर्थ—अन्नाचा विष्टंभ म्हणजे अवष्टंभ होऊन जिरणें, शक्ति सी णता, कुशी मध्यें गुडगुड शब्द, रोड होणें, ढेंकर पुष्कळ येणें, मांड्या, गळून जाणें, थोडा मळ होणें, ग्रहणी आणि पांडुरोग यांची भ्रांति होणें, कारण त्यांचीं लक्षणें दिसण्यांत येतात, व उदर झाल्याची ही भ्रांति होते; मुळव्याध उत्पन्न व्हावयाची असली म्हणजे पहिल्या

तेंहीं लक्षणें होतात.

निदाना नंतर पूर्वरूप सांगावें, तें येथें लक्षणा नंतर सांगण्याचें प्रयोजन असें कीं, निदान लक्षणास चिकित्सेचें अंगत्व प्रतिपादनार्थ तीं पूर्वी सांगून मग हें सांगितलें, अथवा ग्रंथ काराची मर्जी.

केवळ गुदाचे ठाईं दोषकोपानें अर्शोरोग होतो, मग सर्वदेहा मध्यें कृशत्व कृष्णत्वादिरूप दुष्टि कशी होत्ये, अशी कोणी शंका करील म्हणून सांगतो.

पंचात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये ॥ सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ ३३ ॥ तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ॥ सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ ३४ ॥

अर्थ— गुदाच्या तिन्ही वळीवर मूळव्याधीचे मोड उत्पन्न झाले असतां पांच प्रकारचा वायु, पांच प्रकारचें पित्त, आणि पांच प्रकारचा कफ, हे सर्वच दोष कोप पावतात.

प्राण, अपान, समान, उदान, आणि व्यान, हे पांच प्रकारचे वायु— हृदय, गुद, नाभि, कंठ, आणि सर्व शरीर हीं त्यांचीं अनुक्रमानें स्थानें होत, तसेंच आलोचक, रंजक, साधक, पाचक, आणि भ्राजक या भेदानें पित्त पांच प्रकारचें आहे, त्याचीं स्थानें— आलोचक— नेत्रा मध्यें, रंजक— यकृत, आणि प्लीहा या मध्यें, साधक— हृदया मध्यें, पाचक— पक्काशय आणि आमाशय यांमध्यें, आणि भ्राजक— त्वचे मध्यें राहतें, या प्रमाणें कफ ही अवलंबक, क्लेदक, बोधक, तर्पक, आणि श्लेषक या पांच भेदानें क्रमें करून हृदय, आमाशय, जिव्हा, मस्तक, आणि संधि या पांच ठिकाणीं राहतो, याप्रमाणें सर्व दोष आपआपल्या पांच पांच स्वरूपानीं कुपित होतात, म्हणून हा रोग, (अर्श) फार दुःखदायक व बहुत प्रकारचे व्याधि-

उदर अग्निमांद्य इत्यादि उपद्रव) करणारा, सर्वदेहास क्लेशदायक-आणि बहुत करून कृच्छ्र साध्य होतो.

सुखसाध्यलक्षण.

बाह्यायांतुवलौजातान्येकदोषोल्बणानिच ॥ अ
र्शांसि सुखसाध्यानिनचिरोत्पतितानिच ॥ ३५ ॥

अर्थ— बाहेरल्या वळीवर झालेले, एक दोषोल्बण, आणि ज्यांस एक वर्ष लोटलें नाहीं, असे मोड सुखसाध्य होतात.

कृच्छ्रसाध्यलक्षण.

द्वंद्वजानिद्वितीयायांवलौयान्याश्रितानिच ॥ कृच्छ्र
साध्यानितान्याहुः परिसंवत्सराणिच ॥ ३६ ॥ ॥

अर्थ— दोन दोषांपासून झालेले, व दुसऱ्या वळीवर असणारे, आणि ज्यांस एक वर्ष लोटलें आहे, असे मूळव्याधिचे मोड कृच्छ्र साध्य होतात, आणि जे बाह्य वळीवर असून द्वंद्वदोषोल्बण असतील, आणि एक दोषोल्बण दुसऱ्या वळीवर झाले असतील, तेही कृच्छ्रसाध्य जाणावे.

असाध्यलक्षणें.

सहजानित्रिदोषाणियाणिचाभ्यंतरांवलिम् ॥ जा
यंतेऽर्शांसि संश्रित्यतान्यसाध्यानिनिर्दिशेत् ॥ ३७ ॥

अर्थ— सहज (जन्माबरोबर झालेले) त्रिदोषज, आणि जे आंतल्या वळीवर होतात, ते सर्व असाध्य जाणावे.

याप्यलक्षण.

शेषत्वादायुषस्तानिचतुःपादसमान्विते ॥ याप्यंतेदी
सकायाग्नेःप्रत्याख्येयान्यतोन्यथा ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

अर्थ— असाध्य मूळव्याध जरी असला तरी रोग्याचें आयुष्य बाकी असलें आणि तो चतुःपाद संपत्तीनें युक्त असला (वैद्य, औषध, परिचारक, आणि रोगी हे जसे असावे तसे असले) तर आणि त्या रोग्या

त्या आणि अरीम असला तर याप्य म्हणजे कांहीं शम पावत्ये, आणि या विपरीत असलें तर रोगी सोडावा.

उपद्रवानें असाध्यत्व सांगतो.

हस्ते पादे गुदे नाभ्यां मुखे वृषणयोस्तथा ॥ शोथो हृत्पार्श्वशूलं च तस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ॥ ३९ ॥ ॥

अर्थ- ज्याचा हात, पाय, गुद, नाभि, मुख, आणि वृषण यांवर सूज येते, व हृदय आणि पार्श्व भाग दुखतात, तो रोगी साध्य होत नाहीं.

दुसरीं असाध्य लक्षणें.

हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्छर्दिरंगस्य रुक्ज्वरः ॥ तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ ४० ॥ ॥

अर्थ- हृदय आणि पार्श्व यांस शूल, इंद्रिय आणि मन यांचा मोह, ओकारी, आंगांत शूल, ज्वर, तृषा, गुदाचा पाक, (गुदावर पिवळे फोड) हीं लक्षणें झालीं म्हणजे रोगी असाध्य जाणावा.

तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रस्रुतशोणितम् ॥ शोथातीसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयंति हि ॥ ४१ ॥ ॥

अर्थ— तृषा, अरुचि, शूल, यानीं पिडलेला, ज्याचें रक्त फार स्रवलें आहे, आणि सूज, अतिसार, यानीं युक्त अशा रोग्याचा अर्श नाश क०

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यंते यथास्वं नाभिजान्यपि ॥ गंडूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ४२ ॥ ॥

अर्थ— मेढ्र म्हणजे शिश्न, आदिशब्दें करून नासिका कर्ण इत्यादिकांचे ठाईं दोष भेदें करून अर्श (अंकुर) होतात, म्हणून पुढें सांगणें आहे; तसेंच नाभीला ही अर्श होतात, तीं गांडवळाच्या तोंडासारिखीं, बुळबुळीत, आणि मृदु अशीं असतात.

चर्मकील (चामखीळ) यांची संप्राप्ति.

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ॥

कीलोपमंस्थिरखरंचर्मकीलंतुतद्विदुः ॥ ४३ ॥

अर्थ— आन वायु कफाला घेऊन त्वचेवर खिळ्या सारखा, स्थिर, आणि खरखरीत असा मोड करितो, त्याला चामखीळ म्हणतात.

वातादि भेदें करून त्याचें लक्षण.

वातेननोदपारुष्येपित्तादसितरक्तता ॥ श्लेष्मणा स्निग्धताचास्यग्रथितत्वंसवर्णता ॥ ४४ ॥ ॥

अर्थ— वायूनें त्यामध्यें सुया टोंचल्या सारिखी पीडा, आणि कर्कशपणा; पित्तानें त्याचा रंग काळा, तांबडा; आणि कफानें त्याला नुकनुकीतपणा, गांठाळलेला, आणि त्वचेसारखा वर्ण असतो.

मधुकोशंकनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया ॥ टीकाकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ इ० अर्शोनिदानं ॥

अग्निमांद्य.

अर्शापासून अग्निमांद्य होतें म्हणून अर्शानंतर अग्निमांद्यनिदान सांगतों.

मंदस्तीक्ष्णोथविषमःसमश्चेतिचतुर्विधः ॥ कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोनलः ॥ १ ॥

अर्थ— कफ; पित्त, आणि वाय, यांच्या आधिक्यानें आणि त्यांच्या समतेनें, अनुक्रमें करून जठराग्नि, मंद, तीक्ष्ण, विषम, आणि सम; या प्रमाणें चार प्रकारचा होतो, म्हणजे कफानें मंद, पित्तानें तीक्ष्ण, वायूनें विषम, आणि तियांच्या सारखेपणानें सम अग्नि होतो.

त्यांचें स्वरूप.

विषमोवातजान्रोगान्तीक्ष्णःपित्तनिमित्तजान् ॥ करोत्यग्निस्तथामंदोविकारान्कफसंभवान् ॥ २

अर्थ— विषमाग्नि वातजन्य ८० रोगां पैकीं कांहीं रोग उत्पन्न करितो.

व सामान्य ज्वरादि सारादिक हीं उत्पन्न करितो, तीक्ष्णाग्नि पित्तजन्य ४० रोगां पैकीं ओष चोषादिक रोग उत्पन्न करितो, तसेंच मंदाग्नि कफजन्य २० विकारां पैकीं आळस्यादिक उत्पन्न करितो.

समाग्न्यादिकांचीं लक्षणें.

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ॥ स्वल्पापि नैव मंदाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥ कदाचित्पच्यते सम्यक् कदाचिन्न विपच्यते ॥ मात्राति मात्राप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ॥ ४ ॥ तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १ ॥

अर्थ—समाग्नि पुरुषाचा योग्य आहार चांगला पचतो, मंदाग्नीचा अल्प देखील आहार पचत नाहीं; आणि विषमाग्नीचा तर कधीं चांगला पचतो; कधीं पचत नाहीं, आणि अति मात्र भोजन केलें असतां ज्याला सुखानें पचतें; त्याचा अग्नि तीक्ष्ण आहे, असें जाणावें, सर्वां मध्यें समाग्नि हा श्रेष्ठ आहे, भस्मक म्हणून जो अग्नि आहे, तो तीक्ष्णाग्नि नव्हे, अत्यंत तीक्ष्णाग्नीलाच भस्मक म्हणतात; त्याचें लक्षण चरकांत सांगितलें आहे तें असें—

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगं ॥ ५ ॥ सोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ तदा लब्धबलो देहे रूक्षे सत्सानिलोनलः ॥ ६ ॥ अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥ पक्त्वान्नं सततो धातून् शोणितादीन्पचत्यपि ॥ ७ ॥ ततो दौर्बल्यमातंकं मृत्युंचोपानयेन्नरम् ॥ भुक्तेन्नेलभते शांतिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ॥ ८ ॥ तृट्कासदाहमोहाः स्युः व्याधयोत्यग्निसंभवाः ॥ ९ ॥

अर्थ—कोणी मनुष्याचा कफ क्षीण झाला म्हणजे कुपित झालेलें

पित्त वायूला मिळून उष्म्यासह वर्तमान पाचक स्थानीं जाऊन अग्नी ला बळ देतें; त्या वेळेस तो अग्नि वात सहाय्यानें प्रबळ होऊन देहा ला रूक्ष करून टाकतो; आणि तीव्रतेनें लवकर आणि वारंवार अन्न पचवून टाकतो; अन्न पचविल्या नंतर तो रक्तादि धातूंस ही पचवितो; त्या योगानें दुर्बळता, रोग आणि मृत्यु देखील येतो; त्या वर कांहीं अन्न खाल्लें असतां स्वस्थ वाटतें; परंतु अन्न जिरतांच लौकर मूर्च्छा येते, तृषा, खोकला, दाह, आणि मूर्च्छा (म्हणजे कांहीं सुचेनासें होणें, हे व्याधि अत्यग्नि पासून होतात.

मधुकोशांस्क निर्मथ्य सारमाकृष्य वैमया ॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥ इत्यग्निमांद्यनिदानं ॥

अथाजीर्णनिदानम्

अग्निमांद्य आणि अजीर्ण हीं परस्पर कारणें आहेत, म्हणून अग्निमांद्यानंतर अजीर्ण निदान सां०

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ॥ अजीर्णं केचिदिच्छंति चतुर्थं रसशेषतः ॥ १ ॥ अजीर्णं पंचमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ॥ वदंति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ २ ॥

अर्थ- कफ, पित्त, आणि वायू, या तीन दोषानीं क्रमानें आम, विदग्ध, आणि विष्टब्ध अशीं तीन अजीर्णें होतात; आहार, रसाच्या शेषानें चवथें अजीर्ण होतें; असें, कोणी म्हणतात, आणि रात्र दिवस मिळून जो आहार पचतो व त्यामध्यें पोट फुगणें वगैरे कांहीं होत नाहीं. हें पांचवें अजीर्ण कोणाचे मतीं आहे; आणि दररोजचें स्वाभाविक (विकृति जन्य नव्हे.) अजीर्ण साहावें असें कोणी म्हण

तान, हें साहावें अजीर्ण सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, त्याच्या पचनार्थ सूत्रस्थानांत वामपार्श्वे शयनादिक आचार सांगितला आहे, तो करावा, तो असा "भुक्त्वा शतपदं गच्छेद्वामपार्श्वेन संविशेत्॥ शब्दरूपरसस्पर्शगंधांश्च मनसः प्रियान्॥ भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति॥" अर्थ—भोजन झाल्यावर शत पावलीं करून डाव्या कुशीवर निजावें; मनास आवडतील ते शब्दादि विषय सेवन करावे म्हणजे अन्नाचा परिपाक चांगला होतो.

अजीर्णाचें कारण.

अत्यंबुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च॥ कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य॥३॥ ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षितेन लुब्धेन शुग्दैन्यनिपीडितेन॥ प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्परिपाकमेति॥४॥

अर्थ—फार पाणी पिणें, अकाळीं जेवणें, मळ मूत्रादिकांचा वेग रोध करणें, दिवसास निजणें, ह्या कारणानीं, जेवणाच्या वेळेवर जरी लघु आणि सोसेल असें ही अन्न खाल्लें तरी तें चांगलें पचन नाहीं. ईर्ष्या, भय, आणि क्रोध याणीं व्याप्त झालेला, लोभ, शोक, आणि दैन्य, यांणीं पिडलेला, आणि मत्सर युक्त अशा पुरुषानें खाल्लें; अन्न चांगलें परिपक्व होत नाहीं, कोणी हा "ईर्ष्या भय क्रोध" इत्यादि श्लोक मानस दोषाजीर्ण विषयक आहे, असें म्हणतात.

आमादिक अजीर्णाचें लक्षण.

तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गंडाक्षिकूटगः॥ उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते॥५॥

अर्थ—त्या पैकीं आमाजीर्णामध्यें आंगाला जडता, मळमळ, गाल आणि डोळे यांनां सूज, आणि ढेंकर येतो तो असें अन्न खावें तसा येतो.

विदग्धाजीर्णलक्षण.

विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ॥ उ
द्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ६ ॥ ॥

अर्थ—विदग्धा जीर्णामध्यें भ्रम, तृषा, आणि मूर्च्छा, ह्या होतात, आ णि पित्ता पासून नाना प्रकारच्या ओष शोषादिक पीडा होतात, आणि ढेंकर येतो तो धुरकट व आंबट येतो, आणि घाम येतो, व दाह होतो.

विष्टब्धाजीर्णलक्षण.

विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधावातवेदनाः ॥ मलवाता
प्रवृत्तिश्च स्तंभो मोहोंऽगपीडनम् ॥ ७ ॥

अर्थ—विष्टब्धा जीर्णामध्यें शूळ, पोटफुगणें, नाना प्रकारच्या तोद भे दादिरूप वात वेदना, मळ आणि वाफ, यांची अप्रवृत्ति, (म्हणे वंदि) आंग ताठल्या सारखें होणें, मोह आणि अंग पीडन म्हणजे आमवायू च्या कळा सारिख्या कळा लागणें, हीं लक्षणें होतात.

रसशेषाजीर्णलक्षण.

रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ॥ १ ॥ ॥ ॥

अर्थ—रस शेषा जीर्णा मध्यें अन्नद्वेष, हृदय स्वच्छ नसणें, आणि श रीराला जडपणा, हीं होतात.

अजीर्णापासूनउपद्रव.

मूर्च्छाप्रलापोवमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ॥ उपद्रवा-
भवंत्येते मरणंचाप्यजीर्णतः ॥ ८ ॥

अर्थ—मूर्च्छा, बडबड, ओकारी, तोंडाला, पाणी सुटणें, ग्लानि, भोंवळ, हे अजीर्णा पासून उपद्रव होतात, आणि अजीर्ण, फार विकोपास गे लें तर मरण देखील येतें.

अतिमात्र भोजन करणें हें अजीर्णा
लाकारणआहे म्हणून सांगतो.

अनात्मवंतः पशुवद्भुंजते येऽप्रमाणतः ॥ रोगानीक-
स्यते मूलमजीर्णं प्राप्नुवंति हि ॥ ९ ॥

अर्थ— इंद्रियें स्वाधीन नसल्या मुळें जे पशू प्रमाणें हवें तितकें खातात, त्यानां अनेक रोगांचें मूळ असें अजीर्ण होतें.

अजीर्णापासून विषूच्यादिक हो—
तात म्हणून अजीर्णानंतर विषूच्यादिक
सांगतों.

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् ॥ विषू-
च्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलंबिका ॥ १० ॥

अर्थ— आम, विष्टब्ध, आणि विदग्ध, हीं जीं अजीर्णें सांगितलीं; त्या पासून विषूचिका (मोडशी किंवा नरळ) आणि अलसक, आणि विलंबिका, हे रोग उत्पन्न होतात.

विषूची म्हणजे काय तें सांगतो.

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः ॥ य-
त्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विषूचीति निगद्यते ॥ ११ ॥

अर्थ— ज्या अजीर्णांत सुयांनीं टोंचल्या सारिखी शरीरास वायूनी पीडा होत्ये तिला विषूची असें म्हणतात.

न तां परिमिताहारा लभंते विदितागमाः ॥ मूढा-
स्तामजितात्मानो लभंतेऽशनलोलुपाः ॥ १२ ॥

अर्थ— ज्यांचा आहार परिमित आहे व ज्यांना वैद्यशास्त्राचें प्रमेय कळतें, त्यानां ही विषूचिका होत नाहीं, आणि जे अज्ञानी व ज्यांचीं इंद्रियें स्वाधीन नाहींत आणि जे खाण्याचे लालची असतात, अशा मनुष्यांस ही विषूचिका अवश्य होते.

विषूचीचें लक्षण.

मूर्छातिसारो वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्वेष्टनजृं-

मदाहाः ॥ वैवर्ण्यकंपोहृदयेरुजश्चभवंतितस्यां शिरसश्चभेदः ॥ १३ ॥

अर्थ—मूर्छा, दाह, ओकारी, शोष, शूल, भोंवळ, पायांला पेटक्या येणें, जांभया, दाह, शरीराचा वर्ण बदलणें, कांपरें सुटणें, आणि उरांत दुखणें, आणि मस्तक शूळ हीं लक्षणें विषूचीत होतात, हिलाच महामारी किंवा कोणी पटकी म्हणतात.

अलसकाचें लक्षण.

कुक्षिरानह्यतेत्यर्थंप्रताम्येत्परिकूजति ॥ निरुद्धो मारुतश्चैवकुक्षावुपरिधावति ॥ १४ ॥ वातवर्चोनि रोधश्चयस्यात्यर्थंभवेदपि ॥ तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौतुयस्यच ॥ १५ ॥

अर्थ—कूस अत्यंत फुगते, रोगी भुलून पडतो, आणि मोठ्यानें आरोळ्या मारतो; या प्रमाणें वायूचा खालीं जाण्याचा रोध झाला म्हणजे तो कुक्षीच्या वरती म्हणजे हृदय कंठादिकांप्रत येतो, मळाचा आणि वायूचा अत्यंत रोध होतो, आणि रोग्याला शोष फार लागतो, वढेंकर करपट येतात, त्याचा त्या रोग्याला अलसक असें म्हणतात.

विलंबिकेचें लक्षण.

दुष्टंतुभुक्तंकफमारुताभ्यांप्रवर्त्ततेनोर्ध्वमधश्चय स्य ॥ विलंबिकांतांभृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षतेशा स्त्रविदःपुराणाः ॥ १६ ॥

अर्थ—कफ वायूनीं अन्न दुष्ट होऊन उर्ध्व किंवा अधोमार्गानें प्रवृत्त होत नाहीं, (म्हणजे वांति किंवा दाह होत नाहींत.) आमाशयांत तें अन्न तसेंच पुष्कळ वेळ राहातें, त्या रोगाला विलंबिका म्हणतात, ही चिकित्सा करण्यास फारच कठीण आहे, अलसक आणि विलंबिका त्या दोघांमध्यें कफ वात प्रबळ असून ऊर्ध्वाधः प्रवर्तन होत नाहीं,

तेव्हां हे तुल्यच आहेत, त्यांत भेद कोणता ? अशी कोणी शंका करील तर सांगतों—अलसका मध्यें शूलादिक फार तीव्र होतात, आणि विलंबिकेंत होत नाहींत.

अजीर्णापासून झालेले विषूच्यादिकसांगून अजीर्णजन्य आमाचें दुसरें कार्य सांगतों.

यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ॥ दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ १७ ॥

अर्थ—ज्या ठिकाणीं आम राहातें, त्याच ठिकाणीं, ज्या दोषानें शरीर व्याप्त झालें असेल, त्याच्या लक्षणानीं (तोद, दाह, गोरवादि) आणि आमजन्य विकारानीं (आमवातादिक) विशेष पीडा होत्ये, या वरून अन्य ठिकाणीं ही थोडी पीडा करितें, हें सूचविलें आणि "यत्र" या सर्वनाम शब्दानें कुपित झालेल्या वातादिकां प्रमाणेंच आमाचें ही नियमित स्थान नाहीं हें सूचविलें.

विषूचिका आणि अलसकयांचें असाध्य लक्षण.

यः श्यावदंतोष्ठनखोल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यंतरयातनेत्रः ॥ क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय ॥ १८ ॥

अर्थ—ज्याचे दांत, ओंठ, आणि नखें काळीं पडतात, स्मृति थोडी असत्ये, व जो ओकारीनें पीडित होतो, ज्याचे डोळे खोल जातात, शब्द खोल जातो, आणि हातापायांचे संधि सर्व ढिले पडतात, तो मनुष्य वांचत नाहीं. विलंबिका तर स्वरूपानेंच असाध्य आहे, असें जेज्जटाचें मत आहे.

जीर्णाहारलक्षण.

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ॥ लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १९ ॥

अर्थ— शब्द देंकर, शरीराला आणि मनाला आनंद वाटणें; आणि आहारा प्रमाणें वेगासहित मळ मूत्रांची प्रवृत्ति होणें, शरीरास हलकेपणा, त्यांत विशेषें करून कोठा हलका होणें, भूक आणि तहान लागणें, अन्न चांगलें जिरलें असतां हीं लक्षणें होतात.

मधुकोशं स्फनिर्मथ्य सारमाकृष्य वै मया ॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥ इत्यग्निमांद्याजीर्णविषूचिका विलंबिका निदानम् ॥ ॥ ॥

कृमिनिदान.

अजीर्णापासून कृमीचा उद्भव होतो म्हणून अजीर्णानंतर कृमिनिदान सांगतो.

कृमियस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यंतर भेदतः ॥ बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ १ ॥ नामतो विंशतिविधाः ।

अर्थ— बाह्य आणि अभ्यंतर या भेदानें कृमि दोन प्रकारचे आहेत. बहिर्मल (स्वेदादिक) कफ, रक्त, आणि विष्ठा, या मध्यें उत्पन्न होणारे असे चार प्रकारचे, आणि त्यांचीं नांवें वीस प्रकारचीं आहेत.

त्यापैकीं बाह्य कृमि सांगतो.

बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ॥ तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशांबराश्रयाः ॥ २ ॥ बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिक्षादिनामतः ॥ द्विधा ते कोठपिटिकाकंडूगंडान्प्रकुर्वते ॥ ३ ॥ ॥

अर्थ— त्या पैकीं बाह्य मलोद्भव कृमि, — प्रमाण, आकृति, आणि वर्ण (पांढरा किंवा काळा) ई हीं करून तिळा प्रमाणें असतात, ते केश आणि वस्त्रें यांवर राहतात, त्या पैकीं ज्यांना पाय बहुत म्हणजे

साहा असतात त्यांस उवा, आणि त्या पेक्षां बारीक जे असतात, त्या नां लिखा म्हणतात, त्या दोहीं कृमी पासून गांधी, पुळया, कंडू, आणि गांठी उत्पन्न होतात.

कृमीचें कारण.

अजीर्णभोजीमधुराम्लनित्योद्रवप्रियःपिष्टगुडो पभोक्ता॥ व्यायामवर्जीचदिवाशयानोविरुद्धभु क्संलभतेकृमींस्तु॥४॥

अर्थ—अजीर्णावर भोजन करणारा, निरंतर गोड, आणि आंबट पदार्थ खाणारा, द्रवपदार्थ, (कढी, सांबारें, आंबटी, वगैरे) खाणारा, गूळ, आणि पीठ, यांणीं केलेले पदार्थ, (अनारसे, घारगे, इत्यादि) खाणारा, व्यायाम न करणारा, दिवसास निद्रा करणारा, आणि विरुद्ध भुक् म्हणजे क्षीरमत्स्यादि पदार्थ भक्षण करणारा, अशा पुरुषास कृमि (जंत) हो.

कोणते कृमी कोणत्या कारणानें होतात तें सांगतो.

माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैःपुरीषजाः॥ मांसमा षगुडक्षीरदधिशक्तैःकफोद्भवाः॥५॥ विरुद्धाजीर्ण शाकाद्यैःशोणितोत्थाभवंतिहि॥५॥०॥

अर्थ—उडीद, पिष्टान्न, (मोदक, लाडू, वगैरे) खार, गूळ, भाज्या, ह्या पदार्थांनीं विष्ठे पासून कृमि होतात.

मांस, उडीद, गूळ, दूध, दहीं, शक्त, (कांजी, किंवा लोणचें) ह्या पदार्थांनीं कफा पासून कृमि होतात.

विरुद्ध (क्षीरमत्स्यादि) अर्धें कच्चें शिजलेलें, आणि भाज्या, आदि करून पदार्थांनीं रक्तजन्य कृमि होतात.

पोटांत कृमि झाल्याचें लक्षण.

ज्वरोविवर्णताशूलंहृद्रोगःसदनंभ्रमः॥ भक्तद्वे

पोतिसारश्च संजातकृमिलक्षणम्॥६॥ ॥ ॥

अर्थ—ज्वर, शरीराचा वर्ण पालटनें, शूळ, हृदयांत पीडा, अंगग्लानी, भ्रम, अन्नद्वेष, आणि अतिसार हीं लक्षणें झालीं म्हणजे समजावें कीं कृमि झाले आहेत.

कफजकृमीचें लक्षण.

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पंति सर्वतः॥७॥ पृथु
ब्रध्ननिभाः केचित्केचिद्गंडूपदोपमाः॥ रूढधान्यांकु
राकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः॥८॥ श्वेतास्ताम्राव-
भासाश्च नामतः सप्तधा तु ते॥ अंत्रादा उदरावेष्टा
हृदयादा महाकुजाः॥९॥ चुरवो दर्भकुसुमाः सुगंधा
स्ते च कुर्वते॥ हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकं
॥१०॥ मूर्छाछर्दितृषानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्॥

अर्थ—कफापासून आमाशयामध्यें झालेले कृमि वाढले असतां चहूंकडे फिरतात, त्यांत कोणी रुंद वादी (चामअत्री) सारिखे कोणी गांडूळासारिखे; कोणी धान्याच्या अंकुरा सारिखे, असतात, कित्येक बारीक, लांब, आखूड, असतात, कांहीं पांढरे, तांबडे, असतात, त्यांचीं नांवें सात आहेत, तीं येणें प्रमाणें— १ अंत्राद, २ उदरावेष्ट, ३ हृदयाद, ४ महाकुज, ५ चुरु, ६ दर्भकुसुम, आणि सात सुगंध, हीं नावें कांहीं अन्वर्थक, कांहीं निरर्थक, आहेत, व्यवहारार्थ पूर्वींच्या आचार्यांनी दिलीं आहेत, या प्रमाणेंच पुढलीं नावें जाणावीं; त्या कृमि पासून मळमळ, तोंडाला पाणी सुटणें, अन्न न पचणें, अरुचि, घेरी, ओकारी, लाहान, पोट फुगणें, शरीर कृश होणें, सूज आणि पडसें हे विकार होतात.

रक्तजकृमिलक्षण.

रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जंतवोऽणवः॥ अपादा
वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः॥११॥ केशा-

दारोमविध्वंसारोमद्वीपाउदुंबराः ॥ षट् तेकुष्ठैक कर्माणः सहसौरसमातरः ॥ १२ ॥

अर्थ—रक्त वाहणाऱ्या शिरामधील रक्ता पासून होणारे कृमि बारीक, पादरहित, वाटोळे, तांबडे असतात, कित्येक कृमि फार बारीक असतात, म्हणून दिसत देखील नाहींत, ते कृमि साहा प्रकारचे त्यांचीं नावें;—१ केशाद, २ रोमविध्वंस, ३ रोमद्वीप, ४ उदुंबर, ५ सौरस, आणि ६ मातर, कुष्ठ उत्पन्न करणें हेंच त्यांचें मुख्य कर्म होय.

पुरीषजन्य कृमिलक्षण.

पक्काशये पुरीषोत्था जायंतेधोविसर्पिणः ॥ प्रवृद्धाःस्युर्भवेयुश्च तेयदामाशयोमुखाः ॥ १३ ॥ तदास्योद्गारनिश्वासाविड्गंधानुविधायिनः ॥ पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ १४ ॥ ते पंचनाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥ सौसुरादामलूनाश्च लेलिहाजनयंतिच ॥ १५ ॥ विड्भेदशूलविष्टंभकार्श्यपारुष्यपांडुताः ॥ रोमहर्षाग्निसदनगुदकंडूर्विमार्गगाः ॥ १६ ॥ ॥ इति कृमिनिदानम्.

अर्थ—पक्वाशयामध्यें पुरीष म्हणजे मला पासून झालेले कृमि गुदा वाटे बाहेर सरतात, ते फार वाढून आमाशया कडे येतात, तेव्हां त्या कृमि रोग्याच्या ढेंकराला आणि निश्वासाला विष्ठेची घाण येत्ये, ते कृमि जाड, पोसलेले, वाटोळे, बारीक, लहान, नीलवर्ण, पिंवळे, काळे, पांढरे, त्यांचीं नावें पांच आहेत, तीं येणें प्रमाणें—१ ककेरुक, २ मकेरुक, ३ सौसुराद, ४ मलून, ५ लेलिह, हे मलत्या आडमार्गानें जाऊं लागले असतां त्या पासून पातळ, मळ, शूळ, पोटफुगणें, कृशल, अंग खरखरीत होणें, पांडुर वर्ण, रोमांच, अग्नि मांद्य, आणि गुदाला कंडू, हे उपद्रव होतात. ॥ ॥ इति कृमिनिदानम् ॥ ॥

।। मधुकोशसंस्कृतनिमेरंसारमाकृष्य यत्नतः ।।

।। व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ।।

पांडुरोगनिदानं

पांडुरोगाःस्मृताःपंचवातपित्तकफैस्त्रयः ।। चतु
र्थःसन्निपातेन पंचमोभक्षणान्मृदः ।। १ ।। ।।

अर्थ—पांडुरोग पांच प्रकारचे आहेत. १ वातपांडु, २ पित्तपांडु, ३ कफ पांडु, ४ सन्निपात पांडु, आणि पांचवा ५ माती खाल्या पासून, एकुण पांच सांगितले आहेत.

पांडुरोगाचेंकारणवसंप्राप्ति.

व्यवायमम्लंलवणानिमद्यंमृदंदिवास्वप्नमतीव
तीक्ष्णम् ।। निषेव्यमाणस्यविदूष्यरक्तंदोषास्त्व
चंपांडुरतांनयंति ।। २ ।।

अर्थ—अति मैथुन, अत्यम्ल पदार्थ, खारट पदार्थ यांचें सेवन, अतिमद्यपान, मृत्तिका भक्षण, दिवसास निजणें, अत्यंत तिखट पदार्थ, यांचें सेवन करणाराचें रक्तदोषानीं दुष्ट होऊन शरिराची त्वचा पांडुर वर्ण होत्ये, येथें रक्त हें केवळ उपलक्षण आहे, तेणें करून त्वङ्, मांस हीं दूष्यें आहेत असें समजावें. हारीतानें तर रस देखील दूष्य म्हणून सांगितलो आहे.

पूर्वरूप.

त्वक्स्फोटनष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकू
टशोथाः ।। विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाकोभविष्यत
स्तस्यपुरःसराणि ।। ३ ।।

अर्थ—त्वचा फुटणें, तोंडाला थुंका, आंग गळणें, मृत्तिका भक्षण, नेत्रगोलानां सूजं, मळ, मूत्र, यांला पिंवळटपणा, अन्नाचा पाक न होणें,

हीं लक्षणें पांडुरोग होण्याचे पूर्वी मनुष्याला होतात.

वात पांडुरोग लक्षण.

त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्ष कृष्णारुणाभता ॥ वा
तपांड्वामये कंपतोदानाहभ्रमादयः ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ— वातजन्य पांडुरोगामध्यें त्वचा, मूत्र, आणि नयन इत्यादिकां
स रूक्षता, काळेपणा, तांबडेपणा असतो, आणि कंप सुयाटोंचल्या
सारिखी पीडा, पोटफुगणें, भ्रम, आदिशब्दें करून भेद शूलादिक हीहोतात.

पित्त पांडुरोग लक्षण.

पीतमूत्रशकृन्नेत्रोदाहतृष्णाज्वरान्वितः ॥ भिन्न
विट्कोतिपीताभः पित्तपांड्वामयीनरः ॥ ५ ॥ ॥

अर्थ— पित्त पांडुरोग्याचीं, मूत्र, विष्ठा, आणि नेत्रें हीं पिंवळीं हो
तात; दाह, ताहान, ज्वर, ह्यांनीं तो पीडित असतो; मळ पातळ होतो;
आणि त्याची शरीर कांति अत्यंत पिंवळी होत्ये.

कफ पांडुरोग लक्षण.

कफप्रसेकश्वयथुस्तंद्रालस्यातिगौरवैः ॥ पांडु
रोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ ६ ॥

अर्थ— मुखावाटे कफाचा स्राव, सूज, झांपड, आळस, शरीराला भा
र, त्वचा, मूत्र, डोळे, आणि तोंड, ह्यांना श्वेतत्व, ह्या लक्षणांनीं—
कफ, पांडुरोगी ओळखावा.

सान्निपातिक पांडुरोगी तर वर सांगितलेल्या वातादि लक्ष
णावरूनच जाणावा.

उपद्रवयुक्त सान्निपातिक
पांडुरोगाचें असाध्य लक्षण.

ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमान्वितः ॥ पांडु
रोगीत्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणोहतेंद्रियः ॥ ७ ॥

अर्थ—ज्वर, अरुचि, मळमळ, ओकारी, तहान, आणि उम्हासे, त्या उपद्रवांनीं, फक्त जो त्रिदोषजन्य पांडुरोग, आणि क्षीण झालेला, आणि ज्याच्या इंद्रियांची स्वस्वविषय घेण्याची शक्ति गेली आहे तो सोडावा.

मृत्तिकाभक्षणापासून पांडु रोग होतो त्याचें लक्षण.

मृत्तिकादनशीलस्यकुप्यत्यन्यतमोमलः॥ कषाया मारुतंपित्तमुखराम्मधुराकफं॥८॥ कोपयेन्मृद्रसादीं श्चरौक्ष्याद्भुक्तंचरूक्षयेत्॥ पूरयत्यविपक्वैवस्त्रोतांसिनिरुणद्धपि॥९॥ इंद्रियाणांबलंहत्वातेजोवीर्यौज सीतथा॥ पांडुरोगंकरोत्याशुबलवर्णाग्निनाशनम्॥१०॥

अर्थ—माती खाण्याची ज्या मनुष्याला सवय लागली असते, त्याच्या वातादिकांपैकीं एकादा दोष कुपित होतो, माती तुरट रसाची असली तर वायु कुपित होतो; खारी असली तर पित्त कोपतें; गोड असली तर कफ कुपित होतो; ती माती पोटांत गेल्यावर रसादिक धातूंनां रूक्ष करिते, आणि रौक्ष्य गुण प्रबल झाला म्हणजे जें अन्न खावें, तें रूक्ष होऊन जातें; ती माती कोष्ठादिकांच्या अग्नीनीं पाक झाल्यावाचून रस वाहणाऱ्या स्रोतसां (मार्ग) मध्यें शिरतें, आणि त्यांचा रोध करितें; तेणें करून इंद्रियांचें बळ म्हणजे स्वविषय ग्रहणशक्ति नष्ट होत्ये, शरीराची दीप्ती, शक्ति आणि ओज, म्हणजे सर्व धातूंचें सार (हृदयांत असतें तें) क्षीण होऊन पांडुरोग उत्पन्न होतो, त्यामध्यें, बळ, वर्ण, आणि अग्नि त्यांचा नाश होतो.

विशेषलक्षण.

शूनाक्षिकूटगंडभ्रूः शूनपन्नाभिमेहनः॥ क्रिमिकोष्ठोतिसार्येतमलंचासृक्कफान्वितम्॥११॥

अर्थ—नेत्रगोल, गाल, भृकुटी, पाय, नाभि, आणि शिश्न, त्यांनां सू

ज येते, आणि कोठ्या मध्यें कृमि होतात, व रक्त कफ मिश्रित टाळ- होतो, सर्व पांडु रोगामध्यें जेव्हां कोष्ठांत कृमि होतात तेव्हां हें लक्ष ण होतें; असें जेज्जटा चार्यांचें मत आहे; आणि मृद्भक्षण जन्य पां डु रोगानंतर हें लक्षण सांगितलें आहे, म्हणून हें त्याचेंच लक्षण हो य, असें इतर आचार्यांचें मत आहे, विदेहानें तर हेंच लक्षण त्या चें (मृत्पांडु रोगाचें) म्हणून स्पष्ट सांगितलें आहे.

असाध्यलक्षणें.

पांडुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ॥ काल प्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥ १२ ॥ ब द्धाल्पविट् सहरितं सकफं योऽतिसार्यते ॥ दीनः श्वे तातिदिग्धांगश्छर्दिमूर्छातृषान्वितः ॥ १३ ॥ स ना स्त्यसृक्क्षयाद्यस्तु पांडुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥ पांडु दंतनखो यस्तु पांडुनेत्रश्च यो भवेत् ॥ १४ ॥ पांडुसं घातदर्शी च पांडुरोगी विनश्यति ॥ अंतेषु शूनं प रिहीनमध्यं म्लानं तथांतेषु च मध्यशूनं ॥ १५ ॥ गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यंतमसंज्ञकल्पं ॥ वि वर्जयेत्पांडुकिनं यशोऽर्थी तथातिसारज्वरपीडितं च ॥ १६ ॥

अर्थ— फार दिवसांचा पांडु रोग काळ बहुत लोटल्या मुळें जरठ झाला म्हणजे साध्य होत नाहीं. अथवा,

सर्व शरीराला सूज आली असून जो रोगी सर्व पदार्थ पिवळे पाहातो तो रोगी असाध्य जाणावा, अथवा,

ज्या मनुष्याला बांधलेला थोडा मळ हिरव्या रंगाचा कफ मि श्रित पडतो तो असाध्य, अथवा,

जो पुरुष दीन म्हणजे ग्लान होतो व पांढरा फटफटीत पड तो, व ओकारी, मूर्छा, तृषा, यांनीं पीडतो तो नास्ति म्हणजे मे-

त्या सारिखा ह्मणजे असाध्य. दुसरें असाध्य लक्षण.

रक्त क्षया पासून जो पांडु रोगी पांढरा होतो तो असाध्य.

ज्याचे दांत,नखें,आणि डोळे, पिंवळे झाले आहेत, तो असाध्य.

जो पांडुर वर्णाचे पदार्थ समुदाय पाहातो तो पांडु रोगी नाश पावतो.

हात, पाय, डोकें, त्याच्या ठिकाणीं सूज आणि मध्य देह ज्याचा शुष्क झाला आहे तो असाध्य, त्याच्या उलट साध्य.

मध्य देहाला सूज, आणि हात, पाय, डोकें, हीं शुष्क झालेलीं गुद व शिश्न यांचे ठाई सूज, मृत प्राय झालेला असा पांडु रोगी वैद्यानें सोडावा, तसाच अतिसार आणि ज्वर त्यानीं पिडलेल्या रोग्यास यश इच्छिणाऱ्या वैद्यानें टाकून द्यावा.

पांडुरोगामध्यें कामला (काविळ) होते ती सांगतो.

पांडुरोगी तु योत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ॥ तस्यपित्त मसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ १७ ॥ हारिद्रनेत्रः सभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ॥ रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेंद्रियः ॥ १८ ॥ दाहाऽविपाक दौर्बल्य-सदनारुचि कर्षितः ॥ कामला बहुपित्तैषा कोष्ठ-शाखाश्रया मता ॥ १९ ॥

अर्थ–जो पांडु रोगी अत्यंत पित्तल द्रव्यें सेवन करतो, त्याचें पित्त रक्त मांसाला जाळून (दुष्ट करून) कामला रूप रोग करण्यास समर्थ होतें, त्याचे डोळे अत्यंत पिंवळे होतात, त्वचा, नखें, आणि तोंड हीं पिंवळीं होतात, आणि मूत्र, पुरीष लाल व पिंवळीं होतात, तो मनुष्य पावसाळ्यांतल्या बेडका सारिखा पिंवळा होतो; इंद्रियाची शक्ति नष्ट होते, दाह, अन्न न पचणें, दुर्बलता, अंग ग्लानि, अन्न द्वेष, यानीं तो रोगी पीडित होतो, जी मध्यें पित्त प्रबळ अशी ही कामला

एक कोष्ठाश्रय, आणि दुसरी शाखा (रक्तादिधातु) भिन्न असते, जसा राजयक्ष्मा स्वतंत्र होतो, तशी ही कामला स्वतंत्र होते.

हिचीच एक दुसरी अवस्था आहे.
जिला कुंभकामला म्हणतात ती.

कालांतरात्खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुंभकामला ॥

अर्थ– कालांतराने जरठ झालेली जी कुंभकामला ती कृच्छ्रसाध्य होते, कुंभ म्हणजे कोष्ठ तद्गत जी कामला म्हणजे कोष्ठाश्रया कामला.

असाध्यलक्षण.

कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥ २० ॥

अर्थ– ज्या पुरुषाचें शकृत (मळ) काळें व मूत्र पिंवळें होतें; व शरीराला भोतासारिखी सूज येती, आणि डोळे, तोंड, वांति, पुरीष, आणि मूत्र हीं अत्यंत लाल होतात; व जो वरचेवर मोह पावतो, तो कामला रोगी वांचत नाहीं.

दुसरें असाध्य लक्षण.

दाहारुचितृडानाहतंद्रामोहसमन्वितः ॥ नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं च कामलावान्विपद्यते ॥ २१ ॥ ॥

अर्थ– दाह, अरुचि, तृषा, पोटास फुगारा, झांपड, मूर्छा, ह्या लक्षणांनीं युक्त, अग्निमांद्य, झालेला, व स्मृति गेलेला कामलेचा रोगी तत्काळ मरण पावतो.

कुंभकामलेचें असाध्य लक्षण.

छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः ॥ नश्यति श्वासकासार्तो विड्भेदी कुंभकामली ॥ २२ ॥ ॥

अर्थ– ओकारी, अरुचि, मळमळ, ज्वर आयासावांचून श्रम, ह्यांनीं पिडलेला, व दमा, खोकला, याणीं जर्जरीत, आणि अतिसारयुक्त-

असा कुंभ कामली पुरुष नाश पावतो.

पांडुरोगामध्येंहलीमकरो
ग होत असतो तो सांगतो.

यदातुपांडोर्वर्णस्याद्धरितः श्यावपीतकः ॥ बलो
त्साहक्षयंस्तंद्रामंदाग्नित्वंमृदुर्ज्वरः ॥२३॥ स्त्री
षुहर्षोगमर्दश्चदाहतृष्णारुचिर्भ्रमः हलीमकंत
दातस्यविद्यादनिलपित्ततः ॥२४॥

अर्थ—जा वेळेस पांडुरोग्याचा वर्ण हिरवा, निळा, किंवा पिंवळा, होतो, आणि बल व उत्साह यांचा नाश, झांपड, अग्निमांद्य, बारीक ज्वर, स्त्री संभोगाचे इच्छेचा अभाव, अंग मोडून येणें, दाह, तृष्णा, अन्न द्वेष, आणि भ्रम, हे उपद्रव होतात, तेव्हां वातपित्तापासून त्याला हलीमक रोग झाला आहे, असें समजावें.

पानकीलक्षण.

संतापोभिन्नवर्चस्त्वंबहिरंतश्चपीतता ॥ पांडुता
नेत्रयोर्यस्यपानकीलक्षणंभवेत् ॥२५॥

अर्थ—संताप म्हणजे इंद्रियें, मन, यांस ताप, मळ पातळ होणें, आंत बाहेर पिंवळेपणा, आणि डोळ्यांस पिवळेपणा, हें पानकीचें लक्षण होय. ॥इति पांडु, कामला, हलीमक, निदानम्॥

॥ मधुकोशरुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया ॥
॥ व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

रक्तपित्तनिदान.

पांडुरोगाप्रमाणेंरक्तपित्तहीपित्तजन्यच
आहेम्हणूनपांडुरोगानंतररक्तपित्तसांग०

घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः ॥तीक्ष्णो

धर्माध्वव्यवायातिशोकमार्गातिसेवनैः ॥ व्यायामोष्णक्षार लवणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥ पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥ ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्ध्वं वाधो द्विधापि वा ॥ २ ॥ ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ॥ कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

अर्थ—उन्हांत फार फिरणें, अति आयास करणें, अत्यंत शोक करणें, अति मार्ग चालणें, अति मैथुन करणें, मिरच्या आदि करून तिखट पदार्थ खाणें, विस्तवाजवळ बसणें, जवखारादि क्षार पदार्थ, मीठ वगैरे लवण पदार्थ, आंबट, तिखट, पदार्थ, इत्यादिकानीं कुपित झालेलें पित्त, आपल्या तीक्ष्ण, द्रव, पूति, इत्यादि गुणानीं झटकन रक्ताला तापवितें, तदनंतर तें रक्त ऊर्ध्व मार्गानें किंवा अधो मार्गानें अथवा दोहों मार्गानें प्रवृत्त होतें, ऊर्ध्व मार्ग म्हणजे नाक, डोळे, कान, आणि तोंड, या पासून वाहातें; आणि अधो मार्ग म्हणजे शिश्न, योनि, आणि गुद, या वाटे वाहातें; आणि तें फार कुपित झालें तर सर्व रोमरंध्रां तूनवाहूंलागतें.

पूर्वरूप.

सदनं शीतकामित्वं कंठधूमायनं वमिः ॥ लोहगंधिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ—ग्लानि, शीताची इच्छा, घशापासून धूर निघाल्या सारिखें वाटणें, वांति आणि तापविलेल्या लोखंडावर पाणी ओतलें असतां जसा गंध येतो, तसा गंध निश्वासाला येतो, रक्तपित्त पुढें व्हावयाचें असलें म्हणजे हीं लक्षणें होतात.

कफयुक्त रक्तपित्त लक्षण.

सांद्रं सपांडु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ॥ ॥

अर्थ—घट्ट, किंचित् पांडुर वर्ण, स्नेहयुक्त, आणि बुळबुळीत, असें जें रक्त पित्त पडतें तें कफमिश्र जाणावें.

वातिकरक्तपित्तलक्षण.

श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम् ॥ ५ ॥ ॥

अर्थ— नीलवर्ण, अरुणवर्ण, किंचित् फेसयुक्त, पातळ, आणि रूक्ष, अशा रक्तपित्तास वाताचा संबंध आहे, असें जाणावें.

पैत्तिकरक्तपित्तलक्षण.

रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ॥ मेचका

गारधूमाभमंजनाभं च पैत्तिकम् ॥ ६ ॥

अर्थ—जें रक्तपित्त, भगव्या रंगाचें, काळें, गोमूत्रासारिखें, किंवा मृदंगाच्या शाई सारिखें, किंवा घरोशा सारिखें, किंवा सुरम्यासारखें काळें, तें पित्त संबंधाचें जाणावें.

द्विदोषजादि लक्षण.

संसृष्टलिंगं संसर्गात्त्रिलिंगं सान्निपातिकम् ॥ ऊर्ध्व

गं कफसंसृष्टमधोगं मारुतान्वितम् ॥ ७ ॥ द्विमार्गं

कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते ॥ ८ ॥

अर्थ— दोन दोषांच्या संबंधानें दोघांची लक्षणें होतात, तें द्विदोषज रक्तपित्त जाणावें.

तीन दोषांची लक्षणें दिसली म्हणजे त्रिदोषज रक्तपित्त जाणावें.

ऊर्ध्व मार्गानें जाणाऱ्या रक्तपित्तास कफाचा संबंध असतो आणि अधो मार्गाच्याला वायूचा संबंध असतो.

द्विमार्गग रक्तपित्त वात आणि पित्त या दोघां पासून उत्पन्न होतें.

ऊर्ध्वगादिकांचा साध्यासाध्य विचार.

ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ॥ ८ ॥

अर्थ—ऊर्ध्वग रक्तपित्त साध्य आहे, कारण तें कफ संसृष्ट असतें, म्हणून त्यावर कषाय, तिक्तरस, कफपित्त हर योग्य होतात, अधोग रक्तपित्त याप्य (साध्यासाध्य) आहे, कारण, पित्तहरणा विष

यीं विरेचन हें प्रधान आहे, आणि त्यावर नर वात पित्त शमन करणारा, एकटाच मधुर रस आहे, वमन दिलें तर विरुद्ध मार्गीय आहे म्हणून वेग मात्र बंद करील, परंतु पित्त हरण करणार नाहीं.

उभय मार्गी रक्त पित्त असाध्य आहे, कारण त्यावर विरुद्ध चिकित्सा करावी लागत्ये.

साध्य होण्याचें कारण.

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम्॥ रक्तपित्तं
सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्॥ ९॥

अर्थ— बलवान पुरुषाचें एकमार्गी (म्हणजे ऊर्ध्वग) ज्याला अति वेग नाहीं, व नवीन झालेलें, हेमंत शिशिर काळीं झालेलें, आणि दौर्बल्यादि उपद्रव रहित असें रक्त पित्त साध्य होतें.

दोष भेदानें साध्या साध्य लक्षण.

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते॥ त्रिदोषज
मसाध्यं स्यान्मंदाग्नेरतिवेगितम्॥ १०॥ व्याधिभिः
क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्चयत्॥ ११॥

अर्थ— एक दोषानुग रक्त पित्त साध्य होतें, द्विदोषज याप्य होतें, आणि त्रिदोषज असाध्य होतें, मंदाग्नि, व्याधि क्षीण देह, आणि वृद्ध व अन्न सुटलेला अशा पुरुषाचें अति वेगाचें रक्त पित्त असाध्य होतें.

रक्त पित्ताचे उपद्रव.

दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पांडुतादा
हमूर्छाभुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतु
ल्या च पीडा॥ तृष्णाकोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं
पूतिनिष्ठीवनत्वं भक्त द्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भ
वेद्रक्तपित्तोपसर्गाः॥ १२॥

अर्थ— अशक्तता, श्वास, खोकला, ताप, ओकारी, धोंन्याचें फक,

खाऊन जशी अवस्था होत्ये तशी अवस्था, शरीरास पांडुर वर्ण, दाह, मूर्छा, अन्न खाल्लें असतां अत्यंत, विदाह, अधैर्य, सर्वकाळ हृदयाचे ठाईं विलक्षण पीडा, ताहान, कोष्ठाचा भेद (म्हणजे मळ पातळ होणें.) मस्तकाचा संताप, दुर्गंधयुक्त थुंका, अन्नद्वेष, आहाराचा परिपाक न होणें, हे रक्तपित्ताचे उपद्रव होतात, आणि तशीच त्याची विकृति ही होत्ये, ती पुढें "मांस प्रक्षालनाभं" इत्यादि श्लोकानें सांगायाची आहे.

असाध्यलक्षणें.

मांसप्रक्षालनाभं कुथितमिवचयत्कर्दमांभो-
निभंवा मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिवयदिवा पक्वजं
बूफलाभम् ॥ यत्कृष्णंयच्चनीलंभृशमतिकुण
पंयत्रचोक्ताविकारास्तद्वर्ज्यंरक्तपित्तंसुरपतिध
नुषायच्चतुल्यंविभाति ॥ १२ ॥

अर्थ— जें रक्तपित्त मांस धुतलेल्या पाण्या सारिखें किंवा सडल्या सारिखें, अथवा चिखलानें गढूळ झालेल्या पाण्या सारिखें, किंवा चिखला सारिखें, व पाण्या सारिखें, तसेंच जें मेद, पू, आणि रक्त यां सारखें, काळजाच्या तुकड्या सारिखें, अथवा, पिकलेल्या जांभळा सारिखें, किंवा काळ्या रंगाचें किंवा नील म्हणजे तास पक्ष्याच्या परा सारिखें, अथवा वर सांगितलेल्या श्वासादि विकारानीं युक्त असें रक्तपित्त वर्जावें. आणि जें रक्तपित्त इंद्र धनुष्याच्या रंगा प्रमाणें नाना तऱ्हेच्या रंगाचें असतें, तें ही वर्जावें. म्हणजे त्यावर वैद्यानें उपाय करूं नये.

दुसरें असाध्यलक्षण.

येनचोपहतोरक्तं रक्तपित्तेनमानवः ॥ पश्येद्दृ-
श्यंवियच्चापितच्चासाध्यमसंशयम् ॥ १३ ॥

अर्थ— ज्या रक्तपित्तानें मनुष्य ग्रासला असतां तो अदृश्य आकाश रक्तवर्ण पाहातो, अथवा दृश्य वट्ट पटादि पदार्थ, आणि आकाश हीं रक्त वर्ण पाहातो, तो निःसंशय असाध्य जाणावा.

दुसरें असाध्य लक्षण.

लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः॥ लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः॥ १४॥ ॥

अर्थ— ज्याला वारंवार तांबड्या ओकाऱ्या येतात, व ज्याचे डोळे लाल रक्ता सारिखे होतात, आणि ज्याला उद्गार म्हणजे ढेंकर किंवा गर्दई येते ती ही लाल येते, तो रक्तपित्ताचा रोगी मरण पावतो.

मधुकोशं स्कनिर्मथ्य सारमाकृष्य यत्नतः॥ टीकाकृता महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका॥ ॥ इति रक्तपित्तनिदानम्॥

राजयक्ष्मनिदान-

कारणें-

वेगरोधात्क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात्॥ त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात्॥ १॥ ॥

अर्थ— वात मूत्र पुरीषादि वेगांचा रोध करणें, अति मैथुन, उपवास, ईर्ष्या, विषाद, इत्यादि धातुक्षयाचीं कारणें, बळवंताशीं झोंबी करणें, विषमाशन, म्हणजे अकाळीं थोडें किंवा फार खाणें; त्या चार कारणांनीं, त्रिदोषांचा कोप होऊन एक यक्ष्मा रोग होतो, वेगरोधादिक हीं वात कोपाचीं कारणें आहेत खरीं, परंतु वात कोपानेंच अग्नि दुष्ट होऊन कफ पित्तांचाही कोप होतो. त्या चार हेतूंमध्यें असंख्य हेतूंचा अंतर्भाव होतो. रसादि धातूंचें शोषण करितो म्हणून त्या रोगाला (शोष) म्हणतात. शरीरांतील पाचनादि सर्व क्रियांचा, (क्षय) करितो म्हणून क्षय म्हणतात. वाग्भटानें तर हा सर्व रोगांचा राजा म्हणून-

याला राजयक्ष्मा हें नाव दिलें.

केवळ धातुक्षय झाल्यानेंच राजयक्ष्मा होतो अ
सें नाहीं तर रसादिकांच्या स्रोतसांचा रोध
झाला असतां ही होतो हें दाखवि
ण्यासाठीं विशिष्ट संप्राप्ति सां.

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ॥ अतिव्यवा
यिनोवापिक्षीणेरेतस्यनंतरा ॥ क्षीयंते धातवः स
र्वेततः शुष्यंतिमानवाः ॥ ३ ॥

अर्थ—कफ आहे मुख्य ज्या मध्यें अशा वातादि दोषानीं रसवर्त्म म्ह
णजे रस वाहणाऱ्या धमनी रुद्ध झाल्या असतां (येथें हें सुचविलें कीं,
रस मार्ग बंद झाला म्हणजे तेथेंच तो हृदयांत राहून नासतो, आणि
तोंडावाटे निघतो.) "येणें करून अनुलोम क्षय दर्शविला" आतां
प्रतिलोमक्षय कसा होतो तो दाखवितो" — अथवा अति मैथुन क
रणाऱ्या पुरुषाचें शुक्र क्षीण झालें असतां त्याच्या जवळचे सर्व धातु
क्षीण होतात, नंतर तो पुरुष सुकतो. शुक्र क्षीण झालें म्हणजे-
मज्जा क्षीण होते, मज्जा क्षीण झाली म्हणजे अस्थि क्षीण होतात.
या प्रमाणें पूर्व पूर्व धातु क्षीण होत जातात.

आतां शुक्र हें कार्य भूत आहे, याचा क्षय झाला असतां कारण
भूत धातूंचा क्षय कसा होईल, ? अशी कोणी शंका करील तर सांगतो-
शुक्र क्षया पासून वायु कुपित होतो, तो वायु जवळच्या मज्जेला शो
षतो या प्रमाणें पूर्व पूर्व धातूंला शोषित शोषित रसापर्यंत जातो,—
जसा अग्नीनें तापवून लाल केलेला लोखंडाचा गोळा ओल्या-
जमिनीवर ठेविला तर जवळची जमीन सुकून जाते, तसा हा दृष्टांत
याविषयीं समजावा.

+ रसा पासून शुक्रा पर्यंत धातूंचा क्षय होणें तो.

* प्रतिलोम म्हणजे शुक्रा पासून रसा पर्यंत शोष होत जाणें तो.

पूर्वरूप.

श्वासांगसादकफसंस्रवतालुशोषवम्यग्निसाद
मदपीनसकासनिद्राः ॥ शोषे भविष्यति भवंति सचा
पि जंतुः शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ३ स्वप्नेषु
काकशुकशल्लकनीलकंठगृध्रास्तथैव कपयः कृक-
लासकाश्च ॥ तं वाहयंति सनदीर्विजलाश्च पश्येच्छु
ष्कांस्तरून्पवनधूमदवार्दितांश्च ॥ ४ ॥

अर्थ— श्वास, हात पाय गळणें, कफाचा बेडका पडणें, टाळा कोरडा
पडणें, वांति, अग्निमांद्य, उन्मत्तता, पडसें, खोकला, आणि झोप, हीं
लक्षणें, धातुशोष व्हावयाचा असला म्हणजे होतात आणि त्या म
नुष्याचे डोळे पांढरे होतात, आणि त्याला मांस खाण्याची व स्त्री
जवळ रति करण्याची इच्छा फार होत्ये. असें होण्याचें कारण केवळ व्याधि
महिमा होय. व्याधीच्या योगानें मन दुष्ट होऊन अशी इच्छा होत्ये.

तसेंच स्वप्नामध्यें त्या मनुष्याला कावळे, राघे, साळई, मोर, गिधाड,
तसेंच वानर, सरडे, हे ओढून किंवा पाठीवर वाहून नेतात, व तो जलर
हित नद्या व वठलेलें, आणि वायू, धूर, आणि वणवा याहीं पीडित अ
से वृक्ष पाहातो. चकारें करून तृण केशादिकांचें पतन हीं होतें, अ
सें जाणावें; हीं स्वप्में पूर्वरूप काळीचें होतात.

त्रिरूपक्षयाचें लक्षण.

अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः ॥ ज्वरः
सर्वांगगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५ ॥ ॥ ॥

अर्थ— खांदे आणि बरगड्या यांस संताप, हात पायांची जळजळ आ
णि सर्वांगांत ज्वर, हें राजयक्ष्म्याचें लक्षण, हीं तीन लक्षणें अवश्य
व्हावयाचीं ह्मणोन चरकानें सांगितलें आहे.

एकादशरूप, षड्रूप, आणि त्रि

रूपशोषाचें लक्षण सांगतो.

स्वरभेदोनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः॥ ज्वरो
दाहोतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः॥६॥ शिरसः
परिपूर्णत्वमभक्तच्छंद एव च॥ कासः कंठस्य चोद्धंसो
विज्ञेयः कफकोपतः॥ ७॥ एकादशभिरेभिर्वा षड्भि-
र्वापि समन्वितम्॥ कासातिसारपार्श्वार्तिस्वरभेदा
रुचिज्वरैः॥८॥ त्रिभिर्वापीडितंलिंगैर्ज्वरकासासृ
गामयैः॥जह्याच्छोषार्दितंजंतुमिच्छन्सुविपुलंयशः॥९॥

अर्थ—राजयक्ष्मा हा त्रिदोषोत्पन्न आहे, या मध्यें दोषांचीं अकरा रूपें वा टणी वाटणीनें व्याधि प्रभावानें होतात; सन्निपात ज्वर लक्षणां प्रमाणें सर्व लक्षणें सर्व दोषा पासून होतात, असें नाहीं, म्हणून सांगतों, वायू च्या योगानें—स्वरभेद (घसा बसणें) खांदे आणि पार्श्व यांचे ठाईं शूल, खांदे आणि बरगड्या खेंचल्या सारिख्या होणें, हीं होतात; पि त्ता पासून ज्वर, दाह, अतिसार, आणि तोंडा वाटे रक्त पडणें, हीं होतात; आ णि कफ कोपानें मस्तक भरल्या सारिखें, अन्नद्वेष, खोकला, स्वरभेद, हीं होतात; या एकादश लक्षणानीं, किंवा खोकला, अतिसार, बरगड्यांत शूल, स्वरभेद, अरुचि आणि ज्वर, त्या साहा लक्षणानीं, किंवा ज्वर, खो कला आणि रक्तविकार त्या तीन लक्षणानीं पीडित झालेला क्षयरोगी बल मांस क्षय झाला असतां यश इच्छिणाऱ्या वैद्यानें सोडावा.

साध्यासाध्य विचार.

सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वापि लिंगैर्वापि बलक्षये॥ युक्तोव
र्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोप्यतोन्यथा॥१०॥ ॥

अर्थ—स्वर भेदादिक जीं अकरा लक्षणें सांगितलीं, त्या सर्व लक्ष णानीं किंवा त्या पैकीं अर्धीं (म्हणजे ६ साहा लक्षणानीं) किंवा तीन लक्षणानीं युक्त झालेला, क्षय रोगी, बल मांसाचा क्षय झाला असतां

वर्जावा, आणि बलमांस क्षय नसला तर सर्व लक्षण युक्त असला तरीं तो रोगी चिकित्सा करण्यास योग्य आहे.

असाध्यलक्षणें.

महाशिनंक्षीयमाणमतिसारनिपीडितम् ॥ शून
मुष्कोदरंचैवयक्ष्मिणंपरिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

अर्थ—पुष्कळ आहार करीत असून दिवसें दिवस क्षीण होणारा हें दु श्चिन्ह आहे म्हणून असाध्य, १ अतिसारानें अत्यंत पीडित झालेला रोगी असाध्य, कारण क्षय रोग्याचें जीवित मलाधीन आहे, म्हणोन सांगितलें आहे, अंड कोश आणि उदर हीं ज्याचीं सुजलेलीं आहेत, असा रोगी असाध्य, कारण शोथ हा विरेचन साध्य असल्या मुळें-विरुद्ध चिकित्सा करावी लागत्ये, अशा क्षयरोग्याला वैद्यानें औषध देऊं नये.

कोणत्या रोग्याला औषध द्यावें तो सां.

ज्वरानुबंधरहितंबलवंतंक्रियासहं ॥ उपक्रमेदा-
त्मवंतंदीप्ताग्निमकृशंनरम् ॥ १२ ॥

अर्थ—ज्याला ज्वराचा संबंध अगदीं नाहीं, बलवान, औषधा द्युपचार सोसणारा, इंद्रियें स्वाधीन ठेवणारा, अग्नि प्रदीप्त असणारा, आणि कृश न झालेला, अशा रोग्यास चिकित्सा (उपचार) करावी.

असाध्यलक्षणे.

शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ॥ कृ
च्छ्रेणबहुमेहंतंयक्ष्माहंतीहमानवम् ॥ १३ ॥

अर्थ—पांढरे डोळे झालेला, अन्नाचा द्वेष करणारा, उर्ध्व श्वासानें पिडलेला; आणि कष्टानें पुष्कळ मुतणारा, अशा मनुष्याचा यक्ष्मा रोग नाश करितो; शुक्लाक्षादिक हीं प्रत्येक वेगवेगळीं असाध्यलक्षणें आहेत.

मैथुनादिकें करून झालेल्या केवळ धातूच्या शोषणानेंच राजयक्ष्मा होतो,

असें नाहीं; दुसरीं ही कारणें आहेत म्हणून सांगतो.

व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषिणः ॥ व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणो लक्षणैः शृणु ॥ १४ ॥

अर्थ—आतां व्यवाय शोषी, शोक शोषी; वार्धक्य शोषी, व्यायाम शोषी, अध्व शोषी, व्रण शोषी, आणि उरःक्षत शोषी, ह्यांचीं लक्षणें सांगतों ऐका.

व्यवायशोषीचें लक्षण.

व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिंगैरुपद्रुतः ॥ पांडुदेहो यथापूर्वं क्षीयंते चास्य धातवः ॥ १५ ॥

अर्थ—व्यवाय शोषी (अतिमैथुनानें क्षीण झालेला) स्तुनांत-सांगितलेल्या शुक्रक्षय लक्षणानीं (शुक्रक्षय झाला असतां शिश्नाला आणि वृषणाला वेदना, मैथुना विषईं अशक्ति, बेळेंच मैथुन केलें असतां चिरकालानें शुक्र स्राव होणें, तो स्राव झाला तरीं अत्यंत अल्प होतो; अथवा रक्तचा स्राव होतो;) पीडित होऊन त्याचें शरीर पांढरें फटफटीत होतें, आणि शुक्रापासून मज्जा, मज्जेपासून अस्थि असे त्यांचे उलटे धातु क्षीण होत जातात.

शोक शोषीचें लक्षण.

प्रध्यानशीलः स्रस्तांगः शोकशोष्यपि तादृशः ॥

अर्थ—शोक शोषी ही चिंता करणारा, हात पाय, गळालेला, आणि शुक्र क्षय व्यतिरिक्त शोष लक्षणांनीं युक्त असतो.

जरा शोषी लक्षण.

जराशोषी कृशो मंदवीर्यबुद्धिबलेंद्रियः ॥ १६ ॥ कंपनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥ ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः ॥ संप्रस्रुतास्यनासाक्षिः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥ १७ ॥ ॥

अर्थ-स्त्रीसंगामुळें धातुक्षीण झालेला पुरुष कृश होतो, त्याची वीर्य, बुद्धी, बळ, आणि इंद्रियें हीं मंद होतात; कांपतो अन्नाला रुचि नसते, फुटलेल्या कांशाच्या भांड्यावर काठी वगैरे मारून जसा शब्द होतो; - तसा याचा स्वर उमटतो, कफावांचून थुंकतो, (म्हणजे कफ पडण्या विषयीं यत्न करीत असतां ही तो निघत नाहीं;) शरीरास भार आणि- अरुचि त्यानीं पीडित होतो, (अत्यंत अरोचक रुचविण्या साठीं पुनः अरुचि ग्रहण केलें;) तोंड, नाक, आणि डोळे, त्यानां गळ लागतो, मळ कोरडा होतो; आणि शरीराची कांति निस्तेज दिसते.

अध्वप्रशोषीलक्षण.

अध्वप्रशोषी स्रस्तांगः संभृष्टपरुषच्छविः ॥ प्रसुप्त गात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥१८॥

अर्थ-अध्व प्रशोषी (अति मार्ग गमनानें क्षीण झालेला,) हात, पाय, गळलेला, त्याचा शरीराचा वर्ण भाजल्या सारिखा खरखरीत- होतो, सर्व शरीराला मेहरी येते, हृदयांत पिपासास्थान असतें तें, गळा, आणि तोंड हीं कोरडीं पडतात.

व्यायामशोषीलक्षण.

व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेवसमन्वितः ॥ लिंगै रुरःक्षयकृतैः संयुक्तश्चक्षतंविना ॥१९॥

अर्थ-व्यायाम शोषी (अत्यंत श्रमानें धातु क्षीण झालेला,) हा बहुत करून अध्व शोष्याच्या स्रस्तांगतादि लक्षणानीं युक्त होतो, म्हणजे अध्वशोषा मध्यें जीं लक्षणें थोड थोडीं असतात तीं व्यायाम- शोषा मध्यें मोठीं होतात, आणि तो मनुष्य क्षतावांचून उरःक्षत लक्षणानीं युक्त होतो.

तीनकारणानींव्रणशोषहोतो.
म्हणूनसांगतात.

रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयंत्रणात् ॥ व्रणिन
श्च भवेच्छोषः सचासाध्यतमोमतः ॥२०॥
अर्थ— रक्तक्षयानें, व्रणवेदनानीं, तसेंच आहार तुटल्यानें व्रणीपुरु
षास जो शोष होतो तो अत्यंत असाध्य मानला आहे.

उरःक्षतानेंही धातुशोष होण्याचा-
संभव आहे म्हणून शोषप्रकरणाम-
ध्येंच निदानसहित उरःक्षतरोग सांगतो.

धनुषायस्यतोत्यर्थं भारमुद्वहतोगुरुं ॥ कध्यमानस्य
बलिभिः पततोविषमोच्चतः ॥२१॥ वृषंहयंवाधावंतंद
म्यंचान्यंनिगृण्हतः ॥ शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान्क्षि
पतोनिघ्नतःपरान् ॥२२॥ अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं
वाव्रजतोद्रुतम् ॥ महानदीर्वातरतोहयैर्वासहधाव
तः ॥२३॥ सहसोत्पततोदूरात्तूर्णंवातिप्रनृत्यतः ॥
तथान्यैःकर्मभिःक्रूरैर्भृशमभ्याहतस्यच ॥२४
॥ वीक्ष्यते वक्षसित्व्याधिर्बलवान्समुदीर्यते ॥ स्त्री
षुचातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥२५॥ उ
रोविरुज्यतेत्यर्थं भिद्यतेथविरुज्यते ॥ प्रपीड्यते तथा
पार्श्वेशुष्यत्यंगंप्रवेपते ॥२६॥ क्रमाद्वीर्यंबलंवर्णोरु
चिरग्निश्चहीयते ॥ ज्वरोव्यथामनोदैन्यंविड्भेदोग्नि
वधादपि ॥२७॥ दुष्टःश्यावःसुदुर्गंधिःपीतोविग्रथितो
बहु ॥ कासमानस्यचाभीक्ष्णंकफःसास्रःप्रवर्तते ॥
॥२८॥ सक्षतःक्षीयतेत्यर्थंतथाशुक्रौजसोःक्षयात्
अर्थ— धनुष्य ओढल्यानें आयास करणारा, अत्यंत जड ओझें वा
हणारा, बलवान् पुरुषाशीं युद्ध करणारा, उंचावरून पडणारा,
बैल, घोडे, हत्ती, उंट, इत्यादिक धांवत असतां त्यांस धरणारा, मोठी

शिळा, लांकूड, धोंडे, निर्घात, (अस्त्रविशेष,) हीं फेंकणारा, शत्रूंनां मारणारा, मोठ्यानें वेदादिकांचें पठण करणारा, अथवा दूरदेशावर धीमें चालून जाणारा, अथवा दुथडयानीं भरून वाहणाऱ्या गंगा, यमुनादि महानदींत पोंहणारा, अथवा घोड्या बरोबर धांवत जाणारा, अकस्मात् दुरून उडी मारणारा, अथवा लोकर लोकर नाचणारा, या प्रमाणें दुसरीं मल्ल युद्धादि क्रूर कर्मांनीं उरीं फुटलेला, अशा पुरुषाचें हृदय दुखावलें असतां बलवान् उरःक्षत रूप व्याधि उत्पन्न होतो. स्त्रियांचे ठाईं अत्यंत आसक्त झालेला, व रूक्ष अल्प परिमाण अन्न वेळा-वेळानें खाणारा, अशा पुरुषाचें उर फुटल्या सारिखें वाटतें, किंवा फाडून दोन भाग केल्या सारिखें वाटतें, व तें अत्यंत वेदना युक्त होतें; तदनंतर बरगडया फारच दुखूं लागतात; अंग सुकतें, व थरथरां कांपतें; आणि शक्ति, मांस, वर्ण, रुचि, आणि अग्नि, हे क्रमाक्रमानें कमी होत होत जातात, ज्वर असतो, मनाला अस्थिर वाटतें; दीनपणा आणि अग्नि नाशामुळें, विड्भेद म्हणजे मळ पातळ होतो; आणि वारंवार खोकतां खोकतां दुष्ट म्हणजे घाणेरडा, काळसर, अत्यंत दुर्गंध युक्त, पिंवळा, गांगळलेला, पुष्कळ आणि रक्त मिश्रित असा कफ पडतो. या प्रमाणें तो क्षत रोगी अत्यंत क्षीण होतो, व तो केवळ क्षतानें क्षीण होतो असें नाहीं तर स्त्री सेवादिकें करून शुक्र, व ओज (सर्व धातूंचें तेज) यांचा क्षय झाला असतां ही क्षीण होतो.

पूर्वरूप.

अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ २९ ॥

अर्थ— त्या उरःक्षताच्या अस्पष्ट लक्षणालाच पूर्व रूप म्हटलें आहे.

क्षतक्षीणाचें असाध्य लक्षण.

उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः कफे ॥ क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥ ३० ॥

अर्थ— स्तनामध्यें उरास पीडा, रक्ताची वांति, आणि विशिष्ट कास, (म्हणजे वर सांगितलेल्या दुष्ट श्वासादि लक्षण फक्त) हीं होतात; आणि क्षीणाचे ठाईं रक्तमूत्रत्व, बरगड्या, पाठ, आणि कंबर, हीं जखडल्या सारिखीं हीं लक्षणें होतात.

त्याचें साध्यलक्षण.

अल्पलिंगस्यदीप्ताग्नेः साध्योबलवतोनवः ॥ परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिंगंविवर्जयेत् ॥ ३१ ॥

अर्थ— ज्याला लक्षणें थोडीं झालेलीं व ज्याचा अग्नि प्रदीप्त आहे, असा पुरुष बलवान् असून रोग नवीन झाला आहे तर तो साध्य होतो; आणि रोग होऊन एक वर्ष लोटलें तर साध्या साध्य होतो; ज्यांमध्यें सर्व लक्षणें झालीं आहेत तो असाध्य; त्याला वैद्यानें सोडावा.

मधुकोशांस्फानिर्मथ्य सारमाकृष्य यत्नतः ॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥इतिराजयक्ष्मनिदानं ॥

कासनिदान.

कारण, संप्राप्ति, आणि निरुक्ति.

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ॥ विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात्क्षवथोस्तथैव ॥ १ ॥ प्राणोह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ॥ निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

अर्थ— नाकां तोंडांत धूर जाऊन श्वास कोंडल्यानें, तसेंच नाकां तोंडांत धूळ शिरल्यानें, व्यायाम, रूक्षान्न, यांचें नित्य सेवन केल्यानें, घाई घाईनें जेवतांना उष्टीक गेल्यानें, मळमूत्रादिकांचा रोध केल्यानें, असेंच शिंक येत असतां तिचा रोध केल्यानें, प्राण वायु अत्यंत दुष्ट

होऊन दुष्ट उदान वायूशीं मिळून कफ पित्त फक्त अकस्मात तोंडांतून बाहेर निघतो, त्याचा शब्द फुटक्या कांस्य पात्राचा शब्दासारिखा होतो. त्या रोगाला विद्वान लोक कास (म्हणजे खोकला) असें म्हण.

पंचकासाः स्मृतावात पित्त श्लेष्म क्षत क्षयैः ॥ क्षया योपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥ ॥

अर्थ— वात, पित्त, कफ, क्षत, आणि क्षय, त्यांणीं पांच प्रकारचे खोकले होतात; त्यांवर कांहीं औषधोपचार केला नाहीं तर सर्व क्षयावर घालवितात, हे उत्तरोत्तर बलवंत आहेत म्हणजे वात कासापेक्षां पित्त कास बलवान्, पित्त कासापेक्षां श्लेष्म कास बळवान्, या प्रमाणें पुढें जाणावें.

पूर्वरूप.

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ॥ कंठेकंडूश्चभोज्यानामवरोधश्चजायते ॥ ४ ॥

अर्थ— खोकला यावयाचा असला म्हणजे घशांत आणि तोंडांत बारीक कांटे येतात, व गळ्यांत खंव खवतें, आणि अन्न जात नाहीं.

वातकासरूप.

हृच्छंखमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ॥ प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

अर्थ— हृदय, शंख, मस्तक, उदर, आणि पार्श्व भाग, त्यांच्या ठिकाणीं शूळ, तोंडाला कोरड, बल, स्वर, आणि धातुतेज, त्यांचा क्षय, वारंवार खोकला, उसळणें, स्वरभेद आणि कोरडा खोकला, हीं वात कासाचीं लक्षणें जाणावीं.

पित्तकासलक्षण.

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृ-

स्तृष्णार्तः ॥ पित्तेनपीतानिवमेत्कटूनि कासेन पांडुः परि
दह्यमानः ॥ ६ ॥

अर्थ — पित्त कासानें उरांत जळजळ, ज्वर, तोंडास कोरड, त्यानीं पी-
डित असून तोंड कडू होतें, व तहान फार लागत्ये, पिंवळी आणि
तिखट अशी वांति होत्ये, रोगी पांडुरवर्ण होतो, व त्याला वहूं कडू
न पेटल्या सारिखें वाटतें.

कफकासलक्षण.

प्रलिप्यमानेनमुखेनसीदन् शिरोरुजार्तः कफपूर्ण
देहः ॥ अभक्तरुग्गौरवकंडुयुक्तः कासेद्भृशं सांद्र
कफः कफेन ॥ ७ ॥

अर्थ — कफ कासानें तोंड आंतून कफानें सारिवल्या सारिखें होतें,
ग्लानि होते, मस्तकास अत्यंत वेदना, सर्व देह कफानें पूर्ण असतो;
अन्नावर अरुचि, शरीरास जडपणा, आणि कंडू होत्ये, आणि रोगी
वारंवार खोकतो, आणि कफ पडतो, तो दाट असतो.

क्षतकासलक्षण.

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ॥ रूक्ष
स्योरक्षतंवायुर्गृहीत्वाकासमावहेत् ॥ ८ ॥ सपूर्वं
कासतेशुष्कंततःष्ठीवेत्सशोणितम् ॥ कंठेनरुजता
त्यर्थंविरुग्णेनेवचोरसा ॥ ९ ॥ सूचीभिरिवतीक्ष्णा
भिस्तुद्यमानेनशूलिना ॥ दुःखस्पर्शेनशूलेनभेद
पीडाभितापिना ॥ १० ॥ पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य
पीडितः ॥ पारावतइवाकूजन्कासवेगात्क्षतोद्भवात् ॥ ११ ॥

अर्थ — अतिमैथुन, अतिभार वाहाणें, अति मार्ग गमन, मल्लयुद्ध,
घोडा, हत्ती, हे पळत असतां धरणें; त्या कारणानीं रूक्षपुरुषाचें उर -
फुटून वायूचा कोप होऊन खोकला उत्पन्न होतो; त्या रोग्याला पहिल्या

तें तुरुनी ठांस लागून तदनंतर रक्त पडूं लागतें, घसा फार दुखतो, उर फुटल्या सारिखा होतो, आणि तो तीक्ष्ण सुयांनीं टोंचल्या सारिख्या वेदनेनें पीडित होतो, आणि त्याला स्पर्श सहन होत नाहीं, व तो कुऱ्हाडीनें तोडल्या सारिखी वेदना व दाह यांणीं युक्त अशा शूळानें पीडित होतो, आणि तो रोगी संधी फुटणें, ज्वर, श्वास, तृषा, स्वरभेद, यांनीं पीडित होतो, क्षतजन्य खोकल्याच्या वेगानें रोगी पारव्या सारखा घुंघुं शब्द करतो.

क्षयकासलक्षण.

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ॥
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ॥ १२ ॥ कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ सगात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी ॥ १३ ॥
शुष्यन्विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ॥ तं सर्वलिंगं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदंति ॥ १४ ॥

अर्थ— विषम, असात्म्य असें भोजन, अति मैथुन, मल मूत्रादि वेग धारण, त्यां पासून अत्यंत दयाशील, आणि शोक, करणाऱ्या पुरुषांचा अग्नि बिघडला, (म्हणजे आहार तुटल्यानें वायु कुपित होऊन त्यानें अग्नि नष्ट केला,) असतां तीन्हीं दोषांचा कोप होऊन ते क्षयजन्य व देहनाश करणारा, खोकला उत्पन्न करितात; मग त्या खोकणारास गात्र शूळ, ज्वर, दाह, आणि मोह, हे होतात, आणि प्राण क्षयही होतो; तो वाळून जातो, दुर्बळ होतो, त्याच्या शरीरांत मांसाचा लेश राहात नाहीं, खोकतां खोकतां जो बेडका पडतो, त्यांत रक्त आणि पू असतो, सर्व लक्षण युक्त आणि चिकित्सा करण्यास फार अवघड, अशा त्या खोकल्यास वैद्य लोक क्षयज असें म्हणतात.

साध्यासाध्यविचार.

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ॥ साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ १५ ॥ नवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ॥ स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥ त्रीन्पूर्वान् साधयेत्साध्यान्पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ॥ १७ ॥ ॥

अर्थ—या प्रमाणें हा क्षयज कास क्षीण पुरुषांस घातुक होतो, बलवान् पुरुषांचा असाध्य अथवा याप्य होतो, क्षतज कासाचाही असाच प्रकार आहे; वैद्यादि पाद चतुष्टय संपन्न असतां हे दोन्ही प्रकारचे कास नवे असले तर कदाचित् साध्य होतात; वृद्ध पुरुषांचे जरा कास म्हणजे धातु क्षयानें झालेला सर्व प्रकारचा खोकला, याप्य होतो. म्हणून सांगितलें आहे; पहिले तीन कास साध्य आहेत, ते औषधानें बरे करावे; आणि याप्य आहेत ते पथ्य सेवनावर लोटावे.

मधुकोशं समुनिर्मथ्य सारमाकृष्य यत्नतः ॥ व्याख्या कृता महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥ ॥ इति कासनिदानम् ॥

हिक्का आणि श्वास निदान.

विदाहिगुरुविष्टंभिरूक्षाभिष्यंदिभोजनैः ॥ शीतपानाशनस्नानरजोधूमातपानिलैः ॥ १ ॥ व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः ॥ हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ २ ॥

अर्थ— दाह जनक, जड, पोट फुगविणारीं, रूक्ष, पडसें आणणारीं, अशीं भोजनें केल्यानें, थंड पाणी पिणें, थंड अन्न भक्षण, आणि शीतोदकानें स्नान केल्यानें, नाका तोंडांत धूळ शिरल्यानें, तसाच धूर, ऊन, वारा, आयास, ओझें उचलणें, अति मार्ग गमन, मलादिकांचे वे

ग धारण, आणि उपवास, या कारणानीं मनुष्यांस हिक्का (उचकी) श्वास (दमा) आणि कास (खोकला) हे उत्पन्न होतात.

हिक्कांचें स्वरूप व निरुक्ति.

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहांत्राणि मुखा दिवाक्षिपन् ॥ सघोषवानाशु हिनस्त्यसून्यतस्त तस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥ ३ ॥

अर्थ — वायु येथें उदाना सहित प्राणवायु समजावा, तो हिग् हिग् असा शब्द करित होत्साता काळीज प्लीहा आणि आंतडीं हीं तोंडा-पर्यंत ओढतोच काय असा वर येतो, तो वायु प्राणाचा लवकर नाश करितो, म्हणून त्या रोगाला पंडित लोक हिक्का असें म्हणतात.

त्यांचा भेद आणि संप्राप्ति.

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गंभीरां महतीं तथा ॥ वायुः कफेनानुगतः पंचहिक्काः करोति हि ॥ ४ ॥

अर्थ — वायु कफानें युक्त झाला म्हणजे, अन्नजा, यमला, क्षुद्रा, गंभीरा, आणि महती, अशा पांच प्रकारच्या उचक्या उत्पन्न करितो.

पूर्वरूप.

कंठोरसो र्गुरुत्वंच वदनस्य कषायता ॥ हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एवच ॥ ५ ॥

अर्थ — गळा आणि उर ह्यांस जडत्व येतें, तोंडाला तुरट पणा येतो, आणि कुशीला फुगवटी येत्ये, हीं हिक्काचीं पूर्व रूपें जाणावीं.

अन्नजालक्षण.

पानान्नैरतिसंभुक्तैः सहसा पीडितोनिलः ॥ हिक्कयत्यूर्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥ ६ ॥

अर्थ — पाणी आणि अन्न हीं अत्यंत सेवन केलीं असतां वायु अकस्मात् पीडित होऊन ऊर्ध्वगति होऊन जी उचकी करितो तिला अन्नजा म्हणून जाणावी.

यमलालक्षण.

चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्तते ॥ कंपयंती शिरोग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥ ॥

अर्थ—जी हिक्का फार वेळानें एकदम दोनदां येत्ये, आणि डोकें व मान यांस कांपवित्ये, तिला यमला असें म्हणावें.

क्षुद्रालक्षण.

प्रकृष्टकाले र्या वेगैर्मंदैः समभिवर्तते ॥ क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात्प्रधावति ॥ ८ ॥

अर्थ—जी हिक्का फार उशिरानें आणि मंद वेगानें येत्ये, व जत्रु मूळा पासून उत्पन्न होत्ये तिला क्षुद्रिका असें म्हणावें.

गंभीरालक्षण.

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गंभीरनादिनि ॥ अनेकोपद्रववती गंभीरा नाम सा स्मृता ॥ ९ ॥ ॥

अर्थ—जी हिक्का नाभि पासून प्रवृत्त होऊन गंभीर शब्द करणारी, तृष्णा, ज्वरादि अनेक उपद्रव युक्त व भयंकर होत्ये तिला गंभीरा म्हण.

महतीलक्षण.

मर्माण्युत्पीडयंतीव सततं या प्रवर्तते ॥ महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकंपिनि ॥ १० ॥

अर्थ—जी हिक्का मर्मै म्हणजे मुख्यत्वें करून नाभि बस्त्यादि मर्में यांस पीडा करणारी, सर्वकाळ प्रवृत्त होत्ये, आणि सर्व गात्रें कंपित होतात तिला महाहिक्का म्हणावी.

असाध्यलक्षण.

आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्ध्वं ताम्यते यस्य नित्यं ॥ क्षीणोन्नद्विट्क्षौति यश्चाति मात्रं तौ द्वौ चांत्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ ॥ ११ ॥

अर्थ—उचकीनें ज्याचा देह ताणल्या सारिखा होतो; दृष्टि ऊर्ध्व होते, आणि मोह पावतो तो, आणि क्षीण जो होतो तो अन्नद्वेषी होतो, आणि वारंवार उचकी देतो; हे दोघे उचकीचे रोगी, आणि ज्यास गंभीरा व महती हिक्का झाली आहे ते दोघे वैद्यानें सोडावे.

असाध्य लक्षण.

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ॥ व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ आसां यासा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् ॥ १२ ॥

अर्थ— ज्याचे दोष अत्यंत सांचले आहेत, व अन्न तुटल्यानें जो कृश झाला आहे, व अनेक व्याधींनीं ज्याचा देह क्षीण झाला आहे, व वृद्ध मनुष्य व अति मैथुन करणारा अशा पुरुषांस या पैकीं जी उचकी उत्पन्न होईल ती तत्काळ त्याचें जीवित हरण करील.

यमिकेचें असाध्य लक्षण.

यामिका च प्रलापार्तिमोहतृष्णासमन्विता ॥ १३ ॥

अर्थ— बडबड, शूळ, मोह, तृष्णा, या लक्षणांनीं युक्त झालेली जी यमिका नावाची उचकी ती ही तत्काळ प्राण हरण करिते.

यमिकेचें साध्य लक्षण.

अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विंद्रियश्च यः ॥ तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोन्यथा ॥ १४ ॥

अर्थ— बलवान् प्रसन्न मनाचा ज्याचे धातु आणि इंद्रियें स्थीर आहेत, अशा पुरुषाची यमला उचकी साध्य होण्यास समर्थ होते. आणि या विपरीत. (म्हणजे क्षीण, दीन, इ०) पुरुषाचा तत्काळ नाश करि.

श्वासनिदान.

महोर्ध्वछिन्नतमकक्षुद्रभेदेन पंचधा ॥ भिद्यते

स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥१॥ ॥

अर्थ—महान्, उर्ध्व, छिन्न, तमक, आणि क्षुद्र या भेदानें एक श्वास रोग पांच प्रकारचा होतो.

पूर्वरूप.

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च ॥ आनाहो वक्त्रवैरस्यं शंखनिस्तोद एव च ॥२॥ ॥ ॥

अर्थ—हृदयपीडा, शूल, पोटफुगणें, पोट ताणल्यासारिखें, तोंड बेचव, आणि शंखाचे ठाईं टोंचल्यासारिखी पीडा हें श्वासरोगाचें पूर्वरूप होय.

संप्राप्ति

यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ॥ विष्वक्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान्करोति सः ॥ ३॥ ॥

अर्थ—ज्या वेळेस वायु, कफयुक्त होऊन प्राणान्नोदक वहे स्रोतसांचे (मार्ग) रोध करून चहूंकडे जातो, तेव्हां तो श्वास उत्पन्न करितो.

महाश्वास लक्षण.

उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ॥ उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशं ॥४॥ प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रांतलोचनः ॥ विस्तब्धाक्षाननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥५॥ दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ॥ महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥६॥

अर्थ—ज्याचा वायु वर ओढला आहे, असा मनुष्य दुःखित होऊन मोठ्यानें शब्दयुक्त श्वास टाकतो, एकाद्या रोगावलेल्या व माजलेल्या बैला प्रमाणें रात्रंदिवस श्वासानें पीडित होतो, त्याचें ज्ञान, वगैरे नष्ट होतें, डोळे चंचळ होतात, डोळे आणि तोंड हीं वासतात, हग, मूत, बंद होतें, बोलवत नाहीं किंवा बोलला तर हळू बोलतो, मन खिन्न होतें,—

त्या रोग्याचा श्वास दुरून समजतो; हा महाश्वास ज्या पुरुषास होतो तो लवकरच नाश पावतो.

ऊर्ध्वश्वासलक्षण.

ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ॥ श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगंधवहार्दितः ॥ ७ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रांताक्ष इतस्ततः ॥ प्रमुह्यन्वेदनार्तश्च शुष्कास्योरतिपीडितः ॥ ८ ॥

अर्थ—पुष्कळ वेळ पर्यंत श्वास वर घेतो, तो खालीं लवकर सोडीत नाहीं, तोंड आणि दुसरे मार्ग कफानें दाटतात, कुपित वायूनें पीडित होतो, वर डोळे करून चंचल दृष्टीनें इकडे तिकडे पाहातो, मूर्छेनें व वेदनेनें अत्यंत पीडित होतो, तोंडाला कोरड पडत्ये, व असमाधान होतें, हें ऊर्ध्वश्वासाचें लक्षण होय.

श्वास खालीं येत नाहीं म्हणून जें सांगितलें त्याविषयीं कारण सांगतो.

ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपितेह्यधः श्वासो निरुध्यते ॥ मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वंश्वासस्तस्यैव हंत्यसून् ॥ ९ ॥

अर्थ—ऊर्ध्व श्वास कोपला असतां, खालचा श्वास बंद होतो, म्हणजे हृदयांतच कोंडून राहातो, अथवा श्वास म्हणजे वायू तो खालीं उतरत नाहीं, मोह पावणाऱ्या व ग्लान होणाऱ्या त्या पुरुषाचा तो ऊर्ध्वश्वास प्राण घेतो.

छिन्नश्वास.

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ॥ नवा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगार्दितः ॥ १० ॥ आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन बस्तिना ॥ विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन्रक्तैकलोचनः ॥ ११ ॥ विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ॥ छिन्नश्वासेन वि

च्छिन्नः सशीघ्रं विजहात्यसून् ॥१२॥

अर्थ — जो पुरूष राहून राहून जे वडी शक्ति आहे, तेवढ्या शक्तीनें श्वास टाकतो, अथवा क्लेश पाहून श्वास टाकित नाहीं, हृदय कुऱ्हाडीनें तोडल्या प्रमाणें वेदनेनें घाबरा होतो; पोट फुगणें, घाम, आणि मूर्छा, त्यानीं बेजार होतो, बस्ति जळल्या सारिखा होतो, डोकें गरगरां फिरविती, किंवा ते अस्र वानें भरतात, श्वास टाकतां टाकतां अत्यंत क्षीण होतो, एकच डोळा तांबडा होतो, (हें व्याधि प्रभावानें होतें, दोषानें होतें तर दोन्ही लाल व्हावे,) उद्विग्न चित्त होतो, तोंडास कोरड वळते, वर्ण बदलतो, बडबड करितो, संधिबंधनें सर्व शिथिल होतात, त्या छिन्न श्वासानें तो मनुष्य लवकर प्राण सोडितो.

तमक श्वास लक्षण.

प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते। ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥१३॥ करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा। अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥१४॥ प्रताम्यति स वेगेन त्रस्यते सन्निरुध्यते। प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥१५॥ श्लेष्मण्यमुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः ॥ तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखं ॥१६॥ तथास्योद्ध्वंसते कंठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुं। न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥१७॥ पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः। आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनंदति ॥१८॥ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान्। विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥१९॥ मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ॥ स याप्यस्तमकश्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥२०॥ ॥ ॥

अर्थ — ज्या कालीं वायु मान डोकें जरवडून कफाला उसळीन वरउलटा-

स्रोतसां प्रत येतो, तेव्हां त्या कफानें रुद्ध होऊन पडसें व गळ्यामध्यें घुर्घुर शब्द करितो, आणि अत्यंत तीव्र वेगानें हृदयास पीडा करणारा असा श्वास उत्पन्न करितो, मग त्या वेगानें तो पुरुष मूर्च्छित होतो, त्रासतो, निश्चेष्ट होतो, आणि खोकूं लागला म्हणजे वारंवार मोह पावतो, व कफ सुटत असतां फारच पीडा पावतो, आणि तोच कफ सुटला म्हणजे दोन घटिका सुख पावतो, तसाच त्याचा गळा खाजतो, व मोठ्या कष्टानें बोलतो, श्वासाच्या पीडेनें निजूं लागला असतां झोंप येत नाहीं, निजला असतां वायूनें त्याच्या बरगड्या धरतात, बसला असतां सौख्य पावतो, आणि उष्ण पदार्थां पासून खुशाली होत्ये, डोळे रुजीर होतात, कपाळाला घाम येतो, अत्यंत वेदना फार होतो, तोंडाला कोरड पडत्ये, वारंवार श्वास आणि वारंवार हत्तीवर बसल्या प्रमाणें सर्व शरीर डोलवितो, हा श्वास मेघ, पर्जन्य, थंडी, पूर्वेकडचा वारा, आणि कफकर पदार्थ, त्यानीं वाढतो, हा तमक श्वास याप्य आहे, किंवा नवा उत्पन्न झाला असला तर साध्य होतो.

तमकाला पित्ताचा अनुबंध होऊन
ज्वरादिकांचा योग झाला म्हणजे तो
प्रतमक होतो म्हणून सांगतो.

ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तम्॥ ॥

अर्थ— ह्या तमक श्वासामध्यें ज्वर आणि मूर्च्छा हीं दोन लक्षणें झालीं म्हणजे त्याला प्रतमक श्वास म्हणावें.

प्रतमकाचें दुसरें लक्षण
आणि कारण सांगतो.

उदावर्तरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः॥२१॥ तमसा वर्धतेत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति॥ मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात्संतमकं तु तम्॥२२॥ ॥

अर्थ— उदावर्त, धूळ, आमादि, अजीर्ण, विदग्धान्न, मलमूत्रादि वेगाचा रोध, (अथवा क्लिन्नकाय म्हणजे म्हातारा मनुष्य आणि निरोध म्हणजे वेग रोध) त्या कारणानीं झालेला श्वास, अंधारानें किंवा तमोगुणानें अत्यंत वाढतो, आणि शीतोपचारानें झटकन शांत होतो; त्या श्वासाच्या योगानें रोग्यास अंधारांत बुडाल्या सारखें वाटतें, त्याला प्रतमक श्वास असें म्हणावें.

क्षुद्र श्वास लक्षण.

रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वातमुदीरयन्॥ क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनांगप्रबाधकः॥२३॥ हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे॥ न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिं॥२४॥ नेंद्रियाणां व्यथां चापि कांचिदापादयेद्रुजम्॥ स साध्य उक्तः।

अर्थ— रूक्ष पदार्थ आणि आयास यां पासून उत्पन्न झालेला असा क्षुद्र श्वास वायूला उर्ध्व नेतो, हा क्षुद्र श्वास अत्यंत दुःखदायक नाहीं, व अंगाला कांहीं इजा करीत नाहीं; असे उर्ध्व श्वासादिक दुःखदायक आहेत, तसा हा नाहीं, आणि भोजन पानादिकांची योग्य गति बंद करित नाहीं, व इंद्रियांस कांहीं व्यथा करीत नाहीं, व कांही एकादी पीडा ही उत्पन्न करीत नाहीं, हा क्षुद्रश्वास साध्य म्हणून सांगितला आहे.

साध्यासाध्य विचार.

बलिनः सर्व एवाव्यक्तलक्षणाः॥ क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते॥ त्रयः श्वासा न सिद्ध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च॥२५॥

अर्थ— बलवान् पुरुषाचे सर्व महा श्वासादिक अव्यक्त लक्षण झालें असतां साध्य होतात; त्या मध्यें क्षुद्र श्वास तर अत्यंत साध्य आहे, तमक श्वास कृच्छ्र म्हणतात; महान्, ऊर्ध्व, आणि छिन्न, हे तीन

श्वास संपूर्ण लक्षण झालें तर साध्य होत नाहींत; आणि दुर्बल रोग्याचा तमक ही साध्य होत नाहीं;

उपेक्षा किंवा वाईट प्रकारचा उपचार झाला असतां हिक्का आणि श्वास हे जलद व अवश्य प्राणघात करितात, म्हणून सांगतों.

कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ॥ यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु वै ॥ २७॥ ॥ ॥

अर्थ— प्राण हरण करणारे असे सन्निपात ज्वरादिक रोग पुष्कळ आहेत खरे; परंतु श्वास आणि हिक्का हे जसे लवकर प्राण हरण करितात तसे ते करीत नाहींत. ॥ ॥ इति हिक्का व श्वास निदानम् ॥

मधुकोशाख्यानिर्मथ्य सारमाकृष्य यत्नतः ॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥ इति हिक्काश्वासनिदानम् ॥

स्वरभेदनिदान.

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसंदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ॥ स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥ १॥

अर्थ— फार मोठ्यानें बोलणें, विषभक्षण, उच्चस्वरानें वेदादि पाठ करणें, कंठादिकांवर काष्ठांचा प्रहार, त्यादुष्टीच्या कारणांनी अत्यंत कोप पावलेले जे वातादिक दोष ते स्वर वाहणारीं जीं च्यार स्रोतसें आहेत त्यांत जाऊन किंवा तेथें वृद्धि पावून स्वराचा नाश करितात; हा स्वर भेद रोग वात, पित्त, कफ, सन्निपात, क्षय, आणि मेद त्यांपासून साहा प्रकारचा होतो.

वातस्वरभेदलक्षण.

वातेनकृष्णनयनाननमूत्रवर्चाभिन्नंस्वरंवदति
गर्दभवत्खरंच ॥

अर्थ— वायूनें स्वरभेद झाला असतां, रोग्याचीं डोळे, तोंड, मूत्र, आणि विष्ठा, हीं काळ्या रंगाचीं होतात; तो पुरुष फुटल्या सारिखा व गाढवाच्या - स्वरा प्रमाणें कर्कश स्वर बोलतो.

पित्तजस्वरभेद.

पित्तेनपीतनयनाननमूत्रवर्चाब्रूयाद्गलेनसच-
दाहसमन्वितेन ॥२॥

अर्थ— पित्ताच्या स्वरभेदानें रोग्याचीं नेत्रें, तोंड, मूत्र, आणि विष्ठा; हीं पिवळीं होतात, आणि बोलत्ये वेळेस त्याच्या गळ्यांत दाह होतो.

कफजस्वरभेद.

ब्रूयात्कफेनसततंकफरुद्धकंठः स्वल्पंशनैर्वदति-
चापिदिवाविशेषात् ॥

अर्थ— कफज स्वरभेदानें कफानें निरंतर कंठ रोधला असतां हळू हळू व थोडें बोलतो, दिवसास फार बोलतो.

सन्निपातजस्वरभेद.

सर्वात्मकेभवतिसर्वविकारसंपत्तंचाप्यसाध्यमृ
षयःस्वरभेदमाहुः ॥३॥

अर्थ— सन्निपात स्वरभेदा मध्यें वर सांगीतलेलीं सर्व लक्षणें होतात, हा स्वरभेद असाध्य आहे, म्हणून ऋषी सांगतात.

क्षयजन्य स्वर भेद.

धूप्येतवाक्क्षयकृतेक्षयमाप्नुयाच्चवागेषचापि
हतवाक्परिवर्जनीयः ॥

अर्थ— धातु क्षय जन्य स्वर भेदा मध्यें तोंडांतून वाणी निघत्ये त्यावेळेस घशांतून धूर निघाल्या प्रमाणें अनुभवास येतें, आणि वाणी

क्षय पावल्यें म्हणजे स्वर अगदीं उमटत नाहीं.

त्या स्वर भेदामध्यें ज्या वेळेस हतवाक् म्हणजे ओज क्षयामुळें बोलण्यांस असमर्थ होतो; तेव्हां तो असाध्य होय, आणि ओज क्षय झाला नसला तर साध्य होतो.

मेदजस्वरभेद.

अंतर्गतस्वरमलक्ष्यपदंचिरेणमेदोन्वयाद्वदति दिग्धलस्तृषार्तः ॥ ४ ॥

अर्थ— मेदाच्या संबंधानें कफ किंवा मेद यांणीं गळा लिप्त होतो, व मेदानें स्रोतोरोध केल्यामुळें ताहान फार लागत्ये, आणि शब्दोच्चार न होतां खोल स्वर बोलतो.

असाध्यलक्षण.

क्षीणस्यवृद्धस्यकृशस्यचापिचिरोत्थितोयस्य सहोपजातः ॥ मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्चस्वरामयो- योनससिद्धिमेति ॥ ५ ॥ ॥ इतिस्वरभेदनिदानम्

अर्थ— क्षीण पुरुषाचा, वृद्धाचा, रोडक्याचा, फार दिवसांचा, जन्मापासून झालेला, मेदस्वी पुरुषाचा, आणि सन्निपातोद्भव, असा स्वरभेद रोग साध्य होत नाहीं.

मधुकोशाख्यनिमर्थ्यसारमाकृष्यवैमया ॥ व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥ इतिस्वरभेदनिदानम् ॥

अरोचकनिदान.

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगंधैः ॥ अरोचकाः स्युः परिहृष्टदंतः कषायवक्त्रश्चमतोनिलेन ॥ १ ॥

अर्थ— पृथक् वातादिकें करून ३ सन्निपातानें १ शोकापासून १ भयां

पासून १ अति लोभानें १ व अति क्रोधानें, असे ८ प्रकारचे अरोचक आहेत, ते, मनाला किळस येणारें, अन्न, रूप, आणि गंध, ऱ्या कारणानीं उत्पन्न होतात.

वायूच्या अरोचकानें दांत आंबटानें आंबल्या प्रमाणें आंबतात; आणि तोंड तुरट होतें.

कट्वम्लमुष्णं विरसंच पूति पित्तेन विद्यात् लवणंच वक्त्रं ॥ माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविबद्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ २ ॥

अर्थ— पित्ताच्या अरुचीनें तिखट, आंबट, उष्ण, बेचव, दुर्गंध, फक्क असें तोंड होतें.

कफानें खारट, मधुर, बुळबुळीत, जड, गार, असें तोंड होतें, आणि बांधल्या सारिखें म्हणजे खावबत नाहीं, आणि आंतून कफानें सारवल्या सारिखें होतें.

शोकाद्यरोचक लक्षण.

अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याऽशुचिगंधजे स्यात् ॥ स्वाभाविकंचास्यमथारुचिश्च त्रिदोषजेनैकरसं भवेत्तु ॥ ३ ॥

अर्थ— शोक, भय, अति लोभ, क्रोध, अहृद्य व घाणेरडा, गंध, यां पासून, झालेल्या अरोचका मध्यें तोंड स्वाभाविक असतें, म्हणजे वातजादिकां प्रमाणें तुरट वगैरे असत नाहीं.

त्रिदोष अरोचकांत अन्नद्वेष व तोंड अनेकरस होतें.

वातजादिभेदानें तोंडांतली
विकृति सांगून अन्य ठिका-
णींजी विकृती होत्ये ती सां.

हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्तृड्दाहचोषब

शूलं सकफप्रसेकं ॥ श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्याद्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरं च ॥ ५ ॥

अर्थ—वायूनें, अरोचका मध्यें हृदयांत शूल आणि वेदना होतात,

पित्तापासून, तृषा, दाह, आणि चोष (म्हणजे चुमडी लावल्या प्रमाणें पीडा) हीं लक्षणें होतात.

कफाच्या, अरोचका मध्यें तोंडांतून कफाचा स्त्राव होतो.

त्रिदोषजा, मध्यें बहुत वेदना होतात.

वैगुण्य (म्हणजे मनाची व्याकुळता) मोह, जडत्व, त्या लक्षणानीं अपर म्हणजे आगंतुज अरोचक जाणावें.

क्षुधा असतां जेवणाला सामर्थ्य नसणें त्याला अरुचि म्हणावें,

आवडतें अन्न दिलें तरीं खात नाहीं त्यास अन्नाभिनंदन म्हणावें

अन्नाचें स्मरण, श्रवण, दर्शन, आणि वास, त्यानीं त्रासतो, त्याला, भक्तद्वेष, म्हणातें; या प्रमाणें हा रोग तीन प्रकारचा आहे, तरीं चरक, सुश्रुतानीं, अरोचक शब्दानें त्याचा संग्रह केला.

मुग्धकोशंस्य निर्मथ्य सारमाकृष्य वैमया ॥ व्याख्याकृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ १ ॥ ॥ अरोचकसं० ॥

छर्दिनिदान.

छर्दीचें कारण व निरुक्ति.

दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः ॥ छर्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥ अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि ॥ अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्म्यैश्च भोजनैः ॥ २ ॥ श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात्कृमिदोषतः ॥ नार्याश्चापन्नसत्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ॥ ३ ॥ बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात्

तान् ॥ छादयन्नाननमंगैरर्दयन्नंगभंजनैः ॥ ४ ॥
निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावति ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ—दुष्ट झालेले पृथक् आणि सर्व दोषानीं व बीभत्स (हेंदरें) प दार्थ, यांच्या अवलोकन, गंध, भक्षणादिकें करून पांच प्रकारच्या-छर्दि (म्हणजे वांति होतात.) त्यांचीं लक्षणें पुढें सांगतों.

अत्यंत पातळ व स्निग्ध व किळस आणणारे व खारट पदार्थ त्यांच्या सेवनानें, अकाळीं भोजन केल्यानें, किंवा अतिमात्र भोजनानें, अथवा जें सोसत नाहीं, तें खाल्यानें, श्रमानें, भयानें, शिसारी,-आल्यानें, अजीर्णानें, कृमिदोषाच्या योगानें, गर्भिणी स्त्रीला गर्भपीडनानें, तसेंच घाई घाईनें जेवणानें, अथवा दुसऱ्या बीभत्स कारणानीं, जोरानें सरकून वर आलेला दोष तोंडाला आच्छादन करितो, आणि आंगाचा चिळा खिळा करून पीडा करितो, म्हणून त्या रोगाला (छर्दि) ओकारी असें म्हणतात. त्यामध्यें दोष तोंडा वाटे धांवतो.

पूर्वरूप.

हृल्लासोद्गारसंरोधौ प्रसेको लवणस्तनुः ॥ द्वेषो
ऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥ ॥

अर्थ—वांति व्हावयाची असली म्हणजे मळमळ सुटते, ढेंकर बंद होतो, तोंडाला खारट पाणी सुटत्यें, अन्न पानावर अत्यंत द्वेष होतो,

वातछर्दीचें लक्षण.

हृत्पार्श्वपीडामुखशोषशीर्षनाभ्यर्तिकासःस्वर
भेदतोदैः ॥ उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं
तनुकं कषायम् ॥ ६ ॥ कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगे
नार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥

अर्थ—हृदय, बरगड्या, यांस पीडा, तोंडास कोरड, मस्तक आणि

नाभि यांच्या ठिकाणीं शूळ, खोकला, स्वरभेद, आणि सुया टोंचल्या प्रमाणें पीडा, ह्या लक्षणांनीं फक्त झालेला नर ओकतो, तें कसें, तें सांगतो;—उद्गार आणि शब्द हे त्यांत फार असतात, व मनाला फेंस फार असतो, राहून राहून वांति होत्ये, किंवा थोडी होत्ये, वांति काळ्या-रंगाची असून पातळ व तुरट थोडी असत्ये, वांतिचा वेग मोठा असून त्यामुळें दुःख फार होतें, वायू पासून वांति झाल्याचें हें लक्षण होय.

पित्तछर्दीचें लक्षण.

मूर्छापिपासामुखशोषशीर्षताल्वक्षिसंतापतमोभ्रमार्तः ॥ पीतंभृशोष्णंहरितंसतिक्तंधूम्रंचपित्तेनवमेत्सदाहम् ॥ ७ ॥

अर्थ— भोंवळ, तहान, कोरड, डोकें, तालु, आणि डोळे, हीं तापतात; अंधारी, चक्कर, त्यांनीं पीडलेला, रोगी, पिंवळें, कढत, हिरवें, कडू, धुरकट, आणि दाह फक्त, असें पित्तानें ओकतो.

कफछर्दीचें लक्षण.

तंद्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसंतोषनिद्राऽरुचिगौरवार्तः ॥ स्निग्धंघनंस्वादुकफाद्विशुद्धंसरोमहर्षोल्परुजंवमेत्तु ॥ ८ ॥

अर्थ— झांपड, तोंडाला गोडी, कफाचा स्राव, संतोष (म्हणजे जेवल्या प्रमाणें संतोष असणें,) झोंप, अरुचि, जडपणा, त्यांनीं पीडलेला मनुष्य, स्नेहयुक्त, घट्ट, गोड, पांढरें असें कफानें ओकतो, व ओकते वेळेस पीडा थोडी होत्ये, व अंगाला शाहारे येतात.

त्रिदोषजछर्दीचें लक्षण.

शूलाविपाकाऽरुचिदाहतृष्णाश्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तं ॥ छर्दिस्त्रिदोषा लवणाम्लनीलसांद्रोष्णरक्तंवमतांनृणांस्यात् ॥ ९ ॥

अर्थ — शूल, अजीर्ण, अरुचि, दाह, ताहान, श्वास, मोह, त्या लक्षणांनीं प्रबळ झालेली वांति त्रिदोषा पासून निरंतर होत्ये, आणि ओकणाराचें वमन खारट, आंबट, निळें, घट्ट, उन आणि लाल असें असतें.

असाध्य लक्षण.

विट्स्वेदमूत्रांबुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति। उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥१०॥ विण्मूत्रयोस्तत्समगंधवर्णां तृट्श्वासकासार्तियुतं प्रसक्तं॥ प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगात्तयार्दितश्चाशु विनाशमेति ॥११॥

अर्थ — ज्या वेळेस वायु हा पुरीष, स्वेद, मूत्र, आणि उदक, यांस वाहणाऱ्या स्रोतसांचा रोध करून वर येतो, तेव्हां वर आलेला दोष, (पुरीषादि) कोठ्यांतून बाहेर काढून वांति करतो, त्या वांतिला विष्ठेच्या व मूत्राचा दुर्गंध येतो; व रंग ही तसाच असतो, तृषा, श्वास, खोकला, आणि शूळ, हीं त्यांत असतात, व ही दुष्ट वांति वारंवार मोठ्या वेगानें होत्ये, त्या वांतिनें पीडित झालेला मनुष्य लवकर नाश पावतो.

आगंतुज छर्दीचें लक्षण.

बीभत्सजा दौर्हृदजामजाच असात्म्यजा वा कृमिजा च याहि॥ सा पंचमी तांच विभावयेत्तु दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥१२॥

अर्थ — बीभत्स पदार्थांच्या दर्शनादिकां पासून झालेली, डोहाळे न पुरविल्या पासून झालेली, अजीर्णानें झालेली, असात्म्य पदार्थां पासून झालेली, अथवा कृमिजन्य, त्या सर्व कारणा पासून झालेली, आगंतुज वांति पांचवी होय. ती पूर्वी सांगितलेल्या लक्षणा वरून ज्या दोषाचें आधिक्य दिसेल त्या दोषाच्या प्राबल्यानें जाणावी.

कृमिज छर्दीचें लक्षण.

शूलहृल्लासबहुला कृमिजा च विशेषतः॥ कृमिहृ
द्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता॥ १३॥

अर्थ- कृमिजन्य छर्दी मध्यें शूळ, हृदय ळसळसणें, हें फार असतें, आणि बहुत करून कृमि आणि हृद्रोग यांच्या लक्षणा सारख्या लक्षणानें ती समजावी.

साध्यासाध्य लक्षण.

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूय
युक्ता। सचन्द्रिकाभां प्रवदेदसाध्यां साध्यां चिकित्से
न्निरुपद्रवां च॥१४॥

अर्थ- क्षीण पुरुषाची, व वारंवार एक सारिखी होणारी, व कासादि उपद्रवानीं युक्त, व रक्त पू मिश्रित झालेली, मोरपिसाच्या चंद्रकासारिख्या चंद्रकानें युक्त, अशी वांति असाध्य म्हणावी, निरुपद्रव असेल तर साध्य समजून उपाय करावा.

उपद्रव.

कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च॥
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः॥ १५॥ ॥

अर्थ- खोकला, दमा, ज्वर, उचकी, तृषा, उद्विग्नता, हृद्रोग, अंधारांत पडल्या सारिखा भास, हे छर्दिचे उपद्रव होत.

मधुकोशाख्यनिर्मथ्य सारमाकृष्य वै मया॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका॥ ॥इतिछर्दिनिदानम्॥

तृष्णानिदान.

संप्राप्ति.

भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्ध्वं चितं पित्तवि
वर्धनैश्च॥ पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं

जनयेत्पिपासाम् ॥ १ ॥

अर्थ— भयानें, श्रमानें, बलक्षयानें, आणि पित्त वाढविणारे, क्रोधोपवासादिकानीं स्वस्थानींच सांचलेलें पित्त, आणि वात हे कुपित होऊन वर तालु (पिपासा स्थानीं) जाऊन तृष्णा (ताहान) उत्पन्न करितात.

अन्नजादिकतृष्णाचीसंप्राप्ति.

स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृष्णा भवतीह जंतोः ॥ तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥ २ ॥ भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिंगान्यनुपूर्वशश्च ॥

अर्थ— उदक वह स्रोतसें दूषित झालीं असतां दोष (अन्न, कफ, आणि आम,) यां पासून तृष्णा होत्ये, त्या तीन आणि चवथी क्षतज तृष्णा (जी व्रणी पुरुषास होते ती) पांचवी क्षया पासून होत्ये, साहावी आमा पासून होत्ये, आणि सातवी अन्ना पासून होत्ये, त्यांचीं लक्षणें अनुक्रमानें सांगतों. त्या पैकीं पहिल्या चार तृष्णा स्वरक्षसाध्य, आणि बाकीच्या कष्टसाध्य जाणाव्या.

वातजतृष्णालक्षण.

क्षामास्यता मारुतसंभवायां तोदस्तथा शंखशिरःसु चापि ॥ स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥ ३ ॥

अर्थ— वातानें झालेल्या तृष्णे मध्यें तोंड सुकनें व दीन होनें, शंख आणि मस्तक यांचे ठिकाणीं टोंचल्या सारिखी पीडा होत्ये, रस व उदक वाहणाऱ्या स्रोतसांचा रोध होतो, तोंड विरस होनें, आणि थंड पाणी प्यावयास दिलें असतां तृषा फारच वाढते; हें अनुपशयाचें लक्षण होय, चकारें करून निद्रा नाश ही होतो.

पित्तजतृष्णालक्षण.

मूर्छान्नविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ॥ शीताभिनंदा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिदूयनं च ॥ ४ ॥

अर्थ—पित्ताच्या तृष्णे मध्यें, मूर्छा, अन्नद्वेष, बडबड, दाह, डोळ्यांनां लाली, अत्यंत शोष, शीत पदार्थांची वांछा, तोंडाला कडवट पणा, आणि संताप हीं लक्षणें होतात.

कफजतृष्णालक्षण.

बाष्पावरोधात्कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तथा तु ॥ निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥ ५ ॥

अर्थ— स्वकारणानीं कुपित कफानें अग्नि आच्छादित होऊन त्याच्या उष्म्याचा अवरोध झाला असतां खालीं जाऊन उदक वह स्रोतसांचें शोषण करून कफजतृष्णा उत्पन्न होते, त्या तृष्णेमध्यें झोंप, जाड्य, तोंडास गोडी, हीं होतात, त्या तृष्णेनें पीडित झालेला पुरुष अत्यंत शोष पावतो.

क्षतजतृष्णालक्षण.

क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ॥

अर्थ— शस्त्रादिकें करून क्षत झालेल्या पुरुषास पीडा, आणि रक्तस्राव, यां पासून जी तृष्णा होते, तीच चवथी, क्षतज तृष्णा जाणावी.

क्षयजतृष्णालक्षण.

रसक्षयाद्या क्षयसंभवा सा तया भिभूतस्तु निशादिनेषु ॥ पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥ ७ ॥ रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ॥

अर्थ—रसाच्या क्षयानें जी तृष्णा होते तीच क्षयज तृष्णा होय, तिणें

पीडित झालेला पुरुष रात्रंदिवस वारंवार पाणी पितो; परंतु संतोष होत नाहीं, कोणी ही तृष्णा सन्निपाता पासून होती म्हणून म्हणतात; रसक्षयाचीं जीं लक्षणें सांगितलीं आहेत तीं सर्व हिच्या मध्यें होतात, ती वैद्यानीं जाणावीं, " रसक्षयलक्षणांत सांगितलीं आहेत तीं येणें प्रमाणें, रसक्षयांत हृदयास पीडा, कांपरें, शोष, बधिरता, सुंस्या आल्या प्रमाणें, आणि ताहान."

आमजतृष्णालक्षण.

त्रिदोषलिंगामसमुद्भवातु हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ॥८॥

अर्थ— आमज म्हणजे अजीर्णा पासून जी तृष्णा होत्ये, तिच्या मध्यें तीन्ही दोषांचीं लक्षणें असतात, आणि हृदय शूल, लाक, ग्लानि, हीं तिज पासून होतात.

अन्नजतृष्णालक्षण.

स्निग्धंतथाम्लंलवणंतु भक्तं गुर्वन्नमेवाशुतृषंकरोति ॥

अर्थ— स्निग्ध, तसेंच आंबट, खारट, जड, आणि मात्राधिक, असें अन्न खाल्लें असतां अवश्य मेव शीघ्र तृषा उत्पन्न करत्ये.

उपसर्गजतृषालक्षण.

दीनस्वरः प्रताम्यन्दीनाननशुष्कहृदयगलतालुः ॥९॥ भवतिखलुसोपसर्गात्तृष्णासाशोषिणीकष्टा ॥ ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानां ॥१०॥ ॥

अर्थ— शब्द खोल जातो, मोह पावतो, मन क्लांत होतें, तोंड, घसा, तालु, हीं कोरडीं पडतात, ही तृष्णा उपद्रवा पासून होते, ही मनुष्याला सुकवून टाकत्ये, व्याधीनें शरीर कृश झालें असतें म्हणून ही कष्ट साध्य होय, — ते उपद्रव येणें प्रमाणें; — ज्वर, मोह, क्षय, खोकला,

श्वास, आदि शब्दानें अति सारादिक, हे रोग ज्यांस झालेले आहेत, त्यांनां झालेली तृष्णा कष्ट साध्य जाणावी.

असाध्यलक्षणें.

सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम्॥
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः॥ ११॥

अर्थ— वातजादि सर्व प्रकारच्या तृष्णा अत्यंत वाढल्या असतां किंवा रोगानें कृश झालेल्याच्या तृष्णा, किंवा वांति पासून झालेल्या तृष्णा, व भयंकर उपद्रवानीं युक्त, अशा तृष्णा मरणाला कारण होतात.

मधुकोशांसुनिर्मथ्य सारमाकृष्य वै मया॥ व्याख्याकृतामहारा श्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥इतितृष्णानिदानम्॥

मूर्छानिदान.

निदान व संप्राप्ति.

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः॥ वेगाघातादभीघाताद्धीनसत्वस्य वा पुनः॥ १॥ करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यंतरेषु च॥ निविशंते यदा दोषास्तदा मूर्छंति मानवाः॥ २॥ संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः॥ तमोभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत्॥ ३॥ सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत्॥ मोहो मूर्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता॥ ४॥ वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च॥ षट्स्वप्येतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते॥ ५॥

अर्थ—क्षीण झालेला, पुष्कळ दोष सांचलेला, विरुद्ध आहार सेवन करणारा, अशा पुरुषास मल मूत्रादि वेग धारण केल्यानें, लगुडा

दिकांच्या अभिघातानें, अथवा ज्या पुरुषाचा सत्वगुण क्षीण झाला, अशा पुरुषाची बाहेरच्या व आंतल्या मनोवह स्रोतसांमध्यें जेव्हां दोष प्रवेश करितात, तेव्हां मनुष्यांस मूर्छा येते. म्हणजे संज्ञा वाहणाऱ्या नाडी वातादिकांनीं आहत झाल्या असतां सुखदुःखाचें ज्ञान नष्ट करणारें असें तम म्हणजे अज्ञान अकस्मात, प्राप्त होतें, सुखदुःखाचें ज्ञान नष्ट झालें म्हणजे मनुष्य काष्ठवत् पडतो; त्या रोगाला **मोह किंवा मूर्छा** असें म्हणतात, ही साहा प्रकारची आहे ती अशी, वातादिकें करून तीन ३ आणि रक्त, विष, आणि मद्य यां पासून ३ तीन एकूण ६ साहा, त्या साही मूर्छा मध्यें पित्त हें व्यापक असतें.

पूर्वरूप.

हृत्पीडा जृंभणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ॥ स
र्वासां पूर्वरूपाणि यथास्वं ता विभावयेत् ॥ ६ ॥ ॥

अर्थ — हृदयांत पीडा, जांभया, ग्लानि, भ्रांति, हीं सर्व मूर्छांचीं पूर्व रूपें होत, पुढें त्या मूर्छा वातादि भेदानें जाणाव्या.

वातजमूर्छालक्षण.

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ॥ पश्यं
स्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥ वेपथु-
श्चांगमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ॥ कार्श्यं श्यावारु
णाछाया मूर्छाये वातसंभवे ॥ ८ ॥

अर्थ — वायू पासून झालेल्या मूर्छे मध्यें आकाश निळया रंगाचें किंवा काळें अथवा तांबडें दृष्टीस पडून आंधारी येते, म्हणजे मूर्छा येते, आणि रोगी लवकर सावध होतो, आंगाला कांप सुटतो, आंग मोडून येतें, हृदय फार दुखतें, शरीर कृश होतें, शरीराचा वर्ण काळा सांवळा किंवा तांबूस होतो.

पित्तजमूर्छालक्षण.

रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा ॥ पश्यंस्त
मः प्रविशति सस्वेदश्च प्रबुध्यते ॥ १ ॥ सपिपासः
ससंतापो रक्तपीताकुलेक्षणः ॥ संभिन्नवर्चाः पीता
भो मूर्छाये पित्तसंभवे ॥ १० ॥

अर्थ— पित्ताच्या मूर्छे मध्यें लाल किंवा हिरवें, अथवा पिंवळें, आका
श पाहून रोगी मूर्छित होतो, आणि सावध होते वेळीं घाम येतो,
तृषा लागत्ये, संताप होतो, डोळे लालट पिंवळे होतात, मळ पात
ळ होतो, शरीराचा वर्ण पिंवळा होतो.

कफजमूर्छालक्षण.

मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ॥ पश्यं स्तमः
प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥ गुरुभिः प्रावृतै
रंगैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा ॥ सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्छा
ये कफसंभवे ॥ १२ ॥

अर्थ— कफज मूर्छेमध्यें आकाश मेघा सारिखें, किंवा अंधार आणि
मेघ यानीं व्याप्त झालेलें आकाश पाहात असतां रोगी मूर्छा पावतो, आ
णि उशीरानें सावध होतो, अंगावर जाड पांघरूणें, अथवा ओलें चर्म घात
लें आहे, असें वाटतें, तोंडाला पाणी सुटतें ओकारी होईल असें वाटतें.

सन्निपातजमूर्छालक्षण.

सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवापरः ॥ स जंतुं पात
यत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥

अर्थ— सन्निपाता पासून जी मूर्छा येते, तिच्यामध्यें सर्व दोषांचीं
लक्षणें होतात, हा रोग दुसरा अपस्मार (फेंपरें) च होय, अपस्मारा
मध्यें तोंडाला फेंस, दांत चावणें, डोळे फिरवणें, इत्यादि लक्षणें होतात
तीं मात्र येथें होत नाहींत, एवढाच भेद आहे.

रक्तजमूर्छेचिसंप्राप्ति.

पृथिव्यापस्तमोरूपंरक्तगंधस्तदन्वयः ॥ तस्माद्रक्तस्यगंधेनमूर्छंतिभुविमानवाः ॥ १४ ॥ द्रव्यस्वभावइत्येकेदृष्ट्वायदभिमुह्यति ॥ १४ ॥

अर्थ— पृथ्वी आणि उदक हीं दोन्हीं तमोगुण विशिष्ट आहेत, आणि रक्त, गंध, हीं तदन्वय म्हणजे पृथ्वी अपोमय आहे, म्हणून रक्ताच्या गंधानें जे भुविमानव म्हणजे तामसपुरुष आहेत ते मूर्छा पावतात, रक्ताचा गंध न आला तरीं तुसतें रक्त पाहून मूर्छा येते, हा द्रव्य स्वभाव आहे असें कोणी म्हणतात.

विषआणि मद्यद्यापासून
झालेल्या मूर्छा सांगतो.

गुणास्तीव्रतरत्वेनस्थितास्तुविषमद्ययोः ॥ तएवतस्मात्ताभ्यांतुमोहौस्यातांयथेरितौ ॥ १५ ॥

अर्थ— तैला दिकां मध्यें जे दाहा गुण आहेत, तेच विषआणि मद्य यां मध्यें अत्यंत तीव्रतेनें राहातात, म्हणून विष मद्यां पासून रवालीं सांगितल्या प्रमाणें मोह होतात, विषज मोह आपल्या आपण जात नाहीं कारण त्याचा पाक होत नाहीं, आणि मद्यजन्य मोह तर मद्य पचल्या नंतर शांत होतो, हा भेद विष मद्या मध्यें प्रमाणानें राहातो.

रक्तजादितीन मूर्छांचीं लक्षणें.

स्तब्धांगदृष्टिस्त्वसृजा गूढोछ्वासश्चमूर्छितः ॥ १६ ॥ मद्येनविलपन्शेतेनष्टविभ्रांतमानसः ॥ गात्राणिविक्षिपन्भूमौजरांयावन्नयातितत् ॥ १७ ॥ वेपथुस्वप्नतृष्णाःस्युस्तमश्चविषमूर्छिते ॥ वेदितव्यंतीव्रतरं यथास्वंविषलक्षणैः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

+ लघु, रूक्ष, आशु, विशदं, व्यवायि, तीक्ष्णं, विकाशि, सूक्ष्मं, च ॥ उष्णमनिर्देश्यरसं, दशगुणमुक्तं विषंतज्ज्ञैः ॥

अर्थ— रक्तज मूर्छेनें अंग आणि डोळे तावतात, आणि श्वास अस्पष्ट असतो. मद्यानें बडबड करितो, निजतो, स्मृति नष्ट होते, भ्रमिष्ट होतो, आणि जों पर्यंत तें मद्य जीर्ण होत नाहीं तों पर्यंत जमिनीवर हात, पाय, पाखडतो.

विषजन्य मूर्छे मध्यें कांपरें, झोंप, तृषा, आणि अंधारांत पडल्या सारिखें, वाटणें, हीं होतात, आणि मूल, पत्र, क्षीरादि भेदें करून जें विष भक्षणांत आलें असेल त्याच्या लक्षणानें फक्त मूर्छा होत्ये.

मूर्छा. भ्रम. तंद्रा. आणि निद्रा यांचा भेद.

मूर्छापित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः ॥ तमोवात
कफात्तंद्रा निद्राश्लेष्मतमोभवा ॥ १९ ॥

अर्थ— मूर्छे मध्यें पित्त आणि तमोगुण अधिक; रजोगुण, पित्त, आणि वायू यां पासून भ्रम होतो, तमोगुण, वायु, आणि कफ, यां पासून तंद्रा, आणि कफ व तमोगुण यां पासून निद्रा, उत्पन्न होते.

तंद्रेचें लक्षण.

इंद्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवंजृंभणक्लमः ॥ निद्रार्त्तस्ये
वयस्येहेतस्यतंद्रांविनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

अर्थ— इंद्रियें स्वस्व विषय ग्रहण करीत नाहींत, रक्तनी, आंभया, भागवटा हीं लक्षणें निद्रार्त्त पुरुषा प्रमाणें ज्याला होतात; त्याला तंद्रा लागली असें म्हणावें, निद्रा आणि भ्रम हे अति प्रसिद्ध असल्या मुळें माधव कारानें सांगीतले नाहींत; परंतु चरकानें सांगितले आहेत ते सांगतो, "यदातु मनसिक्लांतेकर्मात्मानःक्लमान्विताः ॥ विषयेभ्योनिवर्त्तंतेतदास्वपितिमानवाः" ॥ अर्थ— ज्यावेळेस मन क्लांत होऊन इंद्रियें क्लांत होतात आणि विषयां पासून निवृत्त होतात, तेव्हां मनुष्याला झोंप लागत्ये.

मूर्छादिकांपेक्षां सन्यास वेगळा आहे तो.

दोषेषुमदमूर्छायागतवेगेषुदेहिनाम् ॥ स्वयमेवोप
शाम्यंतिसन्यासोनौषधैर्विना ॥ २१ ॥

अर्थ— दोषांचा वेग गेला असतां मद मूर्छादिक आपल्या आपण शांत होतात, परंतु सन्यास हा औषधा वांचून शांत होत नाहीं.

सन्यासाचें लक्षण.

वाग्देहमनसांचेष्टाआक्षिप्यातिबलामला: ॥ संन्य-
स्यंत्यबलंजंतुं प्राणायतनमाश्रिता: ॥ २२ ॥ सनासन्या
ससन्यस्त: काष्ठीभूतोमृतोपम: ॥ प्राणैर्विमुच्यतेशी
घ्रंमुक्त्वासद्य:फलांक्रियाम् ॥ २३ ॥

अर्थ— अत्यंत बळिष्ट झालेले दोष, वाणि, देह, आणि मन ह्यांचें व्या पार बंद करून ह्रदयांत राहून निर्बळ प्राण्याला मोहून टाकतात, तो सन्यासानें पीडलेला मनुष्य काष्ठ होऊन मेल्या सारिखा पडतो. त्याला सद्य: फल चिकित्सा म्हणजे क्रया तोंच पें यंत्रानें पीडणें, कुहिली, लावणें, पेटलेले कांकडे नाकांत घालणें इत्यादि क्रियात केली तर तो- प्राण वियुक्त म्हणजे मरतो, नाहींतर वांचतो.

मधुकोशस्यनिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नत: ॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ इतिमूर्छानिदानम् ॥

मदात्ययनिदान.

येविषस्यगुणा:प्रोक्तास्तेपिमद्येप्रतिष्ठिता: ॥ तेनमि
थ्योपयुक्तेनभवत्युग्रोमदात्यय: ॥ १ ॥ किंतुमद्यंस्व
भावेनयथैवान्नंतथास्मृतम् ॥ अयुक्तियुक्तंरोगाय
युक्तियुक्तंयथामृतम् ॥ २ ॥

अर्थ— विषाचे जे गुण सांगितले आहेत, तेच गुण मद्या मध्यें आहेत, म्हणून तें मद्य अविधीनें सेवन केलें तर भयंकर मदात्यय रोग होतो,

कोणी अशी शंका करील कीं, विषाचे गूण मद्या मध्यें आहेत; तेव्हां विषा प्रमाणें मद्य सेवूं नये, या विषयीं सांगतो; मद्य हें स्वभावतः जसें अन्न देह धारक आहे. तसेंच सांगितलें आहे; परंतु तें अविधीनें योजलें तर रोग कारक होतें, आणि युक्तीनें योजलें तर अमृता सारिखें गुण करितें.

त्याविषयीं दृष्टांत.

प्राणाःप्राणभृतामन्नंतदयुक्त्यानिहंत्यसून ॥
विषंप्राणहरंतच्चयुक्तियुक्तंरसायनम् ॥ ३॥ ॥

अर्थ—अन्न हें प्राण्याचे केवळ प्राण होय, तें अयुक्तीनें म्हणजे अतिमात्रादि सेवनानें विषूच्यादि रोग उत्पन्न करून प्राण घेतें, विष हें प्राणहर आहे खरें, परंतु तेंच प्रमाणानें योजिलें तर रसायन होतें.

विधीनें मद्य योजिलें असतां त्याचें फळ.

विधिनामात्रयाकालेहितैरन्नैर्यथाबलम्॥प्रहृष्टोयःपिबेन्मद्यंतस्यस्यादमृतंयथा॥ ४॥ स्निग्धैःसदन्नैर्मांसैश्चभक्ष्यैश्चसहसेवितम्॥ भवेदायुःप्रकर्षायबलायोपचयायच ॥ ५॥

अर्थ—यथोक्त विधीनें व उक्तप्रमाणानें योग्य काळीं स्निग्धादि चांगल्या अन्ना सह वर्तमान यथा शक्तीनें अत्यंत हर्षित होत्साता जो मद्य पान करील, त्याला तें अमृता सारिखें गूण करील.

स्निग्ध अन्ना बरोबर, मांसाबरोबर, व इतर भक्ष्या बरोबर, मद्य सेवन केलें असतां आयुष्य वाढेल, शक्ती येईल आणि शरीर पुष्ट होईल.

विधीनें सेवलेल्या मद्याचें दुसरें लक्षण.

काम्यतामनसस्तुष्टिस्तेजोविक्रमएवच ॥ विधिवत्सेव्यमानेतुमद्येसंनिहितागुणाः॥ ६॥

अर्थ—मद्य विधीनें सेवन केलें असतां, सुंदर रूप, मनाचा संतोष,

उत्साह, दुसऱ्याचा पराभव करण्याचें सामर्थ्य इ० हितावह गुण होतात.

सांगितलेल्या विधिविरुद्ध मद्यपान केलें असतां मदात्यय रोग होतो, तो तीन प्रकारचा—पूर्वमद, मध्यमद, आणि अंतिममद.

त्यांचीं लक्षणें.

बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्धनश्च ॥ संपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि ॥ ७ ॥

अर्थ—बुद्धि, स्मृति, आणि प्रीती, ह्यांस करणारा, सुखकारक, पान अन्न, निद्रा, आणि रति, ह्यांस वाढविणारा, सुंदर पाठ करणें, गायन आलाप, ह्यांस वाढविणारा, असा प्रथम मद अतिरम्य म्हणून सांगितला आहे.

द्वितीय मद लक्षण.

अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः ॥ आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ ८ ॥

अर्थ—मध्यम मदानें मत्त झालेल्या पुरुषाची बुद्धि, स्मृति, आणि वाणि, ह्या अस्पष्ट होतात, तो पुरुष विरुद्ध चेष्टा करितो, उन्मत्तासारिख्या लीला आणि कृति, करितो; रागावतो, आणि वारंवार आळस, व झोंप, ह्यानीं गुंगतो.

तृतीयमदाचें लक्षण.

गच्छेदगम्यान्न गुरूंश्च पश्येत्खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः ॥ ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतंत्रः ॥ ९ ॥

अर्थ—तिसऱ्या मदामध्यें पुरुष मदाच्या स्वाधीन होऊन अगम्या (गुरुदारादिक) गमन करितो, वडिलांस मानीत नाहीं; अभक्ष्य भक्षण करितो, कोणत्या गोष्टीचा उल्लेख करावा, कोणतीचा करूं नये, ह्याविष

यीचें ज्ञान नाहींसें होतें, म्हणून मनांतल्या गुह्य गोष्टी बोलतो.

चतुर्थ मद लक्षण.

चतुर्थेतु मदे मूढोभग्नदार्विवनिष्क्रियः ॥ कार्याकार्य विभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः ॥ १० ॥ कोमदंताद्दशं गच्छेदुन्मादमिवचापरम् ॥ बहुदोषमिवारूढः कांतारंस्ववशः कृती ॥ ११ ॥

अर्थ—चवथ्या मदा मध्यें तर पुरूष अगदीं मूढ होऊन मोडक्या लांकडा प्रमाणें निरुपयोगी होतो, करावें कोणतें, नकरावें कोणतें, हें कांहीं च समजत नाहीं, तो मेल्या पेक्षां मेला होतो, असला निंद्य अम्मल कोणी शाहाणा मनुष्य करील? जेथें व्याघ्रादि घातुक पशू पुष्कळ आहेत, अशा निर्जन अरण्याच्या मार्गानें कोण जाईल काय? कोणी जाणार नाहीं, एका मद्य पासून ३ प्रकारचे मद होतात, याचें कारण काय? अशी कोणी शंका करील तर सांगतों;—मद्य हें अग्नी सारिखें आहे, जसें, अग्नी मध्यें सोनें टांकलें म्हणजे उत्तम, मध्यम, कनिष्ट, म्हणून चांगली च परीक्षा होते, तसेंच मद्य देखील सत्त्व, रज, तम, वकुल प्राण्याच्या प्रकृतीचें सूचक आहे, म्हणून प्रथम, द्वितीय, आणि तृतीय, मद हे सत्त्व, रज, तम, ह्या गुणाच्या आधिक्याचें सूचक आहे.

अविधिमद्यपानानें दुसरे हि वि कार होतात म्हणून सांगतो.

निर्भुक्तमेकांततएवमद्यंनिषेव्यमाणंमनुजेननित्यम् ॥ आपादयेत्कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापिशरीरभेदम् ॥ १२ ॥

अर्थ—मनुष्यानें मद्याचें सेवन, अन्न रहित निरंतर नित्य केलें असतां अत्यंत दुःख दायक विकार, (पानात्ययादिक) उत्पन्न होतात, आणि शरीराचा नाश देखील होतो.

अन्नसह मद्य सेवन केलें

नरींक्रुद्धत्वादिकारणानीं वि
कारउत्पन्न करितात ये हें सांगतो.

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ॥ व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ १३ ॥ अत्यम्लभक्ष्यावनतोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाऽबलेन ॥ उष्माभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान् विकारान् ॥ १४ ॥

अर्थ—क्रोध फार आलेला, तान्हेला, शोक झालेला, भुकेलेला, व्यायाम, ओझें वाहाणें, आणि अति मार्ग गमन, त्यानीं क्षीण झालेला, वेगरोधानें पिडलेला, अत्यंत अन्न व भक्ष्य खाल्यानें पोट फुगलेला, अजीर्ण भोजन केलेला, तसाच दुर्बळ, उन्हानें तापलेला, अशा पुरुषानें मद्य सेवन केलें असतां नाना प्रकारचे पानात्ययादि विकार उत्पन्न होतात.

त्या विकारांचें विवरण.

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापिवा ॥ पानविभ्रमसुग्रंच तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५ ॥

अर्थ—पानात्यय, परमद, पानाजीर्ण, आणि पानविभ्रम, या नांवाचे असे भयंकर विकार होतात, त्यांचीं लक्षणें.

वातमदात्यय.

हिक्काश्वासशिरःकंपपार्श्वशूलप्रजागरैः ॥ विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १६ ॥

अर्थ—उचकी, श्वास, मस्तकाला कंप, पार्श्वांचा शूळ, आणि निद्रानाश, आणि फार बडबड, हीं लक्षणें ज्यास होतात त्याचा वातप्रधान मदात्यय जाणावा.

पित्तमदात्ययलक्षण.

तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ॥ विद्या

हरितवर्णस्यपित्तप्रायंमदात्ययम् ॥१७॥

अर्थ—तृषा, दाह, ज्वर, घाम, मोह, अतिसार, आणि भ्रम, आणि शरीराचा वर्ण हिरवा, त्या लक्षणानीं पित्त बहुल, मदात्यय जाणावा.

कफमदात्ययलक्षण.

छर्द्यरोचकहृल्लासतंद्रास्तैमित्यगौरवैः ॥ विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायंमदात्ययम् ॥१८॥

अर्थ—वांति, अन्नावर, अरुचि, मळमळ, तंद्रा, अंग ओलसर, जडत्व, आणि शैत्य, ऱ्या लक्षणानीं कफ बहुल मदात्यय जाणावा.

त्रिदोषजमदात्ययलक्षण.

ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिंगैर्मदात्ययः॥ ॥

अर्थ—सर्वांचा लक्षणांनीं त्रिदोषज मदात्यय जाणावा.

परमदलक्षण.

श्लेष्मोच्छ्रयोंगगुरुता मधुरास्यतान्चविण्मूत्रसक्तिरथतंद्रिररोचकश्च। लिंगंपरस्यतुमदस्यवदंतितज्ज्ञास्तृष्णारुजाशिरसिसंधिषुचातिभेदः॥१९॥ ॥

अर्थ—कफाचा कोप, ऱ्हाना सास्वादादिकांनी जाणावा. अंगाला जडत्व, तोंडाला गोडी, मलमूत्राचा अवरोध, तंद्रा, अरुचि, ताहान, मस्तकांत पीडा, आणि संधीचा ठाई कुऱ्हाडीनें तोडल्या सारिखी पीडा, हें परमदाचें लक्षण जाणावें.

पानाजीर्णलक्षण.

आध्मानमुग्रमथवोद्गिरणं विदाहः पानेत्वजीर्णमुपगच्छतिलक्षणानि ॥२०॥

अर्थ—अत्यंत पोट फुगणें, वांति, किंवा गर्दई येणें, जळतीलागणें, हीं लक्षणें मद्य अजीर्ण ते प्रत पावलें असतां होतात.

पानविभ्रमलक्षण.

हृदयगात्रे ... ... रुजनप्रदेहा॥ द्वेषः सुराऽन्नविकृतेष्वपि तेषु तेषु
पानविभ्रममुशंत्यखिलेन धीराः॥२१॥

अर्थ— हृदय, आणि गात्र, यांस सुया टोंचल्या सारिखी पीडा, कफाचा स्राव, गळ्यांतून धूर निघाल्या सारिखी पीडा, मूर्च्छा, वांति, मस्तक शूळ, तोंड आंतून कफानें सारवल्या सारिखें, नाना प्रकारच्या सुरा, मैरेय, पैष्टिक, इत्यादि सुरा विकृती, आणि लड्डू वगैरे अन्न विकृती ह्यांवर द्वेष, ह्या सर्व लक्षणानीं ह्या रोगाला पानविभ्रम, असें म्हणतात.

असाध्यलक्षण.

हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममंददाहं तैलप्रभास्यमतिपानहतं त्यजेत्तु॥ जिह्वौष्ठदंतमसितं त्वथवापि नीलं पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा॥२२॥

अर्थ— खालच्या ओष्ठा पेक्षां वरचा ओठ लांब होऊन लोंबतो, बाहेरून थंडी फार वाजत्ये आणि अभ्यंतरीं अत्यंत दाह होतो, तोंड तेल लावल्या प्रमाणें तुळतुळीत दिसतें, जीभ, ओंठ, दांत काळे अथवा निळे होतात, डोळे पिंवळे किंवा रक्ता सारखे लाल होतात. असल्यी अति पानानें नष्ट झालेल्या पुरुषास वर्जावें म्हणजे चिकित्सा करूं नये.

उपद्रवसांगतो.

हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पानहतं त्यजेत्तम्॥२३॥ इति मदात्ययादिनि.

अर्थ— उचकी, ताप, मळमळ कंप, पार्श्वशूळ, खोकला आणि भ्रम हे उपद्रव ज्यांस होतात त्यास सोडावा.

मधुकोशं सुनिर्मथ्य सारमाकृष्य वै मया॥ टीका कृता महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका॥ ॥इति मदात्ययादिनिदानम्॥

दाह सात प्रकारचा त्यापैकीं

मद्यजन्यदाहलक्षण.

त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥ दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ १ ॥

अर्थ—मद्य पानानें कुपित झालेल्या पित्ताची ती उष्णता पित्तरक्तानें वाढून भयंकर दाह उत्पन्न होतो, त्यावर पित्ता प्रमाणें औषध योजावें.

रक्तज आणि पित्तजदाह.

कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ध्रुवम् ॥ स मुह्य तेतृष्यते चताम्राभस्ताम्रलोचनः ॥ २ ॥ लोहगंधांग वदनो वह्निने वावकीर्यते ॥ पित्तज्वरसमः पित्तात्स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ ३ ॥

अर्थ—सर्व देहांतलें रक्त कुपित होऊन अत्यंत दाह करितें; आणि तो रोगी अग्नीजवळ बसल्या प्रमाणें तापतो, तृषित, तांबडा, आणि रक्त नयन होतो, त्याच्या तोंडाला व आंगाला लोखंडा सारिखी घाण येत्ये, आणि आंगावर कोणी विस्तव टाकतो आहे अशी वेदना होत्ये.

पित्ता पासून जो दाह होतो तो पित्तज्वरा सारखा म्हणजे पित्तज्वरांचीं लक्षणें त्यांत असतात, त्यावर पित्तज्वराची चिकित्सा करावी.

तृष्णानिरोधजदाहलक्षण.

तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे तेजः समुद्धतम् ॥ स बाह्याभ्यंतरं देहं प्रदहेन्मंदचेतसः ॥ संशुष्कगल तात्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते ॥ ४ ॥

अर्थ—तृष्णेचा निरोध केल्या मुळें उदकरूप धातू क्षीण होऊन तेज-म्हणजे पित्तोष्मा वाढतो, आणि तो देहाला आंतून बाहेरून दाह करितो; तेणेंकरून रोगी बेफाम होतो, गळा, ताळू, आणि ओंठ, हे अत्यंत कोरडे पडतात; आणि जीभ बाहेर काढून कांपतो.

शस्त्राचा घाय लागून रक्त पूर्ण को
ष्ठ होतो त्या मुळें जो दाह होतो तो.

अमृजः पूर्णकोष्ठस्य दाहोन्यः स्यात्सुदुःसहः ॥ ५ ॥

अर्थ— शस्त्र प्रहार झाला असतां रक्तानें कोष्ठ भरून जो दाह होतो तो, फार दुःसह होतो, कोष्ठ शब्दानें हृदयादिक घ्यावीं.

धातुक्षयजन्यदाहलक्षण.

धातुक्षयोत्थो यो दाहस्तेन मूर्छातृषान्वितः ॥ क्षाम-
स्वरः क्रियाहीनः ससीदेद्भृशपीडितः ॥ ६ ॥

अर्थ— रसादि धातुंच्या क्षया पासून जो दाह होतो तेणेंकरून रोगी मूर्छा, तृषा, यांणीं युक्त होतो, शब्द खोल जातो, आणि निश्चेष्ट होतो, व त्या दाहानें अत्यंत पीडित होऊन मरतो.

क्षतजदाह.

क्षतजोनश्नतश्चान्यः शोचतोवाप्यनेकधा ॥ तेनां
तर्दह्यतेत्यर्थं तृष्णामूर्च्छाप्रलापवान् ॥ ७ ॥ ॥

अर्थ— क्षता पासून एक दाह होतो, तेणें करून आहार तुटतो, किंवा अनेक प्रकारानें शोक केल्यानें दाह होतो, तेणें करून अभ्यंतरीं अत्यंत दाह होतो व तहान मूर्छा आणि बडबड करणें हीं होतात.

मर्माभिघातजदाह.

मर्माभिघातजोप्यस्ति सोसाध्यः सप्तमोमतः ॥

अर्थ— मर्मावर अभिघात झाला असतां दाह उत्पन्न होतो, तो असाध्य, जाणावा, हा दाह सातवा होय.

सर्वएवच वर्ज्याः स्युः शीतगात्रस्य देहिनः ॥ ८ ॥

अर्थ— बाहेरून ज्या पुरुषाचें आंग थंड लागतें त्यांचे सर्व प्रकारचे दाह वर्जावे. ॥ ॥ इतिदाहनिदानम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

मदयंत्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः॥ मानसो यमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्यते॥१॥

अर्थ—दोष दुष्ट होऊन स्वमार्ग सोडून अन्य मार्गीत गेले म्हणजे मनोवह धमनी प्रत गेले असतां मनाला भ्रम करितात, हा व्याधि मानस होय, त्याला उन्माद असें म्हणतात,

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्छितैः॥ मानसेन च दुःखेन स पंचविध उच्यते॥२॥ विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजं॥ सचाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्ति च॥३॥

अर्थ—अत्यंत कुपित झालेल्या पृथक् दोषानीं व सन्निपातानें आणि मानसिक दुःखानें हा रोग पांच प्रकारचा, आणि विषापासून साहावा होतो; तो षड्विध उन्माद फार वाढला नसून तरुण असला म्हणजे मद ही संज्ञा त्याला प्राप्त होते.

उन्मादाचें सामान्य कारण व संप्राप्ति.

विरुद्धदुष्टाऽशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम्॥ उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः॥४॥ तैरल्पसत्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य॥ स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयंत्याशु नरस्य चेतः॥५॥

अर्थ—विरुद्ध, दुष्ट, (म्हणजे विषयुक्त) अमंगळ अशीं भोजनें, देव, गुरु, ब्राम्हण, यांचा तिरस्कार, भय, आणि हर्ष यांच्या योगानें मनाला धक्का बसणें, आणि विषम चेष्टा, (म्हणजे वेडें वांकडें चालणें, बोलणें, वगैरे, आणि बलिष्ठ पुरुषाशीं झोंबी खेळणें, इत्यादि हें उन्मादाचें कारण होय.

त्या वर सांगितलेल्या कारणानीं अल्प सत्व गुणी पुरुषाचे वाता

दिकदोष कुपित होऊन बुद्धीचें राहण्याचें ठिकाण असें हृदय म्हणजे मन त्याला दुष्ट करून मनोवह स्रोतसां मध्यें राहून मनुष्याचें अंतःकरणास मोहित करतात.

उन्मादाचें स्वरूप.

धीविभ्रमः सत्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ॥ अबद्धवाक्कं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य चिन्हम् ॥ ६ ॥

अर्थ— भ्रमिष्टपणा, मनाला चंचळपणा, दृष्टि व्याकुल, भयशीलता, असंबद्ध भाषण, हृदय शून्य, (विचार शक्ति नसणें,) हें उन्माद रोगाचें सामान्य लक्षण होय.

विशेषलक्षण.

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोतिवृद्धः ॥ चिंतादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चापि निहंति शीघ्रं ॥ ७ ॥ अस्थानहासस्मितनृत्यगीतवागंगविक्षेपणरोदनानि ॥ पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥

अर्थ— रूक्ष, अल्प, आणि शीत, असें अन्न, विरेक (या शब्दानें येथें रेच आणि वांति समजावी), धातुक्षय, आणि उपवास, त्या कारणानीं अत्यंत वाढलेला वायु चिंतादिकानीं रुक्ष झालेल्या हृदयास (मनास) अत्यंत दुष्ट करून बुद्धि आणि स्मृति त्यांस सत्वर नाहीं शा करितो. हंसण्याचें कारण नसतां हंसणें किंचित् हास्य, नृत्य, गीत, आणि भाषण, हीं देखील प्रसंग नसतां करणें, हातानें वेडे वेडे चाळे करणें, रडणें आणि शरीर खरबरीत व कृश आणि तांबूस होणें, आणि आहाराचा परिपाक झाला असतां व्याधीचा जोर जास्ती होतो हें वातज उन्मादाचें लक्षण जाणावें.

पित्तजउन्मादाचें कारण व लक्षण.

अजीर्णकट्वम्लविदाहिशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम्॥ उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात्॥९॥ अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः संतर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः॥ प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः पीतास्यता पित्तकृतस्य लिंगम्॥१०॥

अर्थ—अर्धी कच्ची, तिखट, आंबट, विदाह करणारीं, आणि उष्ण अशा भोजनानीं, सांचलेलें पित्त तीव्र वेग होऊन अजितेंद्रिय पुरुषाच्या हृदयांत, राहून पूर्ववत् अति उग्र उन्माद तत्काळ उत्पन्न करितें; तेणें करून असहन शीलता, निर्सट पणा, नग्नत्व, भय पावणें, पळणें, अंगाला उष्णता, राग येणें, सांवलींत बसणें, शीतान्न आणि शीत-जल यांची इच्छा, आणि पिंवळट पणा, हीं लक्षणें होतात.

कफजउन्मादाचें कारण व लक्षण.

संपूरणैर्मंदविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः॥ बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहंति चित्तं प्रमोहयन्संजनयेद्विकारम्॥११॥ वाक्चेष्टितं मंदमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियतातिनिद्रा॥ छर्दिश्च लाला च बलं च भुक्ते नखादिशौक्ल्यं च कफाधिके स्यात्॥१२॥

अर्थ—तृप्तिजनक पदार्थ भक्षण करून आयास न करणाऱ्या पुरुषाचा पित्तयुक्त कफ, हृदया मध्यें अत्यंत वाढून बुद्धि, स्मृति, आणि चित्त यांची शक्ति नाहींशी करितो, आणि मोहित करून उन्माद रूप विकार उत्पन्न करितो, तेणें करून वाणीचा व्यापार ह्मणजे बोलणें वगैरे मंद होतें; अन्नद्वेष, स्त्री आवडते, व एकांत वास, आवडतो, झोंप फार येते, ओकारी होते, व तोंडांतून लाळ वाहाते, जेवल्यावर व्याधीचा जोर होतो, नखें आदि शब्दानें त्वक्, मूत्र, नेत्रादिक, हीं पांढरीं होतात.

सन्निपातउन्मादलक्षण.

यःसन्निपातप्रभवोतिघोरः सर्वैःसमस्तैरपिहेतु
भिःस्यात् ॥ सर्वाणिरूपाणिबिभर्तितादृक् विरुद्ध
भैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥ १३ ॥

अर्थ—जो उन्माद वातादि दोषानीं व त्यांच्या संपूर्ण कारणांनीं होतो, तो सन्निपातजन्य उन्माद फार भयंकर होय, त्या मध्यें दोषांचीं सर्व लक्षणें होतात, याला विरुद्ध चिकित्सा करावी लागत्ये, असला हा उन्माद वैद्यानीं सोडावा, कारण हा असाध्य आहे.

शोकजउन्मादलक्षण.

चौरैर्नरेंद्रपुरुषैररातिभिस्तथान्यैर्वित्रासितस्य धन
बांधवसंक्षयाद्वा ॥ गाढंक्षतेमनसिचप्रिययारिरं
सोर्जायतेचोत्कटतरोमनसोविकारः ॥ १४ ॥ चित्रंब्र
वीतिचमनोनुगतंविसंज्ञोगायत्यथोहसतिरोदि
तिचातिमूढः ॥ १५ ॥

अर्थ—चोरानीं, राजपुरुषानीं, अथवा शत्रूनीं, तसेंच दुसऱ्या कोणी पुरुषानीं, त्रासवलेला, अथवा धन, बंधुनाशानें, त्रास पावलेला, अशा पुरुषाचें अंतःकरण, बळकट दुखवलें असतां त्यास अथवा इष्ट स्त्रीशीं संयोग करण्यास इच्छिणारा अशा पुरुषाच्या मनाला, भयंकर विकार होतो, तेणें करून तो नानात-हेचें बोलतो, मनांतली गुप्त गोष्ट बोलतो, त्याचें ज्ञान विपरीत होतें, तो गातो, हंसतो, आणि रडतो, देखील म्हणून अत्यंत मूर्ख होऊन जातो.

विषजउन्मादलक्षण.

रक्तेक्षणोहतबलेंद्रियभाःसुदीनः श्यावाननो
विषकृतेनभवेद्विसंज्ञः ॥ १६ ॥

अर्थ—विषानें झालेल्या उन्मादानें डोळे तांबडे होतात, बल, इंद्रि

यें आणि शरीराची कांति नष्ट होत्ये, अत्यंत दीन होतो, त्याच्या तोंडा
वर काळिमा येतो, आणि संज्ञा नाश होतो.

असाध्यलक्षण.

अवांङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ॥जा
गरूकोह्यसंदेहमुन्मादेनविनश्यति ॥१६॥ ॥

अर्थ—ज्याणें तोंड खालीं घातलें आहे, अथवा वर केलें आहे, वज्यां
चीं मांस आणि बळ हीं क्षीण झालीं आहेत, आणि ज्यांची झोंप-
उडालेली आहे असा मनुष्य या उन्माद रोगानें नाश पावतो.

भूतज उन्मादलक्षण.

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञानबला
दिभिर्यः ॥उन्मादकालोनियतश्चयस्यभूतोत्थमु
न्मादमुदाहरेत्तम् ॥१७॥

अर्थ—वाणी, पराक्रम, शक्ति, शरीर व्यापार, तत्वज्ञान, शिल्पादिज्ञान,
आदि शब्दानें स्मृत्यादिक हीं ज्यांचीं मनुष्या सारिखीं नसतात, वज्याचा-
उन्मत्त होण्याचा काल बांधलेला असतो, अशा उन्मादाला भूतज उन्माद
म्हणावें, भूत शब्दानें पुढें सांगतों, त्या देवता समजाव्या.

देवग्रहावेशलक्षण.

संतुष्टःशुचिरतिदिव्यमाल्यगंधोनिस्तंद्रिरवितथ
संस्कृतप्रभाषी ॥तेजस्वीस्थिरनयनोवरप्रदाताब्रम्ह
ण्योभवतिनरःसदेवजुष्टः ॥१८॥

अर्थ—सर्वकाळ संतोष पावलेला, पवित्र, आंगाला, दिव्य पुष्पासार
खा सुवास, डोळ्यां वरची झोंप उडालेली आहे, सत्य व संस्कृत बोलणा
रा, तेजस्वी, स्थिरदृष्टी, वरदाता, (तुझें कल्याण होईल असा वर देतो,)
ब्राह्मणावर प्रीती करणारा, असा जो मनुष्य होतो तो देवग्रह पीडित
जाणावा, देव शब्दानें गण मातृकादिक घ्यावे.

असुरपीडित लक्षण.

संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो
विमार्गदृष्टिः ॥ संतुष्टो न भवति चान्नपानजातैर्दुष्टा
त्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः ॥ १९ ॥

अर्थ—घामाघुम झालेला, ब्राह्मण, गुरु, आणि देव यांजवर दोष ठेवणा
रा, वक्रदृष्टीनें पाहाणारा, निर्भय, वेद विरुद्ध मार्गावर लक्ष्य ठेवणारा,
आणि पुष्कळ अन्न पाणी दिलें तरीं संतोष न पावणारा, आणि दुष्टबुद्धी
असा जो मनुष्य होतो, तो दैत्यग्रह पीडित झाला म्हणून समजावा.

गंधर्वग्रह लक्षण.

हृष्टात्मा पुलिनवनांतरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगी
तगंधमाल्यः ॥ नृत्यन्वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गंधर्व
ग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ २० ॥

अर्थ—गंधर्वग्रहानें पिडलेला मनुष्य, हर्षयुक्त मनाचा, वाळवंट आणि
बागबगीचे यांत राहाणारा, निंद्य आचार करणारा, गायन गंध आणि-
पुष्प हीं ज्यास आवडतात, तो नाचतो, सुंदर व थोडें बोलून हंसतो.

यक्ष ग्रह लक्षण.

ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गंभीरो द्रुतगति
रल्पवाक् सहिष्णुः ॥ तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ २१ ॥

अर्थ—यक्ष ग्रहानें पिडलेला मनुष्य, डोळे लाल झालेला, सुंदर बा
रीक असें रक्त वस्त्र नेसणारा, गंभीर, धीमान्, लवकर चालणारा,
मितभाषण करणारा, सहन शील तेजःपुंज आणि कोणाला काय
देऊं असें बोलणारा, असा असतो.

पितृग्रह लक्षण.

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिंडान् शांतात्मा जलम

पिंडापसव्यवस्त्रः॥ मांसेप्सुः तिलगुडपायसा-

भिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः॥ २२॥

अर्थ—पितृग्रह सेवित पुरुष दर्भावर प्रेतांस (पितरांस) पिंड देतो; त्यांनिमित्त होतो, आणि उत्तरीय वस्त्र अपसव्य करून तर्पण ही करितो, त्याला मांस खाण्याची इच्छा होत्ये, व तीळ, गूळ, खीर, त्यांवर वांछा जात्ये, (हें सांगण्याचें प्रयोजन असें आहे कीं, ज्याची ज्या पदार्थावर इच्छा होईल त्याला त्या पदार्थाचा बळी द्यावा, या प्रमाणेंच अन्यठिकाणीं समजावें.) आणि तो मनुष्य पितरांची भक्ति करितो.

सर्पग्रहजुष्टलक्षण.

यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत्कदाचित्सृक्किण्योर्विलिह

ति जिह्वया तथैव॥ क्रोधालुर्मधुगुडदुग्धपायसे

प्सुर्विज्ञेयो भवति भुजंगमेन जुष्टः॥ २३॥ ॥

अर्थ—जो मनुष्य सर्पा प्रमाणें भुईवर पसरतो, म्हणजे उरानें चालतो, व सर्पा प्रमाणेंच आपले ओष्ठ प्रांत जिभेनें चाटतो, रागीट असतो, व गूळ, मध, दूध, आणि खीर हीं खाण्याची वांछा करितो, तो सर्पग्रहानें सेवित झाला आहे म्हणून समजावा.

राक्षसग्रहपीडितलक्ष०

मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सुर्निर्लज्जो भृश

मतिनिष्ठुरोतिशूरः॥ क्रोधालुर्विपुलबलो निशावि

हारी शौचद्विड्भवति स राक्षसैर्गृहीतः॥ २४॥

अर्थ—जो मनुष्य मांस, रक्त, नाना प्रकारचीं मद्यें त्यांची वांछा करितो, आणि निर्लज्ज आति निष्ठुर, अत्यंत शूर, रागीट, मोठा बलाढ्य, रात्रीस फिरणारा, शुचिर्भूतपणास कंटाळणारा, असा होतो. तो राक्षसानीं, घेरला आहे असें समजावें.

पिशाचजुष्टलक्षण.

उद्ध्वस्तः कृशपरुषश्चिरमलापी दुर्गंधोभृशमशुचि
स्तथातिलोलः ॥ बह्वाशी विजनवनांतरोपसेवी-
व्याचेष्टन्भ्रमतिरुदन्पिशाचजुष्टः ॥ २५ ॥

अर्थ—जो आपले हात वर करितो, "उद्धस्त असा पाठ असला तर" नग्न, रोड झालेला निस्तेज, चिर काल बडबड करणारा, ज्याच्या आंगाची दुर्गंधी येत्ये, अत्यंत अमंगल, तसाच अत्यंत लोल, म्हणजे सर्व अन्न पाना विषयीं धादांतलेला, खायाला असला तर पुष्कळ खाणारा, एकांत वनांत राहण्यास इच्छिणारा, विरुद्ध चेष्टा करणारा, रडत फिरणारा, तो पिशाच्चजुष्ट जाणावा, हिंसा व क्रीडा, सत्कार करून घेणें अशा तीन कारणानीं ग्रह धरितात, त्यांत हींसा करण्यां साठीं जो धरला जातो, तो साध्य होत नाहीं.

त्याचें लक्षण.

स्थूलाक्षोद्रुतमटनः सफेनलेही निद्रालुःपततिच
कंपतेचयोति ॥ यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतःस्या
त्सोसाध्योभवतितथाष्टयोदशेब्दे ॥ २६ ॥

अर्थ- डोळे वासलेला शीघ्र चालणारा, तोंडांत फेंस आलेला, चाटणारा, झोपाळू व जो पडतो, व कांपतो, आणि जो पर्वत, हत्ती, आणि झाड, यां पासून पडल्या मुळें ग्रहाच्या झपाट्यांत सांपडतो तो असाध्य होतो, तसाच जो तेरावे वर्षी होतो तो असाध्य जाणावा.

देवादि ग्रहांचा ग्रहण काल.

देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः संध्ययोरपि ॥ गंधर्वाः
प्रायशोष्टम्यांयक्षाश्चप्रतिपद्यथ ॥ पितृग्रहास्त
थादर्शे पंचम्यामपिचोरगाः ॥ रक्षांसिरात्रौपैशा
चाश्चतुर्दश्यांविशंतिहि ॥ २८ ॥

अर्थ—देव ग्रह पौर्णिमेला असुर ग्रह सकाळीं आणि संध्याकाळीं;

गंधर्व ग्रह बहुत करून अष्टमीला; यक्ष ग्रह प्रतिपदेला; पितृग्रह अमावास्येला; सर्प ग्रह पंचमीला; राक्षस रात्रीस; आणि पिशाच्च चतुर्दशीस मनुष्यांना पछाडतात; तिथी सांगण्याचें कारण असें कीं, त्यात्या तिथीला तोतो ग्रह आंगास येतो; त्या वरून तो ओळखावा; व त्यात्या तिथीला त्यात्या ग्रहाच्या शांत्यर्थ बळिदान करावें.

शरीरामध्यें ग्रहाचा आवेश होतो तो कां दिसत नाहीं याचें कारण.

दर्पणादीन्यथाछायाशीतोष्णंप्राणिनोयथा॥ स्वमणिंभास्करांशश्चयथादेहंचदेहधृक्॥ विशंतिनचदृश्यंतेग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम्॥२९॥ ॥

अर्थ— आरशांत जसें प्रतिबिंब शिरतें, जसें शीतोष्ण प्राण्यास लागतें; अथवा जसा सूर्य किरण सूर्यकांत मण्यांत शिरतो, अथवा जीव जसा देहांत शिरतो तसेच ग्रह प्राण्यांच्या शरीरांत शिरतात; परंतु दिसत नाहींत.॥ ॥इतिभूतोन्मादनिदानम्॥

अपस्मारनिदान.

अपस्माराचें सामान्यलक्षण.

तमःप्रवेशःसंरंभोदोषोद्रेकहतस्मृतिः॥अपस्माराइतिज्ञेयोगदोघोरश्चतुर्विधः॥१॥

अर्थ—आंधारांत शिरल्या सारिखें होणें, डोळे वेडे वांकडे फिरविणें, दोषांच्या उद्रेकानें ज्ञान नष्ट होणें, हीं लक्षणें ज्या रोगांत होतात, असा हा भयंकर अपस्माररोग चार प्रकारचा आहे, त्याला लोकांत फेंपरें, मिरगी, घरें, असें म्हणतात.

पूर्वरूप.

हृत्कंपः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ॥ २ ॥

अर्थ—तो अपस्मार व्हावयाचा असला म्हणजे हृदय कांपतें, आणि शून्य पडतें, (म्हणजे कांहीं सुचत नाहीं,) चिंता, मूर्च्छा, प्रमूढता, म्हणजे इंद्रिय मोह, आणि निद्रानाश हीं लक्षणें होतात.

वातज अपस्मार.

कंपते प्रदशेद्दंतान्फेनोद्वामी श्वसत्यपि ॥ परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ३ ॥

अर्थ—वायूच्या अपस्मारानें रोगी कांपतो, दांत खातो, त्याच्या तोंडांतून फेंस निघतो, व श्वास लागतो, आणि कर्कश, अरुणवर्ण, आणि कृष्णवर्ण अशीं प्राण्यांचीं रूपें पाहातो, म्हणजे कोणी नीलवर्णाचा पुरुष मजकडे धांवत येतो आहे; या प्रमाणें पैत्तिका मध्यें पिंवळा पुरुष धांवत येतो आहे; आणि श्लेष्मिका मध्यें शुक्ल पुरुष मजकडे धांवत येतो आहे असें वाटतें.

पैत्तिक अपस्मार लक्षण.

पीतफेनांगवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ॥ सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ—पैत्तिक अपस्मान्याचे फेंस, अंग, तोंड, आणि डोळे, हे पिंवळे होतात; तो पिंवळें, आणि तांबडें, असें रूप पाहातो; तृषायुक्त व उष्ण असून अग्नीनें व्याप्त झालेलें असें जगत पाहातो.

श्लेष्मिक अपस्मार.

शुक्लफेनांगवक्त्राक्षः शीतो हृष्टांगजो गुरुः ॥ पश्यन् शुक्लानि रूपाणि मुच्यते श्लेष्मिकश्चिरात् ५

अर्थ—कफज अपस्मान्याचे डोळे, फेंस, अंग, तोंड, हे पांढरे होतात, अंग गार असतें, अंगावर रोमांच उभे राहतात, जड होतो, आणि-

पांढरे पदार्थ पाहातो, हा अपस्मार फार वेळानें सोडतो, यावरून मान पित्ताचे अपस्माराची लवकर झटका होतो, हें सुचविलें.

सान्निपातिक अपस्मार.

सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिंगैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ॥ अपस्मा
रः सचासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ ६ ॥ ॥

अर्थ— वर सांगितलेल्या सर्व लक्षणें झालीं म्हणजे त्रिदोषज अपस्मार जाणावा, हा असाध्य आहे, व जो क्षीण पुरुषाला होतो तो व जीर्ण झालेला ही असाध्य होतो.

असाध्यलक्षण.

प्रतिस्फुरंतं बहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ॥ नेत्रा
भ्यां च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ ७ ॥ ॥

अर्थ— वारंवार कंपयुक्त होणारा, क्षीण झालेला, भ्रुकुटी चाळविणारा, आणि डोळे वेडे वांकडे करणारा असा अपस्मारी जगत नाहीं.

अपस्माराचीपाळी.

पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ॥ अप
स्मारायकुर्वंति वेगं किंचिदथोत्तरम् ॥ ८ ॥

अर्थ— कुपित झालेले दोष पंधरा दिवसांनीं किंवा बारा दिवसांनीं, वा महिन्यानें मिरगी आणिताद, त्यांत पैत्तिक १५ दिवसांनीं, वातिक १२ दि० आणि श्लेष्मिक ३० दि० येतें, येथें द्वादशाहा नंतर पक्ष सांगावा, असें असतां पहिल्यानें पक्ष सांगितला तेणें करून अधीक काळानें ही दोष वेग करितात; हें सांगितलें, "किंचिदथोत्तरम्" या पदानीं सुचविलें कीं, उक्त काळा पूर्वीं देखील दोषांच्या तारतम्यानें वेग - होतात; असें जाणावें, यावर कोणी आक्षेप घेईल कीं, वेग उत्पन्न करून अपस्माराचे आरंभक दोष शरीरांत सर्वकाळ असतो, मग तो सर्वकाळ वेग कां करीत नाहीं? द्वादशादि दिवसाचे ठाईच कां करितो,

या विषयीं दृष्टांतरूप समाधान सांगतों.

दैवेवर्षत्यपियथाभूमौबीजानिकानिचित् ॥ शरदि
प्ररोहंतितथाव्याधिसमुच्छ्रयः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥

अर्थ— जसें पाऊस पडत असतां जमिनींत पेरलेलें कांहीं बीज शर-
त्काळीं उगवतें, तसा हा व्याधि त्या त्या काळींच उद्भवतो, म्हणजे असें
आहे कीं, बीजाला अंकुर फुटण्यास तेज, वायु, पृथिवी, उदक हीं सहा-
य्य असून तें काल विशेषाची प्रतीक्षा करितें; अंकुर येण्यास काळ-
ही सहाय्य पाहिजे; म्हणजे ज्या काळीं ज्या बीजास अंकुर यावयाचा-
त्याच काळीं येईल, मध्यें येणार नाहीं; चातुर्थीक ज्वरादिकाचे ठाईं देखील
हाच न्याय जाणावा. ॥ ॥ इति अपस्मारनिदानम् ॥ ॥ छ ॥ ॥

वातव्याधिनिदान.

रूक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ॥ विष
मादुपचाराच्चदोषासृक्स्रवणादपि ॥ १ ॥ लंघन
प्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः ॥ धातूनांसंक्ष
याच्चिंताशोकरोगातिकर्षणात् ॥ २ ॥ वेगसंधारणा
दामादभिघातादभोजनात् ॥ मर्मबाधाद्गजोष्ट्रा
श्वशीघ्रयानादिसेवनात् ॥ ३ ॥ देहेस्रोतांसिरि-
क्तानिपूरयित्वानिलोबली ॥ करोतिविविधान्व्या
धीन्सर्वांगैकांगसंश्रयान् ॥ ४ ॥

अर्थ— रूक्ष, शीत, अल्प प्रमाण, आणि लघु असें अन्न भक्षण केल्या
नें; अति मैथुनानें; अत्यंत जागरण केल्यानें; विषम उपचार केल्यानें दोष
(कफ, पित्त, मल, मूत्र, इ०) आणि रक्त यांचा स्राव केल्या पासून एखादा-
खड्डा वगैरे उडी मारून ओलांडल्यानें, नदींत वगैरे पोहण्यानें, अति-
मार्गक्रमण केल्यानें, अत्यंत आयास केल्यानें, अत्यंत विरुद्ध चेष्टा (उड्या

वगैरे केल्यानें रक्त रक्तादि धातूंचा क्षय झाल्यामुळें, काळजीमुळें, शोक वगैरे त्यांनीं कृशत्व आल्यामुळें, मलमूत्रादिकांचा वेगरोध केल्यामुळें, आमामुळें*, काष्ठादिकांचा अभिघात झाल्यामुळें, उपवास केल्यानें, हृदयादि मर्मांचे ठाईं अभिघात झाल्यामुळें, हत्ती, उंट, घोडे इत्यादि शीघ्र यानावर बसण्यानें, कुपित झालेला बलवान वायु देहांतील रिकामी स्रोतसें भरून सर्वांग किंवा एकांग व्यापणारे असे नाना तऱ्हेचे व्याधी उत्पन्न करितो.

पूर्वरूप.

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ आत्म-
रूपं तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ॥ ५ ॥

अर्थ—त्या वक्ष्यमाण वातव्याधीचें जें अस्पष्ट लक्षण त्यालाच पूर्वरूप असें म्हटलें आहे, तें ज्वरादिकां प्रमाणें विशिष्ट नाहीं, आणि जें रूप व्यक्त होतें म्हणजे दोषादि भेदें करून चांगलें दिसण्यांत येतें, तेंच त्यांचें लक्षण होय, अपाय म्हणजे वायूचा चंचलत्वामुळें स्तंभ संकोच कंपादिकांचा-कदाचित् अभाव होतो, आणि लघुता शरीराची तो वायूनें धातूंचें शोषण केल्यामुळें, अथवा अपाय लघुता म्हणजे सर्व वात विकारांचा अपाय म्हणजे अभाव होतो, आणि वात विकारांची लघुता म्हणजे अल्पत्वें-करून स्थिति निःशेष निवृत्ति होत नाहीं.

आतां नाना प्रकारचे व्याधि करितो म्हणून जें सांगितलें तें व्याधि पुढील श्लोकांत सांगतो:—

संकोचः पर्वणां स्तंभो भंगोऽस्थ्नां पर्वणामपि ॥
लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ॥ ६ ॥ खां
ज्यपांगुल्यकुब्जत्वं शोषोंऽगानामनिद्रता ॥ गर्भशुक्र
रजोनाशः स्पंदनं गात्रसुप्तता ॥ ७ ॥ शिरोनासा

* वायूच्या मार्गांचें आवरण करण्याच्याद्वारें आमाला कारणत्व आहे, स्वरूपतः नाहीं.

स्थिजत्रूणांग्रीवायाश्चापिहुंडनम् ॥ भेदस्तोदोर्तिं
राक्षेपोमोहश्चायासएवच ॥ ८ ॥ एवंविधानिरूपा
णिकरोतिकुपितोनिलः ॥ हेतुस्थानविशेषाच्चभ
वेद्रोगविशेषकृत् ॥ ९ ॥

अर्थ– संधीचा संकोच आणि स्तंभ, अस्थीचा आणि संधीचा भंग, म्हणजे कुरत्या सारिखी पीडा, रोमांच, असंबद्ध भाषण, हात, पाय, आणि डोकें, ह्यांचा ग्रह म्हणजे जखडणें, खंजत्व, पांगळे पण, कुबडे पण, अंगाला सूज, निद्रानाश, गर्भ धारण न होणें, शुक्र आणि रज (स्त्री चें आर्तव) ह्यांचा नाश, कंप, अंगाला मेहेरी, मस्तक, नासिका, डोळे, जत्रु, आणि मान, हीं आंत जाणें, किंवा वांकडीं होणें, भेदवसीडा, टोच ल्या प्रमाणें पीडा, शूळ, आक्षेप, मोह, श्रम, कुपित, झालेला वायु या प्रमाणें लक्षणें करितो; तो हेतु आणि स्थान यांच्या भेदानें विशिष्ट रोग उत्पन्न करणारा होतो, जसें–कफानें आवृत झाला म्हणजे मन्या स्तंभ करणारा होतो, पक्काशयांत असला म्हणजे अंत्र कूजनादि करितो.

त्याचेंच विवरण.

कोष्ठाश्रित वायूचें कार्य.

तत्रकोष्ठाश्रितेदुष्टेनिग्रहोमूत्रवर्चसोः ॥ वर्ध्मह्र
द्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलंचमारुते ॥ १० ॥

अर्थ–कोष्ठाश्रित वायु दुष्ट झाला असतां मळ, मूत्राचा अवरोध होतो, वृषण रोग, हृद्रोग, गुल्म, मूळव्याध, आणि पार्श्व शूळ, हे रोग उत्पन्न करितो.

सर्वांगकुपितवायूचें कार्य.

सर्वांगकुपितेवातेगात्रस्फुरणजृंभणम् ॥ वेदना
भिःपरीतास्यस्फुटंतीवास्यसंधयः ॥ ११ ॥

अर्थ–वायु सर्वांग कुपित झाला असतां अंग फुर फुरणें, जांभया,

आणि सांधे, वेदनेनें व्याप्त असून कुब्जातच काय असे होतात.

गुदस्थितवायूचें कार्य.

ग्रहोविण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ॥ जं
घोरुत्रिकहृत्पृष्ठरोगशोफोगुदेस्थिते ॥ १२ ॥ ॥

अर्थ—वायु गुदीं* स्थित असतां मळ, मूत्र, आणि अपान वायु, यां चा अवरोध, शूळ, आध्मान, मुतखडा, शर्करा, (मुताबरोबर खडे पडणें,) जांघा, मांड्या, त्रिक, हृदय आणि पृष्ठ यांस पीडा, आ णि सूज हे रोग होतात.

आमाशयस्थितवायूचें कार्य.

रुक्पार्श्वोदरहृन्नाभेस्तृष्णोद्गारविषूचिका ॥ का
सः कंठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयेस्थिते ॥ १३ ॥

अर्थ—वायू आमाशयांत राहिला असतां पार्श्व, उदर, हृदय, आ णि नाभी यांस पीडा होते, तृषा, ढेकर, आणि विषूचिका, (तोंडा वाटे व गुदावाटे आमान्नाची प्रवृत्ति,) खोकला, घसा, तोंड, यां नां कोरड, आणि श्वास हे होतात.

पक्वाशयस्थवायूचें कार्य.

पक्वाशयस्थोंत्रकूजं शूलाटोपौ करोति च ॥ मूत्र
कृच्छ्रपुरीषत्वमानाहंत्रिकवेदनाम् ॥ १४ ॥ ॥

अर्थ—वायु पक्वाशयस्थ असला म्हणजे अंत्रकूजन (आंत ड्यांत करकर वाजणें,) शूळ, आटोप, (गुडगुडा शब्द) मळमूत्र क- ष्टानें होणें, पोट फुगणें, आणि त्रिकाचे ठाईं वेदना, हीं करितो.

श्रोत्रादिइंद्रियस्थितवायूचें कार्य.

श्रोत्रादिष्विंद्रियवधंकुर्यात्क्रुद्धःसमीरणः ॥

---

* येथें गुद शब्दानें उत्तर गुद म्हणजे पक्वाशय समजावा, नुसतें गुद नव्हे, नुसतें गुदच म्हटलें तर अश्मरी कर्तृत्व येणार नाहीं.

अर्थ— श्रोत्रादिक इंद्रियांचे ठाईं राहिलेला कुपित वायु त्या त्या इंद्रियांचा नाश करितो.

रसधातुगत वायूचें लक्षण.

त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ॥ आत-
न्यते सरागा च पर्वरुक् त्वग्गतेऽनिले ॥ १५ ॥

अर्थ— वायु त्वग्गत म्हणजे धातुरूप त्वचे मध्ये गेला असतां, त्वचा, रूक्ष, फुटलेली, बधिरलेली, कर्कश आणि काळी, होऊन तिला टोंचल्या प्रमाणें पीडा होते, व ती ताणली जाते, व किंचित् तांबूस होते, आणि हृदयादि मर्मांस पीडा होते.

रक्तगत वायूचें लक्षण.

रुजस्तीव्राः ससंतापा वैवर्ण्यं कृशतारुचिः ॥ गात्रे
चारूंषि भुक्तस्य स्तंभश्चासृग्गतेऽनिले ॥ १६ ॥

अर्थ— वायु रक्त मिश्रित झाला असतां संतापयुक्त तीव्र वेदना होतात, विवर्णत्व, कृशता, अरुचि आणि आंगावर रखवे, आणि जेवल्यावर अंग ताठणें, हीं लक्षणें होतात.

मांसमेदोगत वायूचें लक्षण.

गुर्वंगं तुद्यतेत्यर्थं दंडमुष्टिहतं यथा ॥ सरुक्श्रमि
तमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ १७ ॥

अर्थ— मांस आणि मेद यांमध्ये वायु गेले असतां अंग जड, टोंचल्या सारखें, ताठ, व काठीनें किंवा बुक्कीनें मारावें तसें दुखतें, अत्यंत श्रमित म्हणजे हात लावला असतां सोसत नाहीं.

मज्जास्थिगत वायूचें लक्षण.

भेदोऽस्थिपर्वणां संधिशूलं मांसबलक्षयः ॥ अस्वप्नः
संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १८ ॥

अर्थ— मज्जा आणि अस्थि, यांच्या ठिकाणीं वायूचा कोप झाला अस

तां हाडांचीं पेरीं फुटतात, संधि दुखतात, मांस आणि बळ, हीं क्षीण होतात, झोंप येत नाहीं, सर्वकाळ ठणका लागतो.

शुक्रगतवायूचें लक्षण.

क्षिप्रंमुंचतिबध्नातिशुक्रंगर्भमथापिवा ।। विकृ
तिंजनयेच्चापिशुक्रस्थःकुपितोनिलः ।। १९ ।।

अर्थ— शुक्र स्थानीं वायूचा कोप झाला असतां तो वायु शुक्र लवकर सोडतो, बांधतो, अथवा गर्भ सोडतो, बांधतो, आणि गर्भाला किंवा शुक्राला विकार करितो.

शिरागतवायूचें लक्षण.

कुर्याच्छिरागतःशूलंशिराकुंचनपूरणं ।। सबाह्या
भ्यंतरायामंखल्लींकुब्जत्वमेवच ।। २० ।।

अर्थ—वायु शिरागत झाला म्हणजे शूळ शिरांचा संकोच व स्थूलत्व करतो, आणि बाह्यायाम, अभ्यंतरायाम, खल्ली, आणि कुब्जत्व हे रोग उत्पन्न करितो.

स्नायुगत आणि संधिगत वायूचें लक्षण.

सर्वांगैकांगरोगांश्चकुर्यात्स्नायुगतोनिलः ।। हंति
संधिगतःसंधीन्शूलशोथौकरोतिच ।। २१ ।।

अर्थ— वायु स्नायुगत झाला असतां सर्वांग आणि एकांग रोग करितो, —संधिगत झाला असतां संधींचा विश्लेष व स्तंभ आणि शूळ व सूज उत्पन्न करितो.

पित्त आणि कफ ह्यांनीं आवृत झालेल्या प्राणादिक वायूचीं अर्ध्या अर्धश्लोकानें लक्षणें सांगतो.

प्राणेपित्तावृतेछर्दिर्दाहश्चैवोपजायते ।। दौर्बल्यं

सदनं तन्द्रा वैरस्यं च कफावृते ॥ २२ ॥ उदानेपित्तयुक्ते तु दाहो मूर्छा भ्रमः क्लमः ॥ अस्वेदहर्षौ मंदाग्निः शीततां च कफावृते ॥ २३ ॥ स्वेददाहौष्ण्यमूर्छाः स्युः समानेपित्तसंयुते ॥ कफेन संगो विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २४ ॥ अपानेपित्तयुक्ते तु दाहोष्ण्यं स्याद्रक्तमूत्रता ॥ अधःकाये गुरुत्वं च शीतता च कफावृते ॥ २५ व्यानेपित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ॥ स्तंभनो दंडकश्चापि शोथशूलौ कफावृते ॥ २६ ॥ ॥

अर्थ—प्राणवायु,—पित्तानें आवृत झाला असतां वांति आणि दाह, उत्पन्न होतो, आणि कफावृत झाला असतां, दुर्बलपणा, ग्लानि, तंद्रा, आणि मुख विरसता, हीं होतात.

उदानवायु,—पित्तावृत झाला असतां दाह, मूर्छा, भ्रम, आणि अनायास श्रम, हे होतात;—तोच कफावृत झाला असतां घाम येत नाहीं; आंगाला कांटा येतो, अग्नि मंद होतो, आणि थंडी वाजते.

समानवायु,—पित्तयुक्त झाला असतां स्वेद, दाह, उष्णता, आणि मूर्छा, ह्या होतात,—आणि कफानें आवृत झाला असतां मल, मूत्राचा, रोध, आणि रोमांच होतो.

अपानवायु,—पित्त व्याप्त झाला असतां, दाह, उष्णता, मूत्राला आरक्तपणा, हीं होतात;—आणि कफावृत झाला असतां कमरेपासून खालीं जडत्व, आणि शीतवाई येते.

व्यानवायु,—पित्तावृत झाला असतां दाह, गात्रांचा विक्षेप, म्हणजे इकडे तिकडे करणें, आणि श्रम होतो,—आणि कफावृत झाला असतां शरीर काठी प्रमाणें ताठलें, शोथ आणि शूळ होतात.

आक्षेपकाचें सामान्य लक्षण.

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोभ्येति मारुतः ॥ तदा

क्षिपत्याक्षिपत्यतो मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः ॥ मुहुर्मुहुस्तदा
क्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥ २७ ॥

अर्थ—जेव्हां वायु कुपित होऊन सर्व धमनी मध्ये प्राप्त होतो, तेव्हां तो वारंवार संचार करून देहाला वारंवार आक्षिप्त करितो, म्हणजे हतीवर बसलेल्या पुरुषा प्रमाणें सर्व गात्र चाळवितो, तो वारंवार शरीराचा आक्षेप करितो म्हणून त्या रोगाला आक्षेपक असें म्हटलें आहे.

आक्षेपकाचेच अपतंत्रक आणि अपतानक असे दोन अवस्था विशेष सांगतो.

कुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रवर्तते ॥ पीडयन्हृदयं गत्वा शिरः शंखौ च पीडयेत् ॥ २८ ॥ धनुर्वन्नामयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ॥ सकृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्तब्धाक्षोथ निमीलकः ॥ २९ ॥ कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोपतंत्रकः ॥ दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कंठेन कूजति ॥ ३० ॥ हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ॥ वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतानकम् ॥ ३१ ॥

अर्थ—रूक्षादि स्वकारणानीं कुपित झालेला वायु स्वस्थान सोडून वर येतो, आणि हृदयांत जाऊन तेथें पीडा करून मस्तक आणि शंखयांस पीडा करितो, आणि गात्रें धनुष्या प्रमाणें नमवितो, आणि चाळवितो, व मूर्च्छित करितो, तो रोगी मोठ्या कष्टानें उच्छ्वास टाकितो, डोळे ताठतात, किंवा झांकतात, रोगी पारव्या सारखा घुमतो, व बेशुद्ध पडतो, त्या रोगाला अपतंत्रक म्हणतात; दृष्टि ताठून संज्ञा नाश होऊन गळा घुरघुरतो, वायूनें हृदय सोडलें असतां रोग्यास समाधान वाटतें, वायूनें हृदय व्याप्त झालें म्हणजे पुनः मोह पावतो; त्या रोगास

क रोगाला कोणी अपतानक असें म्हणतात.

दंडापतानक, अंतरायाम, बहिरायाम,
आणि अभिघातन या भेदें करून असेंच
च्यार प्रकारचा होतो त्याचीं लक्षणें.

दंडापतानक.

कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति ॥ सदंड
वत्स्तंभयति कृच्छ्रो दंडापतानकः ॥ ३२ ॥

अर्थ—वायु अत्यंत कफ युक्त होऊन त्या सर्व धमनी मध्यें जर राहील तर तो सर्व शरीर दंडा प्रमाणें स्तब्ध करील, हा दंडापतानक कष्टसाध्य होय.

अंतरायाम आणि बहिरायाम
यांचें साधारण रूप सांगतों.

धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुस्तंभसंज्ञितः ॥ ॥

अर्थ—जो वायु धनुष्या प्रमाणें शरीर वांकवितो त्याला धनुस्तंभ संज्ञा दिली आहे.

अंतरायामलक्षण.

अंगुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः ॥ स्नायु
प्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवान् ॥ ३३ ॥ विष्ट-
ब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् ॥ अभ्यंतरं
धनुरिव यदा नमति मानवः ॥ ३४ ॥ तदा सोभ्यंत
रायामं कुरुते मारुतो बली ॥ ३५ ॥

अर्थ—अंगुळ्या, घोटे, पोट, हृदय, उरःस्थल, आणि गळा, त्या ठिकाणीं राहिलेला वायु वेगवान् होऊन जेव्हां स्नायुजाळ ओढतो, तेव्हां डोळे ताठतात, हनुवटी जरवडते, आणि पार्श्व भाग मोडतात, आणि तोंडावाटे कफ पडतो, व ज्या वेळेस मनुष्य धनुष्या प्रमाणें आंतून म्हणजे पोटाकडून नमतो, तेव्हां तो बलाढ्य वायु अंतरायाम करितो.

बाह्यायाम लक्षण.

बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ॥ त
मसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकट्यूरुभंजनम् ॥ ३६ ॥

अर्थ—बाहेरल्या स्नायूंच्या तंतून राहिलेला वायु बाह्यायाम (स्नं-पाठी करून वांकविणें.) करितो; ऊर, स्थल, कंबर, आणि मांड्या त्यां समोडणारा, अशा त्या रोगास पंडित लोक असाध्य म्हणतात.

वरसांगितलेल्या आक्षेपकादि
कांसपित्तकफानुबंधहोतो तें सा.

कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ॥ कुर्यादा
क्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥ ३७ ॥

अर्थ—कफपित्तानीं युक्त झालेला वायु किंवा केवळ वायु आक्षेपक, रोग करितो; व दुसरा म्हणजे दंडापतानकादि त्र्या पेक्षां चवथा अभिघातज आक्षेपक, रोग करितो; त्यांचें लक्षण "यदातु धमनीः सर्वाः" इत्यादि उक्त सामान्य लक्षणावरून जाणावें; त्या श्लोकाचा गदाधर असा अर्थ करितात कीं, कफपित्तान्वित इत्यादि निमित्त-भेदानें चार प्रकारचा आक्षेपक होतो; तो असा,—एक कफान्वित-वायूनें, दुसरा पित्तान्वित वायूनें, तिसरा केवळ वायूनें आणि चवथा दंडाद्यभिघातकुपितवायूनें, त्या पक्षीं गर्भपात आणि रक्ताचा अतिस्राव यांपासून झालेले केवळ वातजन्य जाणावे, आणि त्यांचे ठां ईं वारंवार आक्षेपण ही होतें; म्हणून समजावें; कारण ते आक्षेपकाचे भेद आहेत.

असाध्यत्व सांगतो.

गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः ॥ अ
भिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानकः ॥ ३८ ॥

अर्थ—गर्भपातामुळें झालेला, अथवा अतिरक्तस्रावापासून झा

लेला, किंवा अभिघात म्हणजे दंडादिकांचा तडाखा लागून झालेला, अपतानक रोग साध्य होत नाही.

पक्षवधसांगतो.

गृहीत्वार्धंतनोर्वायुः शिराःस्नायूर्विशोष्यच ॥ पक्षमन्यतरंहंतिसंधिबंधान्विमोक्षयन् ॥ ३९ ॥ कृत्स्नोर्धकायस्तस्यस्यादकर्मण्योविचेतनः ॥ एकांगरोगंतंकेचिदन्येपक्षवधंविदुः ॥ ४० ॥

अर्थ— वायु देहाचा अर्धा भाग घेऊन शिरा आणि स्नायू त्यांना शोषून उजवा किंवा डावा पक्ष म्हणजे अर्धनारी नटेश्वरा प्रमाणें निष्कार्य करितो, आणि संधीचीं बंधनें शिथील करितो, मग त्या रोग्याचें सर्व अर्धें अंग अकर्मण्य म्हणजे अगदीं हालेना चालेना सें होतें, व त्याला यत्किंत् देखील स्पर्शादि ज्ञान राहात नाहीं, त्याला कोणी एकांगरोग, म्हणतात; दुसरे पक्षवध, म्हणतात. त्याला माकूत श्लोक अर्ध्या अंगावरून वारें गेलें म्हणून म्हणतात.

सर्वांगरोगलक्षण.

सर्वांगरोगंतंकेचित्सर्वकायाश्रितेनिले ॥ ७ ॥

अर्थ— तद्वत् म्हणजे " शिरास्नायुविशोष्य " इत्यादि संप्राप्ति लक्षण येथें हीजाणावें; सर्वशिरांत वायु राहिल्या असतां त्याला सर्वांगरोग कोणी म्हणतात.

साध्यासाध्यज्ञानार्थइतर दोषांचासंबंधसांगतो.

दाहसंतापमूर्च्छाःस्युर्वायौपित्तसमन्विते ॥ शैत्यशोथगुरुत्वानितस्मिन्नेवकफान्विते ॥ शुद्धवातहतंपक्षंकृच्छ्साध्यतमंविदुः ॥ साध्यमन्येनसंसृष्टमसाध्यंक्षयहेतुकम् ॥ गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणे

असृक्स्रुतौ ॥ पक्षाघातं परिहरेद्वेदनारहितो यदि ॥ ४३ ॥

अर्थ—वायु हा कफ पित्त युक्त झाला असतां, दाह, संताप, आणि मूर्च्छा होतात; तोच कफयुक्त झाला असतां, शैत्य, सूज, जडपणा, हे होतात; केवळ वायूनें झालेला पक्षाघात अत्यंत कष्टसाध्य होतो, इतर दोषानें संसृष्ट झाला असतां साध्य होतो, क्षया पासून झालेला पक्षाघात असाध्य होतो, गर्भिणी, बाळंतीण, बाल, वृद्ध, आणि क्षीण, त्यांस झालेला व रक्तस्रावा पासून, झालेला, पक्षाघात, वेदना रहित असला तरीं तो सोडून द्यावा; म्हणजे तो असाध्य म्हणून चिकित्सा करूं नये.

अर्दितरोग सांगतो.

उच्चैर्व्याहरतोत्यर्थं खादतः कठिनानि च ॥ हसतो
जृंभमाणस्य विषमाच्छयनासनात् ॥ ४४ ॥ शिरो
नासोष्ठचुबुकललाटेक्षणसंधिगः ॥ अर्दयत्यनि
लो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ॥ ४५ ॥ वक्रीभवति व
क्त्रार्धं ग्रीवा चाप्यपवर्तते ॥ शिरश्चलति वाक्सं
गो नेत्रादीनां च वैकृतम् ॥ ४६ ॥ ग्रीवाचुबुकदंता
नां तस्मिन्पार्श्वे च वेदना ॥ तमर्दितमिति प्राहुर्व्या
धिं व्याधिविशारदाः ॥ ४७ ॥

अर्थ—उंच स्वरानें वेदादि पाठ करणारा, किंवा अत्यंत कठिण पदार्थ खाणारा, हंसणारा, जांभया देणारा, यांचा, उंच, सखल जाग्यावर निजण्यानें, विषमाशन केल्यानें, कुपित झालेला वायु, मस्तक, नाक, ओष्ठ, सुसकट, ललाट, आणि नेत्र, यांच्या संधींत जाऊन मुखाला पीडा देतो, म्हणून अर्दित रोग उत्पन्न करितो, त्या रोगानें अर्धें तोंड वांकडें होतें, आणि मान ही वांकडी होते, मस्तक कांपतें, वाचा बंद होते, नेत्र, भ्रृकुटी, गंड, यांस विकृति, (म्हणजे वेदना, स्फुरण, वक्रत्वादिक,) होतें ज्या बाजूला अर्दित होतें त्या बाजूकडचे मान, चुबुक,

आणि दांत त्यांस वेदना होते, त्याधी जाणण्या विषईं कुशल जे वैद्य आहे त ते त्या व्याधीला अर्दित असें म्हणतात.

अर्दिताचें असाध्यलक्षण.

क्षीणस्याऽनिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ॥
नसिध्यत्यर्दितंगाढंत्रिवर्षंवेपनस्यच ॥ ४८ ॥ ॥

अर्थ— क्षीण झालेला, डोळे उघड झांप करण्याची शक्ति ज्याला ना हीं असा, अत्यंत लागतलागत अस्पष्ट शब्द बोलणारा, अशा पुरुषा चा अर्दित रोग गाढ (म्हणजे फार दिवस आंगांत भिनलेला,) तीन वर्षे लोटलेला, अथवा त्रिवर्ष म्हणजे मुख नाक आणि नेत्र त्या तिघां चाजेथें स्राव होत आहे असा, आणि कंपयुक्त पुरुषाचा साध्यहोतनाहीं.

आक्षेपका पासून अर्दिता पर्यंतरोगाचा वेग सांगतो.

गतेवेगेभवेत्स्वास्थ्यंसर्वेष्वाक्षेपकादिषु ॥ ॥

अर्थ—आक्षेपकादि सर्व वात रोगां मध्यें वेग शांत झाल्यावर स्वा स्थ्य म्हणजे पीडा कमी होते, जसें डोक्यावरचा भार उतरल्यावर सूख वाटतें तसें.

हनुग्रहलक्षण.

जिव्हानिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ॥ कु
पितोहनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलोहनुम् ॥ ४९ ॥ क
रोतिविवृतास्यत्वमथवासंवृतास्यताम् ॥ हनुग्रहः
सतेनस्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ५० ॥ ॥

अर्थ— जिव्हा खरखडल्यानें कोरडें अन्न भक्षण केल्यानें आणि अभिघातानें हनुवटीच्या मूल (कपोल) ठिकाणचा वायु कुपित होऊन हनुवटीला संधी पासून खालीं सोडवून तोंड वासवितो, अथवा मिटवितो, तेणें करून हनुग्रह, रोग होतो, त्याच्या योगानें

चावणें, बोलणें, कठीण पडतें.

मन्यास्तंभलक्षण.

दिवास्वप्नासनस्थानविकृतोर्ध्वनिरीक्षणैः ॥ म-
न्यास्तंभंप्रकुरुते सएवश्लेष्मणायुतः ॥५१॥

अर्थ— दिवसास निद्रा, अन्न, स्नान, भलत्याच रीतीनें वर पाहणें, त्या कारणानीं तोच वायू कफ युक्त होऊन मानेच्या शिरा ताठतो, त्याला मन्यास्तंभ म्हणतात.

जिव्हास्तंभलक्षण.

वाग्वाहिनीशिरासंस्थोजिव्हांस्तंभयतेऽनिलः ॥
जिव्हास्तंभःसतेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥५२॥

अर्थ— वायू वाणीला वाहणाऱ्या शिरां मध्यें राहून जिव्हेचा स्तंभ करितो, त्याला जिव्हास्तंभ म्हणतात, तेणें करून अन्न पाणी घेण्यास व बोलण्यास, सामर्थ्य नसतें.

शिराग्रहलक्षण.

रक्तमाश्रित्यपवनःकुर्यान्मूर्धधराःशिराः ॥ रू
क्षाःसवेदनाःकृष्णाःसोसाध्यःस्याच्छिराग्रहः ५३

अर्थ— वायू रक्तांत शिरून मस्तकाला धारण करणाऱ्या शिरा, रूक्ष, वेदना युक्त, आणि काळ्या करितो, हा शिराग्रह, रोग असाध्य आहे, शिरोग्रह, असा ही पाठ आहे.

गृध्रसीलक्षण.

स्फिक्पूर्वाकटिपृष्ठोरुजानुजंघापदंक्रमात् ॥ गृ
ध्रसीस्तंभरुक्तोदैर्गृण्हातिस्पंदतेमुहुः ॥ वाता
द्वातकफात्तंद्रागौरवारोचकान्विता ॥५५॥ ॥

अर्थ— प्रथमतः स्फिक् म्हणजे कंबरेचा मागला भाग त्या पासून आरंभून क्रमानें कंबर, पाठ, मांड्या, गुडघे, पोटऱ्या, आणि-

पार्श्व यांस स्तंभ, (ताठणें,) वेदना, आणि तोद, म्हणजे टोंचल्या-प्रमाणें पीडा होते, आणि वारंवार कंप होतो, हा गृध्रसी, रोग वायू पासून होतो, आणि वात कफा पासून होतो, त्यांत तंद्रा जडत्व आणि अरुचि हीं लक्षणें जाजती होतात, या प्रमाणें दोन प्रकारचे गृध्रसी होतात.

विश्वाचीलक्षण.

तलंप्रत्यंगुलीनांयाः कंडराबाहुपृष्ठतः॥ बाह्वोः

कर्मक्षयकरीविश्वाचीचेहसोच्यते॥५१॥

अर्थ— बाहु पृष्ठा पासून हाताच्या वरल्या भागा पर्यंत प्रत्येक अंगुलीच्या ज्या कंडरा म्हणजे मोठ्या स्नायु आहेत, त्या दुष्ट करून हाताच्या ग्रहणं, आकुंचनादि कार्यांचा नाश करणारा जो रोग होतो, त्याला **विश्वाची** म्हणतात.

क्रोष्टुशीर्षलक्षण.

वातशोणितजः शोथो जानुमध्येमहारुजः॥

ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत्॥५२

अर्थ— घुडग्या मध्यें वात रक्ता पासून अत्यंत वेदना करणारा शोथ (सूज) येतो, तो कोल्ह्याच्या डोक्या प्रमाणें मोठा असतो, म्हणून त्याला **क्रोष्टुशीर्ष** असें म्हणतात, व्यवहारांत त्याला गुडघी म्हणतात.

खंज आणि पांगुल्य यांचेंल.

वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कंडरामाक्षिपेद्यदा॥

खंजस्तदाभवेज्जंतुः पंगुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥५३॥

अर्थ— वायू कंबरे मध्यें राहून जेव्हां मांडीची मोठी स्नायु ओढतो, तेव्हां मनुष्य **खुळा** होतो, आणि दोन्हीं मांड्याची अशी अवस्था झाली म्हणजे **पांगळा**, होतो.

कालायखंजलक्षण.

प्रक्रामन्वेपते यस्तु खंजन्निव च गच्छति॥ कला

खंजं तं विद्यात्मुक्तसंधिप्रबंधनम् ॥५४॥

अर्थ–जो पुरुष चालूं लागतांना थर थर कांपतो. आणि मलत्या रीतीनें चालतो, त्या मध्यें संधींचीं बंधनें शिथिल होतात, त्याला कलाय खंज म्हणतात, त्याला अन्य ठिकाणीं खंजवात म्हणतात.

वातकंटकसांगतों.

रुक्पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ॥ वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकंटकम् ॥५५॥

अर्थ–पाय वांकडा तिकडा पडला असतां किंवा श्रम झाला असतां वायु कुपित होऊन घोट्यांत जाऊन वेदना उत्पन्न करितो, त्या व्याधीला वातकंटक असें म्हणतात, यालाच खुडवात असें म्हणतात.

पाददाहसांगतों.

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोनिलः ॥ विशेषतश्चंक्रमतः पाददाहं तमादिशेत् ॥५६॥

अर्थ–वायु पित्तरक्ताशीं युक्त होऊन पायांची आग करितो, आणि चालतांना तर विशेष आग होत्ये, त्याला पाददाह असें म्हणतात.

पादहर्षसांगतों.

हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां चापि सुप्तकौ ॥ पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ॥५७॥

अर्थ–ज्याचे पाय हर्षयुक्त (म्हणजे गिण्गिण् वेदनायुक्त) होतात; आणि अत्यंत बधिर बनतात, त्याच्या त्या कफवातजन्य रोगाला पादहर्ष असें म्हणावें.

अंसशोष आणि अवबाहुकसांगतों.

अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबंधनम् ॥ शिराश्चाकुंच्य तत्रस्थो जनयेदवबाहुकम् ॥५८॥

अर्थ–वायु खांद्यांत राहून स्कंधाचें बंधन शोषितो, म्हणजे खांदा वा

हून जाणें. त्याला अंसशोष म्हणतात, आणि तेथें म्हणजे खांद्या
तच राहून शिरा आखडून अवबाहुक रोग उत्पन्न करितो.

मूकादिक तीन रोग सांगतो.

आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ॥ नरान्
करोत्यक्रियकान्मूकमिन्मिणगद्गदान् ॥ ५९ ॥

अर्थ—कफ युक्त वायु शब्द वाहिनी धमन्यांस व्याप्त करून मनुष्यांस व-
चन क्रिया रहित मुके, मिन्मिण, आणि गद्गद असे करून टाकितो,
मुका म्हणजे ज्यास बोलतां येत नाहीं तो, मिन्मिण म्हणजे नाकांत गेंग
णें बोलणारा, आणि गद्गद म्हणजे बोलतांना मधलीं पदें व्यंजनें खा
णारा, त्या रोगांचें कारण सारिखें असून रोगाचे भिन्न भिन्न प्रका
र होतात; ते दुष्टीच्या उत्कर्षानें किंवा प्रारब्ध वशात् होतात असें समजावें.

तूनिरोगलक्षण.

अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ॥ भिंदं
तीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः ॥ ६० ॥

अर्थ—पक्वाशय आणि मूत्राशय त्यांत कळ निघून खालीं जाते,
आणि गुद व उपस्थ म्हणजे स्त्री पुरुषाचें गुह्य स्थान त्यांचा भेद क-
रितें, ती तूनि त्या नावानें प्रसिद्ध आहे.

प्रतूनिरोगलक्षण.

गुदोपस्थोत्थिता चैव प्रतिलोमं प्रधावति ॥ वेगैः पक्वा
शयं याति प्रतूनिश्चेह सोच्यते ॥ ६१ ॥

अर्थ—गुद आणि उपस्थ यां पासून निघालेली कळ उलटी वर जाते,
आणि जोरानें पक्वाशयांत शिरते, आणि तूनि प्रमाणें भेद ही करिते, ति
ला प्रतूनी असें म्हणतात.

आध्मानलक्षण.

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरं भृशम् ॥ आध्मान

मितिजानीयाद्घोरंवातनिरोधजम् ॥ ६२ ॥

अर्थ— गुड गुड शब्दानें युक्त, अत्यंत पीडा युक्त, असें उदर, (पक्वाशय,) अत्यंत फुगलें म्हणजे वायूनें भरलेल्याचा मडक्याच्या घेली प्रमाणें होतें, वातनिरोधापासून झालेल्या त्या भयंकर रोगास आध्मान असें म्हणावें.

प्रत्याध्मानलक्षण.

विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ॥ प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ॥ ६३ ॥

अर्थ— तेंच आध्मान आमाशयांत उत्पन्न झालें म्हणजे त्याला प्रत्याध्मान, म्हणावें, त्यांत पार्श्वभाग आणि हृदय त्यांस वेदना होत नाहींत, आणि वायू कफानें व्याप्त झालेला असतो.

वाताष्ठीलालक्षण.

नाभेरधस्तात्संजातः संचारी यदि वाचलः ॥ अष्ठीलावद्घनो ग्रंथिरूर्ध्वमायत उन्नतः ॥ ६४ ॥ वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम् ॥

अर्थ— नाभीच्या खालीं उत्पन्न झालेला, फिरणारा, अथवा अचल अष्ठीले (वाटोळा पाषाण) प्रमाणें कठीण, वरच्या अंगास लांब आणि आडवा उचलेला, आणि बहिर्मार्ग म्हणजे वात, मूत्र, आणि मल त्यांचा रोध करणारा, असा जो ग्रंथि (गांठ) होतो त्याला वाताष्ठीला म्हणा.

प्रत्यष्ठीलालक्षण.

एतामेवरुजायुक्तांवातविण्मूत्ररोधिनीं ॥ प्रत्यष्ठीलामितिवदेज्जठरेतिर्यगुत्थिताम् ॥ ६५ ॥

अर्थ— वाताष्ठीलाच अत्यंत पीडा युक्त, वात, मूत्र, पुरीष यांचा रोध करणारी, आणि आडवी लांब झाली म्हणजे तिला प्रत्यष्ठीला म्हणावें.

मूत्रावरोधलक्षण.

मारुते गुरुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक्प्रवर्तते ॥ विकाराविं

विधाश्चापि प्रतिलोमे भवंतिहि ॥ ६६ ॥

अर्थ—बस्ती मध्यें वायु अनुलोम असल्यानें मूत्र चांगल्या रीतीनें होतें, आणि प्रतिलोम असल्यानें नानाप्रकारचे अश्मरी मूत्रकृच्छ्रादि विकार उत्पन्न होतात.

कंपवायुलक्षण.

सर्वांगकंपः शिरसोवायुर्वेपथुसंज्ञकः ॥ ६७ ॥

अर्थ— सर्व अंगाला आणि मस्तकाला जो कंप वायु होतो त्या वायूला वेपथु, ही संज्ञा दिली आहे.

खल्लीचें लक्षण.

खल्लीतु पादजंघोरुकरमूलावमोटिनी ॥

अर्थ—पाय, जंघा, मांड्या, आणि हातांचे मूळ, त्यांस मोडणारी जी पीडा तिला खल्ली (लुलेपणा) असें म्हणतात, ऊर्ध्व वायूचें लक्षण टीकाकारांनीं सांगितलें आहे तें असें, "अधःप्रतिहतोवायुः श्लेष्मणामारुतेनच ॥ करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातः सउच्यते ॥" अर्थ सुगम.

अनुक्तवातरोगसंग्रहार्थ सांग.

स्थाननामानुरूपैश्चलिंगैः शेषान्विनिर्दिशेत् ॥ —

सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ ६८ ॥

अर्थ— स्थान, आणि नाम त्यांस अनुरूप म्हणजे तुल्य अशा लक्षणानीं बाकीचे वातव्याधि समजावे, स्थानानुरूप म्हणजे जसा कुक्षिशूल, नखभेद इत्यादि, नामानुरूप म्हणजे जसें शूल म्हटला म्हणजे खिळा ठोकल्या प्रमाणें वेदना विशेषच जाणल्या पाहिजे, तसेंच तोद भेदादिकें करून ही पीडा विशेषच समजली पाहिजे.

साध्यासाध्यविचार.

हनुस्तंभार्दिताक्षेपपक्षाघातापतानकाः ॥ कालेन महता वाता यत्नात्सिध्यंति वानवा ॥ ६९ ॥ नवान्बलवतस्त्वेतान्साधयेन्निरुपद्रवान् ॥ ७० ॥ ॥

अर्थ— हनुस्तंभ, आर्दित, आक्षेप, पक्षाघात, अपतानक, हे वात व्याधी, बहुतां दिवसांनीं मोठ्या प्रयत्नानें साध्य होतात, अथवा कधीं साध्य होत नाहींत, परंतु बलवान पुरुषाचे हे व्याधि नवे असून उपद्रव रहित असले तर ते साधावे, म्हणजे त्यांवर चिकित्सा करावी.

उपद्रव सांगतो.

विसर्पदाहरुक्संगमूर्च्छारुच्यग्निमार्दवैः ॥ क्षीण
मांसबलं वाता घ्नंति पक्षवधादयः ॥ ८० ॥

अर्थ— विसर्प, दाह, शूल, मल, मूत्र निरोध, मूर्छा, अरुचि, अग्निमांद्य, त्या लक्षणांनीं युक्त झालेला आणि बलक्षीण झालेला, अशा पुरुषांस पक्षवधादिक विकार मारक होतात.

असाध्यलक्षण.

शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कंपाध्मानिपीडितम् ॥ रुजा
र्तिमंतं च नरं वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ८१ ॥ ॥

अर्थ— सुजलेला, अंग मेहेरलेला, उभेद खचलेला, कंप आणि आध्मान यांनीं अत्यंत पीडीत, रुजा, आणि अर्ति, म्हणजे शूळ यांनीं युक्त अशा मनुष्यास वातव्याधि नष्ट करितो.

आतां पांचप्रकारच्या प्रकृतिस्थ वायूचें ल० आणि कार्य सांगतो.

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः ॥ वा-
युः स्यात्सोधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ॥ ८२ ॥

अर्थ— ज्या पुरुषाचा वायु अव्याहत गति आणि आपल्या आश्रयांत राहिलेला व प्रकृतिस्थित म्हणजे अक्षीण व अप्रवृद्ध असेल, तो पुरुष निरोगी होत्साता अधिकं समाः शतं म्हणजे एकशेंवीस वर्षें आणि पांच दिवस पर्यंत वांचेल. ॥ इति वातव्याधिनिदानम् ॥

लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ॥ क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥ कुलित्थमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः ॥ दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः ॥ २ ॥ विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ॥ प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥ ३ ॥ स्थूलानां सुखिनांवापि वातरक्तं प्रकुप्यति ॥

अर्थ–मीठ, आंबट, तिखट, क्षार, स्निग्ध, उष्ण, अपक्व, अशा भोजनानीं क्लेद युक्त, आणि शुष्क असें जल संचारी जीवांचें आणि जल सन्निहित चारी जीवांचें मांस, तिळांची पेंड, मुळे, हुलगे, उडीद, वाल, शाकादि तिळांची चटणी, आणि ऊंस, दहीं, कांजी, सौवीर मद्य, शुक्त, (लोणचें वगैरे) ताक, मद्य, आसव, (मद्यविशेष) विरुद्ध (क्षीर मत्स्यादि) अध्यशन, क्रोध, दिवा स्वप्न, रात्रिजागर, या कारणानीं बहुत करून सुकुमार पुरुषांस, आणि मिथ्याहारविहार करणाऱ्या पुरुषांस स्थूल किंवा सुखी पुरुषांस वातरक्त रोग होतो.

संप्राप्ति सांगतो.

हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं सविदाहाशनस्य ॥ कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च स्रस्तं दुष्टं पादयोश्चीयते तु ॥ तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥ ४ ॥

अर्थ–हत्ती, घोडे, उंट, यांवर बसून जाणारा, (हें वायूच्या वृद्धी विषयीं आणि विशेषें करून रक्ताला खालीं उतरण्याला कारण आहे.) विदाहकारी अन्न खाणारा (त्यानें ही रक्ताची वृद्धि होते.) ऊन ऊन अन्न खाणारा, अशा पुरुषाच्या शरीरांतलें सर्व रक्त नासून पायांत सांचतें, आणि तें दुष्ट वायूनें दूषित होऊन मिश्र होतें, त्यांत वायू प्रबळ असतो, म्हणून

त्या रोगाला वातरक्त असें म्हणतात.

पूर्वरूप.

स्वेदोत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेतिरुक् ॥ संधिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिटिकोद्गमः ॥ ६ ॥ जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांगसंधिषु ॥ निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ ७ ॥ कंडूः संधिषु रुक् भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ॥ वैवर्ण्यं मंडलोत्पत्तिर्वातासृक् पूर्वलक्षणम् ॥ ८ ॥

अर्थ — घाम फार येतो, अथवा येत नाहीं, शरीराला काळेपणा येतो, अंगामे हेरलें. क्षत झालें असतां तर ठणका फार लागतो, सांधे ढिले होतात, आळस येतो, ग्लानि, अंगावर पुळ्या उठतात, गुडघे, जंघा, मांड्या, कंबर, खांदे, हात, पाय, आणि अंगाचे सांधे यांच्या ठिकाणीं सुया टोंचल्या प्रमाणें पीडा, फुरफुरणें, फोडल्या सारिखी पीडा, जडत्व, आणि बाधिर्यही होतात, आणि सांध्यांच्या ठिकाणीं कंडू सुटतो, आणि शूळ होऊन वारंवार नाहींसा होतो, शरीर विवर्ण होतें, मंडळें उठतात, हें वातरक्ताचें पूर्वरूप होय.

वातरक्ताला अन्यदोषांचा संसर्ग झाला असतां लक्षण सांगतो.

वाताधिकेधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ॥ शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावता वृद्धिहानयः ॥ ९ ॥ धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोंगग्रहोतिरुक् ॥ शीतद्वेषानुपशयस्तंभवेपथुसुप्तयः ॥ १० ॥

अर्थ — वाताधिक वातरक्तामध्यें, शूळ, स्फुरण, आणि टोंचल्या प्रमाणें पीडा, हीं अधिक होतात, सूज, रूक्षता, काळेपणा, किंवा श्यामवर्णता, आणि वातरक्तलक्षणाची वृद्धि होते, क्षणांत ऱ्हास होतो, धमन्या आणि अंगुळीचे सांधे आकुंचतात, अंग ग्रह होतो, अत्यंत वेदना होते, शीताचा द्वेष होतो,

आणि शीत सेवनानें दुःख होतें, ताठा, कंप, आणि मेहेरी ह्या होतात.

रक्ताधिकलक्षण.

रक्ते शोथोतिरुक् क्लेदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ॥ स्नि
ग्धरूक्षैः शमं नैति कंडूक्लेदसमन्वितः ॥ ११ ॥ ॥

अर्थ— रक्ताधिक वातरक्तामध्यें सूजेला अत्यंत वेदना होते, आणि त्यांतू न लांबडा क्लेद वाहातो, त्या सूजेला चिमचिम वेदना लागतात, स्निग्ध किंवा रूक्ष पदार्थांनीं शम होत नाहीं, त्या सूजेला कंडू व पाणी सुटतें.

पित्ताधिकलक्षण.

पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः सतृट् ॥ स्पर्शा
सहत्वं रुग्रागः शोफः पाको भृशोष्णता ॥ १२ ॥ ॥

अर्थ— पित्ताधिकांमध्यें अत्यंत दाह, इंद्रिय मनोमोह, स्वेद, मूर्छा, उन्मत्तता, तृषा, स्पर्श, सहन न होणें, पीडा, आरक्तता, सूज, बारीक बारीक पिकळे फोड, आणि अत्यंत उष्णता, हीं लक्षणें होतात.

कफाधिकाचें लक्षण.

कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ॥ कंडू
र्मंदा च रुक् द्वंद्वसर्वलिंगं च संकरात् ॥ १३ ॥

अर्थ— कफाधिकांमध्यें ओलसरपणा, जडत्व, मेहेरी, गुळगुळीतपणा, शैत्य, कंडू, आणि मंद पीडा, हीं लक्षणें होतात.

दोन दोन दोषांच्या मेळनानें द्वंद्व लिंग आणि तीन दोषांच्या संकरानें सर्व लक्षणें होतात.

पायांवर झालेलें वातरक्त उपेक्षिलें असतां हातावर देखील होतें म्हणून सांगतात.

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ आखो
र्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति ॥ १४ ॥

अर्थ— तें वातरक्त पायांच्या मूळाला होऊन कदाचित् हातावर ही होऊ

ते, तें कोंपलें म्हणजे उंदराच्या बिळा प्रमाणें सर्व देहावर हळूहळू पसरलें; हें वातरक्त चरकानें दोन प्रकारचें सांगितलें आहे, तें असें;— एक उत्तान, आणि दुसरें गंभीर; त्वक् आणि मांस यांच्या आश्रय करून जें होतें, तें उत्तान होय, आणि गंभीर असतें तें याही पेक्षां खोल गेलेलें असतें.

असाध्यलक्षण.

आजानुस्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्रुतं च यत् ॥ उपद्रवैर्यच्च जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ॥१५॥ वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोषितम् ॥

अर्थ— गुडघ्या पर्यंत गेलेलें वातरक्त असाध्य, फुटलेलें म्हणजे ज्यावरची त्वचा निघालेली असे, व ज्याला चिरा पडल्या आहेत, असें व ज्यांतून लस वाहात आहे, असें असाध्य होय, आणि प्राण मांस क्षयादि उपद्रवांनीं, जें युक्त असलें तें असाध्य होय, वातरक्त होऊन वर्ष लोटलें - म्हणजे याप्य होतें, वर्षाच्या पूर्वी साध्य होतें, परंतु जर स्फुटितादि लक्षणें न होतील तर साध्य होईल.

उपद्रव.

अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ॥ संमूर्छाऽ मंदरुक्तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः ॥ हिक्कापांगुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ॥ अंगुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः ॥ एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन चापि यत् ॥

अर्थ— निद्रानाश, अरुचि, श्वास, मांस सडणें, मस्तक जखडणें, इंद्रिय मनो मोह, अत्यंत पीडा, तहान, ज्वर, मोह, कंप, उचकी, पांगळेपणा, विसर्प, पिकणें, टोंचल्या सारिखी पीडा, भ्रम, अनायास श्रम, बोटें वांकडीं होणें, फोड, आग, मर्मग्रह, गांठी होणें, त्या उपद्रवांनीं युक्त झालेलें, वातरक्त असाध्य, अथवा एकट्या मोहानें युक्त असलें तरीं असाध्य जाणावें.

साध्यासाध्यविचार.

अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ॥ त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥

अर्थ– ज्या वातरक्तामध्यें सगळे उपद्रव झाले नाहींत, तें याप्य, आणि ज्यांत मुळींच उपद्रव नाहींत तें साध्य, ज्यांत एक दोष आहे, तें साध्य, नवें द्विदोषज असलें तर तें याप्य, आणि त्रिदोषज व उपद्रव फक्त असेल तें असाध्य जाणावें.

ऊरुस्तंभनिदानम्.

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ॥ जीर्णाजीर्णे तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥ १ ॥ सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसंचितम् ॥ अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते ॥ २ ॥ सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ॥ तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥ परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ॥ ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राछर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ४ ॥ संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ॥ तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥ ५ ॥ ॥

अर्थ– शीत, उष्ण, ओलें, कोरडें, जड स्निग्ध, अशीं परस्पर विरुद्ध-भोजनें, जीर्ण, अजीर्ण, तसाच आयास, चित्तक्षोभ, दिवानिद्रा, रात्रिजागर, ह्या कारणांनीं कफ मेद युक्त अत्यंत सांचलेल्या आम रक्त इतर दोषाला अभिभूत म्हणजे दाबून टाकून मांड्यांत येईल, आणि मांड्यांचीं हाडें आंतून मंद कफानें भरील तर तेणें करून मांड्या ताठून थंड व निर्जिव होतील, दुसऱ्याच्या मांड्या सारिख्या उचलणें,

चालणें या विषयीं असमर्थ होतील, आणि जड अत्यंत पीडा क रक होतील, आणि चिंता अंग मोडणें, आळसपणा, तंद्रा, ओकारी, अरुचि, आणि ज्वर हीं लक्षणें त्यांस होतात, पायांची ग्लानि, मोठ्या कष्टानें उचलणें, आणि मेहेरी त्या होतात, त्या रोगाला, ऊरुस्तंभ असें म्हणतात, कोणी आढ्यवात असेंही म्हणतात.

पूर्वरूप.

प्राग्रूपंतस्यनिद्रातिध्यानंस्तिमिततान्वरः ॥ लो
महर्षोरुचिश्छर्दिर्जंघोर्वोःसदनंतथा ॥ ६ ॥

अर्थ— निद्रा पुष्कळ येणें, अत्यंत चिंता, मंदपणा, ज्वर, रोमांच, अरुचि, ओकारी, जंघा आणि मांड्या गळल्या सारिख्या वाटणें, हें त्या ऊरुस्तंभाचें पूर्वरूप होय.

लक्षण.

वातशंकिभिरज्ञानात्तस्यस्यात्स्नेहनात्पुनः ॥ पा
दयोःसदनंस्फुमिःकृच्छ्रादुद्धरणंतथा ॥ ७ ॥ जंघो
रूग्लानिरत्यर्थंशश्वच्चादाहवेदना ॥ पदंचव्यथ
तेत्यर्थंशीतस्पर्शंनवेत्तिच ॥ ८ ॥ संस्थानेपीडने
गत्यांचालनेचाप्यनीश्वरः ॥ अन्यस्येवहिसंभ
ग्नावूरूपादौचमन्यते ॥ ९ ॥

अर्थ— वायूच्या शंकेनें न जाणून त्याला स्नेहन चिकित्सा केली असतां हा अधिकच वाढतो, पाय गळतात, मेहेरी येत्ये, उचलायास कष्ट होतात, जंघा आणि मांड्या त्या फारच गळून जातात, आणि निरंतर दाह व वेदना होतात, पाऊल फार ठणकतें, गार पदार्थाचा स्पर्श कळत नाहीं, पाऊल टाकण्यास, रगडण्यास किंवा चालण्यास, किंवा हालविण्यास, देखील मनुष्य असमर्थ होतो, पाय आणि मांड्या मोडल्याच्या गत वाटून दुसऱ्याचेच जणु आहेत असें मानितो.

असाध्य लक्षण.

यदा दाहार्तितोदार्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ॥ ऊरुस्तंभ स्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवम् ॥ १०॥ ॥ ७॥ ॥

अर्थ— ज्यावेळेस उरुस्तंभ दाह, शूल, आणि तोद, (टोंचल्या प्रमाणे) ह्यांनीं पीडित होऊन कंपयुक्त होतो, त्यावेळेस तो उरुस्तंभ रोग त्याचा नाश करितो. हीं लक्षणें नसलीं आणि रोग नवा असला तर साध्य करावा.

आमवातनिदान.

विरुद्धाहारचेष्टस्य मंदाग्नेर्निश्चलस्य च ॥ स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥ १ ॥ वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ॥ तेनात्यर्थं विदग्धोसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥ वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोन्नजो रसः ॥ स्रोतांस्यभिष्यंदयति नानावर्णोतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥ जनयत्याशु दौर्बल्यं गौरवं हृदयस्य च ॥ युगपत्कुपितावेतौ त्रिकसंधिप्रवेशकौ ॥ स्तब्धं च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ४ ॥

अर्थ— विरुद्ध आहार आणि विरुद्ध विहार करणारा, मंदाग्नि, व्यायाम न करणारा; आणि स्निग्ध अन्न खाऊन लागेच व्यायाम करणारा, अशा पुरुषाचा आम, (आंव) वायूनें प्रेरित होऊन कफाच्या आमाशयादि-स्थाना प्रत जातो, आणि त्या कफानें अत्यंत दूषित होऊन तो आम धमनींत शिरतो, नंतर तो अन्नरस (आम) वात आणि कफ पित्त दूषित होऊन स्त्रोतसांस भरून टाकतो; तो नानाप्रकारच्या रंगाचा व अत्यंत बुळबुळीत असा होतो; मग ते वात कफ एककाळीं कुपित होऊन त्रिकसंधींत जाऊन शिरतात, आणि शरीर ताठून टाकतात; त्या रोगाला आमवायु असें म्हणतात.

आमवायूचें सामान्य लक्षण.

अंगमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः ॥ अपाकः

शूनताऽङ्गानामामवातः स उच्यते ॥ ५॥

अर्थ—आंग मोडून येणें. अन्नद्वेष, तृषा, आळस, जडपणा, ताप, अन्न न पचणें, आणि आंगाला धोदरी, हीं लक्षणें झालीं म्हणजे आमवात म्हणून समजावें;

आमवात अत्यंत वाढला असतां त्याचें लक्षण.

स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ॥ हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसंधिषु ॥ ६॥ करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ॥ स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥ ७॥ जनयेत्सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवं ॥ उत्साहहानिं वैरस्यं दाहं च बहुमूत्रताम् ॥ कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ॥ तृट्छर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबंधनाम् ॥ ९॥ जाड्यांत्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥

अर्थ—हा आमवात ज्या वेळेस वाढतो त्या वेळेस सर्व रोगांमध्यें दुःखदायक होतो; हात, पाय, मस्तक, घोटे, त्रिक, गुडघे, मांड्या, ह्यांच्या संधीमध्यें वेदना करून सूज करितो; आणि ज्या ज्या ठिकाणीं तो आम जातो त्या त्या ठिकाणीं विंचवानीं नांगी मारल्या सारिखी वेदना होते, हा रोग अग्निमांद्य, व तोंडाला पाणी सुटणें, अन्नद्वेष, जडपणा, उत्साह नाहींसा होणें, तोंड फिकें पडणें, दाह, व पुष्कळ मुतायाला होणें, कुशीमध्यें कठीणपणा, शूळ, दिवसास निद्रा, रात्रीं जागरण, तृषा, ओकारी, भ्रम, मूर्छा, उर दुखणें, शूळ, मळशुद्धी न होणें, जाड्य, आंतड्यांत कुरकुर शब्द, आणि पोट फुगणें, व अन्य उपद्रव म्हणजे, कळाय खंजादिक ह्यांस करितो.

विशेषलक्षण.

पित्तात्सदाहरागं च सशूलं पवनानुगम् ॥ स्तैमित्यं

गुरुकंडून्नकफजुष्टंतमादिशेत् ॥ ११ ॥

अर्थ—पित्ता पासून तो आमवात, दाहरक्त व आरक्तवर्ण होतो, वायूच्या योगानें शूळ फार होतो.

कफसंबंधानें ओलसरपणा जड आणि खाज हीं होतात.

साध्यासाध्यविचार.

एकदोषानुगःसाध्योद्विदोषोयाप्यउच्यते ॥ सर्वदेह
ज्वरःशोथःसरुक्कृच्छ्रःसान्निपातिकः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥

अर्थ—एक दोष संबंध झाला तर साध्य, द्विदोष संबंधानें याप्य, आणि सर्व देहावर सूज पसरली असतां, किंवा त्रिदोष संबंध असतां, कष्ट साध्य होतो. ॥ इति आमवातनिदानम् ॥ ॥ छ ॥ ॥

शूलनिदान.

दोषैःपृथक्समस्तामद्वंद्वैःशूलोष्टधाभवेत् ॥ सर्वे
ष्वेतेषुशूलेषुप्रायेणपवनःप्रभुः ॥ १ ॥

अर्थ—पृथक् दोषानीं तीन; सन्निपातानें एक; आमानें एक, आणि द्वंद्वज तीन, मीळून आठ प्रकारचा शूळ होतो. त्यासर्व शूळामध्यें बहुतकरून वायुहा प्रबळ असतो, ज्वरा प्रमाणें शूळाची ही पूर्वीची उत्पत्ति हारीतानें, सांगितली आहे, ती अशी;—"मदनाच्या नाशार्थ शिवानें रागाऊन त्रिशूळ फेंकला, तो आपणावर येत आहे असें पाहून मदन भयाभीत होऊन विष्णु शरीरांत शिरला, नंतर तो त्रिशूळ विष्णूच्या हुंकारानें मूर्च्छित होऊन पडला, तो पृथ्विवर शूळ या नावानें प्रसिद्ध झाला, तेव्हां पासून तो पंचभूतात्मक देहाला पीडा करूं लागला, त्या प्रमाणें त्याची पूर्व सृष्टी आहे, शिवाच्या त्रिशूळा पासून उत्पन्न झाला व शूळानें घाव मारल्या प्रमाणें वेदना करितो, म्हणून याला शूळ ही संज्ञा दिली आहे.

वातशूळाचें कारण व लक्षण.

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतज-
लातिपानात्॥ कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरू-
क्षाध्यशनाभिघातात्॥२॥ कषायतिक्तातिविरूढ-
जान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकात्॥ विट्शुक्रमू-
त्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात्
॥३॥ वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिक-
बस्तिदेशे॥ जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं
समुपैति गाढम्॥४॥ मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विण्मू-
त्रसंस्तंभनतोदभेदैः॥ संस्वेदनाभ्यंजनमर्दनाद्यैः
स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति॥५॥

अर्थ— व्यायाम, फार चालणें, अति मैथून, अत्यंत जागरण, थंड पाणी पुष्कळ पिणें, वाटाणे, किंवा लांक, मूग, तुरी, कोद्रू, अत्यंत रूक्ष पदार्थांचें सेवनानें, आणि अध्यशन, (जेवणावर जेवण) लांकूड वगैरे लागणें, तुरट, कडू, मोड आलेल्या धान्याचें अन्न, (उसळ,) क्षीर-मत्स्यादि विरुद्ध, सुकलेलें मांस, भाजांची काचरी, त्यांच्या सेवनानें, मळ, शुक्र, मूत्र, आणि वायु यांच्या वेगाचा रोध केल्यानें, शोकानें, उपवासानें, अत्यंत हंसण्यानें, फार बोलल्यानें वायूचा कोप होऊन हृदय, पार्श्व, पाठ, त्रिक, आणि बस्ति, इत्यादि ठिकाणीं शूळ होतो, तो आहार जिरल्यावर, प्रदोषकाळीं, वर्षाकाळीं, थंडी पडली असेल त्या दिवशीं, फारच कोप पावतो, त्यांची वारंवार शांति होते, तसाच प्रकोप होतो, मळ मूत्राचा अवरोध, तोद, आणि भेद, ह्या लक्षणानीं हा युक्त असतो, व स्वेदन, व अभ्यंजन, मर्दन, इत्यादिकें करून आणि स्निग्ध, उष्ण, अन्नानीं शांति पावतो.

पित्तशूळाचें कारण व लक्षण.

क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याक
कुलित्थयूषैः॥कट्वम्लसौवीरसुराविकारैःक्रोधा
नलायासरविप्रतापैः॥६॥ग्राम्यातियोगादशनै
र्विदग्धैःपित्तंप्रकुप्याशुकरोतिशूलं॥तृण्मोहदा
हार्तिकरंहिनाभ्यांसंस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तं॥
॥७॥मध्यंदिनेकुप्यतिचार्धरात्रेविदाहकालेज-
लदात्ययेच॥शीतेचशीतैःसमुपैतिशांतिंसु-
स्वादुशीतैरपिभोजनैश्च॥८॥

अर्थ—यवक्षारादि क्षार, मरीचादि तीक्ष्णोष्ण, वंशांकुरादि विदाहि, तेल, वाल, वाटाणें, इत्यादि, तिळांची पेंड, कुळथांचें कढण, कचेरे, तिखट, आंबट, सौवीर (मद्यविशेष) सुराविकार (कांजीइत्यादि) क्रोध, अग्निजवळ बसणें, आयास, तीव्र, उन्हांत फिरणें, अति मैथुन करणें, जळकीं भाजकीं अन्नें खाणें, अशा कारणांनीं पित्त कुपित होऊन नाभि स्थानीं शूळ उत्पन्न करितें, तो शूळ, तृषा, मोह, दाह, पीडा, ह्यांस करितो, आणि घाम, मूर्च्छा, भ्रम, आणि शोष, याणीं युक्त असतो, दोन प्रहरीं, मध्यरात्रीं, अन्नाचा विदाह काळीं, शरत् काळीं, तो शूळ, अधिक होतो; शीत काळीं, शीत पदार्थांनीं, आणि अत्यंत मधुर-शीत अन्नांनीं शांति पावतो.

कफशूळाचें कारण व लक्षण.

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृ
शरातिलशष्कुलीभिः॥अन्यैर्बलासजनकैरपिहेतु
भिश्चश्लेष्माप्रकोपमुपगम्यकरोतिशूलम्॥९॥हृ
ल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकैरामाशयेस्तिमित
कोष्ठशिरोगुरुत्वैः॥भुक्तेसदैवहिरुजंकुरुतेतिमात्रं
सूर्योदयेथशिशिरेकुसुमागमेच॥१०॥ ॥छ॥

अर्थ— जलसमीप वर्ते पक्ष्यादिकांचें मांस, मत्स्यादिकांचें मांस, इक्षुरस, नारू, दहीं, तूप, लोणी, इत्यादि, मांस, ऊंसाचा रस, पिष्टान्न पदार्थ, खिचडी, तीळ, करंजा, ह्या पदार्थांनीं, व दुसऱ्याही कफ कारक पदार्थांनीं कफ कुपित होऊन आमाशयांत शूळ उत्पन्न करितो, तो मळमळ, खोकला, मूर्छा नी, अरुचि, तोंडाला पाणी सुटणें, कोठ्यांत स्तब्धता, डोक्याला भार, ह्या लक्षणांनीं युक्त असतो, जेवण होतांक्षणींच सर्वदां अत्यंत पीडा करितो, सूर्योदयीं, शिशिर ऋतूमध्यें, आणि वसंत काळीं कोप पावतो.

आम शूललक्षण.

आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः॥ कफस्य लिंगेन समानलिंगमामोद्भवं शूलमुदाहरंति॥ ११॥

अर्थ— गुडगुड शब्द, मळमळ, वांति, जडत्व, मंदत्व, पोट फुगणें, मुखावाटे कफाचा स्राव, ह्या लक्षणांनीं, व कफशूलाच्या लक्षणानें तुल्य लक्षणाचा, अशा शूलास आमशूल म्हणतात.

द्वंद्वजशूलांचीं लक्षणें.

बस्तौहृत्कंठपार्श्वेषु स शूलः कफवातिकः॥ कुक्षौ हृन्नाभिपार्श्वेषु स शूलः कफपैत्तिकः॥ १२॥ दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः॥ एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः॥ १३॥ सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः॥ १३॥

अर्थ— बस्ति, हृदय, कंठ, आणि पार्श्वभाग, ह्यांच्या ठिकाणीं शूळ होतो; तो कफवातिक होय, कुशी, हृदय, नाभि आणि पार्श्व ह्या ठिकाणीं शूळ होतो तो, कफपैत्तिक, दाह, ज्वर करणारा असा भयंकर शूळ होतो तो वातपैत्तिक होय, एकदोषोत्थित शूल, साध्य, द्विदोषजन्य कृच्छ्रसाध्य; सर्वदोषजन्य भयंकर; आणि बहुत उपद्रवानें युक्त होतो,

तो शूळ असाध्य जाणावा, ग्रंथांतरोक्त शूलाचीं स्थानें "वातात्मकं बस्तिगतं वदंति पित्तात्मकं चापि वदंति नाभ्यां ॥ हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥१॥" शूलाचे उपद्रव- "वेदनातिर्तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुचि ॥ कासश्वासौ च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥२॥"

परिणामशूलनिदान.

स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितस्तथा ॥ कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली ॥१४॥ भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ॥ तस्य लक्षणमप्येतत्समासेनाभिधीयते ॥१५॥

अर्थ- स्वकारणानीं वायु कुपित होऊन कफ पित्ताजवळ जाऊन त्यांनां आवृत करून जेव्हां बलवान होतो, तेव्हां शूळ उत्पन्न करितो; आहार पचत असतांनां जो शूळ होतो त्यालाच परिणामशूल, म्हणतात, त्याचें लक्षण संक्षेपानें सांगतो.

वातिकपरिणामशूललक्षण.

आध्मानाटोपविण्मूत्रविबंधारतिवेपनैः ॥ स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् ॥१६॥

अर्थ- उदर पूरण, गुडगुडा शब्द, मळ मूत्रावरोध, अस्वस्थपणा, कंप, ह्यानीं युक्त आणि स्निग्धोष्ण पदार्थांनीं, शांति पावणारा अशा शूलांस वातिक शूल असें म्हणावें.

पैत्तिकपरिणामशूललक्षण.

तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम् ॥ शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः ॥१७॥

अर्थ- तृषा, दाह, अस्वस्थपणा, घर्म ह्या लक्षणांनीं युक्त, तिखट, आंबट, आणि खारट, असल्या पदार्थांनीं वाढणारा, आणि शीत?

दार्थानीं शांत होणारा अशा शूलास पित्त शूल म्हणून समजावा.

श्लेष्मिकपरिणामशूललक्षण.

छर्दिहृल्लाससंमोहस्वल्परुग्दीर्घसंततिः ॥ कटु
तिक्तोपशांतश्चैव तज्ज्ञेयं कफात्मकम् ॥ १८ ॥ ॥

अर्थ— ओकारी, मळमळ, आणि संमोह, (इंद्रिय मनो मोह,) हीं ज्यांत फार असतात, पीडा थोडी असते, शूल फार दिवस पर्यंत राहतो, तिखट, व कडू असल्या पदार्थांनीं शांति होते, तो शूल कफात्मक जाणावा.

द्विदोषज व त्रिदोषज लक्षण.

संसृष्टलक्षणं यत्र द्विदोषं परिकल्पयेत् ॥ त्रिदोष
जमसाध्यं तु क्षीणमांसबलानलम् ॥ १९ ॥ ॥

अर्थ— दोन दोन दोषांचीं लक्षणें दृष्टीस पडलीं म्हणजे द्वंद्वज, आणि तीन दोषांच्या लक्षणानीं त्रिदोषज समजावा, मांस, बल, आणि अग्नि हे ज्यांत क्षीण होऊन गेले आहेत असा शूल असाध्य जाणावा.

अन्नद्रवाख्यशूललक्षण.

जीर्णेजीर्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते ॥ पथ्या
पथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन च ॥ न शममेयाति
नियमात्सोन्नद्रव उदाहृतः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

अर्थ— अन्न जीर्ण झालें असतां, किंवा जिरत असतां, अथवा अजीर्ण असतां म्हणजे सर्वदां जो शूल उपजतो, तो पथ्या पथ्याच्या योगानें, किंवा जेवल्यानें अथवा न जेवल्यानें नियमें करून शांत होत नाहीं; त्याला अन्नद्रवशूल म्हणतात, हा शूल त्रिदोष विकृतीचाच एक प्रकार आहे, परंतु असाध्य आहे असें नाहीं; कारण त्यावर चिकित्सा सांगितली आहे. ॥ ॥ इति परिणामशूलनिदानं.

मधुकोशाख्यनिर्मथ्य सारमाकृष्य वै मया ॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥ इति शूलनिदानम्. ॥

उदावर्ताचें कारण.

वातविण्मूत्रजृंभाश्रुक्षवोद्गारवमींद्रियैः ॥ क्षुत्तृ-
ष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसंभवः ॥ १ ॥

अर्थ— वाफ, विष्ठा, मूत्र, जांभई, नेत्राश्रु, शिंक, ढेंकर, वांति, शक्र, क्षुधा, तृषा, उच्छ्वास, आणि निद्रा, ह्यालेरा जणांच्या वेगधारणानें उदावर्त रोग उत्पन्न होतो. तेरांचा नियम केल्यानें त्याहून वेगळे क्रोध, लोभ, मन इत्यादि त्यांचें वेगधारण केल्यानें रोगोत्पत्ति होत नाहीं, कारण यांचें आकलन स्वास्थ्याला हेतु आहे. सर्व उदावर्ता मध्यें मुख्य कारण वायूच आहे, उदावर्त्ताची निरुक्ती अशी आहे कीं, "उर्ध्वेन वेगविधारणेन आहतस्य वायो रावर्तन मुदावर्तः"

त्रयोदश उदावर्तांचीं लक्षणें क्रमानें सांगतों.

वातमूत्रपुरीषाणां संगाध्मानं क्लमो रुजः ॥ जठरे
वातजाश्चान्ये रोगास्स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥ ॥

अर्थ— वायूचा रोध केल्यानें, वाफ, मळ, आणि मूत्र, हीं बंद होतात; पोट फुगतें, कलम येतात, आणि पोटा मध्यें वातजन्य पीडा होतात; व दुसरे रोग (तोद शूलादि पीडा) होतात.

आटोपशूलौ परिकर्तिका च संगः पुरीषस्य तथो
र्ध्ववातः ॥ पुरीषमास्याद्थवा निरेति पुरीषवेगे
ऽभिहते नरस्य ॥ ३ ॥

अर्थ— मळाचा वेग कोंडला असतां, गुडगुड शब्द, शूळ, गुदामध्यें कातरल्या सारिखी पीडा, मळाचा अवष्टंभ, उर्ध्व वायूचे ढेंकर अथवा मळ तोंडावाटे निघतो.

बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ॥ विना
मोवंक्षणानाहः स्याल्लिंगं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ— मूत्राचा रोध केला असतां बस्ति (मूत्राशय) आणि शिश्न यां च्या ठिकाणीं शूळ, उन्हाळी लागणें, मस्तक शूळ, पीडेनें गात्रें नम्र होणें, आडसंधी, जरबडणें, या प्रकारचीं लक्षणें होतात.

मन्यागलस्तंभशिरोविकारा जृंभोपघातात्पवना त्मकाःस्युः॥ तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवंति तीव्राः सह कर्णरोगैः॥ ५॥

अर्थ— जांभई बंद केली असतां, मानेच्या शिरा, आणि गळा, हे ताठतात, आणि वातजन्य विकार मस्तकांत होतात; तसेच नेत्ररो ग, नासारोग, मुखरोग, आणि कर्णरोग हे तीव्र होतात.

आनंदजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तमसुंच तोहि॥ शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवंति तीव्राःस ह पीनसेन॥ ६॥

अर्थ— आनंदा पासून अथवा शोका पासून आलेलें डोळ्यांतलें असूं न ढाळणाऱ्या मनुष्यास, मस्तकाला भार, नेत्ररोग, आणि पडसें, हीं बळकट होतात.

मन्यास्तंभः शिरःशूलमर्दितार्धावभेदको॥ इंद्रिया णांच दौर्बल्यं क्षवथोःस्याद्विधारणात्॥ ७॥

अर्थ— शिंकेचा प्रतिबंध केला असतां मान ताठणें, कपाळ दुखलें, अर्धें तोंड वांकडें होतें, अर्धशिशी होते, आणि सर्व इंद्रियें दुर्बळ होतात.

कंठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवा प्र वृत्तिः॥ उद्गारवेगेभिहते भवंति घोरा विकाराः पव नप्रसूताः॥ ८॥

अर्थ— ढेंकर न येऊं दिला असतां कंठ आणि तोंड भरल्या सारि खें होतें, अत्यंत टोंचल्या प्रमाणें पीडा होते, अव्यक्त भाषण (बोबडी वळणें) वायूची अप्रवृत्ती, म्हणजे उच्छ्वासादिकांचा रोध; आणि वायू

पासूनउत्पन्न होणारे असे भयंकर विकार (हिक्कादिक) होतात.

कंडूकोठारुचिव्यंगशोफपांड्वामयज्वराः॥ कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः॥९॥

अर्थ-- ओकारी न येऊं दिली असतां अंगाला कंड सुटते, गांधी येतात, अरुचि, वांग, (तोंडावर काळसर डाग,) सूज, पांडुरोग, ज्वर, कुष्ठ, मळमळ, आणि विसर्प, हे रोग होतात.

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ॥ शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥१०॥

अर्थ-- मैथुन काळीं रेत स्खलन होऊं दिलें नाहीं, अथवा अन्य प्रकारानें शुक्राच्या वेगाचा रोध केला असतां, मूत्राशया मध्यें सूज येते, व कळ लागते, आणि मूत बंद होतें, शुक्राश्मरी (अश्मरी निदानांत पहा) होते, शुक्राचा स्राव होतो, असे नानातऱ्हेचे विकार होतात.

तन्द्रांगमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधाभिघातात्कृशता च दृष्टेः॥

अर्थ-- भुकेचा रोध केला असतां, तंद्रा, आंग मोडून येणें, अरुचि, श्रम, आणि दृष्टिला मंदता, हे रोग होतात.

कंठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघाताद्धृदये व्यथा वै॥११॥

अर्थ-- ताहान मारिली असतां घशाला व तोंडाला कोरड, कानानीं ऐकूं येईनासें होणें, आणि हृदयांत पीडा हे विकार होतात.

श्रांतस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः॥

अर्थ-- दमलेल्या मनुष्याचा उसासा बंद केल्यानें, हृद्रोग, मूर्च्छा, अथवा गुल्म ही होतो.

जृंभांगमर्दाक्षिशिरोतिजाड्यंनिद्राभिघातादथवापितंद्रा ॥१३॥

अर्थ—झोंपेचा मोड झाला असतां, जांभया, अंग मोडकळणें, डोळ्यांचें आणि मस्तकाला अत्यंत जडत्व येणें; आणि तंद्रा लागते.

वेगरोधापासून झालेल्या उदावर्तास

मूत्रकृच्छ्रादिकारणानीं कुपित झा

लेल्या वायूपासून होणारें सांगतो.

वायुःकोष्ठानुगोरूक्षकषायकटुतिक्तकैः॥भोजनैःकुपितःसद्यउदावर्तंकरोतिच ॥१३॥वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानिवै॥स्रोतांस्युदावर्तयतिपुरीषंचातिवर्तयेत् ॥१४॥ततोहृद्बस्तिशूलार्तोहृल्लासारतिपीडितः॥वातमूत्रपुरीषाणिकृच्छ्रेणलभतेनरः॥१५॥श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहतृषाज्वरान्॥वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान्॥१६॥बहूनन्यांश्चलभतेविकारान्वातकोपजान्॥१७॥ ॥५॥ ॥७॥ ॥

अर्थ—रूक्ष, तुरट, तिखट, आणि कडू, अशा भोजनानीं कोष्ठगत वायू कुपित होऊन तत्काळ उदावर्त रोग करितो, आणि वायू, मळ, मूत्र, अस्रू, कफ, आणि मेद ह्यानां वाहणाऱ्या स्रोतसांस (मार्गांस) व्याप्त करून टाकतो, आणि पुरीषाचा (मळाचा) शोष करितो, त्यामुळें रोगी, हृदय, बस्ति, त्या ठिकाणच्या शूळानें बेजार होतो, मळमळ, अस्वस्थपणा, ह्यांनीं, पिडतो, मळ, मूत्र, आणि वात, हीं कष्टानें त्याला होतात, आणि श्वास, खोकला, पडसें, दाह, मोह, तृषा, ज्वर, वांति, उचकी, शिरोरोग, मनाला भ्रांति, मंद ऐकूं येणें, व वात कोपापासून आणखीही पुष्कळ विकार होतात.

आनाहरोगनिदान.

आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ॥ प्रवर्तमानं न यथा स्वमेनं विकार मानाह मुदाहरंति ॥ १ ॥ तस्मिन् भवत्याम समुद्भवे तु तृष्णा प्रतिश्याय शिरोविदाहाः ॥ आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तंभ उद्गारविघातनं च ॥ २ ॥ स्तंभः कटीपृष्ठ पुरीष मूत्रे शूलेथ मूर्च्छा शकृतश्च छर्दिः ॥ श्वासश्च पक्वाशयजे भवंति तथालसोक्तानि च लक्षणानि ॥ ३ ॥

अर्थ— आम किंवा पुरीष क्रमानें सांचून विगुण वायूनें वारंवार विबद्ध होऊन स्वमार्गानें चांगलें प्रवृत्त होत नाहीं, या विकाराला आनाह, म्हणतात, आमा पासून आनाह झाला असतां, ताहान, पडसें, मस्तकाचा दाह, आमाशया मध्यें शूळ, जडपणा, त्हदयाला ताठा, ढेंकराचा प्रतिबंध, कंबर, पाठ, पुरीष, आणि मूत्र, यांचा स्तंभ, शूळ, मूर्च्छा, आणि मळाची वांति, व श्वास हीं लक्षणें होतात.

पक्वाशया मध्यें आनाह झाला असतां आळस रोगोक्त लक्षणें (आध्मान वात रोधादिक) होतात.

असाध्यलक्षण.

तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् ॥ शकृद्वमंतं मतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत् ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥

अर्थ— ताहानेनें पीडित, क्लेश पावलेला, क्षीण, शूळानीं पीडलेला, आणि मळ ओकणारा अशा उदावर्ति रोग्याला सोडावें.

इति उदावर्त निदानम्.

गुल्मनिदान.

दुष्टा वातादयोत्यर्थं मिथ्याहार विहारतः ॥ कुर्वंति पंचधा गुल्मं कोष्ठांतर्ग्रंथिरूपिणम् ॥ तस्य पंच

विधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिबस्तयः ॥

अर्थ— मिथ्या आहार आणि मिथ्या विहार केल्यानें अत्यंत दुष्ट झालेले वातादि दोष, कोष्ठां मध्यें ग्रंथिरूप पांच प्रकारचा गुल्मरोग उत्पन्न करितात, त्याचीं स्थानें पांच आहेत तीं येणें प्रमाणें;— दोन पार्श्व (म्हणजे बरगड्या) हृदय, नाभि, आणि बस्ति.

गुल्माचें सामान्य रूप.

हृन्नाभ्योरंतरे ग्रंथिः संचारी यदि वाचलः ॥ वृत्त-
श्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्तितः ॥२॥

अर्थ— हृदय आणि नाभि व बस्ति यांच्या मध्यें फिरणारा किंवा अचल, वाटोळा लहान मोठा होणारा असा ग्रंथि (गांठ) होतो, त्याला गुल्म असें म्हणतात.

संप्राप्ति.

स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥ पुरु-
षाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥३॥

अर्थ— कुपित झालेल्या पृथक् दोषांनीं ३ आणि सर्व मिळून एक एकूण चार प्रकारचे गुल्म पुरुषांस होतात, आणि स्त्रियांना रक्त (रज) पासून एक गुल्म होतो; येथें व्यस्त शब्दानें द्वंद्वज हीं गुल्म होतात म्हणून समजावें, पांचच प्रकारचे गुल्म आहेत म्हणून निश्चय केला आहे असें नाहीं, रक्त गुल्म हा स्त्रियांनांच होतो, पुरुषांस होत नाहीं, धातुस्थ रक्तज गुल्म आहे तो, स्त्रियांना व पुरुषांना होतो; असें क्षारपाणीनें, सांगितलें आहे.

पूर्वरूप.

उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधतृप्त्यक्षमत्वांत्रविकूज-
नानि ॥ आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिरासन्नगु-
ल्मस्य वदंति चिह्नम् ॥४॥

अर्थ—ढेंकर पुष्कळ येणें, मळावरोध, अन्नावर वासना नसणें, सामर्थ्य नसणें, आंतड्यांत कुरकुरणें, पोट डुब्बूल फुगणें, पोट लाठणें, मंदाग्नि असणें, हीं लक्षणें दृष्टीस पडलीं असतां समजावें कीं, गुल्म लवकर च होणार आहे.

गुल्माचें साधारण रूप.

अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रत्वं वातेनांत्रविकूजनम् ॥ आनाहश्चोर्ध्ववातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ ५ ॥

अर्थ—अरुचि, मळ, मूत्र, कष्टानें होणें, वायूनें आंतड्यांत कुरकुरणें, पोट फुगणें, ऊर्ध्व वायू होणें, हीं लक्षणें सर्व गुल्मांत असतात.

वातगुल्माचें कारण व लक्षण.

रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ॥ शोकाभिघातोतिमलक्षयश्च निरन्नताचानिलगुल्महेतुः ॥ ६ ॥ यस्स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विड्वातसंगं गलवक्त्रशोषं ॥ श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजं च ॥ ७ ॥ करोति जीर्णेभ्यधिकं च कोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति पश्चात् ॥ वातात्स गुल्मो न च तत्र रूक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥ ८ ॥

अर्थ—रूक्ष, विषम, आणि अतिमात्र असें अन्नपान सेवणें, बळकट पुरुषांशी, झोंबी खेळणें, इत्यादि, मळ मूत्रादिकांचा वेग रोध करणें, शोक आणि अभिघात, विरेकादिकांनीं मळाचा अगदीं क्षय करणें, उपवास, हें सर्व वात गुल्माला कारण आहे.

जो गुल्म कधीं नाभींत कधीं बस्तींत कधीं पार्श्वामध्यें जातो, व कधीं लहान, कधीं मोठा, वाटोळा, अथवा लांबट होतो, व त्याची पीडा कधीं थोडी होत्ये, कधीं मोठी, तोंद भेद रूप अथवा अनेक तऱ्हेची होते, मळाची व वायूची प्रवृत्ति होत नाहीं, गळा आणी तोंड यांस को-

रड पडत्ये, शरीराचा वर्ण निळा किंवा तांबूस होतो, हीं व येनें, हृदय, कुशी, पार्श्व, खांदे, आणि डोके, हीं दुखतात, व जो गुल्म अन्न जिरलें असतां अधिक उसळतो, आणि जेवल्या नंतर मागून जरा नरम पडतो, तो गुल्म वायू पासून जाणावा, त्या वर रूक्ष, तुरट, कडू, आणि तिखट, पदार्थ दिले असतां सुख होत नाहीं.

पित्तगुल्माचें कारण व लक्षण.

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुता
शसेवा ॥ आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं पैत्तस्य गुल्म-
स्य निमित्तमुक्तम् ॥ ९ ॥ ज्वरः पिपासा वदनांगरागः शू-
लं महज्जीर्यति भोजने च ॥ स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गु-
ल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १० ॥

अर्थ— तिखट, आंबट, तीक्ष्ण, (मोहोऱ्या वगैरे.) दाह करणारें, (वंश करीरादि.) रूक्ष, क्रोध, अतिमद्यपान, उन्हांत फिरणें, अग्निजवळ - बसणें, विदग्धा जीर्णा पासून झालेल्या दुष्ट रसानें अभिघात म्हणजे पीडा, रक्त नासणें, हें पित्त गुल्माचें कारण सांगितलें आहे.

ज्वर, तृषा, तोंड, आणि अंग याला लाली, अन्न जिरत असतां शूळ फार होतो, घाम येतो, जळजळ होत्ये, आणि गुल्माला हात लावला असतां व्रणा प्रमाणें, सहन होत नाहीं, हें पित्त गुल्माचें लक्षण होय.

कफात्मक व सान्निपातिकगुल्माचें कारण व लक्षण.

शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा
च ॥ गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वस्तु दिष्टो निच-
यात्मकस्य ॥ ११ ॥ स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्ला
सकासारुचिगौरवाणि ॥ शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नत
त्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १२ ॥

अर्थ—शीत, जड, स्निग्ध, अशा पदार्थांचें सेवन, तृप्ति पेक्षां अधी क भोजन करणें, दिवसास निजणें, हें कफोत्पन्न गुल्म होण्याला कारण होय.

वरजीं वातजादि गुल्मांचीं कारणें, सांगितलीं तीं सर्व सन्निपात गुल्माचीं कारणें होत.

अंगाला ओलसरपणा, शीतज्वर, शरीराची ग्लानी, मळमळ,-खोकला, अरुचि, जडत्व, शैत्य, थोडी पीडा, गुल्म कठीण असून उचललेला असतो, हीं कफात्मक गुल्माचीं लक्षणें होत.

द्वंद्वज गुल्म.

निमित्तलिंगान्युपलभ्य गुल्मे संसर्गजे दोषबला बलं च ॥ व्यामिश्रलिंगानपरांश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेद्दोषधकल्पनार्थम् ॥ १३॥

अर्थ—द्वंद्वज गुल्मा मध्यें कारणें, लक्षणें, आणि दोषांचें बला बल जाणून चिकित्सा करण्या साठीं मिश्र लक्षणाचे दुसरे तीन गुल्म समजावे.

सन्निपात गुल्म.

महारुजं दाहपरीतमश्मवद् घनोन्नतं शीघ्रविदाह दारुणम् ॥ मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १४॥

अर्थ—मोठी पीडा करणारा, दाहानें व्याप्त, दगडा प्रमाणें, कठीण, व उन्नत, व शीघ्र दाहानें भयंकर, मन, शरीर, अग्नि आणि-बल यांचा अपहार करणारा, (म्हणजे मनाचें वैकल्य करणारा, शरीराला कृशत्व, आणि वैवर्ण्य करणारा, अग्नि वैषम्यादि करणारा, असामर्थ्य करणारा,) असा त्रिदोषज गुल्म असाध्य म्हणून समजावा.

रक्तगुल्म.

नवप्रसूताऽहितभोजनाया याचामगर्भं विसृजेदृतौ वा॥ वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम्॥१५॥ पैत्तस्य लिंगेन समानलिंगं विशेषणं चाप्यपरं निबोध। यः स्पंदते पिंडित एव नांगैश्चिरात्सशूलः समगर्भलिंगः॥१६॥ स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः॥१६॥ ॥

अर्थ—नवीन प्रसूत झालेल्या स्त्रीनें अपथ्य भोजन केलें असतां, अथवा अपक्व गर्भपात झाला असतां, अथवा ऋतूकाळीं अपथ्य भोजन केलें असतां, वायु कुपित होऊन त्या स्त्रीचें रक्त (ऋतुकाळीं स्रवतें तें,) घेऊन त्याचा गुल्म करितो, तो पिडा फार व दाह फार होतो, आणि पित्त गुल्माचीं जीं लक्षणें सांगितलीं आहेत, तशीं लक्षणें त्याला होतात, आणि त्या मध्यें दुसरा विशेष आहे तो जाणावा,— तो असा हा गुल्म फार वेळानें गोळाच्या गोळाच हालतो, अवयवानीं हालत नाहीं, शूळ फार होतो, गर्भाच्या लक्षणा सारिखीं त्याचीं लक्षणे असतात, (म्हणजे विटाळ न येणें, तोंडाला पाणीं सुटणें, स्तनाच्या बोंड्या काळ्या पडणें, आणि डोहाळे लागणें, इत्यादि,) ही गोष्ट व्याधि स्वभावानें होतें, हा रक्तज गुल्म स्त्रियांसच होतो, दाहावा महिना गेल्यावर त्या गुल्माला चिकित्सा करावी, कोणी म्हणतील कीं, गर्भ आहे, किंवा रक्तगुल्म आहे, हीं शंका जाण्या साठीं, "दाहावा महिना गेल्यावर" असें सांगितलें, कारण नववा आणि दाहावा महिना हा प्रसूतीचा काळ आहे, तर असें नाहीं, "यःस्पंदते पिंडित एव नांगैः" इत्यादि विशेष दृष्टी पडल्या नें संशय गेलाच आहे, आणि गर्भ तर निरंतर प्रत्येक अवयवानीं स्थूळ केल्या वांचून हालत असतो, गुल्म तर त्याच्या विपरीत आहे, मग दाहावा महिना गेल्यावर चिकित्सा करावी, हें कां सांगितलें?

याचें कारण असें आहे कीं, त्याला तितके दिवस गेलेच पाहिजेत, तेव्हां त्यावर चिकित्सा केली असतां तो कष्ट साध्य होतो, जसें ज्वर जीर्ण झाल्या नंतर त्यावर क्षीर पान् विरेचन हितावह होतें, व तंत्रांतरीं ही सांगितलें आहे तें असें,— "रक्तगुल्मे पुराणत्वं कष्टसाध्यस्य लक्षणम्" त्याला पुराणत्व तर दाहा महिने गेल्या नंतर प्राप्त होतें, आणि जेज्जटानें ही सांगितलें आहे कीं, जर या पुर्वी भेदनादि क्रिया गेलीतर गर्भाशयाला विकार होतो, कारण रक्त त्या ठिकाणीं जमून असतें, अकराव्या महिन्या मध्यें गुल्माचा चांगला गोळा जमला म्हणजे स्नेहादिकें करून सर्व शरीर मृदु केलें असतां भेदन केलें तरीं गर्भाशय कष्टहीन राहातो.

फारदिवसांचा गुल्म अशा अवस्थेस आला म्हणजे असाध्य होतो म्हणून सांगतात.

संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः॥ कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः॥१७॥ दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासछर्द्यरतिज्वरैः॥ तृष्णातंद्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति॥१८॥

अर्थ— क्रमा क्रमानें वाढलेला गुल्म जेव्हां सर्व उदर व्यापून टाकतो, आणि धातू मध्यें त्याचें मूळ जाऊन पोंचतें, व त्यावर शिरांचें जाळें होतें, आणि कांसवाचें पाठी सारखा गुल्म उंचवलेला होतो, तेव्हां तो निःशक्तपणा, अन्नद्वेष, मळमळणें, खोकला, ओकारी, असंतोष, आणिज्वर व ताहान, तंद्रा आणि पडसें त्या लक्षणानीं युक्त होतो, मग तो साध्य होत नाहीं.

असाध्यलक्षणें.

गृहीत्वा सज्वरश्वासछर्द्यतीसारपीडितम्॥ हृन्ना

भिहस्तपादेषु शोथः सिपतिगुल्मिनम् ॥ १९ ॥-

श्वासःशूलं पिपासान्नविद्वेषोग्रंथिमूढता ॥ जाय

तेदुर्बलत्वंच गुल्मिनांमरणायवै ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ—वांति आणि दाह त्यांनीं बेजार झालेल्या अशा गुल्मी यां ज्यास हृदय, नाभि, हात, पाय, ह्यांच्या ठिकाणीं सूज येत्ये, आणि ताप व दमा लागतो, असें झालें असतां रोगी वांचत नाहीं.

दमा, शूळ, ताहान, अन्न द्वेष, आणि गुल्मांची गांठ एका एकीं नाहींशी होणें, आणि शक्तिपात होणें; हीं लक्षणें झालीं म्हणजे सम जावें कीं, गुल्मि रोग्याचें मरण जवळ आलें आहे, ॥ इति गुल्मनिदानं ॥

हृद्रोगनिदान.

अत्युष्णगुर्वम्लकषायतिक्तैःश्रमाभिघाताध्यश

नमसंगैः ॥ संचिंतनैर्वेगविधारणैश्चहृदामयःपं-

चविधःप्रदिष्टः ॥ १ ॥

अर्थ—अतिउष्ण, अतिगुरु, अति आंबट, अतितुरट, आणि अति कडू, अशा पदार्थांनीं, श्रम, अभिघात, आणि जेवणावर जेवण हीं नित्य घडल्यानें, काळजीनें, आणि मळ मूत्रादिकांचा वेग रोध केल्यानें, हृदयाला रोग होतो, तो पांच प्रकारचा आहे.

+ अंतर्विद्रधि आणि गुल्म या मध्यें भेद कोणता आहे? यांचें स्थान व आकृति-तर सारखींच आहेत, मग भेद कोणता? विद्रधी पिकतो, आणि गुल्म पिकत नाहीं, कारण गुल्म निराश्रय आहे, सुश्रुतानें सांगितलें आहे कीं गुल्म हा मुठी येवढा आणि विद्रधी यापेक्षां मोठा असतो, गुल्माचा कांहीं निर्बंध नाहीं, आणि विद्रधीला निर्बंध आहे, गुल्माचें ठिकाण आपल्या दोषां मध्यें असतें, आणि विद्रधीचें-मांस रक्तांत असतें, म्हणून विद्रधीचा पाक होतो, आणि गुल्माचा होत नाहीं.

त्याची संप्राप्ति आणि सामान्यलक्षण.

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः। हृदि बाधां
प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥२॥

अर्थ—कुपित झालेले दोष रसाला (हृदयांतल्या) दुष्ट करून हृदयामध्यें नानाप्रकारची पीडा करितात, त्याला हृद्रोग असें म्हणतात.

वातज हृद्रोग लक्षण.

आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा। निर्मथ्यते
दीर्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च ॥३॥

अर्थ—वातज हृद्रोगामध्यें हृदय ओढल्या सारिखें, सुईनें टोंचल्या सारिखें, रवीनें घुसळल्या सारिखें, दुभाग केल्या सारिखें, ओरखल्या सारिखें, भोसकल्या सारिखें, अथवा कुऱ्हाडीनें फोडल्या सारिखें होतें.

पित्तज लक्षण.

तृष्णोष्मदाहमोहाः स्युः पैत्तिके हृदयक्लमः। धूमा
यनं च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥४॥

अर्थ—पित्तज हृद्रोगामध्यें, तृषा, किंचित्दाह, मोह, आणि हृदयाची ग्लानि, धूर निघाल्या सारिखें वाटणें, मूर्च्छा, स्वेद, आणि तोंडाला कोरड, हीं लक्षणें होतात.

कफज लक्षण.

गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवं। माधु
र्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥५॥

अर्थ—कफानें हृदय व्याप्त झालें असतां जडत्व, कफाचा स्राव, अरुचि, हृदय ताठल्या सारिखें, अग्निमांद्य, तोंड गुळचट, हीं लक्षणें होतात.

त्रिदोषज लक्षण.

विद्यात्त्रिदोषं त्वपि सर्वलिंगम्.

अर्थ—सर्व लक्षणें ज्यांत दृष्टीस पडतील तो त्रिदोषज समजावा.

या मध्यें कांहीं अपचार झाला असतां गांठ उत्पन्न होते, ती पासून कृमि होतात. चरकानें असेंच सांगितलें आहे, "त्रिदोषजेतु हृद्रोगे योदुरात्मा निषेवते ॥ तिलक्षीरगुडादीश्च ग्रंथिस्तस्योपजायते ॥ ममैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति ॥ संक्लेदात्कृमयश्चास्य भवंत्युपहतात्मनः" इति.

त्याचें हें लक्षण.

तीव्रार्तितोदं कृमिजं सकंडुं ॥ उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलंहृल्लासकस्तमः ॥ अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च कृमिजे भवेत् ॥ ६ ॥

अर्थ–तीव्र पीडेनें व टोंचणीनें व कंडूनें फक्त असा हृद्रोग कृमि जन्य जाणावा, उत्क्लेद (ओकारी आल्या प्रमाणें वाटणें) थुंकणें, तोद, (सुया टोंचल्या सारिखी पीडा,) शूल, मळमळ, अंधारी, अन्नद्वेष, डोळ्यांला काळिमा, आणि कोरड, हीं लक्षणें कृमिज हृद्रोगामध्यें होतात, जेज्जटाचें असें म्हणणें आहे कीं, "उत्क्लेदा पासून तमापर्यंत" त्रिदोषजाचें लक्षण त्यांत तोद, शूल, हे वायू पासून, उत्क्लेद, हृल्लास, आणि ष्ठीवन हीं कफा पासून, आणि तम हें पित्ता पासून होतात, आणि अरुची पासून कृमिज्याचें लक्षण होय, या विषयीं प्रत्येक आचार्यांचीं मतें भिन्न भिन्न आहेत.

सर्वांचे उपद्रव.

क्लमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेया स्तेषामुपद्रवाः ॥ कृमिजे कृमिजातीनां श्लेष्मिकाणांच येमताः ॥ ७ ॥

अर्थ–क्लम म्हणजे पिपासा स्थान त्याची ग्लानि होते, भ्रम, शोष, हें त्यांचें उपद्रव जाणावे,–कफज कृमीचे जे उपद्रव सांगितले आहेत ते कृमिज हृद्रोगामध्यें होतात, ते असे, "हृल्लासमास्य स्रवण-मविपाकमरोचकमित्यादि," ॥ ॥ इतिहृद्रोगनिदानम् ॥ ॥ ७ ॥

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसंगनित्यद्रुतपृष्ठयानात्॥ आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणिनृणामिहाष्टौ ॥१॥

अर्थ– व्यायाम, तीक्ष्णौषध, रूक्ष पदार्थ, दररोज मद्यप्राशन, निरंतर घोड्यावर बसून प्रवास करणें, जळाजवळ संचार करणाऱ्या पश्वादिकांचें मांस, आणि मत्स्य, जेवणावर जेवण, आणि कच्चे पदार्थ, इत्यादिकांच्या सेवनानें मनुष्यास मूत्र कृच्छ्र रोग (उन्हाळी) होतो तो आठ प्रकारचा आहे. –पृथक् दोषानीं ३ सन्निपातानें १ शल्यज १ पुरीषज १ शुक्रज १ आणि अश्मरीजन्य १ मिळून ८ झाली.

संप्राप्ति.

पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेथवाकोपमुपेत्य बस्तौ ॥ मूत्रस्यमार्गंपरिपीडयंतियदातदामूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥२॥

अर्थ– स्वकारणानीं कुपित झालेले वातादि दोष अथवा सर्व दोष बस्तीमध्यें कोप पावून जेव्हां मूत्राचा मार्ग पीडीत करितात, तेव्हां मनुष्याला मोठ्या कष्टानें मुतायाला होतें.

पैत्तिकमूत्रकृच्छ्र.

पीतंसरक्तंसरुजंसदाहं कृच्छ्रंमुहुर्मूत्रयतीहपित्तात्॥

अर्थ–पैत्तिक मूत्र कृच्छ्रानें पिवळें यत्किंचित लाल वेदना करून अग्नी प्रमाणें वारंवार कष्टानें मुतायाला होतें.

वातिकमूत्रकृच्छ्र.

तीव्रार्तिरुग्वंक्षणबस्तिमेढ्रेस्वल्पंमुहुर्मूत्रयतीहवातात्॥

अर्थ– वातिक मूत्रकृच्छ्र अंडसंधि, मूत्राशय आणि शिश्न ह्यांच्याठिकाणीं तीव्र वेदना होतात् आणि मुतायाला थोडें थोडें आणि वरचेवर होतें.

कफमूत्रकृच्छ्र.

बस्तेःसलिंगस्यगुरुत्वशोथौमूत्रंसपिच्छंकफमूत्रकृच्छ्रे,

अर्थ—कफाच्या मूत्र कृच्छ्रानें लिंग आणि बस्ति त्यांना जडत्व व सूज येते, आणि मूत्र बुळबुळीत होतें.

सन्निपातकृच्छ्र.

सर्वाणिरूपाणितुसन्निपाताद्भवंतितत्कृच्छ्रतमंतुकृच्छ्रं,४.

अर्थ—सन्निपातानें सर्व लक्षणें होतात, हें मूत्र कृच्छ्र कष्ट साध्य होतें.

शल्यजलक्षण.

मूत्रवाहिषुशल्येनक्षतेष्वभिहतेषुच ॥ मूत्रकृच्छ्रं
तदाघाताज्जायतेभृशदारुणम् ॥ वातकृच्छ्रेणतु
ल्यानितस्यलिंगानिलक्षयेत् ॥ ५॥

अर्थ—मूत्र वाहाणारीं स्रोतसें (मार्ग) शल्यानें विद्ध होऊन दुखव-लीं असतां त्या योगानें भयंकर मूत्रकृच्छ्र होतें; त्याचीं लक्षणें वात, मूत्र कृच्छ्राच्या लक्षणा सारिखीं होतात.

पुरीषजन्य मूत्रकृच्छ्र.

शकृतस्तुप्रतीघाताद्वायुर्विगुणतांगतः ॥ आध्मा
नंवातसंगंच मूत्रसंगंकरोतिच ॥६॥

अर्थ—मळाचा अवष्टंभ झाल्यानें वायु विगुण (उलटा) होऊन-आध्मान, वातशूळ, मूत्र तुंबणें हीं करितो.

अश्मरीजन्यमूत्रकृच्छ्र.

॥ अश्मरीहेतुनस्पूर्वंमूत्रकृच्छ्रंसुदाहरेत् ॥७॥

अर्थ—मुत खड्याच्या योगानें जें मूत्र कृच्छ्र होतें. त्यास अश्मरीजन्य मूत्र कृच्छ्र म्हणावें.

शुक्रजमूत्रकृच्छ्र.

शुक्रेदोषैरुपहतेमूत्रमार्गेविधाविते ॥ सशुक्रंमू

त्रयेत्कृच्छ्राद्बस्तिमेहनशूलवान्॥७॥

अर्थ—दोषांच्या योगानें शुक्र दुष्ट होऊन मूत्र मार्ग कोंडला म्हणजे कष्टानें मूत्र होतें; व मूत्रा बरोबर शुक्र धातु स्रवतो, आणि बस्ति व शिश्न यांस ठणका लागतो.

अश्मरी आणि शर्करा यांचे साम्य आणि अंतर भेद.

अश्मरीशर्कराचैवतुल्यसंभवलक्षणे॥ विशेषणं
शर्करायाःशृणुकीर्तयतोमम॥८॥पच्यमाना
श्मरीपित्ताच्छोष्यमाणाचवायुना॥विमुक्तकफ
संधानाक्षरंतीशर्करामता॥९॥हृत्पीडावेपथुःशू
लंकुक्षावग्निश्चदुर्बलः॥तयाभवतिमूर्छाचमू
त्रकृच्छ्रंचदारुणम्॥१०॥इतिमूत्रकृच्छ्रनिदानम्॥

अर्थ—अश्मरी आणि शर्करा (खडे) ह्या दोहींची उत्पत्ति आणि लक्षणें सारखींच आहेत, परंतु त्या मध्यें थोडासा विशेष आहे तो सांगतों; पित्तानें पक्क होणारी, आणि वायूनें शोषित होणारी, अशी अश्मरी, कफानें बांधली नाहीं, तर मूत्रा वाटे खडे लागते, तिलाच शर्करा म्हणतात; त्या शर्करेच्या योगानें हृदयास पीडा, कंप, कुशींत शूल, आणि दुर्बल, मूर्छा आणि भयंकर मूत्रकृच्छ्र हे रोग होतात.

मूत्राघातनिदानम्.

जायंतेकुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश॥प्रायो
मूत्रविघाताद्यैर्वातकुंडलिकादयः॥१॥

अर्थ—मूत्रवेग विधारणादिकें करून (आद्य शब्दानें पुरीष शुक्रादि वेग विघात आणि रूक्षा शनादिक समजावीं,) कुपित झालेल्या दोषांनीं वातकुंडलिकादिक तेरा प्रकारचे मूत्राघात होतात.

वातकुंडलिकालक्षण.

रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्बस्तौ सवेदनः ॥ मूत्रमा
विश्य चरति विगुणः कुंडलीकृतः ॥ २ ॥ मूत्रमल्पाल्प
मथवा सरुजं संप्रवर्तते ॥ वातकुंडलिकां तां तु व्या-
धिं विद्यात्सुदारुणम् ॥ ३ ॥

अर्थ — रूक्षतेनें किंवा मल मूत्रादि वेग धारणानें कुपित झालेला, बस्तिगत वायु वेदना युक्त होऊन मूत्राला अवरून विगुण (उलट) होऊन वाटोळी सारिखा फिरत राहातो, तेणें करून मूत्र थोडें थोडें होतें, व लिडिक लागते, त्या भयंकर व्याधीला वातकुंडलिका म्हणावें.

अष्ठीलालक्षण.

आध्मापयन्बस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नतां ॥ कुर्या
त्तीव्रार्तिमष्ठीलां मूत्रमार्गावरोधिनीम् ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ — वायु हा बस्ति आणि गुद त्यांस फुगवून व रोध करून चंचल आणि उन्नत अशी अष्ठीला (दगडा सारिखी गांठ) करितो ती मूत्र मार्गाचा रोध करिते.

वातबस्ति.

वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ॥ निरुण
द्धि मुखं तस्य बस्तेर्बस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥ मूत्रसंगो
भवेत्तेन बस्तिकुक्षिनिपीडितः ॥ वातबस्तिः स विज्ञे
यो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥

अर्थ — जो अडाणी मनुष्य मूत लागलें असतां मुतायाला जात नाहीं, त्याच्या बस्तिंतला वायु बस्तीचें तोंड बंद करितो, तेणें करून मूत बंद होतें, तो वायु बस्ती आणि कुशी त्या मध्यें पिडून राहातो, त्या व्याधीला वातबस्ति असें म्हणतात, हा कष्टानें साध्य होतो.

मूत्रातीतलक्षण.

चिरंधारयतोमूत्रंत्वरयान प्रवर्तते ॥ मेहमानस्यमं
दंवास्यान्मूत्रातीतः सउच्यते ॥ ७ ॥

अर्थ—फार वेळ मूत्र कोंडून धरलें असतां तें त्वरेनें प्रवृत्त होत नाहीं, व मुतायाला लागलें असतां हळू हळू होतें त्या रोगाला मूत्रातीत म्हणतात.

मूत्रजठरलक्षण.

मूत्रस्य वेगेभिहतेनदुदावर्तहेतुकः ॥ अपानः कुपि
तोवायुरुदरंपूरयेद्भृशम् ॥ ८ ॥ नाभेरधस्तादाध्मा
नंजनयेत्तीव्रवेदनम् ॥ तन्मूत्रजठरंविद्यादधोबस्ति
निरोधजम् ॥ ९ ॥

अर्थ—मूत्राचा वेग धरला असतां मूत्र धरल्या मुळें उत्पन्न झालेल्या उदावर्तास कारण भूत असा अपान वायु कुपित होऊन फार पोट फुग वितो, आणि बेंबीच्या खालीं १ म्हणजे ओंटींत, २ आध्मान उत्पन्न-करितो, त्यांत वेदना फार होतात, अधोबस्तीचा वेगरोध करणाऱ्या अशा त्या रोगास मूत्रजठर असें म्हणतात.

मूत्रोत्संगलक्षण.

बस्तौवाप्यथवानाले मणौवायस्यदेहिनः ॥ मूत्रं
प्रवृत्तंसज्जेत सरक्तंवाप्रवाहतः ॥ १० ॥ स्रवेच्छनै
रल्पमल्पंसरुजंवाथनीरुजम् ॥ विगुणानिलजो
व्याधिःसमूत्रोत्संगसंज्ञितः ॥ ११ ॥

अर्थ—प्रवृत्त झालेलें मूत्र बस्ति मध्यें अथवा शिश्नामध्यें अथवा शिश्नाच्या अग्रभागीं अडकून राहातें, आणि बळेंच कुंथून मुतलें असतां वायूनें बस्ति फाडून जें मूत्र निघतें तें हळू हळू थोडें थोडें निडीक लागून अथवा तिडके वांचून रक्त सहित स्रवतें, विगुण वायू पासून उत्पन्न झालेल्या त्या व्याधीस मूत्रोत्संग, असें म्हणतात.

मूत्रक्षयलक्षण.

रूक्षस्य क्लांतदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ॥ मू
त्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥ ॥

अर्थ— रूक्ष झालेल्या व म्लान देह झालेल्या अशा पुरुषाच्या ब- स्तींतले पित्त आणि वायू मूत्राचा क्षय करितात; तेणेंकरून तिडिक व जळजळ होत्ये, त्याला मूत्रक्षय असें म्हणावें.

मूत्रग्रंथिलक्षण.

अंतर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोल्पः सहसा भवेत् ॥ अ
श्मरीतुल्यरुक् ग्रंथिर्मूत्रग्रंथिः स उच्यते ॥ १३ ॥

अर्थ— बस्तीच्या तोंडामध्यें वाटोळी, स्थीर, लहानशी गोळी अक- स्मात् होते, तिची पीडा मुतखड्या सारिखीच होते, त्या रोगाला मू- त्रग्रंथि असें म्हणतात.

मूत्रशुक्रलक्षण.

मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ॥
स्थानाच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥ १४
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ ॥

अर्थ—मुतायाला लागून स्त्रीसंग केला असतां वायू त्या शुक्रा ला उडवितो, तें स्थानापासून भ्रष्ट झालेलें शुक्र मुततानां पहि- ल्यानें किंवा मुतल्यानंतर प्रवृत्त होतें, तें पाण्यांत भस्म कालवल्या सारिखें दिसतें, त्याला मूत्रशुक्र असें म्हणतात.

उष्णवातलक्षण.

व्यायामाध्वातपैः पित्तं बस्तिं प्राप्यानिलावृतं ॥
१५ ॥ बस्तिं मेढ्रं गुदं चैव प्रदहेत्स्रावयेदधः ॥ मूत्रं
हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव च ॥ १६ ॥ कृच्छ्रात्
पुनः पुनर्जंतोरुष्णवातं वदंति तम् ॥ ॥

अर्थ— व्यायाम आणि अतिमार्गगमन आणि ऊन लागणें या कारणानीं

कुपित झालेलें पित्त बस्तींत जाऊन वायूच्या मिळून बस्ति, मेंढ्र, आणि गुद, ह्यांचा दाह करितें; आणि हळदीवत्, तांबूस, अथवा, लाल, अशा मूत्राचा स्राव वारंवार कष्टानें करितें ह्या रोगाला उष्णवात म्हणतात.

मूत्रसाद लक्षण.

पित्तंकफोवाद्वौवापिसंहन्येतेऽनिलेनचेत् ।।कृच्छ्रा
मूत्रंतदापीतंरक्तंश्वेतंघनंसृजेत् ।।सदाहंरोच-
नाशंखचूर्णवर्णंभवेत्तुतत् ।।१८।।शुष्कंसमस्तव
र्णंवामूत्रसादंवदंतितम् ।।

अर्थ— पित्त किंवा कफ अथवा दोन्ही वायूनें घट्ट केले तर पिंवळें, तांबडें, पांढरें, घट्ट असें मूत्र कष्टानें होतें, व मुतते वेळीं आग होते, तें जमिनीवर सुकलें म्हणजे गोरोचन, शंखाचें चूर्ण, ह्यांच्या रंगाचें अथवा सर्व रंगाचें होतें, ह्या रोगाला मूत्रसाद असें म्हणतात.

विड्विघात लक्षण.

रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावर्तंशकृद्यदा ।।१९।।मूत्र-
स्रोतोऽनुपद्येतविट्संसृष्टंतदानरः ।। विड्गंधंमूत्र
येत्कृच्छ्राद्विड्विघातंविनिर्दिशेत् ।।२०।। ।।

अर्थ— रूक्ष आणि दुर्बळ पुरुषाचें शकृत (मळ) जेव्हां वायु उर फाडून आणतो, तेव्हां तें मूत्र मार्गामध्यें येतें, त्या वेळेस मनुष्य मुतूं लागला म्हणजे कष्टानें मुततो, त्याच्या मूत्राला विष्ठेची घाण येते, त्याला विड्विघात असें म्हणावें.

बस्तिकुंडल लक्षण.

द्रुताध्वलंघनायासैरभिघातात्प्रपीडनात् ।।स्व
स्थानाद्बस्तिरुद्वृत्तःस्थूलस्तिष्ठतिगर्भवत् ।।२१।।
शूलस्पंदनदाहार्तोबिंदुबिंदुंस्रवत्यपि ।।पीडित
स्तुसृजेद्धारांसंरंभोद्वेष्टनार्तिमान् ।।२२।।बस्तिकुं

डुलसाहसंयोगैर्बस्तिरुत्तानविषोपमम् ॥ पवनप्रबलं प्रा-
योदुर्निवारमबुद्धिभिः ॥२३॥

अर्थ— जलदी वाट चालण्यानें, लंघनानें, आयास केल्यानें, दगड का-
ठी यांनीं, लागण्यानें, रगडण्यानें, बस्ति स्वस्थान सोडून वर गेला अस-
तां मोठा होऊन गर्भासारिखा कठीण राहातो, तेणें करून शूळ, कांपणें,
आणि दाह, हीं होतात, मुताचा एकेक बिंदु गळतो, जर बस्ति जोरानें
पिळला तर मोठी धार उडते, बस्ति फुगतो, व पेटक्याची पीडा होते,
त्या रोगाला बस्तिकुंडल असें म्हणतात, हा शस्त्र विषतुल्य भयंकर
आहे, त्यांत प्रायः वायु प्रबळ असतो, मंद बुद्धि वैद्यांस त्याचे निवा-
रण करणें कठीण पडतें.

त्यालाच अन्यदोषांचा संबंध-
झाल्यानें जें लक्षण होतें तें.

तास्मिन्पित्तान्विते दाहः शूलमूत्रविवर्णता ॥ श्लेष्म-
णा गौरवं शोथः स्निग्धंमूत्रंघनंसितम् ॥२४॥ श्ले-
ष्मरुद्धबिलोबस्तिः पित्तोदीर्णोनसिध्यति ॥ अवि-
भ्रांतबिलःसाध्योनचयःकुंडलीकृतः ॥ स्याद्बस्तौ
कुंडलीभूतेतृण्मोहश्वासएवच ॥२५॥ ॥छ॥

अर्थ— तो पित्त युक्त झाला असतां दाह आणि मुत्राचा बेरंग हो-
तो आणि कफ युक्त झाला असतां जडत्व, सूज, आणि मूत्र स्निग्ध-
घट्ट व पांढरें असें होतें.

साध्यासाध्य लक्षण. कफानें ज्याचें तोंड चोंदलें आहे, असा
व पित्तानें व्याप्त झालेला असा बस्ति साध्य होत नाहीं, ज्या बस्ति-
चें तोंड मोकळें आहे, व जो कुंडली कृत झालेला नाहीं, तो साध्य-
होतो, कुंडली भूताचें लक्षण, बस्ति कुंडली भूत झाला असतां,
तृषा, मोह, आणि श्वास, हे होतात. ॥ इति मूत्राघातनिदानम् ॥

अश्मरीनिदान.

वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजापरा ॥ प्रायः श्ले
ष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः ॥ १ ॥

अर्थ — वात, पित्त, कफ, यां पासून ३ चवथा शुक्रापासून अश्मरी रोग (मुतखडा) होतो, त्या अश्मरी बहुत करून कफाश्रित असतात, यमोपमा म्हणजे यांसारखी चिकित्सा न मिळाली तर त्या अवश्य प्राण घेतात.

संप्राप्ति.

विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं
वा ॥ यदा तदाश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव
रोचना गोः ॥ २ ॥

अर्थ — ज्या वेळेस वायू बस्तींतलें शुक्र कफ किंवा पित्त कफ मूत्र किंवा कफाला शुष्क करितो, तेव्हां अश्मरी (मुतखडा) होते, जसें गाईच्या पित्तामध्यें गोरोचन जमतें तसें बस्ती मध्यें शुक्रादिक शोषून खडा होतो.

पूर्वरूप.

नैकदोषाश्रयाः सर्वा अश्मर्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ब
स्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥ ३ ॥ मूत्रे
बस्तसगंधत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥

अर्थ — सर्व अश्मरी अनेक दोषाश्रित आहेत.

बस्ति फुगणें, बस्तीच्या आस पास अत्यंत पीडा होणें, मुताला बोकडाच्या मुताची घाण, मूत्रकृच्छ्र, ज्वर, आणि अरुचि, हें अश्मरीचें पूर्वरूप होय.

अश्मरीचें सामान्य लक्षण.

सामान्यलिंगं रुङ्नाभिसेवनीबस्तिमूर्धसु ॥ ४ ॥
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ तद्व्यपा

यात्सफरवंसेहेदच्चेगोमेदकोपमम् ॥५॥ नत्संक्षो-
भात्क्षतेसास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ॥५॥ ॥

अर्थ— नाभि शिवण, आणि बस्तीचें अग्र त्यांच्या ठिकाणीं शूळ, अश्मरीच्या योगानें मूत्राचा मार्ग कोंडला म्हणजे मुताची धार फाटते, अश्मरी मूत्र मार्गा पासून पली कडे गेली, म्हणजे मुतायाला इजा होत नाहीं, आणि मूत्र स्वच्छ गोमेद मण्या सारिखें होतें, अश्मरीच्या योगानें बस्ती मध्यें क्षत झालें असतां रक्त मिश्रित मूत्र होतें व मुततांना जोर केला तर फारक्लेश व पीडा होते, हें सामान्य लक्षण होय.

वाताश्मरीलक्षण.

तत्रावाताद्भृशार्त्तोनोदंतान्खादतिवेपते ॥ मृद्गा
तिमेहनंनाभिंपीडयत्यनिशंक्कणन् ॥६॥ सानिलं
मुंचतिशकृन्मुहुर्मेहतिबिंदुशः ॥ श्यावारूक्षाश्म
रीचास्यस्याच्चिताकंटकैरिव ॥७॥

अर्थ— वायूच्या अश्मरीनें रोगी अत्यंत पीडेनें व्याप्त होतो, दांत खातो, कांपतो, शिश्न कुसकरतो, बेंबी रगडतो, आणि रात्रं दिवस दुःखानें ओरडतो, आणि मूत्र होण्या साठीं कुंथूं लागला म्हणजे वायू सहित मूत रुढतो, वारंवार मुताचा थेंब थेंब गळतो, त्याची अश्मरी नीलवर्ण, रूक्ष असून तिच्यावर कांटे असतात.

पित्ताश्मरीलक्षण.

पित्तेनदह्यतेबस्तिःपच्यमानइवोष्मवान् ॥ भ-
ल्लातकास्थिसंस्थानारक्तापीतासिताश्मरी ॥८॥

अर्थ— पित्ताच्या अश्मरीनें बस्ती मध्यें आग होते, आणि क्षारानें जसा काय दाह होत आहे, अशी वेदना होते, बस्तीवर हात ठेवला तर कढत लागतो, आणि अश्मरी बिब्यांतील गोडंबी येवढी लाल, पिंवळी, किंवा काळी, असते.

कफजअश्मरीलक्षण.

बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ॥ अश्म
री महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाथवा सिता ॥ ९ ॥

अर्थ--कफाच्या अश्मरीनें बस्ति टोंचल्या सारिखा थंड वजड हो
तो, आणि अश्मरी मोठी, गुळगुळीत, आणि मधाच्या रंगाची म्हण
जे किंचित् पिंवळी पांढरी अशी असते.

अश्मरी बहुधा बाळकांस होतात म्हणून सांगतो.

एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ॥ आश्रयो
पचयाल्पत्वात् ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १० ॥

अर्थ--ह्या मागें सांगितलेल्या त्रिदोषज अश्मरी बहुत करून बा
ळांसच होतात, कारण त्यांचा आहार, गुरु, मधुर, शीत, स्निग्ध.-
असतो, आणि त्यांचा बस्ति लहान व पुष्टता नसते, म्हणून त्या का
ढून ओढून काढण्यास कठीण पडत नाहींत.

शुक्राश्मरीलक्षण.

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ॥ स्थाना
च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरंतरेऽनिलः ॥ ११ ॥ शोषयत्यु
पसंगृह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी ॥ बस्तिरुक्कृ
च्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी ॥ १२ ॥ तस्यामुत्पन्न
मात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥ पीडिते त्ववकाशे
ऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा ॥ १३ ॥

अर्थ--शुक्राश्मरी ही शुक्र धारणानें मोठ्यांसच होते. मैथुन का
ळीं स्थाना पासून सुटलेलें शुक्र पुरतें मैथुन न केल्या मुळें न सोडलें
तर वायु त्या शुक्राला शिश्नाच्या आणि वृषणाच्या मध्यें, आणून
शोषितो, त्या शुष्क झालेल्या शुक्राची अश्मरी बनते, तिच्या यो

णारें बस्ति मूत्र, अन्हाळया, आणि वृषणाला सूज येते, ती उत्पन्न हो-
तांक्षणींच शुक्र येतें; आणि तो अवकाश म्हणजे मेंढ्र, वृषण मध्य
दाबला, असतां ती पातळ होते.

अश्मरी हीच सिकता व शर्करा होते, असें मानावें, शर्करा आ
णि सिकता यांमध्यें लहान मोठ पणानें भेद आहे, मोठी होते ती श
र्करा, आणि बारीक रेत पडते ती सिकता.

अश्मरी शर्करा वाति
जपासून उपद्रव.

अणुशोवायुनाभिन्नासातस्मिन्ननुलोमगे ॥ नि
सैतिसहमूत्रेणप्रतिलोमेविबध्यते ॥ १४ ॥ मूत्रस्रो
तःप्रवृत्तासासक्ताकुर्यादुपद्रवान् ॥ दौर्बल्यंसदनं
कार्श्यंकुक्षिशूलमथारुचिम् ॥ १५ ॥ पांडुत्वमुष्ण
वातंचतृष्णांहृत्पीडनंवमिम् ॥

अर्थ — वायु बस्ती मध्यें अनुलोम असतां वायूनें ती थोडी थोडी फु
टली म्हणजे मूत्रा बरोबर बाहेर पडते, आणि वायु प्रतिलोम झाला
असतां बंद होते, ती मूत्र मार्गांत येऊन बसली म्हणजे दौर्बल्यादि
उपद्रव करिते, शेष सुगम.

असाध्य लक्षण.

प्रशूननाभिवृषणंबद्धमूत्रंरुजान्वितम् ॥ अश्म
रीक्षपयत्याशु शर्करासिकतान्विता ॥ १६ ॥ ॥

अश्मरी ज्याचे नाभि आणि वृषण सुजले आहेत, मूत्र गुंतलें
आहे, वेदना होत आहे, अशा पुरुषाला शर्करा, व सिकता युक्त
अश्मरी क्षपविते. ॥ इति अश्मरी निदान व्याख्या समाप्त ॥

मधुकोशस्फाभिमथ्यसारमाकृष्य वैमया ॥ व्याख्याकृ
तासहाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आस्यासुखंस्वप्नसुखंदधीनि ग्राम्योदकानूपरसाःपयांसि॥ नवान्नपानंगुडवैकृतंच प्रमेहहेतुःकफकृच्च सर्वम्॥१॥

अर्थ— बसण्यानें सुख, निद्रासुख, दही, गांवांतील आणि उदकांतील प्राण्यांचे मांस रस, दूध, नवान्न, आणि नवोदक, साखर, शर्करा, इत्यादि गुडविकार, अथवा गुळाचे पदार्थ, हे आणि जेवढे कफकर म्हणून पदार्थ आहेत, ते सर्व प्रमेह होण्यास कारण आहेत.

कफपित्तवातमेहांची अनुक्रमानें संप्राप्ति.

मेदश्च मांसंच शरीरजंच क्लेदः कफो बस्तिगतं प्रदूष्य॥ करोति मेहान्समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तंपरिदूष्यचापि॥ क्षीणेषुदोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान्कुरुतेनिलश्च॥ साध्याः कफोत्थादशपित्तजाः षट्याप्यान साध्याःपवनाच्चतुष्काः॥ समक्रियत्वा द्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्चयथाक्रमंते॥ ॥

अर्थ—बस्तिगत कफ हा मेद, मांस, आणि शरीरांतला क्लेद त्यांस दुष्ट करून मेह उत्पन्न करितो, तसेंच उष्ण पदार्थांनीं कोपलेलें पित्त त्या मेदादिकांसच दुष्ट करून मेह उत्पन्न करितें, आणि वायू हा आपल्या पेक्षां दोष क्षीण झाले असतां धातूस (म्हणजे वसा मज्जादिक) ओढून (बस्तीच्या तोंडाशी आणून) मेह उत्पन्न करितो; कफा पासून झालेले मेह, दाहा आहेत, ते साध्य होतात. कारण, कफदोष आणि मेदः प्रभृति दूष्यें यांवर कटु तिक्तादि क्रिया समान आहे, आणि येथें व्याधि महिमाही, असाच आहे कीं, प्रमेहा मध्यें तुल्य दूष्यतेला साध्यत्व सांगितलें आहे,— पित्तज मेह साहा ते विषम चिकित्से मुळें याप्य होतात, पित्त,

हरण करणारें जें बीज मधुरादि द्रव्य तें मेदादिकांचें वाढविणारें, आ
णि मेद हरणारें, कृश, कटुकादि तें पित्तकर होतें; असें क्रिया वैषम्य
आहे, वायू पासून चार मेह होतात, ते मज्जादि गंभीर धातूंचें आक
र्षण होऊन फार पीडा होते, आणि विषम क्रियत्व ही येथें आहे
म्हणून ते असाध्य होतात.

प्रमेहाचा दोष दूष्यसंग्रह.

कफःसपित्तं पवनश्च दोषा मेदोस्रशुक्रांबुवसाल
सीकाः ॥ मज्जारसौजः पिशितं च दूष्याः प्रमेहिणां
विंशतिरेव मेहाः ॥

अर्थ — कफ, पित्त, आणि वायू, हे दोष, आणि, मेद, रक्त, शुक्र, उदक,
मांस स्नेह १ चर्बी, २ लस, मज्जा, रस, ओज आणि मांस, हीं दूष्ये
जाणावीं, आणि त्या पासून रोग्यास वीस मेह होतात.

पूर्वरूप.

दंतादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः ॥ दाहश्चि
क्कणता देहे तृट् श्वासश्चोपजायते ॥

अर्थ — दंत १ आदि शब्दानें जिव्हा तालू हीं घ्यावीं, २ यां वर पुष्कळ
मळ जमतो, हातां पायांचा दाह, अंगाला चिकणपणा, तृषा, श्वास,
लकारें करून केश जटिलसे भाव आणि नखाभिवृद्धी; जाणाव्या,
हें पूर्व रूप होय.

सामान्यलक्षण.

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ॥

अर्थ — पुष्कळ आणि गढूळ मूत्र होणें हे मेहाचें सामान्य ल० होय.

प्रमेहाचें कारण.

दोषदूष्याविशेषेपि तत्संयोगविशेषतः ॥ मूत्रवर्णा
दिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥

अर्थ—दोष आणि दूष्यें यांचा भेद नसतां त्यांच्या संयोगभेदें करून मूत्र वर्णादि भेदानें मेहामध्यें भेद कल्पावा, जसे—पांढरा, काळा, पिंवळा, तांबडा, आणि श्याम, ह्या रंगांचा संयोग केल्यानें पिंगल पाटलादि अनेक वर्ण भेद होतात या प्रमाणें दोषादि संयोगानें नाना प्रकारचे मेह होतात, संयोग भेदाची प्रतीति कोठून करावी, असें म्हटलें तर सांगतो,—मूत्राचा वर्णादि भेद पाहून समान कारणांचा भेद कल्पावा, जसे घट करिते वेळीं मृत्तिकादि कारण सामग्रींत भेद नसला तरी कुंभकारादि संयोग भेदानें घट शरावादिक अनेक जाती होतात.

कफज मेह १० त्यांचीं लक्षणें.

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गंधमुदकोपमम्॥ मेहत्युदकमेहेन किंचिदाविलपिच्छिलम्॥ इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः॥ सांद्री भवेत्पर्युषितं सांद्रमेहेन मेहति॥ सुरामेही सुरातुल्यं उपर्यच्छमधो घनम्॥ संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितं॥ शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति॥ मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान्॥ शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम्॥ शनैः शनैः शनैर्मेही मंदं मंदं प्रमेहति॥ लालातंतुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम्॥ ॥

अर्थ—उदकमेहानें,—स्वच्छ, पुष्कळ, शुभ्र, थंड, गंधरहित, पाण्यासारिखें, किंचित् गढूळ, आणि बुळबुळित असें मूत्र होतें.

इक्षुमेहानें,—उंसाच्या रसाप्रमाणें अत्यंत मधुर असें मूत होतें.

सांद्रमेहानें,—शिळें आलेलें मूत थिजतें.

सुरामेहानें,—सुरे सारिखें वरती निवळ आणि खालीं दाट असें मूत होतें.

पिष्टमेहानें,—कालवलेल्या पिठासारिखें दाट आणि पांढरें

मूत होतें, आणि मुततने वेळीं शाहारे येतात.

शुक्रमेहानें;— शुक्रा सारिखें किंवा शुक्रमिश्र मूत्र होतें.

सिकतामेहानें;— मुताचे कण आणि वाळवे सारिखे मळाचे खडे पडतात.

शीतमेहानें;— मधूर, व अत्यंत गार असें वारंवार मुतायाला होतें.

शनैर्मेहानें;— हळू हळू आणि मंद मंद मुतायाला होतें.

लालामेहानें;— लाले प्रमाणें तंतुयुक्त आणि बुळबुळीत मूत्र होतें.

पित्तज मेह ६ त्यांचीं लक्षणें.

गंधवर्णरसैः स्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥ नीलमेहे न नीलाभं कालमेही मषीनिभं ॥ हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥ विस्रं मांजिष्ठमेहेन मंजिष्ठासलिलोपमम् ॥ विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥

अर्थ;— क्षार मेहानें क्षारोदका प्रमाणें गंध, वर्ण, रुचि, आणि स्पर्श हीं मूत्राला असतात.

नीलमेहानें;— निळ्या रंगाचें म्हणजे चाष पक्ष्या सारिखें मूत होतें.

कालमेहानें;— शाई सारिखें काळें मूत होतें.

हारिद्रमेहानें;— तिखट, हळदी सारिखें आणि जळजळीत मूत्र होतें.

मांजिष्ठमेहानें;— आम, गंधि, आणि मंजिष्ठेच्या काढ्या सारिखें मूत होतें.

रक्तमेहानें;— दुर्गंध युक्त, कढत, खारट, आणि रक्ता प्रमाणें लाल मुतायाला होतें.

वातमेह ४ त्यांचीं लक्षणें.

वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ॥ मज्जा

र्भं मज्जामिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ॥ कषायमधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥ हस्तीमत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ॥

अर्थ—वसामेही.—वसा (चर्बी) फार किंवा वसेसारिखें वारंवार मुततो.

मज्जमेही,—मज्जसारिखें किंवा मज्जेनें मिश्र आणि वारंवार मुततो.

क्षौद्रमेही,—तुरट, मधुर, आणि स्निग्ध, असें मुततो.

हस्तिमेही,—माजलेल्या हत्ती प्रमाणें निरंतर वेगरहित लसेनें मिश्रित, आणि अडकत अडकत असें मुततो.

कफजमेहोपद्रव.

अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्ज्वरः कासः सपीनसः ॥ उपद्रवाः प्रजायंते मेहानां कफजन्मनाम् ॥

अर्थ—अन्नाचा पाक न होणें, अरुचि, ओकारी, ज्वर, ओला खोकला, व पडसें हे कफ मेहाचे उपद्रव जाणावे.

पित्तमेहोपद्रव.

बस्तिमेहनयोः शूलं मुष्कावदरणं ज्वरः ॥ दाहस्तृष्णाम्लिका मूर्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ ॥

अर्थ—बस्ति आणि लिंग यांचे ठाई टोचल्या सारिखी पीडा, वअंडाबरची त्वचा पिकून फाटल्ये, ज्वर, तृषा, आंबट ढेंकर, मूर्छा, आणि मळ पातळ होणें, हे पित्त मेहाचे उपद्रव जाणावे.

वातमेहोपद्रव.

वातजानामुदावर्तः कंठहृद्ग्रहलोलता ; ॥ शूलमुन्निद्रताशोषः कासश्वासश्च जायते ॥

अर्थ—उदावर्त, गळा, हृदय, यांचा निरोध, लोलता, (सर्वरस भक्षणेच्छा,) शूल, निद्रानाश, शोष, रूक्षखोकला, श्वास, हे उ

न मेहाचे उपद्रव जाणावे.

मेहाचें असाध्यलक्षण.

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेवच ॥ पिडि-
काभीडितं गाढंप्रमेहोहंतिमानवम् ॥

अर्थ— वर सांगितलेल्या अविपाकादिउपद्रवानीं युक्त, ज्याचें मूत्र फार जहाल्ला आहे, शराविकादि पिडिकानीं युक्त, रोगाअंगांत मुरलेला. अशीं लक्षणें झालीं असतांनो मेह मनुष्याला मारितो.

दुसरें असाध्यलक्षण.

जातःप्रमेही मधुमेहिनोयोनसाध्यरोगः सहिबीज
दोषात् ॥

अर्थ— मधु मेही पुरुषा पासून उत्पन्न झालेल्या प्रमेही पुरुषाचा रोग बीज दोषा मुळें साध्य होत नाहीं, एथें मधु मेह शब्दानें सामान्य मेह जाणावा.

कुलपरंपरागतअन्यविका
रांस असाध्यत्व सांगतात.

येचापिकेचित्कुलजाविकाराभवंतितांश्चप्रवदं
त्यसाध्यान् ॥

अर्थ— जें कांहीं कुष्ठादिक कुल परंपरागत विकार आहेत, तेही असाध्य आहेत, असें जाणावें.

सर्वप्रमेहउपेक्षेनें मधुमेह-
त्व पावतात म्हणून सांगतात.

सर्वएवप्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ॥ मधुमे
हत्वमायांति तदासाध्याभवंतिहि ॥

अर्थ— सर्व प्रमेह औषध पोंचलें नसतां काळें करून मधुमेहत्व पावतात, तेव्हां ते असाध्य होतात.

धातुक्षय आणि आवरण यांपासू
न कुपित झालेल्या वायूनें मधु
मेहाचा संभव होतो.

मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ॥ क्रुद्धे धा-
तुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥

अर्थ-मधुमेहा मध्यें मूत्र मधा सारिखें होतें, तो दोन प्रकारचा, तो असा,—धातुक्षयानें वायू कुपित होऊन होतो, तो एक, आणि दोषानीं वायूचा मार्ग आवृत केल्या मुळें होतो, तो दुसरा.

आवरण लक्षण.

आवृतो दोषलिंगानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ॥ क्षी
णः क्षणात्क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥

अर्थ—आवृत वायूनें केलेला मधुमेह ज्या पित्तादि दोषानें आवृत झालेला असेल त्याचीं लक्षणें अकस्मात् दाखवितो, क्षणांत क्षीण होतो, क्षणांत पूर्ण होतो, तो कष्टसाध्य जाणावा.

मधुमेह शब्दाच्या प्रवृत्ती
विषयीं निमित्त.

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ॥ सर्वेपि
मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥

अर्थ—प्रमेहा मध्यें रोगी प्रायशः मधा सारिखें मधुर मुततो, आणि सर्व शरीराला मधुरत्व येतें, म्हणून सर्व प्रमेहाला मधुमेह संज्ञा दिली आहे.

॥ इति प्रमेह निदानम् ॥

॥ मधुकोशंकृत निर्मथ्य सारमाकृष्य वै मया ॥

॥ व्याख्या कृता महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका ॥

शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ॥ मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ॥ संधिमर्मसु जायंते मांसलेषु च धामसु ॥ २ ॥

अर्थ—प्रमेहाची उपेक्षा केल्यानें शराविकादि दहा पिटिका संधि, मर्म, आणि मांसल ठिकाणीं होतात.

सर्वांचीं लक्षणें.

अंतोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ॥ सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ अवगाढरुजोत्क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा ॥ महती पिटिका नीला साबुधैर्विनता स्मृता ॥ रक्ता सिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् ॥ मसूरदलसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥ गौरसर्षप संस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥ महत्यल्पचिता ज्ञेया पिटिका चापि पुत्रिणी ॥ विदारीकंदवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥ विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ॥ ७ ॥

अर्थ—शराविका,— ही पिटिका कडेला उंच आणि मध्यें खोलगट, परळा, सारिखी असते.

कच्छपिका,— हीं कांसवाच्या पाठी सारिखी यत् किंचित् दाह युक्त अशी असते.

जालिनी,— ही तीव्र दाहानें युक्त व मांसाच्या जाळ्यानें व्याप्त असते.

विनता,— ही पुढें पाठीवर किंवा पोटावर होते हीचीं पीडा खोल होते व ही ओलसर होते, ही मोठी व निळ्या रंगाची असते.

अलजी,— ही तांबडी, काळी, बारीक फोडांनीं व्याप्त व भयंकर असते.

मसूरिका,— मसूरेच्या डाळिंची सारिखी व तेवढीच असते, ही.

सर्षपिका,- ही मोहर्‍याच्या मोहोर्‍या सारिखी बनलेली असते.

पुत्रिणी,- ही मध्यें एक मोठी पुळी असून तिच्या सभोंवतील हान लहान फोड असतात.

विदारिका,- ही विदारीच्याकांधाप्रमाणेंवाटोळी असून कठीण असते.

विद्रधिका,- ही विद्रधीच्या लक्षणांनीं फक्त असी असते.

त्या पिटिका कशानें उत्पन्न होतात तें.

येयन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तन्मयाः ॥ विनाप्र मेहमप्येता जायंते दुष्टमेदसः ॥ तावच्चैता न लक्ष्यंते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥

अर्थ—जे मेह ज्यादोषानें उत्पन्न असतील त्यांना त्याच दोषांना उल्बणानें पिटिका होतील, त्या पिटिका प्रमेहा वांचून ही मेद दुष्ट झाले पुरुषास होतात, जों पर्यंत त्यांची गांठ बांधलेली नसते तों पर्यंत त्या लक्षांत येत नाहींत.

असाध्य पिटिका लक्षण.

गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः ॥ सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिटिकाः परिवर्जयेत् ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

अर्थ—गुदावर, हृदयावर, डोक्यावर, खांद्यावर, पाठीवर, आणि मर्मावर, उठलेल्या पिटिका, व उपद्रव युक्त, आणि दुर्बलाग्नी पुरुषाच्या पिटिका वर्ज्य व्या, पिटिकांचे उपद्रव चरकानें सांगितले आहेत ते असे- "तृट्कासमांससंकोचमोहहिक्कामदज्वराः ॥ विसर्पमर्मसंरोधाः पिटिकानामुपद्रवाः ॥" अर्थ,—सुगम आहे म्हणून लिहीत नाहीं.

कोणी असें म्हणतात कीं स्त्रियांनां प्रमेह होत नाहीं, आणि त्या विषयीं त्यांचें वाक्य आहे तें असें- "रजः प्रसेकान्नारीणां मासिमासि विशुध्यति ॥ कृत्स्नं शरीरं दोषाश्च न प्रमेहंत्यतः स्त्रियः ॥" अर्थ,- स्त्रियांना महिन्याचे महिन्यास विटाळ वाहातो. त्यामुळें सर्व शरीर

आणि दोष हे रूक्ष होतात, म्हणून त्यास प्रमेह होत नाहीं. आणि त्या ना मेह झालेल्या कोठें पाहाण्यांत येत नाहीं, हें सबळ कारण आहे, आणि अन्य रोग होण्याचा असंभव आहे, ही गोष्ट वादास्पद आहे. हि चा कोणीचांगला निर्णय केला नाहीं, प्रमेह निवृत्तीचें लक्षण म. श्रुतानें,— सांगितलें तें असें, "॥ प्रमेहिणो यदा मूत्र मना विलम-पिच्छिलम् ॥ विशदं कटु तिक्तं च तदारोग्यं प्रचक्षते. "॥

इति प्रमेह मधुमेह पिटिका निदानम्.

मेदोनिदान.

कारण व संप्राप्ति.

अव्यायाम दिवास्वप्न श्लेष्मलाहार सेविनः ॥ मधुरो न्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्धते ॥ मेदसावृत मार्गत्वा त्पुष्यंत्यन्ये न धातवः ॥ मेदस्तु चीयते यस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥

अर्थ— व्यायाम न करणें, दिवसास निजणें आणि कफकर पदार्थ सेवनें अशा रीतीनें वागणाऱ्या मनुष्याचा अन्नरस केवळ मधुर म्ह णजे आमरूप होऊन स्नेहानें मेद वाढतो, मेदानें मार्ग बंद झाला-म्हणजे अन्य धातु पुष्ट होत नाहींत; आणि मेद सांचत जातो म्हणू न मेदस्वी पुरुष सर्व कर्मा विषयीं अशक्त होतो.

मेदस्वी पुरुषाचें लक्षण.

क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः ॥ युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गंध्यैरल्पप्राणोल्पमैथुनः ॥ मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ॥ अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥

अर्थ— क्षुद्रश्वास (क्षुद्रश्वासो रूक्ष इत्यादिना मागें सांगितला तो,)

तृषा, मोह, निद्रा, अकस्मात् श्वास कोंडणें, अंगग्लानि, क्षुधा, घर्म, आणि दुर्गंधि ह्या लक्षणानीं तो पुरुष युक्त असतो, त्याला शक्ति कमी असते, व मैथुना विषयीं उत्साह नसतो, मेद हा सर्व प्राण्यांच्या उदरांत आणि अस्थी मध्यें असतो, म्हणून मेदस्वी पुरुषाच्या पोटांत मेद वाढतो.

मेदस्वीच्या अवस्था विशेष.

मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः॥ चरन्संधु
क्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि॥ तस्मात्स शीघ्रं जर
यत्याहारञ्चापि कांक्षति॥ विकारांश्चाश्नुते घोरान्कां
श्चित्कालव्यतिक्रमात्॥ एतावुपद्रवकरौ विशेषाद
ग्निमारुतौ॥ एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावानलो यथा॥

अर्थ—मेदानें मार्ग बंद झाल्या मुळें कोष्ठामध्यें वायूचा संचार विशेष होऊन तो अग्निला पेटवितो, आणि खाल्लेला आहार शोषून टाकितो, त्या मुळें तो आहार लवकरच पचून पुन्हः जेवणाची वांछा होते; आणि जेवणाला कांहीं उशीर लागला म्हणजे भयंकर विकार (वातविकारांपैकीं) होतात, हे अग्नि आणि वायू फारच उपद्रव करितात, जसा वणवा वन जाळून टाकतो त्या प्रमाणें हे त्या स्थूळ पुरुषाला जाळतात.

अत्यंत मेद वाढल्याचे परिणाम.

मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः॥ विकारान्
दारुणान्कृत्वा नाशयंत्याशु जीवितम्॥

अर्थ— मेद अत्यंत वाढला असतां वाय्वादिक हे अकस्मात् भयंकर विकार (प्रमेहपीटिका, ज्वर, भगंदर, विद्रधि, वातरोग, ह्यां पैकीं एखादे) उत्पन्न करून त्वरित जीविताचा नाश करितात.

स्थूललक्षण.

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः॥ अयथो

पचयोत्साहीनरोतिस्थूल उच्यते ॥ इतिमेदोनिदानम् ॥

अर्थ—मेद आणि मांस हीं अत्यंत वाढल्या मुळें ज्या पुरुषाचे कुल्ले, पोट, आणि स्तन हे लटलट हालतात. आणि त्याच्या शरीराची स्थूलता असावी तशी नसते, म्हणजे पातळच अवयव लहु झाल्या मुळें बेढब दिसतो. व उत्साह (हुशारी) नसतो, अशा मनुष्याला स्थूल म्हणतात. इति मेदो निदानम्.

उदरनिदान.

अग्नीची दुष्टी ही उदराला विशेषें करून कारण आहे.

रोगाःसर्वेपिमंदेग्नौसुतरामुदराणिच ॥ अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायंतेमलसंचयात् ॥ १ ॥

अर्थ—अग्नि मंद झाला असतां सर्वच रोग होतात, आणि उदरें तर विशेषें करून होतात, कारण, अग्नि मांद्य हें त्रिदोष जनक आहे, आणि अजीर्णानें, मलिन अन्नानीं, (विरुध्याध्यशनादिक) आणि मल (दोष व पुरीषादिक) संचयानें उदर रोग होतात.

उदरांची संप्राप्ति.

रुध्वास्वेदांबुवाहीनिदोषाःस्त्रोतांसिसंचिताः ॥ प्राणाग्न्यपानान्संदूष्यजनयंत्युदरंनृणाम् ॥ २ ॥

अर्थ—वातादि दोष स्वेद वाहणारीं आणि उदक वाहणारीं स्त्रोतसें रुध्द करून आणि वाढून प्राणवायु, अग्नि, आणि अपान वायू त्यांना अत्यंत दुष्ट करून मनुष्यांस उदर उत्पन्न करितात.

उदराचें सामान्य रूप.

आध्मानंगमनेशक्तिर्दौर्बल्यंदुर्बलाग्निता ॥ शोथः सदनमंगानांसंगोवातपुरीषयोः ॥ दाहस्तंद्राचस-

जठरेषु भवंति हि॥

अर्थ—आध्मान, चालण्याचें सामर्थ्य नसणें, दुर्बलता, अग्निमांद्य, सूज, अंगग्लानी, वायूचा व मळाचा अवष्टंभ, दाह, तंद्रा, हीं लक्षणें सर्व उदरामध्यें होतात.

उदरांचीं संख्या.

पृथक्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः॥ संभवं-
त्युदराण्यष्टौ तेषां लिंगं पृथक् शृणु॥

अर्थ—पृथक् दोषें करून ३ म्ह॰ वात, पित्त, कफ, ३ सन्निपातानें सान्निपातोदर १ प्लीहोदर, १ बद्धोदर, १ क्षतोदर, १ आणि जलोदर, १ मिळून ८ प्रकारचीं उदरें होतात. त्यांचें लक्षण वेगळें वेगळें सांगतों तें ऐका.

वातोदरलक्षण.

तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिषु॥ कु-
क्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक्पर्वभेदनम्॥ शुष्ककासो-
ऽंगमर्दोऽधोगुरुतामलसंग्रहः॥ श्यावारुणत्वगादित्व
मकस्माद्वृद्धिह्रासवत्॥ सतोदभेदमुदरं तनुकृष्ण
शिराततम्॥ आध्मानदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति
च॥ वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः॥

अर्थ—वातोदरामध्यें, हात, पाय, नाभि, आणि कुशी त्यांच्या ठिकाणीं सूज, सांधे फुटणें, कोरडा खोकला, आंग मोडून येणें, कंबरे पासून खालीं जड वाटणें, मळ सांचणें, त्वचा नख नेत्रादिक काळीं तांबडीं होणें, पोट अकस्मात् (निमित्तावांचून) मोठें व्हावें, लहान व्हावें, पोटावर चहूंकडे बारीक काळ्या शिरा उमटतात, पोटावर टिचकुली मारिली असतां फुगलेल्या पखाली सारिखा शब्द होतो, त्या उदरांत वायू चहूंकडे फिरून शूळ करितो व गुरगुरतो.

पित्तोदरलक्षण.

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट्कटुकास्यता ॥ भ्रमो-
तिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ पीतताम्रशि-
रानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ॥ धूमायते मृदुस्पर्शं क्षि-
प्रपाकं प्रदूयते ॥

अर्थ—पित्तोदरामध्यें, ज्वर, मूर्च्छा, दाह, तृषा, तोंडाला कडूपणा, भ्रम, अतिसार, त्वगादिक (नख नेत्रें) यांस पिवळटी, पोट हिरवें, पिव-ळ्या तांबड्या शिरांनीं व्याप्त, घामानें ओलसर, कढत असून जळज-ळीत होतें, आंतून धूर निघाल्या सारिखें वाटतें, हाताला मऊ लाग-तें, लवकर पाक होतो, म्हणजे जळोदरत्वा प्रत पावतें, आणि त्या-ला फार व्यथा होते.

कफोदरलक्षण.

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापः श्वयथुगौरवम् ॥ निद्रो-
त्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ उदरं
स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ॥ चिराभि-
वृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥

अर्थ—कफोदरामध्यें हातापायांचे ढपळे पडतात, स्पर्श कळत नाहीं, सूज येते, अंग जड होतें, झोप येते, वांति होईल शी वाटते, अरुचि होते, श्वास लागतो, खोकला येतो, त्वगादिक पांढरीं होतात, पोट निश्चळ गुळगुळीत पांढऱ्या रेषांनीं व्याप्त, व मोठें होतें, त्याची वृद्धि चिरकालानें होते, व कठीण व गार लागतें, जड व स्थिर असतें.

सन्निपातोदरलक्षण.

स्त्रियोन्नपानं नखरोममूत्रविडार्तवैर्युक्तमसाधु-
वृत्ताः ॥ यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसे-
वनाद्वा ॥ तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं
जठरं त्रिलिङ्गम् ॥ तच्छीतवाते भृशदुर्दिने वा विशेषतः

कुप्यति दूष्यते च ।। सचातुरो मूर्छति हि प्रसक्तं पांडुः
कृशः शुष्यति सेवयात्र ।। दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव -

अर्थ—दुष्ट नारीच्या स्त्रिया ज्या पुरुषास नखें, केश, मूत्र, विष्ठा आणि विटाळ, हीं कालवून अन्नपान देतात, अथवा ज्यास शत्रु विषप्रयोग करितात, त्यास किंवा दुष्टांबु (ज्यांत सविष प्राणि, गवत, पानें कुजलेलीं आहेत असें उदक,) आणि दूषी विष, (मंदविष) ह्यांचें सेवन झालें असतां त्या योगानें रक्त आणि वातादि दोष संचरून कुपित होऊन अत्यंत भयंकर त्रिदोषात्मक उदर उत्पन्न करितात. तें शीत काळीं, किंवा गार वारा सुटतो, त्या वेळीं अथवा ज्या दिवशीं पाऊस पडत असेल त्या दिवशीं विशेषें करून कोप पावतें, आणि जळतें, "कारण त्याच वेळेस दूषी विषाचा कोप होत असतो." तो रोगी निरंतर विष योगानें, मूर्च्छा पावतो, पांडुरवर्ण व कृश होतो, आणि आयास केल्यानें शोष लागतो, त्याला[1] दूष्योदर असें म्हटलें आहे.

प्लीहोदर लक्षण.

प्लीहोदरं कीर्तयतो निबोध ।। विदाह्यभिष्यंदिरत
स्य जंतोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ।। प्लीहाभिवृद्धिं
कुरुतः प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदंति ।। तद्वामपा-
र्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोत्र ।। मंद
ज्वराग्निः कफपित्तलिंगैरुपद्रुतः क्षीणबलोतिपांडुः ।।

अर्थ—प्लीहोदराचें लक्षण सांगतो तें जाणावें;—विदाहि, (वंशकरीरादि) म्हणजे दाह करणारीं आणि अभिष्यंदि (दध्यादि) म्हणजे स्रोतः स्रावक अशीं अन्नें निरंतर सेवन करणाऱ्या पुरुषाचें

---

१ रक्तादिक दुष्ट करून जें होतें तें दूष्योदर अथवा परस्पर दूषण करितात ते दोष तेच दूष्य त्यांनीं केलेलें जें उदर तेंच दूष्योदर असें जाणावें.

अत्यंत दुष्ट झालेलें रक्त आणि कफ वाढून प्लीहा (कवळ) ची वृ द्धी करितात. त्या उदराला प्लीहोत्थ उदर (पाणथरी) म्हणतात, हें डावेकडे वाढत असतें. त्या अवस्थे मध्यें रोगी फारच गळून जातो, अंगांत बारीक ज्वर असतो, अग्नि मंद असतो, आणि कफ पि त्तोदर लक्षणें त्यांत असतात, वक्र शीघ्र होऊन पोटराकटफदीलहो.

यकृद्दाल्युदर लक्षण.

सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव

अर्थ—उजव्या बाजूला जें यकृत् म्हणजे काळीज असतें तें दुष्ट म्हणजे रोग युक्त झालें असतां प्लीहोदरा सारिखेंच उदर होतें, त्याला यकृद्दाल्युदर म्हणतात. दोषानीं यकृताचा भेद होतो. म्हणू न तें यकृद्दालि उदर होय.

त्यांत दोषाचा संबंध.

उदावर्तरुजानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः ॥ गौरवारु-
चिकाठिण्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥

अर्थ—उदावर्त, शूळ, आनाह, त्यानीं, वायू, मोह, तृषा, ज्वर, त्या नीं, पित्त, आणि जडत्व, अरुचि, कठीणपणा, त्यानीं कफ असा क्रमानें दोष संबंध जाणावा.

बद्धगुदोदर लक्षण.

यस्यांत्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं
यथावत् ॥ संचीयते तस्य मलः सदोषः शनैः शनैः
संकरवच्च नाड्याम् ॥ निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं नि
रेति कृच्छ्रादति चाल्पमल्पम् ॥ हृन्नाभिमध्ये परि
वृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥

अर्थ—ज्या पुरुषाचें आंतडें उपलेपि म्हणजे बुळबुळीत, अन्ना (शाकादिक) नीं अथवा बारीक बारीक खड्यानीं दाटलें जातें, त्या

गुदाच्या दोषकफ मळ हळू हळू आंतड्यांच्या नळीमध्यें जसा केरसुणीनें झाडलेला केर कोपऱ्यांत सांचतो तसा सांचतो, त्याच्या गुदामध्यें तो मळ गुंततो, तो मोठ्या कष्टानें म्हणजे कुंथल्यानें वगैरे थोड थोडा बाहेर येतो, तें उदर हृदय आणि नाभि यांच्या मध्यें मोठें होतें, त्याच्या त्या उदराला बद्धगुदोदर असें म्हणतात, गुदाच्या वरती आंतडें बांधल्या सारिखें होतें म्हणून बद्धगुद होय असें चरकानें सांगितलें आहे.

छिद्रोदर लक्षण.

शल्यं तथान्नोपहितं यदन्त्रं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा
वा ॥ तस्मात्स्रुतोंत्रात्सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै
गुदतस्तु भूयः ॥ नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तु-
द्यते दाल्यति चातिमात्रम् ॥ एतत्परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं

अर्थ — कंटकादि शल्य अन्नांत मिसळून पोटांत गेलें म्हणजे पक्वाशयापासून विलोम (वांकडें तिकडें) गेलें असतां आंतड्याला भोंक पडतें, तें सरळ गेलें तर भोंक पडत नाहीं, अथवा जांभई अत्यशन केल्यानें आंतडें फाटतें, त्या आंतड्या पासून गळलेला पाण्यासारखा स्राव पुनः गुदावाटे पाझरतो, पोट बेंबीच्या वरती मोठें होतें, टोंचल्या सारिखें व भेद वसीडेनें अत्यंत व्यथित होतें, त्याला परिस्रावि उदर असें म्हटलें आहे.

जलोदराचें उत्पत्तिसहित लक्षण.

दकोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ यः स्नेहपीतो प्यनुवासि
तो वा वांतो विरिक्तो प्यथवा निरूढः ॥ पिबेज्जलं शी-
तलमाशु तस्य स्रोतांसि दूष्यंति हि तद्वहानि ॥ स्नेहोप
लिप्तेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ॥ स्निग्धं म-
हत्तत्परिवृत्तनाभि समुन्नतं पूर्णमिवांबुना च ॥ यथादृ

निःस्रुत्यान्तिकंपनेवशाद्वायनेचापिदकोदरंनृणां ॥

अर्थ—आतां जलोदर कसें होतें, तें सांगतों. ऐक, स्नेहपान केलेला, अथवा अनुवासन बस्ति घेतलेला, वमन घेतलेला, किंवा रेचक घेतलेला, अथवा निरूह बस्ति घेतलेला, असा पुरुष थंड पाणी पीईल तर त्याचीं तीं उदक वाहणारीं स्रोतसें, तत्काळ दुष्ट होतील, तीं उदक वह स्रोतसें स्नेहानें उपलिप्त झालीं असतां पहिल्या प्रमाणें म्हणजे अन्नरसउपस्नेह न्यायानें म्हणजे पाझरून बाहेर येऊन उदर उत्पन्न करितो, जलोदर होतें, तें वरून गुळगुळीत दिसतें, मोठें होतें, बेंबीजवळ फार उंच होतें, चहूंकडे तिडका लागतात, पाण्यानें पोट अगदीं भरल्या सारिखें होतें, जशी पाण्यानें भरलेली पखाल डुचमळतें, हालतें, डबक डबक वाजतें, तसें पोट होतें, त्यास जलोदर असें म्हणतात.

साध्यासाध्य विचार.

जन्मनैवोदरंसर्वंप्रायः कृच्छ्रतमं विदुः ॥ बलिन-
स्तदजातांबु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥

अर्थ—सर्व प्रकारचें उदर जन्मतः प्रायः अत्यंत कष्ट साध्य म्हणून बोलतात, बलवान् पुरुषाला नवीन झालेलें, आंत पाणी झालें नसलें तर मोठ्या प्रयत्नानें साध्य होतें, पाणी न झालेल्या उदराचें लक्षण चरकांत सांगितलें आहे तें असें, "अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् ॥ सदागुडगुडायंतंशिराजालगवाक्षितं ॥ नाभिंवि ष्टभ्यपायोतु वेगंकृत्वाप्रणश्यति ॥ हृद्वंक्षणकटीनाभिगुदं प्रत्येकशूलिनः ॥ कर्कशंसृजतोवातंनातिमंदेचपावके ॥ लोलस्याविरसेचास्ये मूत्रेल्पेसंहतेविधि ॥ अजातोदकमित्येतैर्लक्षविज्ञायलक्षणैः ॥ इति" जातोदक लक्षण ही चरकांतच सांगितलें आहे, तें असें, "कुक्षी ची अत्यंत वृद्धि, शिरा अंतर्धान पावणें, आणि पोटाचा भरल्या

परसाली प्रमाणें क्षोभ आणि स्पर्श होतो, इत्यादि."

पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा॥ प्रायोभवत्य भावाय छिद्रांत्रं चोदरं नृणाम्॥

अर्थ— बद्धगुदोदर पंधरा दिवसांपुढें असाध्य होतें, तसें सर्व प्रकारचें उदर पाणी झालें म्हणजे नाश कारक होतें, आणि छिद्रांत्रोदर- हें प्रायः नाशक होतें; कदाचित् शल्य किंवा शस्त्रचिकित्सा. पाहिजे तशी झाली तर उदक झालेलें छिद्रांत्र किंवा बद्धगुद साध्य होतें, हें प्रायः पद्यानें सुचविलें.

असाध्यलक्षण.

शूनाक्षं कुटिलोपस्थं उपक्लिन्नतनुत्वचम्॥ बल- शोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत्॥

अर्थ— एथें सांगितल्यापैकीं ज्याच्या डोळ्यांला सपद्री आली- असेल, शिश्न वांकडें झालें असेल, पोटाची त्वचा क्लेदयुक्त व पातळ झाली असेल, बळ, रक्त, मांस, आणि अग्नि, हे ज्याचे क्षीण झाले- असतील त्याला सोडावें.

दुसरें असाध्य लक्षण.

पार्श्वभंगान्नविद्वेषशोथातीसार पीडितम्॥ विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत्॥ इति उदरनिदानं॥

अर्थ— बरगड्या कुदणें, अन्नद्वेष, शोथ, अतिसार, ह्यांनी पिडलेला आणि रेच दिला असतां ज्याचें पोट पुनः भरतें, अशा उदरी रोग्याला वैद्यानें सोडावें. ॥ इति उदर निदानम्.॥ ॥ छ॥

शोथनिदान.

संप्राप्ति.

रक्तपित्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान्बहिःशिराः॥ नीता

रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ॥१॥ सो
त्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ॥१॥ ॥

अर्थ— दुष्ट झालेला वायु, स्वकारणांनीं दुष्ट झालेल्या रक्तपित्त कफांस बाह्य शिरांत नेऊन त्यांणीं कोंडला जातो, मग त्याची गति बंद झाली म्हणजे तो त्वचा आणि मांस यांच्या आश्रयानें सूज उत्पन्न करितो; ती सूज उंचट आणि कठीण असते; हिला रक्तसहीन त्रिदोषांचा संबंध असतो, म्हणून सन्निपातात्मक असें म्हणतात.

सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ दोषैः
पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ॥२॥

अर्थ— ती सूज कारण भेदानें कार्य भेद होऊन नऊ प्रकारची होते, ती अशी, पृथक् दोषांनीं ३ द्वंद्वज ३ सन्निपातज १ अभिघातापासून १ आणि विषापासून १ मिळून नऊ प्रकारची आहे.

पूर्वरूप.

तत्पूर्वरूपं दवथुः शिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥३॥

अर्थ— संताप, शिरा ताणल्या सारिखी पीडा, अंगाला जडत्व, हीं लक्षणें झालीं म्हणजे सूज येणार म्हणून समजावें.

कारण.

शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णो-
ष्णगुरूपसेवा ॥ दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोप-
सृष्टान्ननिषेवणं च ॥४॥ अर्शांस्यचेष्टा न च देहशु-
द्धिर्मर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ॥ मिथ्योपचारः प्रति
कर्मणां च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥

अर्थ— वमन विरेकादि शोधन, ज्वरादि रोग, उपवासानें कृश व दुर्बल झालेल्या पुरुषांस खारट, आंबट, तिखट, आणि उष्ण आणि जड, अशा पदार्थांचें सेवन, दहीं, अपक्व, मृत्तिका, भाजा, क्षीरस

मत्स्यादि विरुद्ध, संयोगज विषानें दूषित झालेलें अन्न, त्याचें सेवन, मूळव्याध, अव्यायाम, शोधनास योग्य, दोष झाला तरीं शोधन न घेणें, हृदयादि मर्मास दोषानीं केलेला उपघात, आम गर्भपतनादि बाह्य प्रसूति, वमनादि पंच कर्मांचा मिथ्या योग, हें सर्व दोषज सुजेला कारण सांगितलें आहे.

सामान्यलक्षण.

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्माथशिरातनुत्वं ॥ सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिंगं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ६ ॥

अर्थ— अंगाला जडत्व, चित्त स्वस्थ नसणें, सुजेला उंचवटा, आणि दाह, शिरा बारीक होणें, रोमांच येणें, आणि अंगाचा रंग बदलणें, हें सुजेचें सामान्य लक्षण होय.

वातजशोथ.

चलस्तनुत्वक्परुषोरुणोऽसितः ससुप्तिहर्षार्तियुतोनिमित्ततः ॥ प्रशाम्यतिप्रोन्नमतिप्रपीडितो दिवाबलीस्यात्श्वयथुः समीरणात् ॥ ७ ॥

अर्थ— वायू पासून सूज चंचळ, पातळ त्वचा झालेली, खरबरीत, तांबूस, काळी, मेहेरलेली, चिण चिण वेदना फार अशी असते, ती कदाचित निमित्ता वांचून ओसरते, दाबली असतां तत्क्षणीं वर येते, आणि दिवसास तिचा जोर असतो.

पित्तजशोथ.

मृदुः सगंधोसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः ॥ यउष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ ८ ॥

अर्थ— पित्ताची सूज, मऊ, किंचित गंध फार, काळी, पिवळी, आणि,

तांबूस, असते, तिच्या योगानें भ्रम, ज्वर, घर्म, तृषा, आणि उन्मत्तता, हीं होतात, ती जळजळते, हात लावला असतां, दुखते, तिच्या योगानें डोळ्यांला लाली येते; तिला अत्यंत दाह व पाक होतात.

कफज शोथ.

गुरुः स्थिरः पांडुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्राव-
मिवन्हिमांद्यकृत् ॥ सकृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडि-
तो न चोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः ॥ ९ ॥

अर्थ— कफाची सूज, जड, स्थिर, पांडुर वर्ण, असते; तिच्या योगानें अन्नद्वेष, लाला स्राव, निद्रा, ओकारी, अग्निमांद्य हीं होतात; तिची उत्पत्ती आणि नाश हे चिरकालानें होतात; ती दाबली असतां वर येत नाहीं, रात्रीस तिचें बळ असतें.

द्वंद्वज आणि सन्निपातज
शोथ लक्षण.

निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्द्विदोषजः ॥ स
र्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥

अर्थ— दोन दोन दोषांचीं कारणें आणि लक्षणें एकत्र झालीं म्हणजे द्वंद्वज शोथ जाणावा, सन्निपाता पासून जो शोथ होतो, त्यांत वातादिक दोष मिळून सर्व लक्षणें होतात.

अभिघातज शोथ.

अभिघातेन शस्त्रादिछेदभेदक्षतादिभिः ॥ हि
मानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥ रसैः
शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् ॥ भृशो-
ष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥

अर्थ— काष्ठादिकानें अभिघात झाला असतां, शस्त्रादिकानें फोडलें तोडलें असतां, किंवा क्षतांच्या योगानें, थंड वारा लागल्यानें,

किंवा समुद्राचा वारा लागल्यानें, बिब्याचें तेल, आणि कुहिलीचीं कुसें लागल्यानें, सूज येते, ती चहुंकडे पसरते, तिला अत्यंत दाह असतो, तिचा रंग तांबडा असतो, आणि बहुत करून पित्ताच्या सुजेचीं लक्षणें तींत होतात.

विषजशोथलक्षण.

विषजः सविषप्राणीपरिसर्पणमूत्रणात् ॥ दंष्ट्रादंतनखाघातादविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥ विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरात् ॥ विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ १४ ॥ मृदुश्चलोवलंबी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ॥

अर्थ—सविष प्राणि आंगावरून चालले असतां, किंवा मुतले असतां, अथवा निर्विष प्राण्याचे, देखील दाढा किंवा दांत नखें लागलीं असतां, अथवा सविष प्राण्याची विष्ठा, मूत्र, शुक्र, यांणीं भरलेलें व मळीण, वस्त्र आंगास लागलें असतां, अथवा विष वृक्षावरून आलेल्या वाऱ्याचा स्पर्श झाला असतां, अथवा संयोगज विषानें अंग चोळवलें असतां, जो शोथ उत्पन्न होतो तो विषज म्हणावा, तो मऊ, चंचळ, खालीं लोंबणारा, जलद होणारा, दाह आणि पीडा करणारा होतो.

ज्याज्या ठिकाणीं दोष सूज उत्पन्न करितात तें ठिकाण.

दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्वंत्यामाशयस्थिताः ॥ पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्चस्थानगतास्त्वधः ॥ १५ ॥ कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥

अर्थ—आमाशय स्थित दोष वरती (उरापासून वर) सूज उत्पन्न करितात, पक्वाशयस्थ दोष मध्यें (उर आणि पक्वाशय यांच्या मध्यें) सूज करितात, आणि मलस्थानगत दोष खालीं, (पायां पोतर,) सूज-

उत्पन्न करितात, आणि सर्व देहांत दोष पसरले म्हणजे सर्वांगाला सूज आणितात.

आतां कृच्छ्रादि भेद.

योमध्यदेशे श्वयथुः सकष्टः सर्वगश्चयः ॥ अर्धांगेरिष्टभूतःस्याद्यश्चोर्ध्वं परिसर्पति ॥ १७ ॥ ॥

अर्थ— जी सूज मध्य देशावर येत्ये ती, सर्व अंगावर येत्ये, ती कष्टसाध्य, जी सूज खालच्या अंगावर उत्पन्न होऊन वर चढते, ती मरण सूचक जाणावी.

असाध्य लक्षणे.

श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च ॥ यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिनं परिवर्जयेत् ॥ १८ ॥ ॥

अर्थ— श्वास, ताहान, ओकारी, अशक्तता, ज्वर, हीं लक्षणें असून ज्याला अन्नावर रुचि होत नाहीं, अशा रुजेच्या रोग्यास सोडावें.

अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ॥ पुरुषं हंति नारींतु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥ १९ ॥ नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्यो ऽसाध्यः पुरेरितः ॥ इतिशोथनिदानं ॥

अर्थ— अन्य रोगाच्या उपद्रवानें झालेला नव्हे असा शोथ पहिल्यानें, पायांवर येऊन नंतर वर चढतो, (त्याला उलटी सूज म्हणतात.) तो पुरुषाचा नाश करितो, आणि पहिल्यानें तोंडावर येऊन मग खालीं उतरतो, तो स्त्रियांस घातक आहे, आणि गुह्य स्थानीं उत्पन्न होऊन सर्व शरीर भर येतो, तो उभयतांस घातक होतो.

नवीन आणि उपद्रव, (श्वासादि.) रहित जो शोथ असतो तो साध्य होतो, आणि अर्धांगे रिष्ट संभूत इत्यादि श्लोकांत मागें सांगितला तो शोथ असाध्य जाणावा. ॥ इतिशोथनिदानम् ॥ ७ ॥

संप्राप्ति.

कुद्धोनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ॥ मुष्कौव
क्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ॥ प्रपीड्य धमनी
र्वृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥

अर्थ—कुपित झालेला अधोगमन शील व शोथ आणि शूल उत्पन्न कर णारा वायू कुक्षी मध्यें संचार करीत असतां अंडसंधीतून आंडांत येऊन अंडाची बाज आणि कोश (पिशवी) यांच्या वाहणाऱ्या धमनीं (नाडी) स दुष्ट करून अंडाची वृद्धि (दोहोंकडची किंवा एकबाजूची) करितो.

दोषास्रमेदोमूत्रांत्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः ॥ मूत्रांत्र
जावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ॥

अर्थ—तो वृद्धिरोग दोष ३ रक्त १ मेद १ मूत्र १ आणि आंतडें १ त्यानीं सा त प्रकारचा होतो. मूत्रज आणि अंत्रज वृद्धि हे तरी वायू पासूनच हो तात, परंतु त्यांचें कारण मात्र वेगळें आहे.

वात, पित्त, कफ, रक्त, आणि मेद, त्यां पासून झालेल्या वृद्धीचें ल०.

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥ कृष्णस्फो
टावृतः पित्तवृद्धिलिंगैश्च रक्तजः ॥ कफवन्मेदसो
वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥

अर्थ—वायूनें भरलेली, पिशवी, जशी हातास लागते तसा हात लागतो. रूक्ष आणि कारणा वांचून दुखूं लागतो तो, वातज वृद्धि होय.

काळ्या फोडानें व्याप्त झालेला व पित्तवृद्धि लक्षणानीं युक्त जो-वृद्धि तो पित्ताचा व रक्ताचा जाणावा.

मेदा पासून जो वृद्धि होतो तो कफवृद्धि सारखा, मृदु, व पिकलेल्या ता डगोळ्या सारिखा म्हणजे पिंवळा आणि वाटोळा असतो.

मूत्रवृद्धि.

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ अंभोभिः पूर्णहतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥ मूत्रकृच्छ्रमधस्याच्च चलयन्फलकोशयोः ॥

अर्थ— मूत कोंडण्याची ज्याला सवय असते, त्याला हा विकार होतो: तो चालू लागलें असतां पाण्यानें भरलेल्या पखाली सारखा डबकडबक हालतो, वाजतो, थोडासा दुखतो, हाताला मऊ लागतो, त्यापासून मुतायाला साफ होत नाहीं, आणि अंडाची झोळी खालीं लोंबून इकडे तिकडे हेलकावे बसतात.

अंत्रवृद्धीचें लक्षण.

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥ धारणेरणभाराध्वविषमांगप्रवर्तनैः ॥ क्षोभणैः क्षुभितोन्यैश्च क्षुद्रांत्रावयवं यदा ॥ पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥ कुर्याद्वंक्षणसंधिस्थो ग्रंथ्याभं श्वयथुं तदा ॥

अर्थ— वात कोप करणारे आहार सेवन केल्यानें, गार पाण्यांत बुडी मारल्यानें, उपस्थित वेगाचें धारण, अप्राप्त वेगाचें बळेंच प्रेरण, गुरु भार वहन, अति मार्ग गमन, वेड्या वांकड्या अंगानीं गमनादि व्यापार करणें, आणखी दुसरीं बलवद्विग्रहादि, अशा कोप कारणानीं कुपित झालेला वायू लहान आंतड्यांचा एक भाग घेऊन त्याचा संकोच किंवा दुमडून स्वस्थाना पासून जेव्हां खालीं नेतो, तेव्हां तो वंक्षण संधीत राहून तेथें गांठी सारिखी सूज उत्पन्न करितो.

उपेक्षा केली असतां परिणाम.

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तंभवतीं स वायुः ॥ प्रपीडितोंतः स्वनवान्प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥

अर्थ— जा अंड वृद्धी मध्यें फुगारा, कळ, ताठरपणा असतात, नि

ची उपेक्षा केली असतां, अंड दाबला म्हणजे त्यांतला वायू कीं कों श-
ब्द करीत वर जातो आणि सोडला म्हणजे पुनः वायु उतरल्यामुळें अंड फुगतो.

असाध्यलक्षण.

श्कंद्रांत्रावयवान् श्लेष्मा मुष्कयोर्त्तीत संचयात् ॥
अंत्रवृद्धिरसाध्योयं वातवृद्धिसमाकृतिः॥ ॥७॥

अर्थ— लहान आंतड्यांचा संबंध असल्यामुळें, आणि अंडामध्यें वात सांचल्यामुळें, वातवृद्धि लक्षणा सारिखा, हा अंत्र वृद्धि रोग अ-साध्य जाणावा, **वर्ध्मनिदान** तंत्रांतरांत सांगितलें आहे, तें असें, "अत्यभिष्यंदिगुर्वामसेवनान्निचयंगतः॥ करोति ग्रंथिवच्छोफं दोषो वंक्षणसंधिषु॥ ज्वरशूलांगदाहाढ्यं तंवर्ध्ममितिनिर्दिशेत् ॥" अर्थ— अत्यंत स्त्रोतःस्रावी, जड, आम, अशा अन्नाच्या सेवनानें वृद्ध झालेला, दोष वंक्षण संधी मध्यें गांठी वजा सूज उत्पन्न करितो, तेणें करून ज्वर, ठणका, आंगांत जळजळ, हीं होतात, त्या रोगाला **वर्ध्म** असें म्हण तात, अंड वृद्धीला कोणी **कुरंडक** ही म्हणतात. ॥ इ॰ वृ॰ निदानम् ॥

गलगंडनिदान.

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लंबते गले ॥ महान्वाय
दिवाह्रस्वो गलगंडं तमादिशेत् ॥ १॥

अर्थ— ज्याच्या गळ्याला अनुबंध फक्त मोठी किंवा लाहान अं-गा प्रमाणें सूज होत्ये, तिला गलगंड असें म्हणावें.

त्याचीसंप्राप्ति.

वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये समाश्रित्य तथै
व मेदः॥ कुर्वंति गंडं क्रमशः स्वलिंगैः समन्वितं
तं गलगंडमाहुः॥ २॥

अर्थ— गळ्या मध्यें दुष्ट झालेले वात, कफ, आणि तसेंच मेद हीं

गळ्याच्या मागल्या शिरामध्यें राहून क्रमाक्रमानें आपआपल्या लक्षणांनी युक्त असा गंड (गोळा) उत्पन्न करितात, त्याला गलगंड (गालगुंड) असें म्हणतात.

वातिकगलगंड.

तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः श्यावोरुणोवापवनात्मकस्तु ॥ पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धिपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ॥ वैरस्यमास्यस्यचतस्यजंतोर्भवेत्तथातालुगलप्रशोषः ॥

अर्थ— वातजन्य गलगंडांत सुयानीं टोंचल्या सारिखी पीडा होते, तो काळ्या शिरानीं व्याप्त, निळा, तांबूस, व खरखरीत लागतो, जो चिरकालानें वाढतो, तो पिकत नाहीं, पिकला तर कदाचित्-यदृच्छेनें पिकतो, त्या रोग्याच्या तोंडाला रुचि नसते, आणि टाळा व गळा हे कोरडे पडतात.

कफजगलगंड.

स्थिरःसवर्णोगुरुरुग्रकंडूः शीतोमहांश्चापिकफात्मकस्तु ॥ चिराभिवृद्धिं भजतेचिराद्वा प्रपच्यतेमंदरुजःकदाचित् ॥ माधुर्यमास्यस्यचतस्यजंतोर्भवेत्तथातालुगलप्रलेपः ॥

अर्थ— कफात्मक गलगंड स्थिर, त्वचेच्या रंगाचा, जड, अत्यंत कंडु युक्त, थंड, आणि मोठा असतो, तो फार दिवसानीं वाढतो-व उशीरानें कदाचित् पिकतो, तेव्हां, त्यास थोडा ठणका लागतो, त्या मनुष्याचें तोंड गोड असतें, तसें टाळा आणि गळा हे कफानें सारवल्या प्रमाणें होतात.

मेदजगलगंड.

स्निग्धोगुरुःपांडुरनिष्टगंधो मेदोभवःस्वल्परुजो

तिकंडूः ॥ प्रलंबतेलांबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्ष-
यवृद्धियुक्तः ॥ स्निग्धास्यतातस्य भवेच्च जंतोर्गले-
नुशब्दं कुरुतेच नित्यम् ॥

अर्थ— मेदा पासून झालेला गलगंड, तुळतुळीत, जड, पांडुरवर्ण, दुर्गंध युक्त, मंद पीडा करणारा, आणि अत्यंत कंडुयुक्त होतो, तो तुंब्या भोपळ्या सारिखा लोंबतो, त्याचें मूळ लहान असतें, आणि देहानुरूप क्षय आणि वृद्धी, त्यानीं युक्त असतो, म्हणजे देह क्षीण झाला असतां तो क्षीण होतो, देह वृद्ध झाला असतां तो मोठा होतो, त्या मनुष्याचें तोंड तेल सारवल्या प्रमाणें तुळतुळीत दिसतें, आणि बोलतानां गळ्यांतून अनुशब्द निघतो.

असाध्यलक्षण.

कृच्छ्राच्छ्वसंतं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोच-
कार्तं ॥ क्षीणंचवैद्यो गलगंडयुक्तं भिन्नस्वरंचापि
विवर्जयेत्तु ॥ ॥ इतिगलगंडनिदानम् ॥ ॥

अर्थ— कष्टानें श्वास टाकणारा, मृदु गात्र झालेला, गलगंड होऊन वर्ष लोटलेला, अरोचकानें पीडित, क्षीणझालेला, आणि स्वरभेद युक्त, अशा गलगंड पीडित, मनुष्याला वैद्यानें सोडावें.

गंडमालानिदान.

कर्कंधुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवं-
क्षणेषु ॥ मेदःकफाभ्यां चिरमंदपाकैः स्याद्गंडमा-
लाबहुभिस्तुगंडैः ॥

अर्थ— मेद आणि कफ यां पासून, कांख, खांदे, मान, गळा, आणि जांघ इतक्या ठिकाणीं, लहान बोरा येवढ्या मोठ्या बोरा येवढ्या, आंवळ्या येवढ्या, अशा अनेक गांठी येतात, त्या फार दिवसांनीं

हळू हळू, पिकतात; त्या गांठीच्या ओळीला गंडमाळा असें म्हणतात.

अपचीलक्षण.

तेग्रंथयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवंति नश्यंति भवंतिचान्ये ॥ कालानुबंधं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदंति केचित् ॥

अर्थ.- त्या गांठी कांहीं पिकतात, कांहीं स्रवतात, कित्येक नाहींशा होतात, दुसऱ्या उगवतात, अशी पीडा फार दिवस राहाते, तिलाच कोणी अपची असें म्हणतात.

साध्यासाध्यलक्षण.

साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दियुताऽनसाध्या ॥ ॥इत्यपचीनिदानम् ॥ ॥

अर्थ.- वर सांगीतलेली, अपची साध्य आहे, तीच पीनसादि उपद्रवानीं युक्त झाली म्हणजे साध्य होत नाहीं, इतिअपचीनिदानम्.

ग्रंथिनिदान.

वातादयो मांसमसृक्च दुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ॥ वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोथं कुर्वंत्यतो ग्रंथिरिति प्रदिष्टः ॥

अर्थ.- अत्यंत दुष्ट झालेले वातादि दोष, मांस, रक्त, आणि मेद, तशाच शिरा त्यांना दुष्ट करून (येथें दुष्टि वृद्धिरूप जाणावी, क्षय रूप नव्हे, कारण क्षीणांस विकार करण्याचें सामर्थ्य नसतें,) वाटोळा, उंच, गांगळलेला, किंवा कठीण असा शोथ उत्पन्न करितात, म्हणून त्याला ग्रंथि असें म्हटलें आहे.

वातजग्रंथि.

आयम्यते हृश्यति तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च ॥ कृष्णो गुरुर्बस्तिरिवाततश्च भिन्नः

स्रवेच्चानिलजोस्रमच्छम् ॥

अर्थ— वातज ग्रंथि ओढून लांब केल्या सारिखा, छिलल्या सारिखा, टोंचल्या सारिखा, फेंकल्या सारिखा, घुसळल्या सारिखा, फोडल्या सारिखा होतो, तो काळ्या रंगाचा मृदु, बस्ती प्रमाणें विस्तृत असतो; तो फुटला असतां, स्वच्छ रक्त स्रवतें.

पित्तजग्रंथि.

दंदह्यतेधूप्यतिचूष्यतेचपापच्यतेप्रज्वलतीवचापि ॥ रक्तःसपीतोप्यथवापिपित्ताद्भिन्नःस्रवेदुष्णमतीवचास्रम् ॥

अर्थ— पित्तज ग्रंथि आगीनें भाजल्या प्रमाणें अत्यंत दाहयुक्त होतो, आंतून धूर निघाल्या सारिखा वाटतो, तुमडीनें ओढल्या सारिखा, क्षार लाऊन पिकवल्या प्रमाणें, अत्यंत पक्क होतो, जळून भस्म होत आहे, असा वाटतो, तांबडा लाल होतो, किंवा किंचित पिंवळा असतो, आणि फुटला म्हणजे त्यांतून नासलेलें पुष्कळ रक्त स्रवतें.

कफजग्रंथि.

शीतोविवर्णोल्परुजोतिकंडूःपाषाणवत्संहननोपपन्नः ॥ चिराभिवृद्धिश्चकफप्रकोपाद्भिन्नंस्रवेच्छुक्लघनंचपूयम् ॥

अर्थ— कफज ग्रंथि थंड, प्रकृति समवर्ण, १ कोणी किंचित् विवर्ण असें म्हणतात, २ अल्प पीडा करणारा, अत्यंत कंडुयुक्त, दगडाप्रमाणें कठीण व मोठा, आणि चिरकालानें वाढणारा, असा असतो, तो फुटला म्हणजे पांढरा दाट पू गळतो.

मेदजग्रंथि.

शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिःस्निग्धोमहान्कंडुयुतोऽरुजश्च ॥ मेदःकृतोगच्छतिचात्रभिन्नेपिण्याक-

सर्पिःप्रतिमं तु मेदः ॥

अर्थ—मेदज ग्रंथि शरीर स्थूळ झालें असलें तर तो स्थूळ होतो, शरीर क्षीण झालें असलें तर तो क्षीण होतो, गुळगुळीत, मोठा, कंडु युक्त, रुजा रहित असतो, आणि तो फुटला असतां त्यांतून तिळांच्या कल्का सारिखा किंवा थिजलेल्या तुपा सारिखा मेद जातो.

शिराजग्रंथीची संप्राप्ति.

व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुस्तु शिराप्रतानम् ॥ संकुच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रंथिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥

अर्थ—निर्बळ पुरुषानें नाना प्रकारचीं शरीरा यास जनक कर्मे केल्यानें वायु कुपित होऊन शिरांचें जाळें आखडून संकोच करून एके ठिकाणीं करून, आणि शोषवून झटकन उंच ग्रंथि (गांठ) करितो.

त्याचें साध्यासाध्य लक्षण.

ग्रंथिः शिराजः स च कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सरुजश्चलश्च ॥ अरुक्स एवाप्यचलो महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥

अर्थ—तो शिराज ग्रंथि कृच्छ्र साध्य आहे. जर तो पीडा युक्त व चंचळ होईल, तर तो साध्य होतो, आणि तोच पीडा रहित व निश्चल मोठा किंवा मर्म स्थानीं झाला असला तर तो वैद्यानें सोडावा.

अर्बुदनिदान.

त्याची संप्राप्ति.

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्छिता मांसमसृक्प्रदूष्य ॥ वृत्तं स्थिरं मंदरुजं महांतमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकम् ॥ कुर्वंति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं

तदर्बुदं शास्त्रविदो वदंति ॥

अर्थ — शरीराच्या कोणत्या ही भागावर दुष्ट झालेले दोष मांस-रक्ताला दूषित करून, वाटोळा, स्थीर, मंद पीडायुक्त, मोठा खोल मूळ गेलेला, चिरकालानें वाढणारा, व पिकणारा असा मांसाचा गोळा उठवितात, त्याला वैद्य अर्बुद असें म्हणतात.

वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा च ॥ तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रंथेः समानानि सदा भवंति ॥ ७ ॥

अर्थ — तें अर्बुद वायूनें, पित्तानें, कफानें, रक्तानें, मांसानें, आणि मेदानें, असें साहा प्रकारानें होतें; त्याचीं लक्षणें सर्वदा ग्रंथि सदृश होतात.

रक्तार्बुद लक्षण.

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिराः संकुच्य संपीड्य गतो-ऽस्य पाकम् ॥ सास्रावमुन्नह्यति मांसपिंडं मांसांकुरैराचितमाशुवृद्धम् ॥ करोत्यजस्रं रुधिरप्रवृत्तिमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं तु ॥ रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्पांडुर्भवेत्सोऽर्बुदपीडितस्तु ॥

अर्थ — दुष्ट झालेला दोष शिरामध्यें रक्ताला संकुचित करून व पीडित करून मांसाचा गोळा उचलवितो, तो यत्किंचित् पिकणारा, व किंचित् स्त्रावयुक्त, आणि मांसांकुरानीं व्याप्त, आणि लौकर वाढणारा, असा असतो, त्याजपासून निरंतर रक्त वाहात असतें, हें रक्तार्बुद असाध्य आहे, तो अर्बुद पीडित रोगी रक्तक्षयाच्या उपद्रवानीं पीडित झाल्या मुळें पांढरा फटफटीत होतो.

मांसजार्बुद संप्राप्ति.

मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेंगे मांसं प्रदुष्टं जनयेद्धि शोथं ॥ अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ॥ प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मां

सपरायणास्य ॥ मांसार्बुदंत्वेतदसाध्यमुक्तं ॥

अर्थ— मुष्टि प्रहारादिकें करून अंग पीडित झालें असतां दुष्ट झालेलें मांस सूज उत्पन्न करितें, तीं दुखत नाहीं, गुळगुळीत, अमन्य वर्ण, नपिकणारी, दगडा सारिखी कठीण, न हलणारी अशी असते. ज्या मनुष्यानें मांस बिघडलें आहे, व जो नित्य मांस खाणारा आहे, त्याला हें अर्बुद होतें, हें मांसार्बुद असाध्य म्हणून सांगितलें आहे.

साध्यामध्येंअसाध्यप्रकार.

साध्येष्वपीमानितुवर्जयेच्च ॥ संप्रस्नुतंमर्मणियच्च जातं स्रोतःसुवायच्चभवेदचाल्यम् ॥

अर्थ— साध्या मध्यें हीं पुढील अर्बुदें वर्जावीं,— स्रावयुक्त, जें मर्माच्या ठिकाणीं झालेलें, किंवा नासादि स्रोतसांचे ठिकाणीं झालेलें, किंवा जें स्थिर असतें, तें असाध्य जाणावें.

अध्यर्बुदलक्षण.

यज्जायतेन्यत्खलुपूर्वजाते ज्ञेयंतदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः ॥

अर्थ— पूर्वी ज्या ठिकाणीं अर्बुद झालें होतें त्याच ठिकाणीं जें दुसरें अर्बुद होतें तें अध्यर्बुद म्हणून समजावें.

द्विरर्बुद.

यद्द्वन्द्वजातंयुगपत्क्रमाद्वा द्विरर्बुदंतच्चभवेदसाध्यं ॥

अर्थ— एककाळीं किंवा एका मागून एक दोन अर्बुदें शेजारीं शेजारीं होतात त्याला द्विरर्बुद असें म्हणावें, तें असाध्य होतें.

अर्बुदें न पिकण्याचें कारण.

नपाकमायान्तिकफाधिकाद्वा मेदोबहुत्वाच्चविशेषतस्तु ॥ दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्चतेषां सर्वार्बुदान्येवंनिसर्गतस्तु ॥ ॥ इति गलगंड, गंडमाळा, अपची, ग्रंथि, अर्बुदनिदानम् ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥

अर्थ— कफ अधिक असतो, त्यामुळें, किंवा विशेषें करून मेद पुष्कळ असतो त्यामुळें, दोष स्थीर, असल्यामुळें, व दोषाचें ग्रथन झाल्यामुळें सर्व प्रकारचीं अर्बुदें स्वभावतः पिकत नाहींत.

श्लीपदनिदान.

त्याची संप्राप्ति.

यः सज्वरो वंक्षणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ॥ तत् श्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ॥ १ ॥

अर्थ— जी सूज पहिल्यानें जांघ संधी मध्यें उत्पन्न होऊन हळू हळू पांयांवर येते, व तिच्या बरोबर तापयेतो, त्या रोगाला श्लीपद (वारूळ) असें म्हणतात, हें श्लीपद, हात, कान, डोळे, शिश्न, ओष्ठ, नाक, त्यांवर देखील होतें असें कोणी म्हणतात.

वातज श्लीपद.

वातजं कृष्णरूक्षं च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ॥ अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥

अर्थ—वायू पासून झालेलें श्लीपद काळें, खरखरीत, चिरा पडलेलें, तीव्र वेदना फार, कारणा वांचून दुखणारें, असें असतें, आणि त्यांत बहुशः ज्वर असतो.

पित्तज श्लीपद.

॥ पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु ॥

अर्थ— पित्तजन्य श्लीपद पिवळया रंगाचें दाह आणि ज्वर याणीं फार व मृदु असतें.

श्लेष्मिक श्लीपद.

श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णं च श्वेतं पांडु गुरु स्थिरम् ॥ ३ ॥

अर्थ– कफात्मक श्लीपद तुकतुकीत, पांढरें, गुळगुळीत, जड, आणि कठीण, असतें.

असाध्य लक्षण.

वल्मीकमिव संजातं कंटकैरुपचीयते ॥ अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥

अर्थ– वारुळा सारिखें वाढलेलें, व ज्यावर पुष्कळ कांटे उभारले आहेत, असें एका वर्षाचें व मोठें झालेलें श्लीपद विशेषें करून सोडावें.

श्लीपदामध्यें कफाचें प्राधान्य– अव्यभिचारानें असतें म्हणून सां.

त्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ॥ गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ ५ ॥

अर्थ– त्यावर सांगितलेल्या तीन्हीं श्लीपदा मध्यें कफाचें आधिक्य असतें, कारण गुरुत्व, आणि महत्व, हीं कफा वांचून होत नाहींत.

श्लीपद कोणत्या देशांत उत्पन्न होतें तसले देश.

पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ॥ ये देशास्तेषु जायंते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ६ ॥

अर्थ– पावसाचें पाणी पुष्कळ पडलेलें असून जमिनीला स्वळगे असल्या मुळें, करून जात नाहीं म्हणून जुनें पाणी सांचलेलें, सर्व ऋतूमध्यें थंड असणारे असे जे देश आहेत तेथें बहूत करून श्लीपद रोग होतो.

असाध्य लक्षण.

यच्छ्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्याच कफात्मकस्य ॥ सास्रावमत्युन्नतसर्वलिंगं सकंडुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ७ ॥ ॥ इति श्लीपदनिदानम् ॥

अर्थ– जें श्लीपद कफकर आहार विहारानीं झालेलें, व कफप्रकृती

त्यापुढें घालून कफस्वभावानें झालेलें; व त्यावर कफ, व ज्या दोषानें तें झालें असेल त्याचीं लक्षणें त्याला दृष्टिगत असतात, व ज्याला कंडू फार सुटते व कफानें युक्त असेल तें वर्जावें. इतिश्लीपदनिदानम्.

विद्रधिनिदान.

त्वग्रक्तमांसमेदांसि संदूष्यास्थिसमाश्रिताः ॥ दो-
षाःशोथंशनैर्घोरंजनयंत्युच्छ्रिताभृशम् ॥ १ ॥ म-
हामूलंरुजावंतंवृत्तंवाप्यथवायतम् ॥ सविद्रधि-
रितिख्यातोविज्ञेयःषड्विधश्चसः ॥ २ ॥ पृथग्दो-
षैःसमस्तैश्चक्षतेनाप्यसृजातथा ॥ षण्णामपि
हितेषांतुलक्षणंसंप्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

अर्थ—अत्यंत वाढलेले, व अस्थींचा आश्रय करून राहिलेले वातादि दोष, त्वचा, रक्त, मांस, आणि मेद, यांस दुष्ट करून हळू हळू भयंकर शोथ उत्पन्न करितात; त्याचें मूळ अस्थी पर्यंत गेलेलें असतें; उत्पत्तिकाळींच अत्यंत पीडा करणारा, व वाटोळा, अथवा लांब जो शोथ असतो, त्याला विद्रधि (गळू, केसतुड,) असें म्हणतात, पृथक् दोषानीं ३ सन्निपातानें १ क्षतानें १ आणि रक्तानें १ मिळून साहा प्रकारचे विद्रधि होतात, त्या साहा विद्रधीचें लक्षण सांगतों.

वातजविद्रधि.

कृष्णोरुणोवाविषमोभृशमत्यर्थवेदनः ॥ चित्रो
त्थानप्रपाकश्चविद्रधिर्वातसंभवः ॥ ४ ॥

अर्थ—जो विद्रधि काळा, अरुण, विषम म्हणजे कदाचित् लहान, कदाचित् मोठा, अत्यंत वेदना युक्त असा असतो, त्याचा उद्गम आणि पाक हे नाना प्रकारचे असतात.

पित्तजविद्रधि.

पक्कोदुंबरसंकाशः श्यावोवाज्वरदाहवान् ॥ क्षि-
प्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसंभवः ॥ ५ ॥

अर्थ—पित्तज विद्रधि पिकलेल्या उंबरासारिखा, अथवा श्याम वर्ण, ज्वर आणि दाह, करणारा असून त्याचा उगम व पाक लवकर होतात.

कफजविद्रधि.

शरावसदृशः पांडुः शीतस्निग्धोल्पवेदनः ॥ चिरो
त्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः ॥ ६ ॥

अर्थ—कफज विद्रधि, परळा सारिखा म्हणजे मोठा, पांडुर वर्ण, थंड, स्निग्ध, अल्पवेदन असतो, त्याचा उगम आणि पाक हे उशीराने होता.

पिकल्यानंतर त्यांचा स्राव.

तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः ॥

अर्थ—हे तीन्ही प्रकारचे विद्रधि पिकले असतां त्यां पासून वातादि क्रमाने पातळ, पिंवळा, आणि पांढरा, पू गळतो.

सन्निपातविद्रधि.

नानावर्णरुजास्रावो घंटालो विषमो महान् ॥ ७ ॥
विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥ ॥

अर्थ—सन्निपात विद्रधि मध्यें नाना प्रकारच्या पीडा व नाना तऱ्हे चे स्राव होतात, घांटे सारिखा लोंबणारा, लहान, मोठा, कदाचित् पि कतो, कदाचित् पिकत नाहीं, असा तो विद्रधि असतो.

अभिघातजन्य (आगंतुज
विद्रधि) चीसंप्राप्ति सा.

तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वा पथ्यकारिणः ॥ ८ ॥ क्षतो
ष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥ ज्वरस्तृष्णा
च दाहश्च जायंते तस्य देहिनः ॥ ९ ॥ आगंतुविद्रधि-
र्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥

अर्थ— ज्याला काष्ठ, लोष्ठ, पाषाणादिकांनीं, अभिघात (ठेचणें, पिचणें, इत्यादि) झाला असतां किंवा क्षत झालें असतां अपथ्य करणाऱ्याचा कुपित वायूनें पसरविलेला क्षतोष्मा रक्तसहित पित्ताला कोपवितो, त्या पुरुषास, ज्वर, तृषा, आणि दाह हे होतात, व पित्तविद्रधीचीं लक्षणें त्यांत असतात; हा आगंतु विद्रधि जाणावा.

रक्तजविद्रधि.

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाकरः ॥ पित्तविद्रधिलिंगस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥ १० ॥ ॥

अर्थ— काळ्या फोडांनीं व्याप्त झालेला, श्यामवर्ण, दाह, ठणका, आणि ज्वर हीं ज्यांत तीव्र होतात, व पित्तविद्रधीच्या लक्षणांनीं जो युक्त असतो, तो रक्तविद्रधि जाणावा.

अंतर्विद्रधि.

पृथक्संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ॥ वल्मीकवत्समुन्नद्धमंतः कुर्वंति विद्रधिम् ॥ ११ ॥

अर्थ— कुपित झालेले वेगळे किंवा एकत्र झालेले वातादि दोष शरीरामध्यें गुल्मासारखा, वारुळाप्रमाणें वाढलेला असा विद्रधि उत्पन्न करितात.

स्थानें.

गुदे बस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वंक्षणयोस्तथा ॥ वृक्कयोः प्लीन्हि यकृति हृदये क्लोम्नि चाप्यथा ॥ १२ एषामुक्तानि लिंगानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ गुदे वातनिरोधस्तु बस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता ॥ १३ ॥ नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ॥ कटिपृष्ठग्रहस्तीव्रो वंक्षणोत्थे च विद्रधौ ॥ १४ ॥ वृक्कयोः पार्श्वसंकोचः प्लीन्हुच्छ्वासावरोधनम् ॥ स

र्वांगप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कम्पश्च जायते ॥ १५॥ श्वासो-
यकृति हिक्काच क्लोम्नि पेपीयते पयः ॥

अर्थ—गुद, बस्तीचें तोंड, बेंबी, कुक्षी, अंडसंधि, कुक्षिपिंड, प्लीहा, काळीज, हृदय, क्लोम, (पिपासा स्थान,) इतक्या ठिकाणीं विद्रधि होतात; त्यांची लक्षणें बाह्यविद्रधि लक्षणा प्रमाणें जाणावीं.

गुदामध्यें— विद्रधि झाला असतां वायूचा रोध होतो.
बस्तीमध्यें— झाला असतां कष्टानें थोडें थोडें मुताया ला होतें.
नाभीमध्यें— झाला असतां उचकी व रुजापूर्वक क्षोभ होतो.
कुक्षीमध्यें— वायूचा कोप होतो.
वंक्षणांत— कंबर आणि पाठ हीं बळकट जखडतात.
कुक्षिपिंडांत— बरगड्यांचा संकोच होतो.
प्लीहामध्यें— उच्छ्वास कोंडतो.
हृदयांत— सर्वांगाचें ग्रहण व कंप होतो.
काळजांत— श्वास आणि उचकी लागतात.
क्लोमामध्यें— रोग्याला वारंवार पाणी पिण्याची इच्छा होते.

स्रावनिर्गम.

नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्ध्वमितरेत्वधः ॥ १६॥ अ
धःस्रुतेषुजीवेत्तु स्रुतेषूर्ध्वंनजीवति ॥

अर्थ—नाभीच्या वरती जे विद्रधी होतात, ते पिकले म्हणजे त्यांचा स्राव तोंडा वाटे होतो, नाभीच्या खालती होणाऱ्याचा स्राव गुद मार्गानें होतो, नाभीचे ठिकाणीं झालेल्याचा स्राव उभय मार्गीं होतो; खालून स्रवूं लागले म्हणजे रोगी वांचतो, आणि वरून स्रवूं लागले म्हणजे वांचत नाहीं.

साध्यासाध्यविद्रधि.

हृन्नाभिबस्तिवर्ज्या येतेषु भिन्नेषुबाह्यतः ॥ १७॥

जीवेत्कदाचित्पुरुषोनेतरेषुकथंचन ॥ साध्याविद्रध
यःपंचविवर्ज्यःसान्निपातिकः ॥ आमपक्वविदग्धत्वं
तेषांशोथवदादिशेत् ॥ १८ ॥

अर्थ—हृदय, नाभि, आणि बस्ति, हीं स्थानें सोडून झालेले, म्हणजे प्लीहा, क्लोम, इत्यादिकांचे ठाईं विद्रधि बाहेरून फुटले असतां कदाचित् पुरुष वांचतो; इतरांचे ठिकाणीं वांचत नाहीं.

पहिले पांच विद्रधि साध्य आहेत, सन्निपातज विद्रधि असाध्य आहे. त्यांच्या आम, पक्व, आणि विदग्ध, त्या तीन्ही अवस्था शोथा प्रमाणें जाणाव्या.

असाध्यलक्षण.

आध्मातंबद्धनिष्यंदंछर्दिहिक्कातृषान्वितम् ॥ रुजा
श्वाससमायुक्तंविद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ १९ ॥ ॥

अर्थ—आध्मान फार, मूत्र गुंतलेला, ओकारी, उचकी, आणि तृषा, त्यांनीं पीडित; ठणका श्वास त्यांनीं फार अशा मनुष्याचा विद्रधि असाध्य आहे असें जाणावें. इतिविद्रधिनिदानम्.

व्रणनिदान.

एकदेशोत्थितःशोथोव्रणानांपूर्वलक्षणम् ॥ षड्विधः
स्यात्पृथक्सर्वरक्तागंतुनिमित्तजः ॥ १ ॥ शोथाःषडे
तेविज्ञेयाःप्रागुक्तैःशोथलक्षणैः ॥ विशेषःकथ्यते
तेषांपक्वापक्वविनिश्चये ॥ २ ॥

अर्थ—एके ठिकाणीं सूज उसन झाली म्हणजे समजावें कीं व्रण होणार आहे, तो पृथक् दोषानीं ३ सन्निपातानें १ रक्तानें १ आणि आगंतुज १ मिळून साहा प्रकारचा होतो, पूर्वी सांगितलेल्या शोथाच्या लक्षणा प्रमाणें त्या साहा शोथांचीं लक्षणें समजावीं, त्यां व्यापक्वा

पक्कादि निश्चया विषयीं जो विशेष आहे तो मात्र येथें सांगतो.

अथ पाक.

विषमं पच्यते वातात्पित्तोत्थश्चाचिरं चिरम् ॥ कफजः
पित्तवच्छोफो रक्तागंतु समुद्भवः ॥३॥

अर्थ—वातानें विषम पाक होतो; ह्मणजे कांहीं ठिकाणीं पिक-तो; कांहीं ठिकाणीं पिकत नाहीं; पित्तानें फार लवकर पक्क होतो; कफानें पिकण्याला उशीर लागतो; रक्तज व आगंतुज शोथ पित्ता प्रमाणें ह्मणजे लवकर पिकतात.

अपक्क लक्षण.

मंदोष्मताल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता ॥ मंद
वेदनता चैव शोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥

अर्थ—शोथ हातालां थोडा ऊन लागतो, सूज थोडी असते, कठीण-पणा असतो, रंग बदलत नाहीं, आणि ठणका थोडा असतो; हें शोथाचें आम लक्षण होय.

पच्यमान लक्षण.

दह्यते दहनेनेव क्षारेणेव च पच्यते ॥ पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा ॥५॥ भिद्यते चैव शस्त्रेण दंडेनेव च ताड्यते ॥ पीड्यते पाणिनेवांतः सूचीभिरिव तुद्यते ॥६॥ सोषाचोषो विवर्णः स्यादंगुल्येवावपाड्यते ॥ आसने शयने स्थाने शांतिं वृश्चिक विद्धवत् ॥७॥ न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातबस्तिवत् ॥ ज्वरस्तृष्णारुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

अर्थ—व्रण पिकत असतां अग्नीनें भाजल्या सारिखी आग होते; क्षार लावल्या प्रमाणें तो चुणचुणतो; मुंग्या डसल्या प्रमाणें वेदना-होते; तो दुभाग केल्या प्रमाणें व शस्त्रानें फाडल्या प्रमाणें व का

ठीनें भोसल्या प्रमाणें व हातानें पिळल्या प्रमाणें व आंत कुईनें टों-चल्या प्रमाणें होतो; व त्यांत दाह होतो; अग्नीनें शेकल्या प्रमाणें त्यास वेदना होते, त्याचा रंग बदलतो, तो बोटानें फाडल्या सारिखा होतो; बसतांना, निजतांना, उभे राहतांना विंचु डसल्या प्रमाणें जी वेदना होत असते ती कधीं शांत होत नाहीं, तो शोथ फुग लेल्या बस्ती प्रमाणें तागला जातो; त्यांत ज्वर, तृषा, आणि अरुचि, हीं लक्षणें होतात

पक्व व्रणाचें लक्षण.

वेदनोपशमः शोथोलोहितोल्पोनचोन्नतः ॥ प्रादुर्भावोवलीनांचतोदःकंडूर्मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥ उपद्रवाणां प्रशमोनिम्नतास्फुटनंत्वचः ॥ बस्ताविवांबुसंचारः स्याच्छोथेंगुलिपीडिते ॥ १० ॥ पूयस्यपीडयत्येकमं तमंतेच्चपीडिते ॥ भक्ताकांक्षाभवेच्चैवशोथानां - पक्वलक्षणम् ॥ ११ ॥

अर्थ— व्रण पिकला म्हणजे वेदना शांत होतात; सूज तांबडी होऊन थोडी बसरते, तिला सुरकुत्या पडतात; टोंचणी लागते, वारंवार कंड सुटते, पित्त कृत दाहादि उपद्रवांची शांति होते; सुजेला खळगा पडतो, त्वचेला भेगा पडतात; सूज बोटानें दाबली असतां बस्तींतलें पाणी जसें इकडे तिकडे होतें त्या प्रमाणें पू इकडे तिकडे होतो, अन्नावर वांछा होते.

एका दोषानें सूज उत्पन्न झाली असली तरी ती पिकते वेळीं तिन्ही दोषांचा संबंध होतो.

नर्तेनिलाद्रुङ्नविनाचपित्तं पाकःकफंचापिविनानपूयः ॥ तस्माद्धिसर्वे परिपाककाले पचंतिशोथांस्त्रिभिरेवदोषैः ॥ १२ ॥

अर्थ— वायू वांचून ठणका लागत नाहीं, पित्तावांचून दाह होत नाहीं, आणि कफावांचून पू होत नाहीं, म्हणून परिपाक कालीं तिन्ही दोष एकत्र होऊन सर्व प्रकारची सूज पिकते, " रक्तपाक लक्षण ग्रंथांतरीं सांपडलें आहे; तें असें; "कफजेषु न शोथेषु गंभीरं पाकमेत्यसृक्॥ पक्वलिंगं ततः स्पष्टं यतः स्यान्न शोफजा॥ त्वक्सावर्ण्यं रुजोल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत्॥ रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः॥ अर्थ—स्पष्ट.

पूत्र काढला असतां जो परि

णाम होतो तो दृष्टांतानें सां॰

कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वाय्वीरितः संदहति प्र

सह्य॥ तथैव पूयोप्यविनिःसृतो हि मांसं शिराः स्ना

युं च खादतीह॥ १३॥

अर्थ—गवताच्या गंजीला आग लागून वायूचें साहाय्य झालें असतां जशी ती जळून खाक होते; तसेंच व्रणांतला पू न काढला असतां तो मांस, शिरा, आणि स्नायु त्यांस खाऊन टाकतो.

आमादिलक्षण ज्ञानानें वै

द्याचे गुणदोष दाखवितो.

आमं विदह्यमानं च सम्यक्पक्वं च लक्षयेत्॥ जानी

यात्स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्कर वृत्तयः॥ १४॥

अर्थ—अपक्व, पच्यमान, आणि चांगला पिकलेला, व्रण जो वैद्य जाणील त्यालाच वैद्य म्हणावें, बाकीचे सर्व चोर आहेत.

अपक्व छेदन आणि पक्वाची

उपेक्षा केल्यानें वैद्याचा दोष.

यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते॥ श्वपचा

विव मंतव्यौ तावनिश्चितकारिणौ॥ १५॥ ॥ ७॥

अर्थ— जो अज्ञानानें अपक्व, शोफ पक्व समजून फोडतो, अथवा,

जो पक्कांची उपेक्षा करितो, हे दोघे अविचारी चांडाळा प्रमाणें जाणावे.

इति व्रण शोथ निदानम्.

व्रणनिदान.

द्विधाव्रणःपरिज्ञेयःशारीरागंतुभेदतः॥दोषैराद्य-
स्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसंभवः॥१॥

अर्थ–शारीर आणि आगंतुक ह्या भेदानें व्रण दोन प्रकारचे होतात, पहिला (शारीर) दोषांनीं होतो; व दुसरा शस्त्रादिकें करून (घाय लागल्यानें) होतो.

वातिकव्रण.

स्तब्धःकठिणसंस्पर्शोमंदस्रावोमहारुजः॥तुद्यते
स्फुरतिश्यावोव्रणोमारुतसंभवः॥२॥

अर्थ–वायू पासून झालेला व्रण ताठलेला असतो, हाताला कठीण लागतो, त्यांतून थोडा स्राव होतो, त्याला ठणका फार लागतो, टोंचणी लागत्ये, स्फुरण होतें, आणि तो काळ्या रंगाचा असतो.

पैत्तिकव्रण.

तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्यवदारणैः॥व्रणंपित्तकृतं
विद्याद्गंधैःस्रावैश्चपूतिकैः॥३॥

अर्थ–तृषा, मोह, ज्वर, क्लेद, दाह, सडणें, चिरा पडणें, घाण आणि दुर्गंध स्राव होणें, ह्या लक्षणानीं पित्त व्रण जाणावा.

कफजव्रण.

बहुपिच्छोगुरुस्निग्धःस्तिमितोमंदवेदनः॥पांडु
वर्णोल्पसंक्लेदीचिरपाकीकफोद्भवः॥४॥

अर्थ–कफाचाव्रणअत्यंत बुळबुळीत, जड, स्निग्ध, निश्चळ, मंदवेदन, पांडुवर्ण, थोडास्रवणारा, आणिचिरकालानें पिकणारा असाअसतो.

रक्तजव द्वंद्वज व्रण.

रक्तोरक्तस्रुतीरक्ताद्विजःस्यात्तदन्वये॥५॥

अर्थ—रक्तापासून जो व्रण होतो, तो रक्त वर्ण होतो; त्यांतून रक्त स्राव होतो. एक दोष आणि रक्त त्यांचा संबंधानें द्वंद्वज व दोन दोष व रक्त त्यांच्या संबंधानें सन्निपातज व्रण जाणावा.

शुद्धव्रण.

त्वङ्मांसजःसुखेदेशेतरुणस्यानुपद्रवः॥धीमतो

भिनवःकालेसुखेसाध्यःसुखव्रणः॥६॥

अर्थ—जो व्रण त्वचा आणि मांस व मर्म रहित स्थानीं उपद्रव रहित असून तरुण व ज्ञानी पुरुषाला हेमंत शिशिर कालीं झालेला असतो, तो सुख व्रण म्हणावा, तो सुख साध्य आहे.

कृच्छ्रसाध्य व असाध्य व्रण.

गुणैरन्यतमैर्हीनःस्ततःकृच्छ्रोव्रणःस्मृतः॥सर्वैर्वि-

हीनोविज्ञेयःसोसाध्योनिरुपक्रमः॥७॥

अर्थ—वर सांगितल्या गुणा पैकीं कांहीं गूण कमी असल्यास व्रण कृच्छ्र साध्य होतो, आणि सर्व गुण रहित असतो तो असाध्य, त्याची चिकित्सा करूं नये.

दुष्टव्रण.

पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्राव्युत्संगीचिरस्थितिः॥दु

ष्टव्रणोतिगंधादिःशुद्धलिंगविपर्ययः॥८॥

अर्थ—ज्यांतून दुर्गंधयुक्त पू आणि नासलेलें रक्त हीं वाहतात; जो वर उचल्लेला व आंतून पोकळ, फार दिवस राहणारा, तो दुष्ट व्रण म्हणावा; तो शुद्ध लिंगाच्या विपरीत असतो.

शुद्धव्रणलक्षण.

जिह्वातलाभोतिमृदुःश्लक्ष्णःस्निग्धोल्पवेदनः॥

मृद्वव्यथोनिरास्त्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः ॥९॥

अर्थ—जो व्रण जिभेवरच्या भागासारिखा, अत्यंत मृदु, गुळगुळीत, स्निग्ध, अल्पवेदनाकारक, चांगल्या प्रकारचा म्हणजे उचललेला; बेगे रे नव्हे तो, दोषस्रावादी स्राव रहित, असतो तो शुद्ध व्रण समजावा.

भरण्याच्या बेतांत आलेला व्रण.

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ स्थिरा

श्चपिडिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥१०॥

अर्थ—ज्याच्या कडा पारव्याच्या रंगासारिख्या असून त्यांतून क्लेद वाहात नाहीं, त्या कडा स्थिर असून त्यांवर किरळ सटते, तो व्रण भरत आहे असें समजावें.

भरलेल्या व्रणाचें लक्षण.

रूढवर्त्मानमग्रंथिमशूनमरुजं व्रणम् ॥ त्वक्सव

र्णं समतलं सम्यग्रूढं समादिशेत् ॥११॥

अर्थ—ज्याचा मार्ग भरून आला आहे, गांठ मोडली आहे, सूज व ठणका नाहीं, त्वचे समान वर्ण झाला आहे, व खोलगट पणा मोडला आहे, तो चांगला भरून आला म्हणून समजावें.

व्याधिविशेषें करून व्रण
कृच्छ्र साध्य होतात तें सां.

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥

व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥१२॥

अर्थ—कुष्ठपुरुष, विषार झालेले, क्षयरोगी, मधुमेही, अशांचे व्रण कष्टानें साध्य होतात, व ज्यांस पूर्वीच्या व्रणावर पुनः व्रण होतात, त्यांचे ही व्रण कष्टसाध्य होतात.

साध्यासाध्य लक्षण.

वसां मेदोथ मज्जानं मस्तलुंगं च यः स्रवेत् ॥ आ

गंतुजो व्रणः सिध्येन्नासिध्येद्दोषसंभवः ॥ १३ ॥

अर्थ—ज्या व्रणांतून चर्बी, मेद, मज्जा, आणि मस्तकांतील स्नेह, वाहातात, तो व्रण आगंतुज, असेल तर साध्य होतो, आणि दोष कृत असेल तर साध्य होत नाहीं.

असाध्यव्रण.

मद्यागुरुवाज्यसुमनःपद्मचंदनचंपकैः ॥ सगंधादिव्यगंधाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः ॥ १४ ॥

अर्थ—मद्य, अगर, तूप, पुष्पें, कमळ, चंदन, आणि सोनचांफ्याचें फूल, त्यांच्या सारखा, किंवा चमत्कारीक पारिजातकादि फुलांसारखा, फवास ज्या व्रणास येतो त्या व्रणानीं रोगी जगत नाहीं.

दुसरीं असाध्य लक्षणें.

ये च मर्मस्वसंभूता भवंत्यत्यर्थवेदनाः ॥ दह्यंते चांतरत्यर्थं बहिः शीताश्च ये व्रणाः ॥ १५ ॥ दह्यंते बहिरत्यर्थं भवंत्यंतश्च शीतलाः ॥ प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ॥ १६ ॥ प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥ क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यंति च ये व्रणाः ॥ १७ ॥ वर्जयेद्वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ १७ ॥

अर्थ—जेवण मर्मांचे ठिकाणीं उत्पन्न होऊन अत्यंत वेदना करितात, ते; व ज्या व्रणांत अभ्यंतरीं दाह आणि बाहेर थंडावा असतो ते; अथवा बाहेर दाह असून अभ्यंतरीं थंड असतात ते; व ज्यामध्यें बळ, मांस, यांचा क्षय होतो, श्वास, खोकला, अरोचक, ह्यानी पीडा फार होते असे; व जे व्रण मर्मस्थानीं होऊन त्यांतून पू आणि रक्त फार वाहातात ते; व ज्या व्रणास चांगली चिकित्सा केली असतां साध्य होत नाहींत; ते अशा प्रकारचे व्रण आपलें यश रक्षण करणाऱ्या वैद्यानें सोडावे.

व्रणांचा अपचार.

व्रणोऽव्ययथ्कशयासात्सचरागश्चजागरात् ॥ तौच-
रुक्चदिवास्वापात्ताश्चमृत्कश्चमैथुनात् ॥ १८॥

अर्थ.—आयास केल्यानें व्रणाला सूज येते, आणि जागरणानें सूज येऊन तांबडा होतो; दिवसास निजल्यानें सूज लाली येऊन ठणका लागतो, आणि मैथून केल्यानें सूज, लाली ठणका ही होऊन मृत्यू येतो.

इति शारीर व्रण निदानम्.

आगंतुव्रणनिदान.

नानाधारामुखैःशस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ॥ भवं-
तिनानाकृतयोव्रणास्तांस्तान्निबोधमे ॥ १॥

अर्थ— नाना प्रकारच्या धारांचीं व मुखांचीं शस्त्रें नाना प्रकारच्या ठिकाणीं लागून नाना तऱ्हेच्या आकृतीचे व्रण होतात ते सांगतों.

ते व्रण सहा प्रकारचे.

छिन्नंभिन्नंतथाविद्धंक्षतंपिच्चितमेवच ॥ घृष्टमाहु-
स्तथाषष्ठंतेषांवक्ष्यामिलक्षणम् ॥ २॥

अर्थ— छिन्न, भिन्न, विद्ध, क्षत, पिच्चित, आणि सहावा घृष्ट असे व्रण होतात, त्यांचीं लक्षणें येणें प्रमाणें.

छिन्नलक्षण.

तिर्यक्छिन्नऋजुर्वापियोव्रणस्त्वायतोभवेत् ॥ गा-
त्रस्यपातनंतद्धिछिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३॥

अर्थ—जो व्रण तिर्कस, सरळ, किंवा लांब होतो त्याला छिन्न ह्मणावें.

भिन्नलक्षण.

शक्तिकुंतेषुखड्गाग्रविषाणैराशयोहतः ॥ यत्किं-
चित्स्रवतेतद्धिभिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४॥

अर्थ—बर्ची, भाला, बाण, तरवारीचें अग्र, विषाण (दांत, शिंगें,) त्यांनीं आशय, (कोष्ठ) भोसकून थोडेसें रक्त स्रवलें; त्याला भिन्न असें म्हणतात.

कोष्ठलक्षण.

स्थानान्यामाग्निपक्वानांमूत्रस्यरुधिरस्यच ॥ हृद्
दुंडुकः फुप्फुसश्चकोष्ठइत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

अर्थ—आमाशय, अग्न्याशय, पक्वाशय, मूत्राशय, रक्ताशय, काळीज, प्लीहा, हृदय, मलाशय, आणि फुप्फुस, त्या ठिकाणास कोष्ठ ही संज्ञा आहे.

त्याच्या भेदाचें लक्षण.

तस्मिन्भिन्नेरक्तपूर्णेज्वरोदाहश्चजायते ॥ मूत्र
मार्गगुदास्येभ्योरक्तंघ्राणाच्चगच्छति ॥ ६ ॥ मूर्छा
श्वासतृषाध्मानमभक्तछंदएवच ॥ विण्मूत्रवा-
तसंगश्चस्वेदास्रावोक्षिरक्तता ॥ ७ ॥ लोहगंधित्व
मास्यस्यगात्रदौर्गंध्यमेवच ॥ हृच्छूलंपार्श्वयो-
श्चापिविशेषंचात्रमेशृणु ॥ ८ ॥

अर्थ—तो कोष्ठ भिन्न होऊन रक्तानें भरला असतां ज्वर, दाह, होतो; मूत्रमार्ग, गुद, मुख, आणि नाक, यांतून रक्त वाहातें; मूर्छा, श्वास, तृषा, पोटास फुगवटी, अन्नावर द्वेष, मळ, मूत्र, वात, यांचा अवरोध, घाम फार येणें, डोळ्यांना लाली, मुखाला लोखंडाची घाण, आंगाला दुर्गंधि, हृदयाला, आणि बरगड्यांना शूळ, हीं लक्षणें होतात, त्यापेक्षां विशेष होतो, तो सां॰

आमाशयस्थितरक्तलक्षण.

आमाशयस्थेरुधिरेरुधिरंछर्दयत्यपि ॥ आध्मान
मतिमात्रंचशूलंचभृशदारुणम् ॥ ९ ॥

अर्थ—आमाशयांत रक्त सांचलें असतां रक्ताची वांति होते; पोट

फार फुगतें, आणि अत्यंत भयंकर शूल होतो.

पक्काशयस्थरक्तलक्षण.

पक्काशयगते चापि रुजा गौरवमेव च ॥ अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥

अर्थ— पक्काशयांत रक्त सांचलें असतां शूळ, जडपणा, आणि कंबरे पासून विशेषें करून गारवा असतो.

विद्धलक्षण.

सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदंगं त्वाशयं विना ॥ उत्तुंडितं निर्गतं वा तं विद्धमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥

अर्थ— बारीक अग्राच्या शल्यानें आशया वांचून जें अंग टोंचलें जानें ते उत्तुंडित (म्हणजे तोंड पडलेलें) निर्गत म्हणजे (शल्य निघून गेलेलें) होतें; त्याला विद्ध असें म्हणतात.

क्षतलक्षण.

नातिछिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् ॥ विषमं व्रणमंगे तु यत्तत्क्षतमिति निर्दिशेत् ॥ १२ ॥

अर्थ— जें अंग अतिछिन्न व अतिभिन्न झालें नसून दोघांच्या लक्षणांनी युक्त असतें, व व्रण वांकडा तिकडा पडतो त्याला क्षत असें म्हणतात.

पिच्चितलक्षण.

प्रहारपीडनाभ्यां तु यदंगं पृथुतां गतम् ॥ सास्थि तत्पिच्चितं विद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुतम् ॥ १३ ॥

अर्थ— जें अंग हाडासहीत प्रहार किंवा दाबणें यांच्या योगानें चेंचून पसरतें, व रक्त [illegible] भिजतो, त्यास पिच्चित म्हणावें.

घृष्टलक्षण.

घर्षणादभिघाताद्वा यदंगं विगतत्वचम् ॥ उषास्रा

वान्वितं तद्धि घृष्टमित्यभिनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥ ॥

अर्थ— घांसटल्यानें, कांहीं लागल्यानें, जा अंगावरची सालडी जाते; व आग होऊन रक्त स्रवतें त्याला घृष्ट असें ह्मणावें.

सशल्यव्रण.

श्यावं सशोथं पिटिकान्वितं च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनं च ॥ मृदूद्गतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदंति ॥ १५ ॥

अर्थ—जो व्रण निळा, सुजलेला, पुळयानीं व्याप्त, असून वारंवार त्यांतून रक्त वाहातें; मृदू असून वर उचललेला असतो. व ज्याचें मांस बुडबुड्या प्रमाणें वर आलें असतें; त्या व्रणांत शल्य आहे ह्मणून समजावें.

कोष्ठभेदलक्षण.

त्वचोतीत्य शिरादीनि भित्वा वा परिहृत्य वा ॥ कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ॥ १६ ॥

अर्थ—त्वचेच्या पलीकडे शिरादिकांचा भेद करून किंवा त्याला सोडून जें शल्य कोष्ठांत राहातें त्यापासून सांगितलेले, उपद्रव होतात.

असाध्यकोष्ठभेद.

तत्रांतर्लोहितं पांडुं शीतपादकराननम् ॥ शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धं परिवर्जयेत् ॥ १७ ॥

अर्थ—ज्याचें रक्त आंत सांचलें आहे, (ह्मणजे बाहेर वाहिलें नाहीं) जो पांडुरवर्ण, ज्याचे हातपाय गार थंड झाले आहेत, व जो थंड श्वास सोडतो, ज्याचे डोळे लाल, झाले आहेत आणि आनाह ह्मणजे (पोट फुगणें) फक्त आहे, अशा रोग्यास सोडावें.

मांस, शिरा, स्नायु, अस्थि, आणि संधी यांच्या मर्मांना जखम लागली असतां सामान्य लक्षण

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथो
ष्यताच। स्रस्तांगता मूर्छनमूर्ध्ववातस्तीव्रा रुजो वात
कृताश्च नास्ताः॥१८॥ मांसोदकाभं रुधिरंचगच्छे
त्सर्वेंद्रियार्थोपरमस्तथैव॥ दशार्धसंख्येष्वपिविक्ष
तेषुसामान्यतोमर्मसुलिंगमुक्तम्॥१९॥

अर्थ— भ्रम, बडबड, पडणें, इंद्रियमनोमोह, हात पाय पारवडणें, ग्लानि, उष्णता, अंग गळणें, मूर्च्छा, दम लागणें, वातजन्य तीव्र पीडा होणें, मांस धुतलेल्या पाण्या सारिखें रक्त वाहाणें, सर्व इंद्रियें विकळ होणें, ९ म्हणजे त्याचे व्यापार बंद होतात, ? हीं लक्षणें पांच मर्मे विद्ध झाली असतां होतात

मर्मरहितशिराविद्धाचेंलक्षण.

सुरेंद्रगोपप्रतिमंप्रभूतंरक्तंस्त्रवेत्तत्क्षणजश्चवा
युः॥ करोतिरोगान्विविधान्यथोक्तान्शिरासुवि
द्धास्वथवाक्षतासु॥२०॥

अर्थ— शिरा टोंचल्या किंवा त्याना क्षत झालें असतां त्यांतून इंद्रगोप किड्या प्रमाणें लाल व पुष्कळ रक्त स्रवतें, व रक्त क्षयानें वायु कुपित होऊन नाना प्रकारचे (आक्षेपकादि) रोग उत्पन्न होतात.

स्नायुविद्ध.

कौब्ज्यंशरीरावयवावसादःक्रियास्वशक्तिस्त
मुलारुजश्च॥ चिराद्व्रणोरोहतियस्यचापितंस्नायु
विद्धंपुरुषंव्यवस्येत्॥२१॥

अर्थ— कुब्जता, शरीर ग्लानि, काम करण्यास असामर्थ्य, अतुल वेदना, ज्याची जखम फार दिवसांनीं भरते, त्याचा स्नायु विद्ध झाल्या आहेत म्हणून समजावें.

संधिविद्ध.

शोथातिवृद्धिः करुगाश्च संधिभ्रचलसंधिस्थितेऽपि
दृशोथौ॥ सतेषु संधिषु चलाचलेषु स्यात्सर्वकर्मोप
रमश्च लिंगम्॥२२॥

अर्थ—चल किंवा अचल संधिचा वेध झाला असतां सूज वाढते, वे
दना फार होतात, शक्तिपात होतो; संधी मध्यें भेदवत्पीडा होते, आ
णि सूज येते; कोणतें ही काम करावें सें वाटत नाहीं.

अस्थिविद्ध.

घोरारुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थासु च यो न
तिशांतिम्॥ भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तम-
स्थिविद्धं पुरुषं व्यवस्येत्॥२३॥

अर्थ—ज्या पुरुषाला रात्रंदिवस भयंकर पीडा होतात, जागृतादि
सर्व अवस्था मध्यें शांति नसते; त्याचें अस्थिविद्ध झालें आहे, अ
सें सूज्ञ वैद्यानें जाणावें.

मर्मरहितशिरादिकांच्याविद्ध लक्षणकथनानें शिरादिमर्मविद्ध लक्षणाचाहवालादेतो.

यथास्वमेतानि विभावयेत्तु लिंगानि मर्मस्वभि-
ताडितेषु॥

अर्थ—मर्मांच्या ठिकाणीं अभिघात झाला असतां हीं पूर्वोक्त ल
क्षणें ज्यांचीं त्यास जाणावीं, चकारें करून हीं लक्षणें आणि सामा-
न्य लक्षणें होतात, म्हणून समजावें.

मांसमर्माचें लक्षण सांगितलें नाहीं तें.

पांडुर्विवर्णः स्पृशितं न वेत्ति यो मांसमर्मस्वभिताडितः स्यात्.

अर्थ—जो पुरुष मांस मर्मांचे ठिकाणीं विद्ध होतो, तो पांडुवर्ण, बे-
रंग होऊन स्पर्श जाणत नाहीं.

सर्वव्रणांचे उपद्रव.

विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तंभो पतानकः ॥ मोहो न्मादव्रणरुजाज्वरस्तृष्णाहनुग्रहः ॥ २५ ॥ कासश्छर्दिरतीसारो हिक्काश्वासः सवेपथुः ॥ षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिंतकैः ॥ २६ ॥

अर्थ—विसर्प, पक्षाघात, शिरास्तंभ, अपतानक, मोह, उन्माद, ज्वर, व्रणपीडा, तृष्णा, हनुग्रह, खोकला, ओकारी, अतिसार, उचकी, श्वास, कंप, हे व्रणाचे सोळा उपद्रव सांगितले आहेत.

इतिसद्योव्रणनिदानम्.

भग्ननिदान.

भग्न दोन प्रकारचें; एक सव्रण.
आणि एक अव्रण; त्यांत
सव्रण सांगून अव्रण सां-

भग्नंसमासाद्द्विविधंहुताशकांडेच संधौचहि

अर्थ—हे अग्निवेशा, कांड भंग आणि संधि भंग मिळून संक्षेपानें भग्न दोन प्रकारचें होतें.

संधिभग्न.

तत्रसंधौ ॥ उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तितंचतिर्यक्कविक्षिप्तमधश्चषोढा ॥ १ ॥

अर्थ—त्यामध्यें संधिस्थली भग्न सहा प्रकारचें होतें, त्यांचीं नावें, उत्पिष्ट, विश्लिष्ट, विवर्तित, तिर्यक्, विक्षिप्त, आणि अधःक्षिप्त.

संधिभंगाचें सामान्यलक्षण.

प्रसारणाकुंचनवर्तनोग्रारुक्स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ॥ सामान्यतःसंधिगतस्यलिंगं ॥ २ ॥

अर्थ—पसरते वेळीं, आंखुडते वेळीं, किंवा न हालविलें तरीं फार दु

खतें, आणि स्पर्श सोसत नाहीं, हें संधिभग्नाचें सामान्य लक्षण.

उत्पिष्टसंधेः श्वयथुः समंतात् ॥ विशेषतो रात्रिभ-
वा रुजाश्च ॥

अर्थ- उत्पिष्ट संधीच्या भोंवताली सूज येते, आणि रात्रीस पीडा फार होते, संधिस्थलीं दोन हाडें एकमेकाला घांसतात; त्याला उत्पि ष्ट असें ह्मणावें.

विश्लिष्टजे तोन्चरुजाश्च नित्यम् ॥

अर्थ- विश्लिष्ट संधी मध्यें भोंवताली सूज आणि रात्रीं पीडा- हीं असून सर्वकाळ अत्यंत पीडा असते, येवढा उत्पिष्टा पेक्षां विशे ष विश्लिष्ट ह्मणजे संधि शिथिल मात्र होतो, त्यांत हाडें सरून मध्यें खळगा पडतो.

विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्राः ॥

अर्थ- विवर्तित संधी मध्यें दोहों बाजूंचीं हाडें संधि पासून बाजू- कडे जातात, ह्मणून तीं फार दुखतात, त्या संधी मध्यें दोहोंकडे- चीं हाडें, गरगरां फिरतात.

तिर्यग्गते तीव्ररुजो भवंति ॥

अर्थ- तिर्यग्गत झालें असतां फार पीडा होते, एथें एक अस्थि सं धिस्थान सोडून वांकडें जातें.

क्षिप्ते निशूलं विषमा रुगस्थ्नोः

अर्थ- उर्ध्व क्षिप्ता मध्यें अत्यंत शूळ आणि हाडांना कमजास्ति पी डा होते, एथें एका अस्थीचा क्रियेनें किंवा दोहों अस्थींच्या क्रियनें दोन्हीं हाडें परस्परां पासून दूर होतात.

क्षिप्तेत्वधो रुग्विघटश्च संधेः ॥

अर्थ- अधः क्षिप्तामध्यें पीडा व संधींचा विघाड होतो, यांत- ही संधीचीं हाडें परस्पर दूर होतात; परंतु किंचित खालीं जातात.

येरवा विशेष होतो.

आतां कांड भग्नें.

कांडेत्वतः कर्कटकाश्वकर्णविचूर्णितंपिच्चितमस्थि
छल्लिका॥ कांडेषुभग्नंत्वतिपातितंचमज्जागतंचस्फु
टितंचवक्रं॥४॥ छिन्नंद्विधाद्वादशधापिकांडे

अर्थ—कांडभग्न १२ बारा प्रकारचें, तें असें; १कर्कट, २अश्वकर्ण, ३ विचूर्णित, ४पिच्चित, ५अस्थिछल्लिका, ६कांडभग्न, ७ अतिपातित, ८ मज्जागत, ९स्फुटित, १० वक्र, आणि दोन प्रकारचें छिन्न.

१ कर्कटक,—म्हणजे हाड दोन्ही बाजूस दबलेलें असून मध्यें उन्नत्लेलें असतें.

२ अश्वकर्ण,—घोड्याच्या कानासारिखें जें हाड होतें तें.

३ विचूर्णित,—चुरलेलें हाड, तें शब्दानें किंवा स्पर्शानें जाणावें.

४ पिच्चित, —चिंबलेलें हाड.

५ अस्थिछल्लिका,—हाडाचा कांहीं भाग सुटून राहातो ती.

६ कांडभग्न,—हाडाचें कांडें मोडणें.

७ अतिपात,—सगळें हाड तुटतें तें.

८ मज्जागत,—हाड मोडून मज्जेंत शिरून मज्जा बाहेर पडते.

९ स्फुटित,—ज्या हाडाचे पुष्कळ तुकडे होतात तें.

१० वक्र, —हाड वांकडें होतें तें, हें ही भग्नांतच गणलें आहे.

११ छिन्न २,—बारीक बारीक व पुष्कळ तुकडे होतात, तें, एक, व दुसरें एका बाजूला संबंद्ध असून दुसरे बाजूस फुटतें तें.

कांडभग्नाचें सामान्य लक्षण.

स्रस्तांगता शोथरुजातिवृद्धिः॥ संपीड्यमाने भव
तीह शब्दः स्पर्शासहस्पंदनतोदशूलाः॥५॥ सर्वा
स्ववस्थास्वनशर्मलाभो भग्नस्य कांडे ख-

स्तुचिन्हमेतत् ॥ ५ ॥

अर्थ—अंग गळणें, सूज येणें, बगळा फार लागणें, भग्नस्थलींचे सून पाहिलें असतां शब्द होणें, हालवलेला सोसत नाहीं, कांपरें क रतें, टोंचणी लागल्ये, शूळ होतो, कधीं ही चैन पडत नाहीं, कांड शब्दानें नलक, कपाल, वलय, तरुण, आणि रुचक, ह्या पांच प्रकार चा अस्थींचा संग्रह होतो.

कांड भग्नाचे बारा हून ही अ-
धीक प्रकार होतात म्ह० सां.

भग्नंतु कांडेबहुधाप्रयाति समासतोनामभिरेवतुल्यम् ॥

अर्थ—कांडाचे ठायीं अनेक प्रकारचा भंग होतो, तो जाजा स्थळीं ज शा आकृतीचा असेल त्या प्रमाणें त्याला नांव द्यावें.

कष्टसाध्य.

अल्पाशनोनात्मवतोजंतोर्वातात्मकस्यच ॥ उ
पद्रवैर्वाजुष्टस्यभग्नंकृच्छ्रेणसिध्यति ॥ ७ ॥ ॥

अर्थ—अल्प आहार करणारा, इंद्रियें स्वाधीन न ठेवणारा, वात प्रकृतीचा, ज्वरादि उपद्रवानीं युक्त अशा पुरुषाचें मोडलेलें हाड मोठ्या कष्टानें साध्य होतें.

असाध्यलक्षण.

भिन्नंकपालंकट्यांतुसंधिमुक्तंतथाच्युतम् ॥
जघनंप्रतिपिष्टंचवर्जयेत्तुविचक्षणः ॥ ८ ॥

अर्थ—कंबरेचें कपालास्थि फुटलें किंवा संधी पासून अस्थि सटलें किंवा अगदींच निखळलें, आणि जघनास्थि चूर झालें अ सतां तें सोडावें.

दुसरें असाध्यलक्षण.

असंश्लिष्टकपालंचललाटेचूर्णितंचयत् ॥ ९

उनंस्तनांतरे पृष्ठे शंखे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥ ९ ॥

अर्थ—ललाटास्थींचे तुकडे तुकडे होऊन ते परस्पर दूर राहून न जडण्या जोगें झालें असतां; अथवा स्तनांच्या मधलें अथवा पाठीचें किंवा शंखास्थि, मस्तकास्थि भग्न झालें असतां सोडावें.

हयगई केल्यानें असाध्यत्व.

सम्यक्संधितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबंधनात् ॥ सं
क्षोभाद्वापि यत्गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ १० ॥

अर्थ—अस्थि चांगलें जुळलें असून चांगलें ठेवलें नाहीं, अथवा चांगलें बांधलें नाहीं, किंवा त्याला कांहीं धक्का लागला तर तें विकोप्यास जातें; तें बरें होत नाहीं.

निरनिराळ्या अस्थि निरनिराळ्या
रीतीनीं भग्न होतात ते सांगतो.

तरुणास्थीनि नम्यंते भिद्यंते नलकानि च ॥ कपाला
नि विभज्यंते स्फुटंति रुचकानि च ॥ ११ ॥ ॥ ६ ॥

अर्थ—तरुणास्थि दबतात, नळ्या चिरतात, कपाळें फुटून तुकडे तुकडे होतात, आणि रुचकास्थि (दांत वगैरे) चे कपारे उडतात.

इति भग्ननिदानम्.

नाडीव्रणनिदान.

संप्राप्ति.

यः शोथमाममतिपक्कमुपेक्षते ज्ञो योवाव्रणंप्रचु
रपूयमसाधुवृत्तः ॥ अभ्यंतरंप्रविशति प्रविदार्य
तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ १ ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाडीव यद्वह
ति तेन मता तु नाडी ॥

अर्थ—जो मूर्ख मनुष्य पिकलेला शोथ अपक्व आहे म्हणून उपेक्षा करितो, किंवा पुष्कळ पू झालेल्या व्रणाची उपेक्षा करितो त्याचा पू पुढें त संध्यांनादिक स्थानीं जाऊन त्यांचा भेद करून तो फार खोल गेल्या मुळें एक मार्ग होतो; त्यांतून तो पू नाडी प्रमाणें वाहातो; म्हणून त्याला नाडी असें म्हणतात.

संख्यारूपसंप्राप्ति.

दोषैस्त्रिभिर्भवतिसा पृथगेकशश्च संमूर्छितैरपिच शल्यनिमित्ततोन्या ॥ २॥

अर्थ—पृथक् दोषानीं ३ सन्निपातानें १ आणि शल्या पासून १ अशीनीं नाडी पांच प्रकारची होते.

वातनाडीव्रण.

तत्रानिलात्परुषसूक्ष्ममुखीसशूला फेनानुविद्धमधिकंस्रवतिक्षपासु ॥

अर्थ—वायू पासून नाडीचें तोंड रूक्ष व बारीक होतें; व शूळ होतो; तिच्यातून फेस युक्त स्राव होतो; आणि रात्रीस तर फारच होतो.

पित्तनाडी.

पित्तात्तुतृड्ज्वरकरी परिदाहयुक्ता पीतंस्रवत्यधिक मुष्णमहःसुचापि ॥ ३॥

अर्थ—पित्तज नाडी पासून तृषा, ज्वर, आणि दाह, होतो; तिच्यातून पिवळा ऊन व पुष्कळ पू वाहातो; तो दिवसास अधीक होतो.

कफजनाडी.

ज्ञेयाकफाद्बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रास्तब्धासकंडुरुजारजनीप्रवृद्धा ॥

अर्थ—कफज नाडीतून पांढरा, दाट, चिकट, पू वाहातो; कंडू सुटते; रात्रीचा स्राव फार होतो.

सन्निपातजनाडी.

दाहज्वरश्वसनमूर्छनवक्त्रशोषा यस्यां भवंति विहिता
नि च लक्षणानि ॥ ४ ॥ तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रको-
पात्घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥

अर्थ—ज्या नाडी मध्यें दाह, ज्वर, श्वास, मूर्छा, कोरड व उक्त लक्षणें होतात; ती त्रिदोष कोपजन्य जाणावी; ती भयंकर प्राणनाशकरणा री काळरात्री सारिखी होय.

शल्यज नाडी.

नष्टं कथंचिदनुमार्गमुदीरितेषु स्थानेषु शल्यमचि
रेण गतिं करोति ॥ सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमि
श्रं स्रावं करोति सहसा सरुजं च नित्यम् ॥ ५ ॥

अर्थ—कोणत्या ही प्रकारानें शल्य (कंटकादि) उक्तस्थानीं जाऊन मो डलें असतां नाडी उत्पन्न करितें; त्या नाडींतून फेस व रक्तयुक्त कढ त आणि घुसळल्या सारिखा नित्य पू वाहातो; व ठणका लागतो.

साध्यासाध्य लक्षण.

नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येच्छेषाश्चतस्रः खलु
यत्नसाध्याः ॥ ६ ॥ ॥ इति नाडीव्रणनिदानम् ॥ ॥

अर्थ—त्रिदोषज नाडी साध्य होत नाहीं; बाकीच्या चार नाड्या य त्न केला असतां साध्य होतात. ॥ इति नाडीव्रणनिदानम् ॥ ॥

भगंदरनिदान.

गुदस्य द्व्यंगुलक्षेत्रे पार्श्वतः पिटिकार्तिकृत ॥ भिन्ना
भगंदरो ज्ञेयः स च पंचविधो मतः ॥ १ ॥

अर्थ—गुदा पासून बाजूस दोन अंगुळांवर एक पिटिका होते; तिला फार ठणका लागतो, ती फुटली म्हणजे तोच भगंदर (भगेंद्र) रोग

होतो; तो पांच प्रकारचा आहे.

पूर्वरूप.

कटीकपालनिस्तोददाहकंडूरुजादयः ॥ भवंति
पूर्वरूपाणिभाविष्यति भगंदरे ॥ २ ॥

अर्थ—कंबरेच्या कपालास्थिला टोचणी लागते, आग होते, कंडू सुट
ते, ठणका लागतो; भगंदर व्हावयाचा असला म्हणजे अशीं लक्षणें होतात.

शतपोनक लक्षण.

कषायरूक्षैरतिकोपितोनिलस्त्वपानदेशेपिटिकां
करोतियां ॥ उपेक्षणात्साकमुपैतिदारुणं रुजाच्चभि-
न्नारुणफेनवाहिनी ॥ ३ ॥ तत्रागमोमूत्रपुरीषरेतसां
व्रणैरनेकैः शतपोनकंवदेत् ॥

अर्थ—तुरट आणि रूक्ष पदार्थ भक्षणानें वायु अत्यंत कुपित होऊन
गुदस्थानीं जी पिटिका करितो तिची उपेक्षा केली असतां ती पिकते;
आणि फुटली म्हणजे ठणका लागून तांबूस फेसाळ पू वाहातो.
व तेथें अनेक छिद्रें पडतात; त्या वाटे मूत्र, पुरीष, आणि रेत हीं
वाहातात; चाळणी सारिखीं छिद्रें असतात, म्हणून त्या रोगा-
ला शतपोनक असें म्हणतात.

उष्ट्रशिरोधरलक्षण.

प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं करोतिरक्तांपिटि-
कांगुदाश्रितां ॥ तदाशुपाकाहिमपूयवाहिनींभ-
गंदरंतूष्ट्रशिरोधरंवदेत् ॥ ४ ॥

अर्थ—पित्तल पदार्थांनीं पित्त प्रकुपित होऊन गुदस्थानीं लाल
पिटिका उत्पन्न होते; ती लवकर पिकून तिच्यांतून कढत पू वाहा
तो; ही पिटिका उंटाच्या माने सारिखी असते, म्हणून हिला उ
ष्ट्रशिरोधर हें नांव दिलें आहे.

परिस्त्रावी भगंदर.

कंडूयनो घनस्त्रावी कठिणो मंदवेदनः ॥ श्वेतावभा
सः कफजः परिस्त्रावी भगंदरः ॥ ५ ॥

अर्थ— कफा पासून झालेल्या भगंदरास कंडू सुटते; व त्यांतून घट्ट पू वाहातो; व ती पिटिका कठीण असते; व तिला ठणका कमी असतो; तिचा वर्ण पांढरा असतो.

शंबूकावर्त भगंदर.

बहुवर्णरुजास्त्रावाः पिटिका गोस्तनोपमाः ॥ शंबू-
कावर्तवन्नाडी शंबूकावर्तकोमतः ॥ ६ ॥

अर्थ— त्यांत गाईच्या स्तना सारिख्या अनेक पिटिका होतात; त्यांचे रंग, वेदना, आणि स्त्राव, हे अनेक तऱ्हेचे असतात; आणि प्रकाशंखाच्या भोंवऱ्या प्रमाणें पोंखार लेला असतो; म्हणून त्याला शंबूकावर्त असें म्हणतात.

उन्मार्गि भगंदर.

क्षताकृतिः पायुगता विवर्धते त्युपेक्षणात्सा कृमयो
विदार्यते ॥ प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्व्रणैस्तदुन्मा-
र्गि भगंदरं वदेत् ॥ ७ ॥

अर्थ— कंटकादिकें करून गुदाजवळ झालेल्या क्षताची उपेक्षा केली असतां तें क्षत वरत वरत गुदापर्यंत जातें, त्यांत किडे पडून त्या क्षताचें विदारण होतें; तें कृमि अनेक तोंडें पाडतात, त्याला उन्मार्गि भगंदर असें म्हणतात.

साध्यासाध्य लक्षण.

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगंदराः ॥ तेष्वसा-
ध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ८ ॥

अर्थ— सर्व भगंदर दुःसाध्य आहेत, त्यां मध्यें त्रिदोषज भगंदर-

असाध्य, आणि क्षतज तर विशेषें करून असाध्य.

असाध्यलक्षण.

वातमूत्रपुरीषाणि कृमयः शुक्रमेवच ॥ भगंदरा
त्स्रवंतिनाशयंतितमातुरम् ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥

अर्थ— ज्या भगंदरांतून वात, मूत्र, पुरीष, कृमि, आणि शुक्र वाहा तात, त्याच्या योगानें रोगी मरतो. ॥ ॥ इति भगंदर निदान ॥ ॥

उपदंशनिदानम्.

कारण.

हस्ताभिघातान्नखदंतघातादधावनादत्यतिसेव
नाद्वा ॥ योनिप्रदोषाच्चभवंतिशिस्नेपंचोपदंशा
विविधापचारैः ॥ १ ॥

अर्थ— हाताच्या अभिघातानें, नख, दांत, लागल्यानें; न धुतल्या नें; अत्यंत रति केल्यानें; किंवा योनि दोषानें; किंवा वाईरड्या पाण्या नें धुतल्यानें; इत्यादि कारणानीं शिस्नाचे ठाईं उपदंश (गर्मी, दुःख) रोग होतो, तो पांच प्रकारचा आहे.

वातोपदंशलक्षण.

सतोदभेदस्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनो
पदंशम् ॥

अर्थ— शिस्नावर काळे फोड उठून त्यांनां टोंचणी, फूट, आणि स्फु रण, हीं होतात.

पित्तोपदंश व रक्तोपदंश लक्षण.

पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेनरक्तासितशिता
वभासैः ॥ २ ॥

अर्थ— पित्ताच्या उपदंशानें पिंवळे, फोड येतात; त्यांतून फार पाणी

वाहातें; आग होते, रक्तानें मांसा सारिखे तांबडे फोड येतात.

कफोपदंशलक्षण.

सकंडुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनस्रावयुतैः कफेन ॥

अर्थ—कफाच्या उपदंशानें पांढरे मोठाले फोड येतात; कंडू सुट ते, सूज येते; आणि दाट पू वाहातो.

सन्निपातोपदंशलक्षण.

नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशं ॥ ३॥

अर्थ—या उपदंशांत नाना प्रकारचे स्राव वेदना होतात, हा त्रिदोषज उपदंश असाध्य आहे.

असाध्यलक्षण.

विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेत्तु ॥

अर्थ—ज्या उपदंशानें मांस गळालें आहे, आणि कृमींनीं शिस्न खाऊन अंड मात्र अवशेष राहिलें आहे, तो वैद्यानें सोडावा.

असाध्यलक्षण.

संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ॥ कालेन शोथकृमिदाहपाकैर्विशीर्णशिश्नो म्रियते सतेन ॥ ४॥

अर्थ—उपदंश होतांक्षणींच जो मूर्ख पुरुष विषया सक्त होऊन उपचार करीत नाहीं, त्याचें शिश्न कांहीं दिवसानीं सुजून किडे पडून गळून जातें, त्या पाईं तो मरतो.

लिंगवर्तिलक्षण.

अंकुरैरिव संघातैरुपर्युपरिसंस्थितैः ॥ क्रमेण जायते वर्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा ॥ ५॥ कोशस्याभ्यंतरे संधौ सर्वसंधिगताथवा ॥ लिंगवर्तिरितिख्याता लिंगार्शइतिचापरे ॥ ६॥ कुर्विन्त्याकृतयः केचि

केचित्पद्मदलोपमाः ॥७॥ मेंद्रसंधौ नृणां केचित्के चित्सर्वाश्रयाः स्मृताः ॥ रुजादाहार्तिबहुलास्तृष्णा तोदसमन्विताः ॥ स्त्रीणां पुंसां च जायंते स्फपदंशाः सुदारुणाः ॥ ॥ इति उपदंशनिदानम् ॥ ॥

अर्थ— शिस्नावर मांसाचे कोंभ एकावर एक उगवून कोंबड्याच्या शें डी सारिखे कोशाच्या आंत मण्यावर किंवा सर्व संधीभर होतात.- त्या रोगाला लिंगवर्ति असें म्हणतात व कोणी लिंगार्श असेंही म्हणतात, ही त्रिदोषजन्य आहे, म्हणूनच वेदनायुक्त व दुःखदायक असते, असाध्यतृ स्फगमं- इति उपदंशनिदानम्.

शूकदोषनिदानम्.

अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं यो भिवांछति मूढधीः ॥ व्या धयस्तस्य जायंते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥ ॥

अर्थ— जो मंदमती पुरुष क्रमावांचून शिस्न मोठें होण्याच्या इच्छेनें शिश्नावर विष कृमीचा लेप करितो त्याला १८ शूकज व्याधी होतात.

सर्षपिकेचें लक्षण.

गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भग्नहेतुका ॥ पिडिका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका च सा ॥ २ ॥

अर्थ— दुष्टजलजंतूचा वाईट रीतीनें लेप केल्यानें कफवात कुपित होऊ न पांढऱ्या मोहोरी येवढीजी पिटिका होते तिला सर्षपिका म्हणतात.

अष्ठीलिकालक्षण.

कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाष्ठीलिका भवेत् ॥

अर्थ— अप्रशस्त शूकांच्या लेपानें वायु कुपित होऊन आगेळी सा रिखी कठीण पुटकी होते, तिला अष्ठीलिका असें म्हणतात.

ग्रथितलक्षण.

शूकैर्यत्सूरितंशश्वद्ग्रथितंनाम तत्कफात्॥ ३॥ ॥

अर्थ— निरंतर शूक लेपानें कफा पासून शिश्नावर गांठी होतात, तें ग्रथित होय.

कुंभिकालक्षण.

कुंभिकारक्तपित्तोत्थाजांबवास्थिनिभाशुभा॥

अर्थ— रक्तपित्ता पासून जांभळाच्या बी सारिखी काळी पिटिका होते, तिला कुंभिका असें म्हणतात.

अलजीलक्षण.

तुल्यजात्वलजींविद्याद्यथाप्रोक्तांविचक्षणे:॥ ४॥

अर्थ— ही पिटिका प्रमेह पिटिकांतील अलजी प्रमाणें तांबड्या काळ्या फोडांनीं व्याप्त असते; व तिचीं सर्व लक्षणें हिला होतात.

मृदित.

मृदितंपीडितंयत्तुसंरब्धंवातकोपत:॥ ॥

अर्थ— शूक पीडा झाल्यानंतर शिश्न मरडलें व दाबलें असतां वायूच्या कोपानें शिश्न सुजतें तें.

संमूढ पिटिका.

पाणिभ्यांभृशसंमूढेसंमूढपिटिकाभवेत्॥ ५॥

अर्थ— लेपा नंतर दोहों हातानीं शिश्न फुकट चोळलें असतां एक मूढ (बिन तोंडाची) पिटिका होते ती.

अवमंथलक्षण.

दीर्घाबह्व्यश्चपिटिकादीर्यंतेमध्यतस्तुया:॥सोव मंथ:कफासृग्भ्यांवेदनारोमहर्षकृत्॥ ६॥ ॥

अर्थ— कफ रक्ता पासून लांबोड्या अनेक व मध्यें मध्यें फुटलेल्या अशा ज्या पिटिका शिश्नावर होतात, त्यांच्या योगानें रोमांच व वेदना होतात, त्या रोगाला अवमंथ असें म्हणतात.

पुष्करिकालक्षण.

पित्तशोणितसंभूताः पिटिकाः पिटिकाचिताः ॥ पद्मक
र्णिकसंस्थाना ज्ञेयाः पुष्करिकाश्च ताः ॥ ७ ॥

अर्थ— पित्त रक्ता पासून उत्पन्न झालेली पुटी मध्यें असून ति-
च्या भोंवताली दुसऱ्या लहान लहान पुळ्या होतात; तेव्हां त्या
सर्व मिळून कमळाच्या नाडी सारिख्या दिसतात; त्या करितां त्या
नां पुष्करिका असें ह्मणतात.

स्पर्शहानिलक्षण.

स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ॥ ॥

अर्थ— शूक लेपानें रक्त दुष्ट होऊन तें त्वचेचें स्पर्शज्ञान नष्ट करितें.

उत्तमालक्षण.

मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवाश्च याः ॥ व्याधि
रेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजः ॥ ८ ॥

अर्थ— शूकाचा वारंवार लेप केल्यानें रक्तपित्त कुपित होऊन मु-
गा उडदा एवढ्या तांबड्या पुळ्या शिश्नावर होतात, त्या रोगाला
उत्तम असें ह्मणतात.

शतपोनकलक्षण.

छिद्रैरणुमुखैर्लिंगं चितं यस्य समंततः ॥ ९ ॥ वात
शोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः ॥ ॥ ॥

अर्थ— ज्या पुरुषाचे लिंगावर अनेक बारिक छिद्रें पडतात, त्याचा हा
व्याधि वातरक्ता पासून होतो; त्याला शतपोनक असें ह्मणतात.

त्वक्पाक.

वातपित्तकृतो यस्तु त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ॥ १० ॥

अर्थ— वातपित्तापासून शिश्नपुवाळतें, त्यातेणें करून ज्वर व दाह होतो.

शोणितार्बुद.

कृष्णैःस्फोटैःसरक्ताभिःपिटिकाभिर्निपीडितम्॥
यस्यवास्तुरुजाचोग्राज्ञेयंतच्छोणितार्बुदम्॥११॥

अर्थ—ज्या पुरुषाच्या शिश्नावर काळ्या तांबड्या पुळ्या येतात, त्या त्या व्रणाच्या ठिकाणीं फार ठणका लागतो; त्याच्या त्या रोगाला—शोणितार्बुद असें ह्मणावें.

मांसार्बुद.

मांसदोषेणजानीयादर्बुदंमांससंभवम्॥ ॥

अर्थ—मांस दुष्ट झाल्यानें मांसार्बुद होतें.

मांसपाक.

शीर्यंतेयस्यमांसानियस्यसर्वाश्चवेदना॥१२॥वि
द्यात्तंमांसपाकंतुसर्वदोषकृतंभिषक्॥

अर्थ—ज्याच्या शिश्नाचें मांस सडून गळून पडतें, आणि नाना त-ऱ्हेच्या पीडा होतात; (हा व्याधि त्रिदोषज आहे,) त्याच्या त्या-व्याधिला मांसपाक असें ह्मणतात.

विद्रधिलक्षण.

विद्रधिंसन्निपातेनयथोक्तमभिनिर्दिशेत्॥१३॥

अर्थ—विद्रधि निदानांतील सन्निपातज विद्रधि प्रमाणें येथें-विद्रधि जाणावा.

तिलकालक.

कृष्णानिचित्राण्यथवाशूकानिसविषाणितु॥पाति
तानिपचंत्याशुमेढ्रंनिरवशेषतः॥१४॥कालानि
भूत्वामांसानिशीर्यंतेयस्यदेहिनः॥सन्निपातस
मुत्थांस्तान्विद्यात्तिलकालकान्॥१५॥

अर्थ—काळ्या किंवा चित्रविचित्र रंगाच्या सविष शूकांचा लेप केला असतां त्या योगानें तत्काळ सर्व शिश्न पिकतें, व सर्व मांस ति-

या प्रमाणें काळें होऊन झडतें, त्या त्रिदोषोसन्न व्याधीला ति लकालक असें म्हणतात.

असाध्य शूकदोष.

तत्रमांसार्बुदंयच्चमांसपाकश्चयःस्मृतः॥ विद्रधि श्चनसिध्यंतियेचस्यात्तिलकालकाः॥१६॥ ॥७॥

अर्थ — त्या शूक दोषा मध्यें मांसार्बुद, मांसपाक, विद्रधि, आणि- तिलकालक, हे असाध्य आहेत. इति शूकदोष निदानम्.

कुष्ठनिदान.

विरोधीन्यन्नपानानिद्रवस्निग्धगुरूणिच॥ भज तामागतांछर्दिंवेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम्॥१॥ व्या याममतिसंतापमतिभुक्त्वानिषेविणाम्॥ शीतो ष्णलंघनाहारान्क्रमंमुक्त्वानिषेविणाम्॥२॥घर्म श्रमभयार्तानांद्रुतंशीतांबुसेविनाम्॥अजीर्णाध्य शनानांचपंचकर्मापचारिणाम्॥३॥नवान्नदधिम त्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम्॥माषमूलकपिष्टा न्नतिलक्षीरगुडाशिनाम्॥४॥व्यवायंचाप्यजीर्णे न्नेनिद्रांचभजतांदिवा॥ विप्रान्गुरून्धर्षयतांपा पंकर्मचकुर्वताम्॥५॥वातादयस्त्रयोदुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमंबुच॥दूषयंतिसकुष्ठानांसप्तकोद्रव्यसंग्रहः॥६ ॥अतःकुष्ठानिजायंतेसप्तचैकादशैवच॥७॥ ॥

अर्थ — क्षीर मत्स्यादि विरोधि, पातळ, स्नेहयुक्त, जड, अशीं अन्न पानें सेवणारे, ओकारी आली असतां तिचा वेग बंद करणारे, आणि- अन्य वेग म्हणजे मूत्र पुरीषादि वेगांचा रोध करणारे, जेऊन अत्यंत व्यायाम व अति संताप, (सूर्यताप.) सेवणारे, शीत, उष्ण, लंघन,

आणि आहार यांचा सेवण्याचा उत्क्रम सोडून सेवणारे, उन, श्रम, आणि भय यानीं पीडित होऊन तत्क्षणीं गार पाणीं पिणारे, अजीर्ण, अन्न भक्षण करणारे, व जेवणावर लगेच जेवणारे, व मन विरेकादि पंचकर्म करतानां अपचार करणारे, नवीन अन्न, दहीं, मत्स्य, खारट, अंबट यांचें सेवन करणारे, उडीद, मुळे, पिष्टान्न, (लाडू, घारगे, वगैरे.) तीळ, दूध, गूळ, हीं भक्षण करणारे, अन्न जिरल्या वांचून मैथून करणारे, व दिवसास निद्रा करणारे, ब्राह्मण, गुरू, त्यांचा तिरस्कार करणारे, पाप कर्म आचरण करणारे, अशा पुरुषाचे वातादिक तीन दोष त्वचा; रक्त, मांस, आणि उदक त्यांस दुष्ट करून कुष्ठ रोग (कोड.) उत्पन्न करितात; कुष्ठ होण्याला वातादि दोष आणि त्वचादि दूष्यें हे सात पदार्थ अवश्य कारण मूल आहेत; ह्मणून अष्टादश कुष्ठें होतात; त्या पैकीं सात महा कुष्ठें आणि अकरा क्षुद्र कुष्ठें आहेत.

कुष्ठानां त्रिदोषजत्व असतांही दोषाधिक्यानें तीं सात प्रकारचीं होतात.

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथक् द्वंद्वैः समागतैः ॥ सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोधिकत्वतः ॥ ७ ॥

अर्थ— पृथक् दोषानीं ३ द्वंद्वानि ३ आणि सन्निपातानें एक मिळून ७, सर्व कुष्ठें त्रिदोषज असतां हीं जो दोष अधीक असेल त्याणें व्यवहार करावा, (जसें वातेन कुष्ठं कापालं० इ०)

कुष्ठाचें पूर्वरूप.

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ॥ दाहः कंडूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः क्रमः ॥ ८ ॥ व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ॥ रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेल्पेपि कोपनम् ॥ ९ ॥ रोमह

र्धोसृजः कार्ष्ण्यंकुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥

अर्थ—ज्या ठिकाणीं कुष्ठ व्हावयाचें असतें तो जागा हातालां फार गुळगुळीत किंवा खडबडीत लागते; त्या ठिकाणीं घाम येतो; किंवा येत नाहीं; व त्या ठिकाणचा वर्ण बदलतो; दाह होतो, कंडू सुटते, बधेला स्पर्श कळत नाहीं, टोंचल्या सारिखी पीडा होते, गांधील-माशी डसल्या प्रमाणें गांधी येतात; आयास केल्या वांचून श्रम होतो, व्रणांस ठणका फार लागतो; त्यांची उत्पत्ति लवकर होऊन फार दिवस राहातात; ते भरून आले तरी रूक्ष असतात; त्यांनां थोडें निमित्त झालें तरी कोप होतो, रोमांच येतो. आणि रक्ताला काळिमा येतो, हें कुष्ठाचें पूर्वरूप होय.

सप्तमहाकुष्ठांचीं लक्षणें.

कृष्णारुणकपालाभंयद्रूक्षंपरुषंतनु ॥ कापालंतो
दबहुलंतत्कुष्ठंविषमंस्मृतम् ॥ ११ ॥

अर्थ—कापालकुष्ठ,—जें काळ्या व तांबड्या खापरा सारिखें, रूक्ष, कर्कश, पातळ, त्वचा झालेलें, टोंचणीनें व्याप्त, असतें; तें दुश्चिकित्स्य आहे, म्हणजे, तें चिकित्सा करण्यास अवघड आहे.

औदुंबरकुष्ठ.

रुग्दाहरागकंडूभिःपरीतंलोमपिंजरम् ॥ उदुंब
रफलाभासंकुष्ठमौदुंबरंवदेत् ॥ १२ ॥

अर्थ—औदुंबरकुष्ठ,—हें शूल, दाह, आरक्तता, आणि कंडू ह्यानीं व्याप्त असतें; त्यावरचे केंस भोरे असतात; व तें उंबराच्या फळा सारिखें दिसतें.

मंडलकुष्ठ.

श्वेतंरक्तंस्थिरंस्त्यानंस्निग्धमुत्सन्नमंडलम् ॥
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तंकुष्ठंमंडलमुच्यते ॥ १३ ॥ ॥

अर्थ—मंडलकुष्ठ,—पांढरें, तांबडें, कठीण, दडस, गुळगुळीत, ज्यानें मंडळ वर आलेलें, व ज्याचीं मंडळें एकामेकाशीं लागले लीं, असें हें मंडळकुष्ठ कष्टसाध्य आहे.

ऋष्यजिव्हकुष्ठ.

कर्कशंरक्तपर्यंतमंतःश्यावंसवेदनम् ॥ यदृष्यजि
व्हासंस्थानमृष्यजिव्हंतदुच्यते ॥ १४ ॥

अर्थ—ऋष्यजिव्हकुष्ठ,—कर्कश, तांबड्या कडा झालेलें, मध्यें काळें, वेदना फार, जें ऋष्याच्या (रोहीच्या) जिभे सारिखें असतें तें.

पुंडरीककुष्ठ.

सश्वेतंरक्तपर्यंतंपुंडरीकदलोपमम् ॥ सोत्सेधंच
सरागंचपुंडरीकंप्रचक्षते ॥ १५ ॥

अर्थ—पुंडरीककुष्ठ,—किंचित् पांढरें, कडेला तांबडें, पांढऱ्या, कमळाच्या पाकळी सारिखें थोडेसें उंच झालेलें, आणि मध्यें थोडेसें तांबूस असतें.

सिध्मलक्षण.

श्वेतंताम्रंतनुयद्रजोघृष्टंविमुंचति ॥ प्रायेणोर
सितत्सिध्ममलाबुकुसुमोपमम् ॥ १६ ॥

अर्थ—सिध्मलक्षण,—पांढरें, तांबूस, पातळ, खाजवल्यानें कोंडा निघतो; हें बहुत करून उरावर होतें; त्याचा आकार पांढऱ्या भोंपळ्याच्या फुला प्रमाणें असतो; त्याला लोकांत शिबें असें ह्मणतात.

काकणकुष्ठ.

यत्काकणंतिकावर्णंसपाकंतीव्रवेदनम् ॥ त्रिदो
षलिंगंतत्कुष्ठंकाकणंनैवसिध्यति ॥ १७ ॥

अर्थ—काकणकुष्ठ,—जें गुंजे सारिखें लाल ह्मणजे मध्यें काळें आणि कडेला तांबडें, मध्ये तांबडें आणि कडेला काळें, किंचिद्पि

केलेलें, तीव्र वेदना फक्त, तीन्ही दोषांची लक्षणें ज्यांत असतात; हें साध्य होत नाहीं.

एकादश क्षुद्रकुष्ठांचीं लक्षणें.

अस्वेदनं महावास्तुयन्मत्स्यशकलोपमम् ॥ तदे ककुष्ठं चर्माख्यं बहलं हस्तिचर्मवत् ॥ १८॥ ॥

अर्थ–चर्मकुष्ठ;–घर्मरहित, मोठी जागा व्यापणारें, माशाच्या खवल्या सारिखें, हत्तीच्या चामड्या प्रमाणें जाड असतें.

किटिभकुष्ठ.

श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ॥ ॥

अर्थ– किटिभकुष्ठ;–नीलवर्ण, व्रणाच्या घट्या प्रमाणें खरखरीत, आणि रूक्ष असतें.

वैपादिककुष्ठ.

वैपादिकं पाणिपादस्फोटनं तीव्रवेदनम् ॥ १९॥

अर्थ–वैपादिककुष्ठ;–ज्याच्या योगानें हात पाय फुटतात, (ह्मणजे चिरा पडतात,) आणि वेदना फार होते.

अलसककुष्ठ.

कंडूमद्भिः सरागैश्च गंडैरलसकं चितम् ॥ ॥

अर्थ–अलसककुष्ठ;–हें कुष्ठ फार खाजणाऱ्या व तांबड्या रंगाच्या फोडानीं व्याप्त असतें.

दद्रुमंडलकुष्ठ.

सकंडूरागपिटिकं दद्रुमंडलमुद्गतम् ॥ २०॥ छ॥

अर्थ–दद्रुमंडलकुष्ठ;–ज्याला कंडू, लाली, आणि फोड, असतात; आणि हें वर उचललेलें असतें; हें मंडलाकार उत्पन्न होतें, ह्मणून ही संज्ञा त्याला दिली आहे.

चर्मदलकुष्ठ.

रक्तं सशूलं कंडुमत्सस्फोटं यद्दलत्यपि ॥ तच्चर्मदल
माख्यातमस्पर्शासहमुच्यते ॥२१॥

अर्थ—चर्मदलकुष्ठ;—हें तांबडें, शूलयुक्त, कंडुयुक्त, फोडांनीं व्याप्त असून फुटतें; त्याला हात लावला तर सहन होत नाहीं; त्यांत चामडी फाटते, म्हणून ही संज्ञा दिली आहे.

पामाकुष्ठ.

सूक्ष्मा बह्व्यः पीडकाः स्राववत्यः पामेत्युक्ताः कंडु
मत्यः सदाहाः ॥

अर्थ—पामाकुष्ठ;— त्याला बारीक बारीक व पुष्कळ फोड येतात; त्यांतून लस वाहात असते; व त्यांना खाज फार सुटते व आग होते; त्या कुष्ठाला पामा असें म्हणतात.

कच्छुकुष्ठ.

सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा
स्फिजोश्च ॥२२॥

अर्थ—कच्छुकुष्ठ;— तीच पामा मोठ्या फोडांनीं व तीव्र दाहानें युक्त असून हातांवर झाली म्हणजे कच्छु असें म्हणतात.

उग्रा;— ही कंबरेवर उत्पन्न होते.

विस्फोटक.

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥

अर्थ—विस्फोट;— निळ्या व तांबूस रंगाचे व ज्यांवरची त्वचा पातळ असते; असे जे फोड होतात ते.

शतारुकुष्ठ.

रक्तं श्यावं सदाहार्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥२३॥

अर्थ—शतारु;— हें तांबडें, श्यामवर्ण, दाह व शूळयुक्त, व अनेक व्रणयुक्त असें असतें.

विचर्चिका.

सकंडूपिटिकाश्यावाबहुस्रावाविचर्चिका॥ ॥

अर्थ- विचर्चिका,- कंडुयुक्त. श्यामवर्णाची जी पिटिका होते, ती, व तिच्यांतून फार स्राव होत असतो.

चर्मकुष्ठा पासून विचर्चिका पर्यंत १२ कुष्ठें होतात, मग क्षुद्र कुष्ठें ११ ह्मणून कां सांगितलें, अशी कोणी शंका केल्यास सांगतो. विचर्चिका पायांवर होऊन फुटली ह्मणजे विपादिका होते, असें ह्मटल्याने संख्या वाढत नाहीं; या विषयीं भोजाचें ही असेंच मत आहे.

वातजादि कुष्ठलक्षण.

खरंश्यावारुणंरूक्षंवातात्कुष्ठंसवेदनम् ॥२४॥ पित्तात्प्रकुपितंदाहरागस्रावान्वितंस्मृतम्॥ कफात्क्लेदिघनंस्निग्धंसकंडूशैत्यगौरवम् ॥२५॥ द्विलिंगंद्वंद्वजंकुष्ठंत्रिलिंगंसान्निपातिकम् ॥

अर्थ- वायूच्या, योगानें कुष्ठ खर खरीत, श्यामवर्ण, किंवा अरुण वर्ण, रूक्ष, आणि वेदना युक्त असें होतें.

पित्ताच्या, योगानें चेतलेलें कुष्ठ दाह, लाली, आणि स्राव- यानीं युक्त असें असतें.

कफापासून, क्लेद युक्त, जाड, स्निग्ध, खाजणारें, थंड, आणि जड, असें असतें.

द्वंद्वज, कुष्ठामध्यें दोन दोषांचीं लक्षणें होतात.

सान्निपातिक, कुष्ठामध्यें तीन दोषांचीं लक्षणें होतात.

आतां रसादि धातुगतकुष्ठ लक्षणें क्रमानें सांगतात.

रसधातुगतलक्षण.

त्वक्स्थेवैवर्ण्यमंगेषुकुष्ठेरौक्ष्यंचजायते॥ त्वक्स्वा

पारोमहर्षश्चस्वेदस्यातिप्रवर्तनम् ॥२६॥

अर्थ– रस धातुगत कुष्ठ झालें असतां अंगाचा वर्ण बदलतो, आंग रूक्ष होतें; त्वचेला स्पर्श कळत नाहीं, रोमांच होतो, आणि घाम फार सुटतो.

रक्तगतलक्षण.

कंडूर्विपूयकश्चैवकुष्ठेशोणितसंश्रये ॥

अर्थ– कुष्ठ रक्तगत झालें असतां कंडू आणि पू फार होतात.

मांसगतकुष्ठल.

बाहुल्यंवक्रशोषश्चकार्कश्यंपिडकोद्गमः ॥ तोदः स्फोटस्थिरत्वंचकुष्ठेमांससमाश्रिते ॥२७॥ ॥

अर्थ– मांसगत कुष्ठ झालें असतां तोंडाला कोरड फारच पडते. कर्कश अंग होतें, अंगावर गांठी उठतात. टोंचणी लागते, फोड येतात, ते फार दिवस राहातात.

मेदोगतकुष्ठलक्ष.

कौण्यंगतिक्षयोंगानांसंभेदःक्षतसर्पणम् ॥ मेदस्थानगतेलिंगंप्रागुक्तानितथैवच ॥२८॥ ॥

अर्थ– मेदस्थानीं कुष्ठ गेलें असतां हात मोडतो, (जाया होतो.) चालणें बंद होतें, आंगाला फूट लागते, क्षतें पडलीं असतां तीं पसरतात, आणि पूर्वोक्त लक्षणें, (रस, रक्त, मांसगतकुष्ठलक्षणें) होतात.

अस्थिमज्जागतकुष्ठलक्षण.

नासाभंगोक्षिरागश्चक्षतेकृमिसंभवः ॥ स्वरोपघातश्चभवेदस्थिमज्जासमाश्रिते ॥२९॥ ॥

अर्थ– कुष्ठ अस्थिगत झालें असतां नाक गळून जातें, डोळे लाल होतात, क्षता मध्यें किडे पडतात, घसा बसतो.

शुक्रार्तवगतकुष्ठलक्षण.

दंपत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः॥ यद
पत्यंतयोर्जातंज्ञेयंतदपिकुष्ठितम्॥३०॥

अर्थ—ज्या स्त्री पुरुषांचें शोणित शुक्र कुष्ठाधिक्यानें तें दुष्ट झालें आहे, त्यांना जें अपत्य होतें तें ही कुष्ठी होतें, येथें दुष्ट झालेलें शुक्र किंवा आर्तव सर्वथा बीजत्व नष्ट न झाल्या मुळें अपत्य जनक होतें, जीव संक्रमण काळीं बीज दुष्ट असतें, तरीं विष कृमिन्यायानें जन्म होतें म्हणून वाग्भट्टाचार्यांनीं ही सांगितलें आहे.

साध्यादिभेद.

साध्यंत्वक्मांसरक्तस्थंवातश्लेष्माधिकंचयत्॥
मेदसिद्वंद्वजंयाप्यंवर्ज्यंमज्जास्थिसंश्रितम्॥३१॥
कृमितृड्दाहमंदाग्निसंयुक्तंयत्त्रिदोषजम्॥प्रभि
न्नंप्रस्रुतांगंचरक्तनेत्रंहतस्वरम्॥३२॥पंचकर्म-
गुणातीतंकुष्ठंहंतीहकुष्ठिनम्॥

अर्थ—रस रक्त मांस ह्या धातू पर्यंत गेलेलें कुष्ठ साध्य होतें, व ज्या कुष्ठांत वायु आणि कफ प्रधान असतात तें साध्य होतें, मेदो धातुगत कुष्ठ व द्वंद्वज कुष्ठ याप्य होतें, मज्जा आणि अस्थी यां पर्यंत-गेलेलें व शुक्रगत हीं असाध्य होतात, व जें कुष्ठ कृमि, व भगभग, आणि मंदाग्नि ह्यानीं युक्त झालेलें व त्रिदोषज तें असाध्य होतें, जें कुष्ठ फुटून वाहात आहे, तें व ज्या कुष्ठी रोग्याचे डोळे लाल झाले आहेत, किंवा स्वर बसला आहे, वमन विरेचनादि पंचकर्मांचे गुण ज्यावर चालत नाहींत असा रोगी मरतो.

कुष्ठावर चिकित्सा करण्या साठीं प्रधान दोष.

वातेनकुष्ठंकापालंपित्तेनौदुंबरंकफात्॥मंडला
ख्यंविचर्चीचक्षुद्राख्यंवातपित्तजम्॥३३॥चर्मै

कं कुष्ठं किटिभं सिध्मालसं विपादिका:॥ वातश्लेष्मोद्भवा: श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी॥३४॥ पुंडरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा॥ सर्वैःस्यात्काकणं पूर्वत्रिकं दद्रुःसकाकणा॥३५॥ पुंडरीकर्ष्यजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु॥

अर्थ– वायूनें कापाल कुष्ठ; पित्तानें औदुंबर; कफानें मंडल; आणि विचर्चा; वात पित्तानें ऋष्य जिह्व; वात कफा पासून चर्म कुष्ठ; किटिभ, सिध्म, अलस, आणि विपादिका; कफ पित्तापासून, दद्रु, शतारु, पुंडरीक, विस्फोट, पामा, चर्मदल, त्रिदोषा पासून काकण कुष्ठ होतें, पहिलीं तीन (कापाल, उदुंबर, आणि मंडल;) दद्रु, काकण, पुंडरीक, आणि ऋष्यजिह्व, हीं सात महा कुष्ठें जाणावीं.

किलासनिदान.

कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्॥ निर्दिष्टमपरिस्रावी त्रिधातूद्भवसंश्रयम्॥३६॥

अर्थ– कुष्ठ होण्याला जीं कारणें (विरुद्धाशन पापकर्मादि) सांगितलीं आहेत; त्या कारणानीं श्वित्र (पांढरें कोड) आणि किलास (तांबडें कोड,) हीं होतात; त्यांतून स्राव होत नाहीं; व हें तीन धातूंचा आश्रय करून राहातें (ह्मणजे तीन दोष आणि रक्त, मांस, व मेद,) त्यांचा आश्रय करून राहातें.

वातादिभेदानें त्यांचीं लक्षणें.

वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्॥ सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु॥३७॥ सकंडु रक्तमाद्यं तु मांसमेदस्सु चादिशेत्॥ वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्॥३८॥

अर्थ– तें वायूनें रूक्ष व अरुण होतें; पित्तानें रक्त कमल पत्रा

प्रमाणें लाल असतें; त्याला आग होते; त्यावरचे केंस झडला
त; कफाच्या योगानें तें पांढरें, जाड, आणि जड असतें; त्याला कं
डु सुटते; हीं क्रमानें रक्त, मांस, आणि मेद, त्यांच्या ठिकाणीं हो
तात; "श्लो० दोष रक्ताश्रित असतां तांबडें; मांसाश्रित असतां तां
बूस; आणि मेदाश्रित असतां पांढरें किलास होतें.

श्वित्राचें साध्यासाध्यलक्षण.

अशुक्लरोमाबहुलमसंश्लिष्टमथोनवम्॥ अन
ग्निदग्धजंसाध्यंश्वित्रंवर्ज्यमतोन्यथा ॥ ३९॥ ० ॥

अर्थ— ज्या श्वित्रावरचे केंस पांढरे झाले नाहींत; व जें पातळ असू
न एकमेकास लागलें नाहीं; व जें नवीन झालेलें आहे; व जें भाजल्या
मुळें झालेलें नाहीं तें श्वित्र साध्य होतें; नाहीं तर नाहीं.

किलासाचें असाध्यलक्षण.

गुह्यपाणितलोष्ठेषुजातमप्यचिरंतनम्॥ वर्ज
नीयंविशेषेणकिलासंसिद्धिमिच्छता ॥ ४० ॥

अर्थ— गुह्य स्थानीं, हातावर, तळपायांवर, ओंठावर झालेलें;
किलास थोड्या दिवसांचें असलें तरीं यश मिळविणाऱ्या
वैद्यानें सोडून द्यावें.

सांसर्गिकरोग.

प्रसंगाद्गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनात्॥
सहशय्यासनाच्चापिवस्त्रमाल्यानुलेपनात्॥
॥४१॥ कुष्ठंज्वरश्चशोषश्चनेत्राभिष्यंदएवच ॥
औपसर्गिकरोगाश्चसंक्रामंतिनरान्नरम्॥ ४२॥

अर्थ—मैथुनादि प्रसंगानें, किंवा शरीराच्या स्पर्शानें, श्वासो
च्छ्वासानें, एके ठिकाणीं जेवल्यानें, निजल्यानें, बसल्यानें, वस्त्र पांघरल्या
नें, पुष्प हुंगल्यानें; गंध लावल्यानें, कुष्ठ, ज्वर, धातु शोष, नेत्र

रोग, (डाळे येतात ते,) हे सांक्रामिक रोग एका पासून दुसऱ्याला होतात. इति कुष्ठ निदान समाप्त.

शीतपित्तनिदान.

संप्राप्ति.

शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतौ ॥ पित्तेन सह संभूय बहिरन्तर्विसर्पतः ॥ १ ॥

अर्थ—गारवारा लागल्यानें कफ वायू दुष्ट होऊन पित्ताशीं मिळून आंत्यांतरीं (रक्तादिका मध्यें) आणि बाहेर त्वचेवर संचार करतात.

पूर्वरूप.

पिपासारुचिहृल्लासदेहसादांगगौरवम् ॥ रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

अर्थ—ताहान, अरुचि, तोंडाला पाणी सुटणें, अंग गळणें, आणि जड होणें, डोळ्यांला लाली, हीं पूर्व रूपाचीं चिन्हें जाणावीं.

उदर्द लक्षण.

वरटीदष्टसंस्थानः शोथः संजायते बहिः ॥ सकंडूस्तोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥ उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ॥

अर्थ— गांधील माशी डसल्या प्रमाणें त्वचेवर सूज येती, कंडू सुटते, टोंचणी लागते व त्याच्या योगानें ओकारी, संताप, आणि आग होते, त्या रोगाला उदर्द ह्मणतात, कोणी शीतपित्त ह्मणतात, (लोक प्रचारांत याला पित्त उठलें ह्मणून ह्मणतात.) त्या मध्यें कंडू होते, ती कफा पासून; टोंचणी लागते, ती वाता पासून, आणि ओकारी, संताप, आणि दाह हे पित्ता पासून होतात; असें जाणावें.

वाताधिकं शीतपित्तमुदर्दस्तु कफाधिकः॥ ४॥

अर्थ—शीत पित्तांत वायु प्रधान व उदर्दांत कफ प्रधान असतात.

उदर्दाचा दुसरा धर्म.

सोत्संगैश्च सरागैश्च कंडूमद्भिश्च मंडलैः॥ शैशिरः कफजो व्याधिरुदर्दः परिकीर्तितः॥ ५॥

अर्थ—थंडीनें कफाचा प्रकोप होऊन आंगावर तांबडीं चकंदळें उठतात; त्यांना कंड फार सुटते, तीं मंडळें मध्यें खोलगट व कडेला उंच अशीं असतात; त्या रोगाला उदर्द असें ह्मणतात.

कोठलक्षण.

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः॥ मंडलानि सकंडूनि रागवंति बहूनि च॥ ६॥ उत्कोठः सानुबंधश्च कोठ इत्यभिधीयते॥ ॥ ७॥

अर्थ—वमक औषध चांगलें लागून झाल्यामुळें पित्त आणि कफ उसळले असतां किंवा वांतिचा वेग बंद केला असतां अंगावर तांबडी पुष्कळ चकंदळें उठतात; त्यांना खाज सुटते, त्या रोगाला उत्कोठ ह्मणतात, हाच पुनःपुनः होतो, आणि जो क्षणांत उत्पन्न होऊन नाहींसा होतो, त्याला कोठ ह्मणतात. इति शीत पित्त उदर्द कोठ निदानम्.

अम्लपित्तनिदान.

निदान पूर्वक अम्लपित्ताचें स्वरूप.

विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धम्॥ पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदंति संतः॥ १॥

अर्थ—विरुद्ध (क्षीरमत्स्यादि) अंबलेलें अन्न, अंबट, दाहकरणारे,

पित्त वाढविणारें, अन्नपान सेवन केल्यानें, वर्षादि ऋतूंचा ठाईं स्व कारणानीं सांचलेलें, पित्त नासतें, त्याला अम्लपित्त म्हणतात.

त्याचें लक्षण.

अविपाकक्लमोत्क्लेशतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः ॥ हृ
त्कंठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिषक् ॥ २ ॥

अर्थ—अन्न न पचणें, आयासावांचून श्रम होणें, मळमळ फुटणें, कडू व आंबट ढेंकर येणें, अंग भारावणें, अरुची लागणें, अन्न द्वेष- होणें, हीं लक्षणें झालीं असतां अम्लपित्त झालें म्हणून समजावें.

अम्लपित्त दोन प्रकारचें एक ऊ
र्ध्वगत व दुसरें अधोगत, त्या
पैकीं अधोगताचें लक्षण सां.

तृड्दाहमूर्छाभ्रममोहकारिप्रयात्यधो वा विवि
धप्रकारम् ॥ हृल्लासकोठानलसादकर्णस्वेदांग-
पीतत्वकरं कदाचित् ॥ ३ ॥

अर्थ—अम्लपित्त अधोगत झालें असतां, तृषा, दाह, मोह, (इंद्रिय मनोमोह,) मूर्छा, घेरी, मळमळ, आंगाला गांधी, अग्नि-मांद्य, कानाला घाम, आंगाला पिंवळटी, हीं लक्षणें होऊन गुदवाटे काळें, तांबडें, दुर्गंधि, अनेक वर्णाचें पित्त पडतें.

ऊर्ध्वगताचें लक्षण.

वांतंहरित्पीतकनीलकृष्णमारक्तरक्ताभमतीव
चाम्लम् ॥ मांसोदकाभंत्वतिपिच्छिलाच्छश्ले
ष्मानुयातंविविधंरसेन ॥ ४ ॥ भुक्तेविदग्धेत्वथ
वाप्यभुक्तेकरोतितिक्ताम्लवमिंकदाचित् ॥ उद्गा
रमेवंविधमेवकंठेहृत्कुक्षिदाहंशिरसोरुजंच ॥ ५ ॥

अर्थ—ऊर्ध्वगत अम्लपित्तानें, हिरवें, पिंवळें, निळें, काळें, तांबूस,

लाल, अत्यंत ओंबट, मांस धुतलेल्या पाण्या सारिखें, अत्यंत बुळ बुळीत, स्वच्छ, कफमिश्रित, खारट, तुरट, वगैरे रसयुक्त असें पित्त पडतें; कधीं कधीं जेवलेलें अन्न विदग्धा वस्थेंत आलें असतां अथवा जेवणापूर्वी कडू, ओंबट, अंशी ओकारी होते; व ढेंकर ही तशाच येते; ग ळा, कुशी, आणि उर, हीं जळ जळतात, डोकें दुखतें.

कफपित्तजन्य अम्लपित्तलक्षण.

कण्ठदाहमोह्यमहतांमरुचिंज्वरंचकफ-
पित्तम् ॥ जनयतिकंडूमंडलपिटिकाशतनिचित
गात्ररोगचयम् ॥ ६ ॥

अर्थ — ह्यात पायांची आग, अंगाला कडकी, अन्नद्वेष, ज्वर, कंडू, गांधी, शतशः पिटिका, आणि अविपाकादि अनेक उपद्रव; हीं लक्षणें कफ पित्ता पासून होतात.

साध्यासाध्यविचार.

रोगोयमम्लपित्ताख्योयत्नात्संसाध्यतेनवः ॥
चिरोत्थितोभवेद्याप्यःकृच्छ्रसाध्यःसकस्यचित् ॥ ७

अर्थ — हा अम्ल पित्त रोग नवा असला तर यत्नानें साध्य होतो; फार दिवसांचा असला तर याप्य होतो; पथ्यानें वागणाऱ्या मनुष्याचा रोग फार दिवसांचा असला तरी कृच्छ्र साध्य होतो.

अम्लपित्तामध्येंकेवळवायूचाआ
णिवातकफाचासंसर्गहोतोतो, सां.

सानिलंसानिलकफंसकफंतच्चलक्षयेत् ॥ दोष
लिंगेनमतिमानूभिषङ्मोहकरंहितत् ॥ ८ ॥

अर्थ — वातयुक्त अम्लपित्त; वात कफ युक्त अम्लपित्त; आणि कफ युक्त अम्लपित्त, असें तिन्ही प्रकारचें अम्लपित्त; बुद्धिमान्वैद्यानें दोषांच्या लक्षणा वरून समजावें; कारण, ऊर्ध्वग अम्लपित्ता

वर छर्दि रोगाचा भास होतो; आणि अधोगावर अतिसाराचा भास होतो; या मुळें वैद्याला व्यामोह होतो; या साठीं वैद्यानें त्याची सूक्ष्म रीतीनें परीक्षा करावी.

वातयुक्त अम्लपित्ताचें लक्षण.

कंपप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि॥
तमसोदर्शनविभ्रमविमोहहर्षाअनिलयुते॥९॥

अर्थ—वातयुक्त अम्लपित्तामध्यें, कंप, बडबड, मूर्च्छा, अंगाला मुंग्या येणें, अंगग्लानि, पोट दुखणें, डोळ्यांपुढें अंधारी येणें, भ्रांति पडणें, इंद्रिय मनोमोह, रोमांच उठणें हीं लक्षणें होतात.

कफयुक्त अम्लपित्ताचें लक्षण.

कफनिष्ठीवनगौरवजडताऽरुचिशीतसादवमिलेपाः
दहनबलसादकंडूर्निद्राचिन्हंकफानुगते॥१०॥ ॥

अर्थ—कफयुक्त अम्लपित्तामध्यें कफाचा बेडका पडणें, शरीरास अत्यंत जडपणा, अन्नद्वेष, थंडी वाजणें, अंगग्लानि, ओकारी, तोंडास चिकटा, अग्निमांद्य, बलनाश, कंडू, आणि झोंप, हीं लक्षणें होतात.

वातकफयुक्त अम्लपित्त.

उभयमिदमेवचिन्हंमारुतकफसंभवेभवत्यम्ले॥

अर्थ—वात कफ युक्त अम्लपित्ता मध्यें वर सांगीतलेलीं दोषांचीं लक्षणें होतात.

कफपित्ताचें लक्षण.

भ्रमोमूर्छारुचिश्छर्दिरालस्यंचशिरोरुजः॥प्रसे
कोमुखमाधुर्यंश्लेष्मपित्तस्यलक्षणम्॥११॥७॥

अर्थ—भ्रम, मूर्छा, अरुचि, वांति, अळस, कपाळ दुखणें, तोंडाला पाणीं सुटणें, तोंडाला गोडी; हें कफ पित्त युक्त अम्लपित्ताचें लक्षण आहे असें जाणावें.

इति अम्लपित्तनिदानम्.

त्याची निदानपूर्वक संख्या संप्राप्ति आणि निरुक्ति सांगतो.

लवणाम्लकटूष्णादिसंसेवाद्दोषकोपतः ॥ विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥

अर्थ- खारट, आंबट, तिखट, उष्ण आदी करून पदार्थ सेवल्यानें वातादि दोषांचा कोप होऊन सात प्रकारचा विसर्प होतो, तो चहूंकडे पसरतो, ह्मणून त्या रोगाला विसर्प (इसब, धांवरें.) असें ह्मणतात.

सर्व प्रकारचे विसर्प रक्तादिक चार दूष्यें आणि वातादि तीन दोष- त्यांपासून होतात ह्मणून सांगतो.

रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ॥ विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्तधातवः ॥ २ ॥

अर्थ- रक्त, लस, रस, मांस, हीं दूष्यें; आणि वातादि तीन दोष; हे सात धातू विसर्पांचा उत्पत्तीला कारणें आहेत.

वातविसर्प.

तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमाकृतिः ॥ शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान् ॥ ३ ॥

अर्थ- वायू पासून जो विसर्प होतो त्याचें लक्षण वातज्वरासारिखें असतें; व त्या मध्यें सूज, फुरफुरणें, टोंचणी, भेद व सीडा, ठणका, आणि रोमांच हे होतात, व तो विसर्प लांबट असतो.

पित्तविसर्प.

पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिंगोतिलोहितः ॥ ॥

अर्थ- पित्ताच्या विसर्पाची गति शीघ्र असते; ह्मणजे तो सत्वर पसरतो; पित्तज्वर लक्षणानीं युक्त व अत्यंत लाल असतो.

कफविसर्प.

कफात्कंडूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्॥ ॥

अर्थ—कफा पासून विसर्पाला कंडू फार असते; व तुळतुळीत अ सतो; व तो कफज्वरा सारिखी पीडा करितो.

सन्निपातविसर्प.

सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपसमन्वितः॥ ॥

अर्थ—सन्निपात जन्य विसर्पा मध्यें वर सांगितलेलीं सर्व ल-क्षणें असतात.

अग्निविसर्पलक्षण.

वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्छातीसारतृड्भ्रमैः॥अ स्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकेर्युतः॥४॥करोति सर्वमंगंच दीप्तांगारावकीर्णवत्॥यंयं देशं विसर्प श्च विसर्पति भवेच्च सः॥५॥शांतांगारासितोनी लोरक्तोवाशूपचीयते॥अग्निदग्धइवस्फोटैः शी घ्रगत्वाद्द्रुतंचसः॥६॥मर्मानुसारी वीसर्पः स्या-द्वातोतिबलस्ततः॥व्यथेतांगंहरेत्संज्ञां निद्रांचश्वा समीरयेत्॥७॥हिध्मांचसगतोवस्थामीदृशीं ल भतेनरः॥ क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्या-सनादिषु॥८॥चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहस मुद्भवाम्॥दुर्बोधामश्नुते निद्रां सोग्निवीसर्पउच्यते

अर्थ—वाता पासून झालेला विसर्प, ज्वर, वांति, मूर्छा, अतिसार, तृषा, घेरी, हाडें फुटणें, अग्निमांद्य, आंधारी, भ्रम, द्वेष, त्या लक्ष-णांनीं युक्त असतो; त्याच्या योगानें सर्व शरीर इंगळ्यांनीं निखा रे ओतल्या प्रमाणें होतें; ज्या ज्या ठिकाणीं तो विसर्प पसरत जा तो, तें तें ठिकाण कोळशा प्रमाणें काळें, निळें, तांबडें, होऊन त्वरित फुजतें; अग्नीनें भाजल्या प्रमाणें वर फोड येतात; त्याची शीघ्र ग

ति असते, यामुळें तो झटकन हृदयाला जाऊन भिडतो, अथवा तो अत्यंत बळवान होतो; ह्मणून अंगाला व्यथा करितो; संज्ञा आणि निद्रा यांचा नाश करितो, श्वास वाढवितो, व उचकी उत्पन्न करितो; अशी मनुष्याची अवस्था होते; अस्वास्थ्य पणामुळें भुईवर, आंथरुणावर, कींवा बसून ही कोठें सुख होत नाहीं; हाल चाल करूं लागला असतां क्लेश होतात; मनाला व देहाला क्लेश झाल्यानें उत्पन्न होणारी अशी दुर्बोध निद्रा, (मरण रूप निद्रा) त्याला प्राप्त होते, त्या रोगाला अग्निविसर्प (अग्न्या धांवरें) असें ह्मणतात.

ग्रंथिविसर्प.

कफेनरुद्धःपवनःभित्वातंबहुधाकफम्॥ रक्तं
वावृद्धरक्तस्यत्वक्शिरास्नायुमांसगम्॥१०॥
दूषयित्वाचदीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम्॥ ग्रं-
थीनांकुरुतेमालांरक्तानांतीव्ररुग्ज्वराम्॥११॥
श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः॥
मोहवैवर्ण्यमूर्छांगभंगाग्निसदनैर्युताम्॥१२॥
इत्ययंग्रंथिवीसर्पःकफमारुतकोपजः॥१३॥ ॥

अर्थ — स्वकारण कुपित कफानें वायूचा रोध होऊन तो कफाचा भेद करून किंवा वाढलेल्या रक्ताचा भेद करून त्वचा, शिरा, स्नायु, आणि मांस त्यांमध्ये आणून दुष्ट करून, लांबट, लहान, वाटोळ्या, मोठ्या, खरखरीत, तांबड्या, गांठीच्या माळा करितो; त्या गांठीना ठणका फार लागतो, कडक तापयेतो, श्वास, खोकला, अतिसार, तोंडाला कोरड, उचकी, ओकारी, घेरी, भ्रांति, वर्ण फिरणें, मूर्छा, अंग मोडणें, अग्निमांद्य, हीं लक्षणें होतात; त्या रोगाला ग्रंथिवीसर्प (गांठ्या विसर्प,) ह्मणतात, हा कफ वायूच्या कोपानें उत्पन्न होतो.

कर्दमवीसर्प.

कफपित्ताज्ज्वरस्तंभोनिद्रातंद्राशिरोरुजः ॥१३॥
अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ मूर्च्छा-
ग्निहानिर्भेदोस्थ्नां पिपासेंद्रियगौरवम् ॥१४॥ आ
मोपवेशनंलेपःस्रोतसांसविसर्पति ॥ प्रायेणामा
शयंगृण्हन्नेकदेशंनचातिरुक् ॥१५॥ पिंडकैरव
कीर्णोतिपीतलोहितपांडुरैः ॥ स्निग्धोसितोमेच
काभोमलिनःशोफवान्गुरुः ॥ गंभीरपाकःप्रा
ज्योष्मास्पष्टःक्लिन्नोवदीर्यते ॥ पंकवच्छीर्णमां-
सश्चस्पष्टस्नायुशिरागणः ॥१७॥ शवगंधिश्चवी
सर्पःकर्दमाख्यमुशंतितम् ॥१७॥

अर्थ — कफ पित्ता पासून ताप, अंगताठणें, निद्रा, तंद्रा, मस्तकशूल, अंग ग्लानि, हात पाय पारवडणें, बड बड, अरुचि, घेरी, मूर्च्छा, अग्निमांद्य, हाडें फुटणें; ताहान, इंद्रियांस जडत्व, आंव पडणें, मुखादि स्रोतसांस कफाचा लेप; इत्यादि लक्षणें होतात; व तो विसर्प आमाशयावर उत्पन्न होऊन मग चहूंकडे पसरतो; तो फार दुखत नाहीं; त्यावर पिंवळ्या, तांबूस, पांढऱ्या, पुळ्या होतात; व तो विसर्प तुळतुळीत शाई सारखा, काळा, मळकट, सुजलेला, जड, व आंत पिकलेला, असून त्याला फार जळजळ, असते; तो दाबतां क्षणींच ओला होतो; व त्याला चिरा पडतात; व तो चि-खला प्रमाणें होऊन त्याचें मांस गळतें; तेणें करून शिरा, स्नायु, उघड्या पडतात; व त्याला मुडद्याची घाण येते; त्या विसर्पाला-कर्दमविसर्प (चिखल्या विसाप, असें ह्मणतात.)

क्षतजविसर्प.

बाह्यहेतोःक्षतात्क्रुद्धःसरक्तंपित्तमीरयन् ॥

॥१८॥ विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितम्॥ स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावशोणितम् ॥१९॥

अर्थ– बाह्य कारणानें क्षत होऊन त्या पासून वायु कुपित होऊन तो रक्त सहित पित्ताला व्रणांत आणून विसर्प उत्पन्न करितो; त्यावर कुलथ्या सारिखे श्याम वर्ण फोड येतात, सूज येते; ताप येतो; व णका लागतो, आणि दाह होतो; त्याचें रक्त काळसर होतें.

उपद्रव.

ज्वरातिसारवमथुस्त्वङ्मांसदरणं क्लमः॥ अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः॥२०॥ ॥

अर्थ– ज्वर, अतिसार, वांति, तृषा, मांस गळणें, अनायासश्रम, अरुचि, अन्न न पचणें, हे विसर्पाचे उपद्रव होतात.

साध्यासाध्यलक्षण.

सिध्यंति वातकफपित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मकः कफकृतश्च न सिद्धिमेति॥ पित्तात्मकोंजनवपुश्च भवेदसाध्यः कृच्छ्राश्च मर्मसु भवंति हि सर्व एव ॥२१॥ ॥ इति विसर्पनिदानम्॥ ॥

अर्थ– वात, कफ, पित्त, यां पासून झालेले विसर्प साध्य होतात, सन्निपातज आणि क्षतज विसर्प साध्य होत नाहींत, पित्ता पासून झालेला विसर्प ज्याणें काजळा सारिखें अंग होतें; तो असाध्य; आणि जे विसर्प मर्माचे ठिकाणीं होतात, ते सर्व कष्ट साध्य होतात.

विस्फोटनिदान.

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च॥ तथर्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यंति दो

धाःभवनादयरूक्ष ॥ १ ॥ त्वचमाश्रित्यतेरक्तमां
सास्थीनिप्रदूष्यच ॥ घोरान्कुर्वंतिविस्फोटा
न्सर्वान्ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥

अर्थ— तिखट, आंबट, तीक्ष्ण, (मोहऱ्या वगैरे) ऊष्ण, दाह अनक, रूक्ष, क्षार, अजीर्ण, जेवणावर जेवण, आणि ऊन, ऋतुदोष म्हणजे शीतोष्णातियोग, व ऋतुविपर्यय, (ऋतूंचा पालट) इत्यादि कारणानीं वातादि दोष कुपित होऊन त्वचेचा आश्रय करून रक्त, मांस आणि अस्थि यानां दूषित करून भयंकर विस्फोट (फोड) उत्पन्न करितात, ते होण्याचे पूर्वी बळकट ताप येतो.

विस्फोटस्वरूप.

अग्निदग्धनिभाःस्फोटाःसंज्वरारक्तपित्तजाः ॥
क्वचित्सर्वत्रवादेहेविस्फोटाइतितेस्मृताः ॥ ३ ॥ ॥

अर्थ— रक्तपित्ता पासून झालेले असे अग्नीनें भाजल्या सारिखे फोड अंगावर कांहीं ठिकाणीं किंवा सर्व अंगावर येतात; व त्यामुळें ज्वर येतो, त्यानां विस्फोट असें म्हणतात.

वातविस्फोटलक्षण.

शिरोरुक्शूलभूयिष्ठंज्वरतृट्पर्वभेदनम् ॥ सकृ
ष्णवर्णताचेतिवातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ— मस्तक शूळ, ठणका, ताप, तृषा, सांधे फुटणें, फोडानां काळेपणा, हें वात विस्फोटाचें लक्षण जाणावें.

पित्तविस्फोटः

ज्वरदाहरुजास्रावपाकतृष्णाभिरन्वितम् ॥ पीत
लोहितवर्णंचपित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥ ॥

अर्थ— ताप, दाह, ठणका, स्राव, फोड पिकणें, तृषा, शरीराचा पिंवळा तांबडा वर्ण होणें, हें पित्त विस्फोटाचें लक्षण होय.

कफविस्फोटलक्षण.

छर्द्यरोचकजाड्यानि कंडूकाठिन्यपांडुताः ॥ अवेदन
श्चिरात्पाकी सविस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥

अर्थ—ओकारी, अरुचि, जडत्व, कंडू, फोड टणक, व पांढरे, त्यांस ठणका लागत नाहीं; व ते उशीरानें पिकतात, हा विस्फोट कफजन्य होय.

कफपित्तात्मकविस्फोट.

कंडूर्दाहो ज्वरश्छर्दिरेतैस्तु कफपैत्तिकः ॥ ॥

अर्थ—कंडू, दाह, ज्वर, आणि वांति, ह्या लक्षणांनीं कफपित्तजन्य विस्फोट जाणावा.

वातपित्तात्मकविस्फोट.

वातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ॥ ७ ॥ ॥

अर्थ—वातपित्तात्मक विस्फोटामध्यें ठणका फार असतो.

कफवातात्मकाचें लक्षण.

कंडूः स्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात्कफवातिकम् ॥

अर्थ—कंडू, मंदता, जडत्व, ह्या लक्षणांनीं कफवातिक विस्फोट जा॰

सान्निपातिकविस्फोट.

मध्ये निम्नोन्नतोंते च कठिनोल्पप्रपाकवान् ॥ ८
दाहरागतृषामोहछर्दिमूर्छारुजाज्वराः ॥ प्रलापो वे
पथुस्तंद्रा सोसाध्यश्च त्रिदोषजः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

अर्थ—जे फोड मध्यें खोलगट आणि कडेला उंच, कठीण, किंचित्-पिकणारे असतात; व ज्यांच्या योगानें, दाह, अंगाला लाली, तृषा, मोह, ओकारी, मूर्छा, ठणका, ताप, बडबड, कांपरें, झांपड; हीं लक्षणें होतात; ते सन्निपातज विस्फोट असाध्य आहेत.

रक्तजविस्फोटलक्षण.

रक्ता रक्तसमुत्थाना गुंजाफलनिभास्तथा ॥ वे॰

दितव्यासक्तः केनचेति केनचहेतुना ॥ १० ॥ नले
सिद्धिंसमायांतिसिद्धैर्योगशतैरपि ॥

अर्थ—रक्ता पासून उत्पन्न झालेले विस्फोट तांबडे, गुंजे येवढे अ-
सतात; ते रक्त किंवा पित्त दुष्ट होऊन झालेले असतात; ते शेंकडों अ-
नुभविक औषधें योजलीं तरीं साध्य होत नाहींत.

साध्यासाध्यविचार.

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्योद्विदोषजः ॥ स
र्वरूपान्वितोघोरस्त्वसाध्योभूर्युपद्रवः ॥ ११ ॥ ॥

अर्थ—एक दोषा पासून उत्पन्न झालेला विस्फोट साध्य होतो; द्विदो
षज कष्टसाध्य, आणि सर्व लक्षणानीं युक्त असतो, तो भयंकर व
ज्यांत उपद्रव पुष्कळ आहेत तो असाध्य जाणावा.

उपद्रव.

हिक्काश्वासोरुचिस्तृष्णाअंगसादोहृदिव्यथा ॥
विसर्पज्वरहृल्लासाविस्फोटानामुपद्रवाः ॥ १२ ॥

अर्थ—उचकी, दमा, अरुचि, तृषा, अंगग्लानि, हृदयास पीडा, विस
र्प, ज्वर, मळमळ, हे विस्फोटाचे उपद्रव जाणावे. इतिविस्फोटनिदानं ॥

मसूरिकानिदान.

कारण व संप्राप्ति.

कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः ॥ दुष्टनिष्पा
वशाकादिप्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १ ॥ क्रूरग्रहेक्षणाच्चा-
पिदेहेदोषाःसमुद्धताः ॥ जनयंतिशरीरेस्मिन्दु-
ष्टरक्तेनसंगताः ॥ २ ॥ मसूराकृतिसंस्थानाःपि-
टिकाःस्युर्मसूरिकाः ॥

अर्थ—तिखट, आम्ल, लवण, क्षार, विरुद्धाशन, अध्यशन, (जेवणाव

रजेवण,) नासलेलें अन्न, वाल, वाटाणे, उडीद, इत्यादि शाका, विघार लेला वारा, आणि पाणी, शनैश्वरादि अनिष्ट ग्रहाचें अवलोकन, त्या सर्व कारणानीं शरीरा मध्यें वातादि दोष कुपित होऊन दुष्ट रक्तासीं मिळून मसूर एवढ्या वट्या सारख्याच ज्या पुळ्या उत्पन्न करितात त्या नां मसूरिका (देवि) असें ह्मणावें.

त्याचें पूर्वरूप.

नासां पूर्वं ज्वरः कंडूर्गात्रभंगोऽरुचिर्भ्रमः॥ बाधि शोकः श्वयथुर्वैवर्ण्यं नेत्ररागस्तथैव च ॥३॥

अर्थ— त्या देवि यावयाच्या असल्या ह्मणजे पहिल्यानें ताप येतो, कंडू सुटते, अंग फुटूं लागतें, अन्नावर द्वेष होतो, घेरी येते, अंगावर ची त्वचा सूजते, व वर्ण बदलतो, वडोळे लाल होतात.

वातमसूरिकालक्षण.

स्फोटाः कृष्णारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः॥ कठिणाश्चिरपाकाश्च भवंत्यनिलसंभवाः॥४॥ संध्य स्थिपर्वणां भेदः कासः कंपोऽरतिः क्लमः॥ शोषस्ता ल्वोष्ठजिव्हानां तृष्णा चारुचिसंयुता॥५॥ ॥

अर्थ— वातमसूरिकेचे फोड काळे, तांबूस, व रूक्ष असतात, त्यांना व- णका फार असतो; ते कठीण असून लवकर पिकत नाहींत; त्यांच्या यो गानें संधि, हाडें, आणि पेरीं, हीं फुटतात; खोकला, कंप, अस्वस्थपणा, आयासा वांचून श्रम, टाळू, ओंठ, आणि जीभ, त्यांनां कोरड, तृष्णा, अ रुचि, हीं लक्षणें होतात.

पित्तजमसूरिकालक्षण.

रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः॥ भवंत्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः॥६॥ विड्भे दश्चांगमर्दश्च दाहस्तृष्णारुचिस्तथा॥ मुखपाको

क्षिप्रपाकश्च ज्वरस्तीव्रःसुदारुणः ॥ ७ ॥

अर्थ—पित्तज मसूरिकेचे फोड, लाल, पिंवळे, काळे असतात; त्यांनां दाह व ठणका फार असतो; ते लवकर पिकतात; त्यांच्या योगानें मळ पातळ होणें, आंग मोडणें, दाह, तृष्णा, अरुचि, तोंडाला व डोळ्यांनां पिकलेले फोड, तीव्रज्वर, हीं लक्षणें होतात.

रक्तजमसूरिकालक्षण.

रक्तजायां भवंत्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ८ ॥

अर्थ—रक्तज मसूरिकेमध्यें पित्तजमसूरिकेचीं लक्षणें होतात.

कफजमसूरिकालक्षण.

कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग्गात्रगौरवम् ॥ हृल्लासः सारुचिर्निद्रातंद्रालस्यसमन्विता ॥ ९ ॥ श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कंडुरा मंदवेदनाः ॥ मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥ १० ॥ ॥ ॥

अर्थ— कफज मसूरिकेमध्यें तोंडावाटे कफाचा स्राव, अंगाला चिकचिकी व जडत्व, मस्तक शूल, ओकारी आल्या सारिखें वाटणें, अरुचि, झोंप, झांपड, आळस हीं होतात; आणि फोड पांढरे, तुकतुकीत, फार मोठे, असे असतात; त्यांनां कंड फार सुटते, व वेदना कमी असते; आणि ते फार दिवसानीं पिकतात.

त्रिदोषजमसूरिका.

नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः ॥ चिरपाकाः पूतिस्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ ११ ॥

अर्थ—त्रिदोषज मसूरिकेचे फोड निळे, पोव्ह्यां सारिखेच पटे, पसरट, मध्यें खोलगट, असे असतात; त्यांनां ठणका फार लागतो; व ते फार दिवसानीं पिकून त्यांतून दुर्गंध रक्तस्राव होतो; व ते फोड फारच दाट आलेले असतात.

चर्मपिटिका.

कंठरोधारुचिस्तंद्राप्रलापारतिसंयुताः॥ दुश्चि-
कित्स्याः समुद्दिष्टाः पिडकाश्चर्मसंज्ञिताः॥ १२॥

अर्थ- ज्या फोडांच्या योगानें घसा धरतो, अरुचि, झांपड, बडबड येते, न पडणें, हीं होतात; ते चिकित्सा करण्यास कठीण म्ह० सांगितले आहेत.

रोमांतिक (गोवर)

रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः॥ का
सारोचकसंयुक्ता रोमांत्यो ज्वरपूर्विकाः॥ १३॥

अर्थ- कफ पित्ता पासून केसांच्या छिद्रा इतका बारीक, तांबडा, पु-रळ येतो. तेणें करून खोकला, व अरुचि होते, व हा पुरळ उठण्या-पूर्वी ताप येत असतो, त्याला रोमांत्य (गोवर) असें म्हणतात.

रसादिसप्तधातुगत मसूरिकेचें लक्षण.

रसगत मसूरिका लक्षण.

तोयबुद्बुदसंकाशास्त्वग्जाताश्च मसूरिकाः॥ स्वल्प
दोषाः प्रजायंते भिन्नास्तोयं स्रवंति च॥ १४॥

अर्थ- रसगत मसूरिका पाण्याच्या बुडबुड्या सारिख्या असतात, त्या फुटल्या असतां त्यांतून पाणी वाहातें; त्या मसूरिका साध्य आ-हेत; कारण; त्यांत दोष स्वल्प असतात.

रक्तगत मसूरिका लक्षण.

रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः॥ सा
ध्या नात्यर्थदुष्टास्तु भिन्ना रक्तं स्रवंति च॥ १५॥

अर्थ- रक्तगत मसूरिका तांबड्या, लवकर, पिकणाऱ्या, असतात; त्यांच्या वरची त्वचा पातळ झालेली असते; त्या अत्यंत दुष्ट झाल्या नसल्या तर साध्य होतात; आणि फुटल्यावर त्यांतून रक्त वाहातें.

मांसगतांचें लक्षण.

मांसस्थाःकठिनाःस्निग्धाश्चिरपाकास्तनुत्वचः॥
गात्रशूलारतिःकंडूर्मूर्छादाहतृषान्विता॥१६॥ ॥

अर्थ—मांसस्थ मसूरिका कठीण, तुकतुकीत, असतात; त्या फार दिवसांनीं पिकतात; व त्यांची त्वचा पातळ होते, अंगाला कळा लागतात; चैन पडत नाहीं; कंडू सुटणे, मूर्छा, दाह, आणि तृषा, हीं लक्षणें होतात.

मेदोगतांचें लक्षण.

मेदोजामंडलाकारा मृदवःकिंचिदुन्नताः॥घोरज्वरपरीताश्चस्थूलाःकृष्णाःसवेदनाः॥संमोहारतिसंतापाःकश्चिदाभ्योविनिस्तरेत्॥१७॥

अर्थ—मेदोगत मसूरिका वाटोळ्या, मऊ, किंचित् उंचावलेल्या, पोसलेल्या, व काळ्या, असतात; त्यांच्या योगानें भयंकर ताप, ठणका, इंद्रिय मनोमोह, अस्वस्थपणा, तलखी हीं लक्षणें होतात; व त्या पासून एकादा मनुष्य, वांचतो, त्यावरून असें सुचवितो कीं, त्या अत्यंत कष्टसाध्य आहेत.

अस्थिमज्जागतांचें लक्षण.

क्षुद्रागात्रसमारूढाश्चिपिटाःकिंचिदुन्नताः॥मज्जस्था भृशसंमोहवेदनारतिसंयुताः॥१८॥छिंदंतिमर्मधामानिप्राणानाशुहरंतिताः॥भ्रमरेणेवविद्धानिभवंत्यस्थीनिसर्वतः॥१९॥

अर्थ— अस्थि मज्जागत मसूरिका बारक्या, अंगासरशा, पोंचट, थोड्याश्या उंचावलेल्या असतात; अत्यंत मनोमोह, वेदना, अस्वस्थता, हीं होतात, त्या मर्मस्थानांचा भेद करून लवकर प्राणहरण करितात; त्यांच्या योगानें सर्व हाडांनां भुंग्यानें पोखरल्या सारिखी पीडा होते.

शुक्रगतांचें लक्षण.

पक्काभाःपिडकाःस्निग्धाःसूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः॥स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः॥२०॥

शुक्रजायां मसूर्यां तु लक्षणानि भवन्ति च ॥ निर्दिष्टं केवलं चिन्हं हृश्यते न तु जीवितम् ॥ २१ ॥ ॥

अर्थ– शुक्र धातुगत मसूरिका पिकल्या सारिख्या, तुकतुकीत, बहु कसुकीत असतात; त्याला फार ठणका लागतो, त्यांच्या योगानें मंदत्व, अस्वस्थता, मोह, दाह, उन्माद हीं लक्षणें होतात; रोगी वांचेल असें त्यांत कांहीं लक्षण दिसत नाहीं, त्यावरून त्या असाध्य जाणाव्या.

सप्तधातुगतमसूरिका वेदो षांच्या संबंधानें लक्षण सां.

दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ॥ ॥

अर्थ– त्या सप्त धातुगत मसूरिका वातादिकांच्या लक्षणानीं त्या त्या दोषानीं मिश्रित झाल्या आहेत, ह्मणून समजाव्या.

धातुगत आणि दोषज मसूरिकां मध्यें साध्य कोणत्या त्या सांगतो.

त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ॥ २२ ॥ पित्तश्लेष्मकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ॥ एता विनापि क्रियया प्रशाम्यंति शरीरिणाम् ॥ २३ ॥

अर्थ– रसगत, रक्तगत, पित्तज, कफज, पित्तकफज, ह्या मसूरिका सुखसाध्य आहेत, त्या औषधा वांचून शांत होतात.

कष्टसाध्य.

वातजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मकृताः श्चयाः ॥ कृच्छ्रसाध्या मतास्तस्माद्यत्नादेता उपाचरेत् ॥ २४ ॥

अर्थ– वातज, वातपित्तज, वातकफज, मसूरिका कष्टसाध्य आहेत, त्यांस यत्नानें चिकित्सा करावी.

असाध्य मसूरिका.

असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम्

प्रवालसदृशाः काश्चित्काश्चिज्जंबूफलोपमाः ॥ २५ ॥
लोहजालसमाः काश्चिदतसीफलसन्निभाः ॥ आ
सां बहुविधा वर्णा जायंते दोषभेदतः ॥ २६ ॥ ॥

अर्थ— सान्निपातज मसूरिका असाध्य आहेत, त्यांचें लक्षण सांगतों. कांहीं पोवळ्या सारिख्या लाल असतात; कांहीं जांभळ्या सारिख्या, आणि कांहीं लोखंडी गोट्या सारिख्या व कांहीं जवसाच्या बोंडा सा रिख्या असतात, दोष भेदानें त्यांचे नाना तऱ्हेचे रंग होतात.

सर्व मसूरिकांचे अवस्था विशेषेंकरून लक्षणसं.

कासो हिक्काथ मोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥ प्रला पारतिमूर्छाश्च तृष्णा दाहोतिघूर्णता ॥ २७ ॥ मु खेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ॥ कंठे घुर्घुर कं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणम् ॥ २८ ॥ मसूरिका भिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसन् ॥ स भृशं त्यज ति प्राणान्तृष्णार्तो वायुदूषितः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

अर्थ— खोंकला, गुचकी, मोह, तीव्रज्वर, बडबड, असंतोष, मूर्छा, तृष्णा, दाह, डोळे वेडे वांकडे फाडणें, हीं लक्षणें होतात; तोंड, नाक, आणि डोळे, यां वाटे रक्त वाहातें, घसा घुर्घुरतो, आणि भयंकर श्वास लाग तो, जो मसूरिका पीडित रोगी केवळ नाकानें श्वास टाकतो, तो वायु आणि तृषा त्यांनीं पीडित होत्साता तत्काळ प्राण सोडितो.

मसूरिकांचे उपद्रव.

मसूरिकांते शोथः स्यात्कूर्परे मणिबंधके ॥ तथां सफलके वापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ३० ॥ ॥

अर्थ— मसूरिकांच्या अंतीं कोंपर, मनगट, किंवा खांदा, त्यांवर सू ज येते, (हिला व्यवहारांत गुरू असें ह्मणतात,) ही चिकित्सा क

रण्यास कठीण आहे. इतिमसूरिकानिदानंसमाप्तम्.

क्षुद्ररोगनिदान.

अजगल्लिका.

स्निग्धाःसवर्णाग्रथितानीरुजामुद्गसन्निभाः॥
कफवातोत्थिताज्ञेयाबालानामजगल्लिका॥१॥

अर्थ— बालकांस कफ वाता पासून गुळगुळीत, त्वक्समान वर्ण, गांठ झालेल्या, रुजारहित, व मुगा येवढ्या ज्या पिटिका होतात; त्यांनां अजगल्लिका असें ह्मणतात.

यवप्रख्या.

यवाकारातिकठिनाग्रथितामांससंश्रिता॥पि
डकाश्लेष्मवाताभ्यांयवप्रख्येतिचोच्यते॥२॥

अर्थ— कफ वाता पासून जवा सारिखी कठीण, गांठलेली, मांसाश्रित जी पिटिका होते; तिला यवप्रख्या असें ह्मणतात.

अंधालजी.

घनामवक्त्रांपिटिकामुन्नतांपरिमंडलाम्॥अं
धालजीमल्पपूयांतांविद्यात्कफवातजाम्॥३॥

अर्थ— कफ वाता पासून कठीण, बिनतोंडाची, उंचलेली पिटिका होते; व तिच्या भोंवताली वळें पडतें व तिच्यांत पू कमी असतो; तिला अंधालजी असें ह्मणतात.

विवृतापिटिका.

विवृतास्यांमहादाहांपक्वोदुंबरसन्निभाम्॥परि
मंडलांपित्तकृतांविवृतांनामतांविदुः॥४॥

अर्थ— पित्ताच्या रोगानें मोठ्या तोंडाची, अत्यंत दाहयुक्त, पिकलेल्या उंबरा सारिखी, भोंवती वळें पडलेली जी पिटिका असते;-

तिला विद्युता असें ह्मणतात.

कच्छपिका.

ग्रथिताः पंचवा षड् वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ॥ क
फानिलाभ्यां पिटिका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ ५॥.

अर्थ— कफ वायू पासून गांठाळलेल्या, पांच किंवा साहा, कठीण, कांसवांच्या पाठी प्रमाणें उंच ज्या पिटिका होतात, त्यानां कच्छ- पिका असें ह्मणतात.

वल्मीक (वारूळ)

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे संधौ गले वा त्रिभिरेव दो
षैः। ग्रंथिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव
गतः प्रवृद्धिम् ॥ ६॥ मुखैरनेकैस्रुतितोदवद्भिर्विस
र्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः॥ वल्मीकमाहुर्भिषजो वि
कारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥ ७॥

अर्थ— मान, खांदे, कास्रा, हात आणि पाय, सांधे, गळा, त्या ठि काणीं तीन्ही दोषा पासून वारूळा सारिखा ग्रंथि (गांठ) होतो; त्या ला उपाय न केल्यास तो हळू हळू मोठा होतो; त्याला पुष्कळ तोंडें प डतात, त्यांतून स्राव होतो, व टोंचणी लागते; व तीं तोंडें वर उच ललेलीं असून इसबा प्रमाणें पसरतात; त्या रोगाला वैद्य वारू ळ असें ह्मणतात; त्यावर औषधोपचार चालत नाहीं, आणि जुनें झालें असलें तर अगदींच चालत नाहीं.

इंद्रवृद्धा.

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ॥ इंद्र
वृद्धां तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ ८॥ ॥

अर्थ— कमळाच्या वाटी प्रमाणें मध्यें एक पिटिका होऊन तिच्या भो वतालीं बारीक बारीक फोड येतात, तिला इंद्रवृद्धा असें ह्मणतात.

ही वात पित्ता पासून उत्पन्न होते.

गर्दभिका.

मंडलंवृत्तमुत्सन्नंसरक्तंपिटिकाचितम्॥रुजा
करींगर्दभिकांतांविद्याद्वातपित्तजाम्॥९॥ ॥

अर्थ— वात पित्ता पासून एक वाटोळें उचलून आलेलें तांबडें, व फोडांनीं व्याप्त, असें मंडळ होतें; तें फार दुखतें; त्याला गर्दभिका असें ह्मणतात.

पाषाणगर्दभ.

वातश्लेष्मसमुद्भूतःश्वयथुर्हनुसंधिजः॥स्थि
रोमंदरुजःस्निग्धोज्ञेयःपाषाणगर्दभः॥१०॥

अर्थ— वात कफा पासून हनु संधीवर कठीण, मंदपिडा करणारा, तुळतुळीत, शोथ होतो, त्याला पाषाणगर्दभ असें ह्मणतात.

पनसिका.

कर्णस्याभ्यंतरेजातांपिटिकामुग्रवेदनाम्॥
स्थिरांपनसिकांतांतुविद्याद्वातकफोत्थिताम्॥

अर्थ— कानाच्या आत वात कफा पासून फणसाच्या आंठी सारिखी कठीण जी पिटिका होते, तिला ठणका फार असतो; ती पनसिका होय. कोणाच्या मतीं ही पिटिका कानाच्या बाहेर भोंवताली होते; असें आहे.

जालगर्दभ.

विसर्पवत्सर्पतियःशोथस्तनुरपाकवान्॥दा
हज्वरकरःपित्तात्संज्ञेयोजालगर्दभः॥१२॥

अर्थ— पित्ता पासून विसर्पा प्रमाणें इकडे तिकडे पसरण्यास, पातळ, व किंचित पिकणारा, असा शोथ येतो, त्या मुळें दाह होतो, व ज्वर येतो, त्याला जालगर्दभ असें ह्मणतात.

इरिवेल्लिका.

पिटिकामुत्तमांगस्थांवृत्तामुग्ररुजाज्वराम् ॥स
र्वात्मिकांसर्वलिंगांजानीयादिरिवेल्लिकाम् ॥१३॥

अर्थ– त्रिदोषा पासून मस्तकावर वाटोळी, अत्यंत पीडा व ज्वर करणारी, त्रिदोष लक्षण युक्त अशी पिटिका होते; तिला इरिवेल्लिका असें ह्मणतात.

कक्षा (काखमांजरी.)

बाहुकक्षांसपार्श्वेषुकृष्णास्फोटांसवेदनाम् ॥पि
त्तकोपसमुद्भूतांकक्षामित्यभिनिर्दिशेत् ॥१४॥

अर्थ– बाहु, काख, खांदे, आणि बरगड्या, ह्या ठिकाणीं पित्तकोपा पासून उत्पन्न झालेली, काळ्या फोडांनीं व्याप्त व वेदना युक्त जी पिटिका होते; तिला कक्षा अशी ह्मणावी.

गंधनाम्नी.

एकामेतादृशींदृष्ट्वापिडकांस्फोटसन्निभाम् ॥
त्वग्गतांपित्तकोपेनगंधनाम्नींप्रचक्षते ॥१५॥

अर्थ– पित्त कोपानें जी एक पिटिका फोडा सारिखी मोठी, त्वचेवर होते; तिला गंधनाम्नी असें ह्मणतात.

अग्निरोहिणी (काखपुळी.)

कक्षाभागेषुयेस्फोटाजायंतेमांसदारुणाः ॥अं-
तर्दाहज्वरकरादीप्तपावकसन्निभाः ॥१६॥ सप्ता
हाद्वादशाहाद्वापक्षाद्वाघ्नंतिमानवम् ॥तामग्निरो
हिणींविद्यादसाध्यांसान्निपातिकीम् ॥१७॥ ॥

अर्थ– काखेच्या आसपास मांस विदारण करणारे जे फोड होतात जी हीं करून अंतर्दाह होतो, व ताप येतो; ते फोड प्रदीप्त अग्नी सारिखे लाल असतात; तेव्हां वायू अधीक असला तर,

सात दिवसांनीं, पित्ताधिक्यानें १२ दिवसांनीं, आणि कफाधिक्यानें १५ दिवसांनीं, रोगी मरतो. ही अग्निरोहिणीनामक त्रिदोषज पिटिका असाध्य आहे हें उघडच आहे.

चिप्य (नखुर्डे)

नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तं च देहिनाम् ॥ कुर्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥ १८ ॥ तदेवाल्पतरैर्दोषैः कुनखं च परं वदेत् ॥

अर्थ– वायु आणि पित्त नखांच्या मांसांत राहून दाह आणि पाक करितात; त्या रोगाला चिप्य असें म्हणावें, हेंच अल्प दोषानें झालें असतां त्याला कुनख असें म्हणतात.

अनुशयी.

गंभीरामल्पसंरंभां सवर्णामुपरिस्थिताम् ॥ पादस्यानुशयीं तां तु विद्यादंतःप्रपाकिनीम् ॥ १९ ॥

अर्थ– पायांवर त्वक्समान वर्ण, यत्किंचित् सुजलेली, आंतपिकलेली जी पिटिका होते तिला अनुशयी असें म्हणतात.

विदारिका.

विदारीकंदवद्वृत्ता कक्षावंक्षणसंधिषु ॥ विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा ॥ २० ॥

अर्थ– बेदरीच्या कांद्या प्रमाणें वाटोळी कारवेंत किंवा जांगाडांत, जी गांठ तांबड्या रंगाची होते, तिला विदारिका असें म्हणतात, ती सन्निपातानें होते म्हणून तिजमध्यें सर्व दोषांचीं लक्षणें असतात.

शर्करा.

प्राप्य मांससिरास्नायुः श्लेष्मा मेदस्तथानिलः ॥ ग्रंथिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥ २१ ॥ स्रवत्यास्रावमनिलस्तत्र वृद्धिं गतः पुनः ॥ मांसं-

विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्ततः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

अर्थ— कफ, मेद, आणि वायु, हें मांस, शिरा, आणि स्नायु, त्यांमध्यें शिरून गांठ बांधतात, ती फुटली म्हणजे तींतून मध, तूप, चर्बी, त्यांसारिखा स्राव होतो; तेणें करून वायू, उनः वाढून मांस शुष्क करून त्याच्या बारीक बारीक गांठी करितो; त्यांनां शर्करा म्हणावें.

शर्करार्बुद.

दुर्गंधि क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ॥ स्रजंति
रक्तं सहसा तद्विद्याच्छर्करार्बुदम् ॥ २३ ॥

अर्थ— शर्करा झाल्या नंतर तेथच्या शिरांतून दुर्गंध, क्लेदयुक्त, नाना तऱ्हेच्या वर्णाचें (घृत, मेद, आणि वसा यांच्या वर्णाचें) रक्त अकस्मात् स्रवतें; त्या रोगाला शर्करार्बुद असें म्हणतात.

पाददारी.

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थ रूक्षयोः ॥ पादयोः
कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रितम् ॥ २४ ॥

अर्थ— ज्या मनुष्याला फार चालणें पडतें त्याचे पाय वायूच्या योगानें अत्यंत रूक्ष होऊन तळव्याला भेगा पडतात; त्या दुखतात; ती पाददारी होय.

कदर (कुरूप)

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कंटकादिभिः ॥ ग्रंथिः
कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥ २५ ॥

अर्थ— पायाला खडा बोंचून किंवा कांटा मोडून बोरा येवढी उच्च ललेली जी गांठ होते; तिला कदर असें म्हणतात.

अलस (चिखल्या)

क्लिन्नांगुल्यंतरौ पादौ कंडूदाहरुजान्वितौ ॥ दुष्टक-
र्दमसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत् ॥ २६ ॥

अर्थ– घाणेरडा चिखल लागल्या मुळें पायांच्या बोटांच्या मधली कातडी कुजतात; त्यांना पाणी व खाज सुटते, आग होते, ठणका लागतो; त्या रोगाला अलस असें ह्मणतात.

इंद्रलुप्त (चाई.)

रोमकूपानुगंपित्तंवातेनसहमूर्छितम्॥ प्रच्या-
वयतिरोमाणिततःश्लेष्मासशोणितः॥२७॥रु
णद्धिरोमकूपांस्ततोन्येषामसंभवः॥ तदिंद्रलु
प्तंखालित्यंप्राहुश्चाचेतिचापरे॥२८॥

अर्थ– पित्त वायू सहवर्तमान कुपित होऊन रोम कूपांत शिरतें; त्या योगानें केंस झडतात; मग कफ आणि रक्त रोमकूपें बंद करितात; तेणें करून दुसरे केंस उगवत नाहींत; त्या रोगाला इंद्रलुप्त, खालित्य (टक्कल), चाचा, (चाई) म्हणतात.

दारुणा (दारणा)

दारुणाकंडुरारूक्षाकेशभूमिःप्रपच्यते॥ कफमा
रुतकोपेनविद्याद्दारुणकंतुतत्॥२९॥

अर्थ– कफवायूच्या कोपानें केशांची जमीन अति कठीण होऊन खाजते; खरखरीत होते; व बारीक पुरळ येऊन पिकते; त्याला दारुणक असें ह्मणतात; कफवात कोपानें हा रोग होतो; म्हणून सांगितलें खरें परंतु त्यांत रक्तपित्ताचा संबंध असतो; कारण; पाक हा पित्तरक्ता वांचून होत नाहीं.

अरूंषिका (खवडे)

अरूंषिबहुवक्त्राणिबहुक्लेदीनिमूर्धितु॥ कफा
सृक्कृमिकोपेननृणांविद्यादरूंषिकाम्॥३०॥ ॥

अर्थ– रक्त, कफ, आणि कृमि यांच्या योगानें डोक्यामध्यें खवडें पडतात; त्याना पुष्कळ तोंडें पडतात; व त्यांतून लस फार

वाहाते, त्या रोगाला अरूंषिका असें म्हणतात.

पलित (केशपिकणें)

क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥ पित्तं
च केशान्पचति पलितं तेन जायते ॥ ३१ ॥

अर्थ- क्रोध, शोक, आणि श्रम, ह्यां पासून उत्पन्न झालेला शरीरोष्मा (उष्णता) आणि पित्त हीं मस्तकांत जाऊन केश पिकवितात; तेणें करून हा पलित रोग होतो.

तारुण्यपिटिका (मुरमाच्या पुळ्या)

शाल्मलीकंटकप्रख्याः कफमारुतकोपजाः ॥ जायं
ते पिटिका यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः ॥ ३२ ॥

अर्थ- कफ, वायूच्या, कोपानें सांवरीच्या कांट्या सारिख्या तरुण-मनुष्याच्या तोंडावर ज्या पुटकुळ्या येतात त्यांना मुखदूषिका असें म्हणतात; त्या मुळें तोंड वाईट दिसतें.

पद्मिनीकंटक.

कंटकैराचितं वृत्तं मंडलं पांडुकंडुरम् ॥ पद्मिनीकं
टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ३३ ॥

अर्थ- कमळाच्या कांट्या सारख्या कांट्यांनीं भरलेलें, एक वाटोळें, पांडुरवर्ण, कंडु करक, असें मंडळ होतें; त्याला पद्मीनीकंटक असें म्हणतात; हें कफ वायू पासून होतें.

जंतुमणि.

सममुत्सन्नमरुजं मंडलं कफरक्तजम् ॥ सहजं ल-
क्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जंतुमणिः स्मृतः ॥ ३४ ॥

अर्थ- कफ रक्तानें जन्मा पासून झालेलें, सारखें, उंचललेलें, न दुखणारें, असें मंडळ आंगावर होतें; त्याला कोणी लक्ष्म (खूण) कोणी लक्ष्य, व कोणी जंतुमणी असें म्हणतात; हें स्त्री पुरुषांच्या अं-

ग भेदा प्रमाणें शुभाशुभ फळदायक आहे.

माष (मस)

अवेदनंस्थिरंचैवयस्मिन्गात्रेप्रदृश्यते ॥ माषव
त्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्माषमादिशेत् ॥ ३६ ॥ ॥

अर्थ— वायूनें शरीरावर उडदा प्रमाणें काळा, वेदना रहित, स्थिर, कठीण, किंचित् उंचवटलेला डाग उत्पन्न होतो; त्याला माष (मस) असें म्हणतात.

तिलकालक (तीळ)

कृष्णानितिलमात्राणिनीरुजानिसमानिच ॥ वात
पित्तकफोत्सेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ ३७ ॥

अर्थ— वात, पित्त, कफांच्या कोपानें, काळे, तिळा येवढे, न दुखणारे; त्वचे बरोबर असें आंगावर जे डाग उत्पन्न होतात, त्यांना तिलकालक (तीळ) असें म्हणतात.

न्यच्छ.

महद्वायदिवाल्पंश्यावंवायदिवासितम् ॥ नीरु-
जंमंडलंगात्रेन्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥ ॥

अर्थ— तोंडा वांचून इतर ठिकाणीं शरीरावर मोठे किंवा लहान, काळे, किंवा पांढरे, व रुजा रहित डाग पडतात; त्यांना न्यच्छ असें म्हणतात.

व्यंग (वांग)

क्रोधायासप्रकुपितोवायुःपित्तेनसंयुतः ॥ मुख
मागत्यसहसामंडलंविसृजत्यतः ॥ नीरुजंतनुकं
श्यावंमुखेव्यंगंतमादिशेत् ॥ ३९ ॥

अर्थ— क्रोध, आणि श्रम, त्यां पासून कुपित झालेला वायु पित्ताशीं संयुक्त होऊन तोंडावर येऊन एक मंडल उत्पन्न करितो; तें दुखत नाहीं; तें पातळ व श्याम वर्ण असतें; त्याला व्यंग (वांग) असें म्हणतात.

नीलिका.

कृष्णाभं सर्वतः पाणौ मुखे वा निलिकां विदुः ॥ ४० ॥

अर्थ— वर सांगितल्या प्रमाणें जें काळें मंडळ आंगावर किंवा तोंडा-वर होतें त्याला नीलिका असें म्हणतात.

परिवर्तिका.

मर्दनात्पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः ॥ मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥ ४१ ॥ तदा वातोपसृष्टं तत्तच्चर्म परिवर्तते ॥ मणेरधस्तात्कोशस्तु ग्रंथिरूपेण लंबते ॥ ४२ ॥ सवेदनं सदाहं च पाकं च व्रजति क्वचित् ॥ परिवर्तिकेति तां विद्याल्लक्षणां वातसंभवाम् ॥ ४३ ॥ सकंडूः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥

अर्थ— शिश्न चोळल्यानें, किंवा रगडल्यानें, तसेंच त्याला कांहीं लागल्यानें, व्यान वायु कुपित होऊन त्याचे चर्मांत राहून तें मागें सारतो; आणि शिश्नाचा कोश फुगून मणीच्या खालीं गांठी सारखा होऊन लोंबतो; त्याला ठणका लागतो; आग होते; व कधीं कधीं तो पिकतो; त्या पीडेला परिवर्तिका (उरफाटणें) असें म्हणावें; ही वाता पासून होते, तीच कफा पासून झाली म्हणजे कंडुयुक्त व कठीण असें असतें.

अवपाटिका.

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बालां गच्छेत्स्त्रियं नरः ॥ हस्ताभिघातादथवा चर्मण्युद्वर्तिते बलात् ॥ मर्दनात्पीडनाद्वापि शुक्रवेगविघाततः ॥ ४४ ॥ यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥

अर्थ— जीच्या योनीचें छिद्र बारीक आहे अशा स्त्रीशीं बळजोरीनें व कामुक होऊन गमन केलें असतां; अथवा हस्ताच्या अभिघातानें बळानें, शिश्नाचें चामडें उलटें केलें असतां; किंवा चोळल्यानें, किं

वा न्हेपल्यानें; अथवा शुक्राचा वेग कोंडल्यानें त्या पुरुषाचें शिस्नाचें चामडें फाटतें त्या पीडेला अवपाटिका म्हणावें.

निरुद्धप्रकाश.

वातोपसृष्टे मेढ्रे तु चर्म संश्रयते मणिम्॥ ४५॥ मणि श्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च॥ निरुद्धप्रकशे तस्मिन् मंदधारमवेदनम्॥ ४६॥ मूत्रं प्रवर्तते जंतोर्म णिर्विव्रीयते न च॥ निरुद्धप्रकशं विद्यात्सरुजं- वातसंभवम्॥ ४७॥

अर्थ—वायूच्या योगानें शिस्न पीडित झालें असतां चामडें सरकून मणि झांकला जातो; तो मणि चामड्यानें गुरफाटल्या मुळें मूत्रा- च्या मार्गाचा रोध होतो; ते वेळीं मूत्राचा थेंबथेंब गळतो; पण तिडीक लागत नाहीं; मणि बाहेर मोकळा होत नाहीं; याकरितां फक्त वातज न्य पीडेला निरुद्धप्रकाश असें म्हणतात.

सन्निरुद्धगुद.

वेगसंधारणाद्वायुर्विहतो गुदसंस्थितः॥ निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च॥ ४८॥ मार्गस्य सौ क्ष्म्यात्कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति॥ सन्निरुद्धगु दं व्याधिमेनं विद्यात्सुदारुणम्॥ ४९॥

अर्थ—मळमूत्रादिकांचें वेगास धारण केल्यानें, गुदाश्रित वायू कों डून महास्रोता (गुद) चा अवरोध करितो; आणि तें द्वार बारीक क रितो; मग मार्ग बारीक झाल्यामुळें त्या पुरुषाचा मळ मोठ्या कष्टानें बाहेर निघतो; त्या भयंकर व्याधीला सन्निरुद्धगुद म्हणतात.

अहिपूतन.

शकृन्मूत्रसमायुक्ते धौतेऽपाने शिशोर्भवेत्॥ स्विं न्ने वा स्नाप्यमाने वा कंडू रक्तकफोद्भवा॥ ५०॥ ततः

कंडूयनात्क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते॥ एकीभूतं ब्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥५१॥

अर्थ– लेंकरूं हगल्यानंतर त्याचें गुद धुतलें नसतां, किंवा तें घामेजलें असतां, किंवा न्हाऊं घातलें असतां रक्तकफापासून कंडु उत्पन्न होते; नंतर खाजवल्यानें लवकर फोड येतात; व तेचि पिकून एक होतात, त्या भयंकर व्याधीला अहिपूतन म्हणतात, हा रोग बहुधा लेंकरांसच होतो.

वृषणकच्छू.

स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः॥ यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात्कंडूः संजायते तदा॥५२॥ कंडूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते॥ प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥५३॥

अर्थ– जो मनुष्य स्नान करते वेळेस नीट मळ घुवून काढीत नाहीं: त्याच्या अंडावर मळ सांचतो; आणि तो घामानें ओलसर झाला म्हणजे कंडू फार सुटते, आणि खाजवल्यानें तत्काळ फोड येऊन चिकळतात, कफरक्तापासून होणाऱ्या त्या व्याधीला वृषणकच्छू म्हणतात.

गुदभ्रंश.

प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः॥ रूक्ष दुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥५४॥

अर्थ– रूक्ष आणि अशक्त पुरुषाचें गुद कुंथल्यानें किंवा अतिसाराच्या योगानें बाहेर येतें; त्या रोगाला गुदभ्रंश (कुला बाहेर पडणें) असें म्हणतात.

सूकरदंष्ट्र.

सदाहो रक्तपर्यंतस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः॥ कंडूमान् ज्वरकारी च सः स्याच्छूकरदंष्ट्रकः॥५५॥

अर्थ– दाह फार, कडेला लाल, ज्याची त्वचा पिकली आहे, तीव्र वे

रनास फक्त, कंडुयुक्त, व ज्वर करणारा असा शोथ किंवा व्रण होतो; त्याला सूकरदंष्ट्र (डुकरदाढ) असें म्हणतात. इतिक्षुद्ररोगनिदानम्समाप्तं.

मुखरोगनिदान.

संख्या.

दंतेषु चाष्टौ ओष्ठयोरष्ट मूलेषु दश पंच च ॥ नव तालुनि-
जिह्वायां पंच सप्तदशामयाः ॥ १ ॥ कंठे त्रयः सर्वस
राएकषष्टिश्चतुःपरे ॥

अर्थ— दंतरोग ८, ओष्ठरोग ८, दंतमूलरोग १५, तालूचे ९, जिव्हेचे ५, कंठरोग १७, आणि सर्वसर ३, एकूण पांसष्ट ६५ मुखरोग आहेत.

त्यापैकीं ८ ओष्ठरोग.

संप्राप्ति.

आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ॥ मुख
मध्ये गदान्कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तरात् ॥ १ ॥ ॥

अर्थ— जलचर प्राण्याचें मांस, दूध, दहीं, उडीद वगैरे पदार्थांच्या से वनानें कुपित झालेले कफाधिक दोष, मुखामध्यें रोग उत्पन्न करितात.

वातिकओष्ठरोग.

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुजान्वितौ ॥ दा-
ल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥ २ ॥ ॥

अर्थ— वायूच्या कोपानें ओठ कर्कश, खरखरीत, ताठ, काळे, होतात; त्यांना तीव्र पीडा होते; ते फुटतात, व त्यावरची त्वचा फाटते.

पैत्तिक.

चीयेते पिटिकाभिस्तु सरुजाभिः समंततः ॥ सदा
हपाकपिटिकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ ३ ॥

अर्थ— पित्तानें ओठावर सभोंवतीं पुळ्या येतात, त्या दुखतात,-

ओंठाची आग होते; व ते पिवळट दिसतात.

श्लेष्मिक.

सवर्णाभिस्तु चीयेते पिटिकाभिरवेदनौ ॥ भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥ ४ ॥

अर्थ— कफानें ओंठ त्वचासमान वर्ण पिटिकांनीं व्याप्त होतात; किंचित् दुखतात; व बुळबुळीत, थंड, आणि जड होतात.

सान्निपातिक.

सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च ॥ सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिटिकान्वितौ ॥ ५ ॥

अर्थ— सन्निपातानें ओंठ, एकदां काळे, एकदां पिवळे, तसेच एकवेळ पांढरे, व अनेक प्रकारच्या पुळ्यांनीं व्याप्त असे होतात.

रक्तज.

खर्जूरफलवर्णाभिः पिटिकाभिर्निपीडितौ ॥ रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ६ ॥

अर्थ— रक्तानें ओंठावर खारकेच्या रंगाच्या पुळ्या येतात; त्यांतून रक्त गळतें; व ते ओंठ रक्तासारिखे लाल दिसतात.

मांसज.

मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिंडवदुद्गतौ ॥ जंतवश्चात्र मूर्च्छंति नरस्योभयतो मुखात् ॥ ७ ॥

अर्थ— मांस दुष्ट झाल्यानें, ओंठ जड, बोंसर होतात; मांस पिंडासारखे उंचवटून येतात; ह्या रोगा मध्यें मनुष्याच्या दोन्हीं ओंठाला किंवा ओष्ठ प्रांताला किडे पडतात.

मेदोज.

सर्पिर्मंडप्रतीकाशौ मेदसा कंडुरौ गुरू ॥ स्वच्छं स्फटिकसंकाशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥ ८ ॥ तयोर्व्र-

णोनसंरोहेन्मृदुत्वंचनगच्छति ॥

अर्थ—मेदानें ओंठ तुपाच्या बिबळी सारिखे, कंडु फार, व जड हो तात; व त्यांतून स्फटिका प्रमाणें स्वच्छ स्राव पुष्कळ होतो; त्यांवर पडलेला व्रण भरत नाहीं. व त्याला मृदुता येत नाहीं.

अभिघातज.

ओष्ठोपर्यन्विदीर्येतेपीड्येतेचाभिघातत: ॥ ग्रथि-
तौचतदास्यातांकंडूक्लेदसमन्वितौ ॥ ९ ॥

अर्थ—अभिघातानें ओंठ सभोंवती चिरतात, ठणकतात, गांठ वततात; व त्यांना कंडू सुटून लस वाहाते.

दंतमूलगत १५रोग.

शीताद.

शोणितंदंतवेष्टेभ्योयस्याकस्मात्प्रवर्तते ॥ दुर्ग-
धीनिसकृष्णानिप्रक्लेदीनीमृदूनिच ॥ १० ॥ दंतमां-
सानिशीर्यंतेपचंतिचपरस्परम् ॥ शीतादोनामस
व्याधि:कफशोणितसंभव: ॥ ११ ॥

अर्थ—ज्याच्या हिरड्यांतून अकस्मात् रक्त वाहातें; आणि दांतांचें मांस दुर्गंधयुक्त, काळें, चिघळलेलें व मृदू होऊन झडतें; आणि एक दांताची हिरडी पिकली म्हणजे ती दुसरीला पिकवते; त्याचा हा व्याधि कफ रक्ता पासून होतो.

दंतपुप्पुट.

दंतयोस्त्रिषुवायस्यश्वयथु:जायतेमहान् ॥ दंत-
पुप्पुटकोनामसव्याधि:कफरक्तज: ॥ १२ ॥

अर्थ—ज्याच्या दोन किंवा तीन दांताच्या मुळाला मोठी सूज येते; त्याचा हा व्याधि कफरक्ता पासून होतो.

दंतवेष्ट.

स्रवंति पूयरुधिरं चलादंता भवंति च ॥ दंतवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसंभवः ॥ १३ ॥

अर्थ—रक्त दुष्ट झाल्यानें दांताचे रक्त व पू वाहतो, व दांत हालतात.

सौषिर.

श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ॥ लाला- स्रावी स विज्ञेयः सौषिरो नाम नामतः ॥ १४ ॥

अर्थ— कफरक्तापासून दांताच्या मुळाशीं सूज येते, त्यामुळें लाळ गळते.

महासौषिर.

दंताश्चलंति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ॥ यस्मि न्सर्वतो व्याधिर्महासौषिरसंज्ञकः ॥ १५ ॥

अर्थ—त्या त्रिदोषज व्याधीनें हिरड्या पासून दांत हालतात; आणि टाळ्याला भेगा पडतात.

परिदर.

दंतमांसानि शीर्यंते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् ॥ पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ १६ ॥

अर्थ—त्या रोगानें दांताचें मांस गळतें, आणि थुंकी मध्यें रक्त पडतें; हा व्याधि पित्त रक्त कफापासून होतो.

उपकुश.

वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दंताश्चलंति च ॥ अघा कृष्टाः प्रस्रवंति शोणितं मंदवेदनाः ॥ १७ ॥ आ ध्मायंते स्रुते रक्ते मुखे पूतिश्च जायते ॥ यस्मिन्नुप कुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥ १८ ॥

अर्थ— त्या रोगामध्यें हिरड्याचा दाह होऊन त्या पिकतात; त्या मुळें दांत हालतात. तोंड खालीं केलें असतां थोडीशी ठुस ठुस लागून रक्त गळतें; रक्त वाहून गेल्यावर हिरड्या पुनः फुगतात; आणि-

तोंडाला दुर्गंधि येते, त्या पित्तरक्त कृत विकाराला उपकुश ह्मणतात.

वैदर्भ.

घृष्टेषुदंतमूलेषुसंरंभोजायतेमहान्॥ भवंतिचप-
लादंताःसवैदर्भोऽभिघातजः॥१९॥

अर्थ— हिरड्या रगडून घांसल्यानें फुकळ रुजतात, आणि दांत खिळखिळे होतात; हा रोग अभिघातानें होतो.

खल्लीवर्धन.

मारुतेनाधिकोदंतोजायतेतीव्रवेदनः॥ खल्लीवर्धनं
संज्ञोवैजातेरुक्चप्रशाम्यति॥२०॥

अर्थ— वायूच्या योगानें दांतावर एक नवा दांत उगवतो, त्या वेळेस ठणका लागतो, तो दांत पुरता वर आला ह्मणजे वेदना शांत होते.

कराल.

शनैःशनैःप्रकुरुतेवायुर्दंतसमाश्रितः॥ करालान्
विकटान्दंतान्करालोनचसिध्यति॥२१॥

अर्थ— वायु दंत मूलाश्रित होऊन हळू हळू दांत वांकडे तिकडे करितो, हा व्याधि साध्य होत नाहीं.

अधिमांसक.

हानव्येपश्चिमेदंतेमहान्शोथोमहारुजः॥ लाला
स्त्रावीकफकृतोविज्ञेयोह्यधिमांसकः॥२२॥ ॥

अर्थ— शेवटल्या दाढेच्या मुळाशीं मोठी सूज येते, ती फार ठणकते, व लाळ फार गळते, हा कफा पासून होतो.

नाडीव्रण.

दंतमूलगतानाड्यःपंचज्ञेयायथेरिताः॥२३॥ ॥

अर्थ— नाडी निदानामध्यें वात, पित्त, कफ, सन्निपात आणि आगंतु असे पांच प्रकारचे जे नाडी व्रण सांगितले आहेत ते दंतमूला मध्यें

होतात, असें जाणावें, पहिले ११ आणि ५ नाडी मिळून १६ दंतमूळ रोग होतात, परंतु कराल हा स्कश्रुताच्या मतीं अधीक आहे; आणि तो संग्रह करानें आपल्या ग्रथांत लिहिला आहे, ह्मणून येथें ही घेतला आहे.

दंतरोग ८

दालन.

दीर्यमाणोष्विवरुजायस्यदंतेषुजायते ॥ दालनोना
मसव्याधिःसदागतिनिमित्तजः ॥ २४ ॥

अर्थ— ज्याच्या दांतामध्ये फोडल्या सारिखी पीडा होते; त्याच्या त्या वातजन्य व्याधीला दालन असें ह्मणतात.

कृमिदंतक.

कृष्णाछिद्रश्चलस्त्रावीससंरंभोमहारुजः ॥ अनिमित्त
रुजोवातात्सज्ञेयःकृमिदंतकः ॥ २५ ॥

अर्थ— वायूच्या योगानें दांत काळीं छिद्रें पडलेला, व हालणारा, स्रवणारा, शोथयुक्त, ठणका लागलेला, आणि कारणावांचून दुखणारा असा होतो, तो कृमिदंत. ह्मणून समजावा, त्यांत काळीं छिद्रें पडण्याचें कारण असें आहे कीं; दुष्ट रक्तानें कृमि होऊन ते तोंडें करितात.

भंजनक.

वक्त्रंवक्रंभवेद्यस्यदंतभंगश्चजायते ॥ कफवातकृ
तोव्याधिःसभंजनकसंज्ञितः ॥ २६ ॥

अर्थ— त्या व्याधीनें तोंड वांकडें होऊन दांत फुटतात, हा व्याधि कफवातानें होतो.

दंतहर्ष.

शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहाद्विजाः ॥ पित्त
मारुतकोपेनदंतहर्षःसनामतः ॥ २७ ॥

अर्थ– दांतानां थंड, रूक्ष, आंबट, पदार्थ, आणि वारा हे लागले असतां ते सळ सळतात; हा रोग पित्त वायूच्या कोपानें होतो; त्यानें नांव दंतहर्ष; हा रोग वातज असतां ही त्याला उष्ण सोसत नाहीं; हा व्याधि स्वभाव होय.

दंतशर्करा.

मलोदंतगतोयस्तु पित्तमारुतशोषितः ॥ शर्करेव-
खरस्पर्शासाज्ञेया दंतशर्करा ॥ २८ ॥

अर्थ– दांतावरचा मळ पित्तवायूनें शोषला जाऊन वाळू सारखा खरखरीत होतो, त्या रोगाला दंतशर्करा असें ह्मणावें;

कपालिका.

कपालेष्विवदीर्यंत्सुदंतानांसैवशर्करा ॥ कपालिकेति
साज्ञेयासदादंतविनाशिनी ॥ २९ ॥

अर्थ– त्याच शर्करेचे पापुद्र्या प्रमाणें दांता पासून कपोरे निघूं लागले म्हणजे तिला कपालिका असें ह्मणावें, त्या रोगानें दांत नासतात.

श्यावदंत.

योसृङ्मिश्रेणपित्तेनदग्धोदंतस्त्वशेषतः ॥ श्यावतां
नीलतांवापिगतःसश्यावदंतकः ॥ ३० ॥

अर्थ– जो दांत रक्त युक्त पित्तानें जळून सगळा काळा किंवा निळा असा होतो तो श्यावदंत.

हनुमोक्ष.

वातेनतैस्तैर्भावैस्तु हनुसंधिर्विसंहतः ॥ हनुमोक्ष
इतिज्ञेयोव्याधिरर्दितलक्षणः ॥ ३१ ॥

अर्थ– वायूच्या योगानें त्यात्या अभिघातादिकें करून हनुसांधि उखळतो, त्याला हनुमोक्ष म्हणावें, त्याचें लक्षण अर्दिता सारिखें होतें.

जिव्हागत ५ रोग.

जिव्हानिलेनस्फुटिताप्रसुप्ताभवेच्चशाकच्छदनप्रकाशा ॥

अर्थ—: वायूनें जीभ फुटते, मेहरते, आणि सायाच्या पाना सारिखी खरखरीत होते.

पित्तज.

पित्तेनपीनासरिदत्यतेचदीर्घैःसरक्तैरपिकंटकैश्च ॥ ३२ ॥

अर्थ—पित्तानें जीभ पिवळी होते, व तिला दाह होतो, व तीवर लांब लांब तांबडे कांटे येतात.

कफज.

कफेनगुर्वीबहलाचिताच मांसोद्भवैःशाल्मलिकंटकाभैः

अर्थ—कफानें जीभ जड व दडस होते, व सांवरीच्या कांट्या सारिखे मांसाचे अंकुर तिजवर उगवतात.

अलास.

जिव्हातलेयःश्वयथुःप्रगाढःसोलाससंज्ञःकफ रक्तमूर्तिः॥ जिव्हांसतुस्तंभयतिप्रवृद्धो मूलेचजिव्हा भृशमेति पाकम् ॥ ३३ ॥

अर्थ— जिभेच्या तळाशीं कफ रक्तामुळें भयंकर सूज येते; ती वाढल्यानें जीभ ताठते, व मुळाशीं पिकते, हा रोग असाध्य आहे.

उपजिव्हा.

जिव्हाग्ररूपःश्वयथुःसजिव्हामुन्नम्यजातःकफ रक्तमूर्तिः॥ लालाकरःकंडुयुतःसचोषःसातूपजि व्हाकथिताभिषग्भिः ॥ ३४ ॥

अर्थ— कफरक्तानें जिभेच्या शेंड्या सारिखी सूज जिभेला खालीं दबवून उत्पन्न होते, तिच्या योगानें लाळ फार वाहाते; व तिला कंडू सुटते; व आग होते, त्या रोगाला वैद्य उपजिव्हा असें म्हणतात.

तालुगत ९ रोग.

कंठशुंडी, (पडजीभ.)

श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रदुष्टाद्दीर्घः शोथो ध्मातबस्तिप्रकाशः ॥ तृष्णाकासश्वासकृत्तं वदंति व्याधिं वैद्याः कंठशुंडीति नाम्ना ॥ ३५ ॥

अर्थ– कफ रक्ता पासून टाळ्याच्या मुळाशीं फुगलेल्या बस्ती प्रमाणें मोठी सूज येते व तिच्या योगानें तहान, खोकला, श्वास, हे होतात, त्या रोगाला वैद्य कंठशुंडी असें ह्मणतात.

तुंडिकेरी.

शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुंडिकेरी मतास्तु ॥

अर्थ– कफ रक्ता पासून टाळ्याला रान कापशीच्या बोंडा सारिखी सूज येते, तिला ठणका, टोंचणी, आणि आग असून ती पिकते.

अध्रुष.

शोथस्तब्धो लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वरश्च ॥ ३६ ॥

अर्थ– रक्ता पासून टाळ्यावर तांबडी ताठर सूज येते; तिला ठणका लागतो; आणि ताप येतो.

कच्छप.

कूर्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा वा ॥

अर्थ– कफानें टाळ्यावर कांसवाच्या पाठी प्रमाणें उंचललेली सूज येते; तिला ठणका कमी असतो. ती लवकर वाढत नाहीं.

अर्बुद.

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्बुदं प्रोक्तलिंगम् ॥ ३७ ॥

अर्थ–रक्ता पासून टाळ्यामध्यें कमळाच्या बाटी सारिखा शोथ ये

तो, त्याचीं लक्षणें अर्बुद निदानातील रक्तार्बुदाप्रमाणें जाणावीं.

मांससंघात.

दुष्टंमांसंनीरुजंतालुमध्येकफाच्छूनंमांससंघातमाहुः॥

अर्थ— कफानें टाळ्या मध्यें मांस नासून सुजतें, तें दुखत नाहीं.

तालुपुप्पुट.

नीरुक्स्थायीकोलमात्रःकफात्स्यान्मेदोयुक्तः

पुप्पुटस्तालुदेशे॥ ३८॥

अर्थ— मेदयुक्त कफानें टाळ्यावर रुजारहित वस्थीर व बोरा येवढा असा शोथ येतो.

तालुशोष.

शोषोत्यर्थंदीर्यतेचापितालुःश्वासश्चोग्रस्तालु

शोषोनिलाच्च॥

अर्थ— वायूनें टाळा अत्यंत कोरडा पडून भेगा पडतात, व भयंकर श्वास लागतो.

तालुपाक.

पित्तंकुर्यात्पाकमत्यर्थघोरंतालुन्येवंतालुपाकंवदंति॥३९॥

अर्थ— पित्त कुपित होऊन टाळ्यावर अत्यंत भयंकर पाक (पिकलेल्या पुळ्या) उत्पन्न करितें.

कंठगत १७ रोग.

त्यापैकीं पांच रोहिणीची सामान्यसंप्राप्ति.

गलेनिलःपित्तकफौचमूर्छितौप्रदूष्यमांसंचतथैवशोणितम्॥गलोपसंरोधकरैस्तथांकुरैर्निहंत्यसूनव्याधिरयंहिरोहिणी॥४०॥

अर्थ— गळ्या मध्यें वायु, पित्त आणि कफ, हे दुष्ट होऊन मांसाला व रक्ताला दूषित करून गळ्यामध्यें अंकुर उत्पन्न करितात;-

त्यांनीं गळा दाटून जातो; हा रोहिणी नामक व्याधि प्राण नाशक आहे.

वातजा.

जिह्वासमंताद्भृशवेदनास्तुमांसांकुराः कंठनिरोधनाये ॥ सारोहिणीवातकृताप्रदिष्टावातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥ ४१ ॥

अर्थ- जिव्हेच्या भोंवताली अत्यंत वेदना युक्त जे मांसांकुर उत्पन्न होतात, ती हीं करून कंठाचा रोध होतो; तिच्या मध्यें कंप, विनाम, स्तंभादि वाताचे उपद्रव होतात.

पित्तजा.

क्षिप्रोद्गमाक्षिप्रविदाहपाकातीव्रज्वरापित्तनिमित्तजाताः ॥

अर्थ- पित्ता पासून झालेली रोहिणी लवकर वाढते, व लवकर पिकते; तिच्या योगानें तीव्रज्वर येतो.

कफजा.

स्रोतोनिरोधिन्यपिमंदपाकास्थिरांकुरायाकफसंभवासा ४२

अर्थ- जी रोहिणी कंठ मार्गाचा रोध करिते, व हळू हळू पिकते, व जिचे अंकुर कठिण असतात, ती कफजन्य होय.

त्रिदोषजा.

गंभीरपाकिन्यनिवार्यवीर्यात्रिदोषलिंगात्रितयोत्थितासा

अर्थ- तीन दोषानीं उत्पन्न झालेली रोहिणी गंभीर पाकिनी (जी मध्यें फार खोल होतो,) तिजवर औषधाचा अम्मल चालत नाहीं; आणि तीन्ही दोषांच्या लक्षणानीं युक्त होते, ही तत्काळ प्राण घेते, हिला व्यवहारांत कांटेधांवरें असें ह्मणतात.

रक्तजा.

स्फोटैश्चितापित्तसमानलिंगासाध्याप्रदिष्टारुधिरात्मकातु

अर्थ- रक्तजन्य रोहिणी पित्तज रोहिणी सारिखी असते, व फोडानीं

त्यास असले, ही साध्य आहे.

कंठशालूक.

कोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो ग्रंथिर्गले कंटकशूक-
भूतः ॥ खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कंठशालू-
कमिति ब्रुवंति ॥ ४४ ॥

अर्थ—कफापासून गळ्यामध्यें बोराच्या आठोळी एवढी गांठ येते, ति जवर बारीक कांटे असतात, जी खरखरीत व कठीण असते; हा रोग शस्त्रानें साध्य होतो, त्याला कंठशालूक असें ह्मणतात.

अधिजिह्व.

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वोपरिष्टादपि-
रक्तमिश्रात् ॥ ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्ज-
येदागतपाकमेनम् ॥ ४५ ॥

अर्थ— रक्तमिश्र कफापासून जिभेच्या अग्रासारिखा जिभेवर शोथ-येतो, त्याला अधिजिह्व ह्मणतात; हा पिकला ह्मणजे साध्य होत-नाहीं ह्मणून सोडावा.

वलय.

बलास एवायतमुन्नतं च शोथं करोत्यन्नगतिं निवा-
र्य ॥ तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदंति

अर्थ—कफानेंच उंच आणि लांब अशी गांठ घशांत उत्पन्न होते; तिच्या-योगानें अन्न घशांत उतरत नाहीं, व तीवर कांहीं उपाय चालत नाहीं, त्या रोगाला वलय (लोकांत घांटसर्प) ह्मणतात, हा वैद्यानें सोडावा.

बलास.

गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरु-
जोपपन्नम् ॥ मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहुर्बलाससंज्ञं-
निपुणा विकारम् ॥ ४७ ॥

अर्थ— कुपित झालेले, कफ वायू गळ्या मध्यें शोथ उत्पन्न करितात; ते णें करून दम लागतो, व गळा दुखतो, त्या मर्मभेद करणाऱ्या दुस्तर व्या धीला वैद्य बलास असें नांव देतात.

एकवृंद.

वृत्तोन्नतोंतः श्वयथुः सदाहः सकंडुरोपाक्यमृदुर्गुरुश्च ॥ नाम्नैकवृंदः परिकीर्तितोसौ व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥४८॥

अर्थ— गळ्या मध्यें वाटोळा, उंच, किंचित्, दाह कफ, खाजणारा, असा शोथ येतो, तो किंचित् पिकतो, आणखी कांहींसा नरम व जड असतो; त्याचें नांव एकवृंद, हा व्याधि कफरक्तापासून होतो.

वृंद.

समुन्नतं वृत्तममंददाहं तीव्रज्वरं वृंदमुदाहरंति ॥ तं चापिपित्तक्षतजप्रकोपाद्विद्यात्सतोदं पवनात्मकं तु ४९

अर्थ— गळ्यामध्यें उंच वाटोळा, तीव्र दाह व ज्वरयुक्त जो शोथ येतो; त्याला वृंद म्हणतात, हाही पित्तरक्ताच्या कोपानें होतो, त्यांत वायूचा संबंध असला म्हणजे टोंचणी लागते, त्या व्याधिला वृंद म्हणतात, हा एकवृंदाची अवस्था विशेषच आहे, म्हणून वेगळा गणूं नये.

शतघ्नी.

वर्तिर्घनाकंठनिरोधनीया चितातिमात्रंपिशितप्ररोहैः ॥ अनेकरुक्प्राणहरित्रिदोषात्ज्ञेयाशतघ्नीतुशतघ्निरूपा ॥५०॥

अर्थ— कंठ मध्यें लांबोडी व कठीण सूज येते; तिणें करून गळा कोंडतो, त्या सुजेवर मांसाचे अंकुर पुष्कळ असतात; व तिला तोद, दाह, कंड्वादि अनेक वेदना होतात, ही प्राण हरण करणारी सूज शतघ्नी (लांबट व कांटे छावलेलें शस्त्र) सारिखी असते; म्हणून हिला ही संज्ञा दिली आहे.

गिलायु.

ग्रंथिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोल्परुक्स्या-
त्कफरक्तमूर्तिः ॥ संलक्ष्यतेसक्तमिवाशनंचसशस्त्र
साध्यस्तुगिलायुसंज्ञः ॥ ५१ ॥

अर्थ— कफ रक्तानें गळ्या मध्यें आंवळ्याच्या आठोळी येवढी गांठ येते; ती कठीण व मंदवेदन असते; तिच्या योगानें अन्न अडकल्या सारिखें वाटतें, हा व्याधि शस्त्र साध्य आहे.

गलविद्रधि.

सर्वंगलंव्याप्यसमुत्थितोयः शोथोरुजासंतिचयत्र
सर्वाः ॥ ससर्वदोषोगलविद्रधिस्तु तस्यैवतुल्यः ख
लुसर्वजस्य ॥ ५२ ॥

अर्थ—जो शोथ सर्व गळ्याभर होतो, व ज्यामध्यें सर्व प्रकारच्या वेदना होतात; तो विद्रधि निदानोक्त त्रिदोषगलविद्रधि सारखा गलविद्रधी होय.

गलौघ.

शोथोमहानन्नजलावरोधीतीव्रज्वरोवायुगतेर्निहंता ॥ क
फेनजातोरुधिरान्वितेनगलेगलौघः परिकीर्त्यतेसौ ॥ ५३ ॥

अर्थ—रक्तयुक्त कफानें गळ्या मध्यें मोठा शोथ येतो; त्याच्या योगानें अन्नपाणी बंद होतें व वायूचा संचार होत नाहीं; त्याला गलौघ ह्मणतात.

स्वरघ्न.

यः ताम्यमानः श्वसितिप्रसक्तं भिन्नः स्वरः शुष्क
विमुक्तकंठः ॥ कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषुज्ञेयः सरो
गः श्वसनात्स्वरघ्नः ॥ ५४ ॥

अर्थ— वायूचे मार्ग कफानें लिप्त झाले असतां वारंवार डोळ्या पुढें अंधेऱ्या येऊन जो पुरुष श्वास टाकतो, ज्याचा अवाज बसतो, घसा कोरडा पडतो आणि अवंढा गिळत नाहीं, त्याच्या त्या वातज रोगास स्वरघ्न.

मांसतान.

प्रतानवानयः श्वयथुः स कण्ठे गलोपरोधं कुरुते क्रमेण
समांसतानेति विभर्ति संज्ञां प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ५५

अर्थ—जी सूज गळ्यामध्यें उत्पन्न होऊन क्रमानें पसरत पसरत गळ्याचा अवरोध करिते, ती फार कष्ट देते, त्या त्रिदोषज विकाराला मांसतान ही संज्ञा दिली आहे, हा प्राण घालक आहे.

विदारी.

सदाहतोदं श्वयथुं सरक्तमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसं ॥ पि
त्तेन विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन शेते ॥ ५६ ॥

अर्थ—पित्तानें गळ्यामध्यें सूज येते; तिणें करून दाह होतो, टोचणी लागते, व दुर्गंध रक्त मांस सडून पडतें; आणि रोगी ज्या बाजूवर विशेषें करून नि जतो, त्या बाजूकडे हा रोग बहुधा होतो.

सर्वसर (मुखपाक, अगरू, तोंड येणें.)

हा रोग ३ प्रकारचा आहे.

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्यस्याचितं सर्वसरः स वातात्

अर्थ—वायूच्या योगानें तोंडांत चहूंकडे फोड येऊन चुणचुणतात.

पैत्तिक.

रक्तैः सदाहैः पिडकैः सपीतैर्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात्

अर्थ—पित्तानें तोंडांत तांबडे व पिंवळट फोड येतात व आग होते.

कफज.

अवेदनैः कंडुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितं चापि स वै कफेन ॥ ५८

अर्थ— कफानें तोंडांत मंद वेदन. कंडुयुक्त. आणि त्वचेसमान वर्णाअ से चहूंकडे फोड येतात.

असाध्यमुखरोग.

ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तप्रकोपजाः ॥ दंत

मूलेषु वर्ज्यौतु त्रिलिंगगतिसौषिरौ ॥५९॥ दंतेषु च न सिध्यंति श्यावदालनभंजनाः ॥ जिह्वानले ष्वलासश्च तालव्येत्वर्बुदं तथा ॥६०॥ स्वरघ्नोवलयोवृंदो बलासश्च विदारिका ॥ गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥६१॥ असाध्याः कीर्तिता ह्येते रोगा नवदशैव तु ॥ तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥६२॥

अर्थ—ओष्ठ रोगामध्यें, मांसज, रक्तज, आणि त्रिदोषज; दंतमूलगतामध्यें सन्निपात नाडी आणि सौषिर; दंतमूलामध्यें श्याव, दालन, आणि भंजन; जिव्हारोगामध्यें अलास, आणि ताल, रोगामध्यें अर्बुद, आणि गलरोगामध्यें स्वरघ्न, वलय, वृंद, बलास, विदारिका, गलौघ, मांसतान, शतघ्नी, आणि रोहिणी; हे एकोणीस रोग असाध्य आहेत; त्यावर चिकित्सा करणें झाल्यास वैद्यानें प्रत्याख्यान (औषध न दिलें तर मृत्यु हा खचित आहे, दिल्यास कदाचित वांचेल असें सांगून) करून औषध द्यावें. इति मुखरोगनिदानं.

कर्णरोगनिदान.

कर्णशूल.

समीरणः श्रोत्रगतोन्यथा चरन् समंततः शूलमतीव कर्णयोः ॥ करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुरासदः ॥१॥

अर्थ—कानांतील वायू दोषानीं (कफपित्तरक्तानीं) आवृत होऊन कानामध्यें उलटा फिरत असतां अत्यंत शूळ उत्पन्न करितो; त्या रोगाला कर्णशूळ म्हणतात; हा कष्टसाध्य आहे.

कर्णनाद.

कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।

भेरीमृदंगशंखानां कर्णनादः सउच्यते ॥२॥

अर्थ—वायू कर्णविवरांत राहिला असतां नाना प्रकारचे स्वर; चनोबत, मृदंग, आणि शंख, त्यांचे शब्द ऐकूं येतात; त्या रोगाला कर्णनाद म्हणतात.

बाधिर्य.

यदाशब्दवहंवायुःस्रोतआवृत्यतिष्ठति ॥ शुद्धः श्लेष्मान्वितोवापिबाधिर्यंतेनजायते ॥ ३॥

अर्थ—जेव्हां केवळ वायू किंवा कफयुक्त वायू शब्द वाहणाऱ्या स्रोतांत राहतो; तेव्हां त्याच्या योगानें कानानीं ऐकूं येत नाहीं.

कर्णक्ष्वेड.

वायुःपित्तादिभियुक्तोवेणुघोषसमंस्वनम् ॥ करोतिकर्णयोःक्ष्वेडंकर्णक्ष्वेडःसउच्यते ॥ ४॥

अर्थ—पित्तादि दोषांनीं युक्त झालेला वायू कानांत वेणु वाद्या सारखा शब्द उत्पन्न करतो त्याला कर्णक्ष्वेड म्हणतात.

कर्णस्राव.

शिरोभिघातादथवानिमज्जनाज्जलेप्रपाकादथवापिविद्रधेः ॥ स्रवेद्धिपूयंश्रवणोनिलार्दितःस कर्णसंस्रावइतिप्रकीर्तितः ॥ ५॥

अर्थ—डोक्याला कांहीं लागलें असतां अथवा पाण्यांत बुडी मारली असतां अथवा कानांत विद्रधि पिकला असतां वायु कुपित होऊन कानांतून पू गळतो, त्याला कर्णस्राव म्हणतात.

कर्णकंडुः—मारुतःकफसंयुक्तःकर्णेकंडूंकरोतिच

अर्थ—कफानें युक्त झालेला वायू कानांत कंडू उत्पन्न करितो.

कर्णगूथकः—पित्तोष्मशोषितःश्लेष्माजायतेकर्णगूथकः

अर्थ—पित्ताच्या उष्णतेनें कफ सुकून जो कानांत मळ जमतो त्याला कर्णगूथक म्हणावें.

कर्णप्रतिनाह.

सकर्णगूथोद्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ॥ तदा सकर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोर्धभेदकृत् ॥

अर्थ— तो कानांतला मळ पातळ झाला असतां, किंवा स्नेह स्वेदादिकानीं पातळ झाला असतां नाका तोंडांत येतो, तेव्हां त्याला कर्णप्रतिनाह म्हणतात, त्या रोगानें अर्धशिशीचा विकार होतो.

कृमिकर्ण.

यदा तु मूर्च्छंत्यथवापि जंतवः सृजंत्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः ॥ तदंजनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यतेभिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकोगदः ॥ ८ ॥

अर्थ— जेव्हां कानांत किडे पडतात. किंवा माशा अंडीं घालितात, तेव्हां कृमि लक्षणा वरून त्या रोगाला कृमिकर्णक म्हणतात.

कानांत पतंगादिकीटक गेल्याचें लक्षण.

पतंगाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ॥ अरतिं व्याकुलत्वंच भृशंकुर्वंति वेदनाम् ॥ ९ ॥ कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फुरफुरायते ॥ कीटेचरति रुक्तीव्रा निस्पंदे मंदवेदना ॥ १० ॥

अर्थ— पतंग, गोमा, गोमाशा वगैरे कानांत गेल्या असतां चैन पडत नाहीं, जीव व्याकुळ होतो, आणि कानाला ठणका लागतो; व कानांत टोंचल्या सारखें वाटतें, व फुरफुरतें; किडा फिरूं लागला म्हणजे तीव्र वेदना होते; आणि तो स्तब्ध असला म्हणजे वेदना कमी होते.

कर्णविद्रधि.

क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तथा दोषकृतो

परः पुनः ॥ सरक्तपीतारुण मस्रमास्रवेत्प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ॥ ११ ॥

अर्थ— कानामध्यें कोरल्यानें किंवा कांहीं लागल्यानें क्षत होऊन विद्रधि होतो, तसाच वातादि दोषानीं दुसरा विद्रधि होतो, तो फुटल्यावर तांबुस, पिंवळें, रक्तवाहतें, टोंचणी लागते, धूरनिघाल्या सारखें- वाटतें आग होते आणि तुमडी लावल्या सारखें वाटतें.

कर्णपाक.

कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृत्भवेत् ॥ कर्णविद्रधिपाकाद्वाजायतेचांबुपूरणात् ॥ १२ ॥ ॥

अर्थ— पित्तानें, किंवा कर्ण विद्रधि पिकल्यानें अथवा कानांत पाणी गेल्यानें कर्णपाक रोग होतो, त्यानें कान सडतो, आणि चिघळतो.

पूतिकर्णः— पूयंस्रवतिवा पूतिसज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥

अर्थ— ज्या कानांतून दुर्गंध पू वाहतो तो त्याला पूतिकर्णक म्हणावें.

कर्णशोथ, कर्णार्बुद, कर्णार्श, त्यांचा हवाला देतो.

॥ कर्णशोथार्बुदार्शांसिजानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १३ ॥

अर्थ— कानाला सूज, अर्बुद, आणि अर्श, हे रोग होत असतां त्यांचीं- लक्षणें त्यात्या निदाना वरून आणावीं.

आतांचरकोक्तकर्णरोगचारआहेत ते.

वातज.

नादोतिरुक्कर्णमलस्यशोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणंचवातात् ॥

अर्थ— वायूच्या योगानें कानांत नाद होतो, ठणका लागतो, कानांतला मळ सकून जातो, पातळ स्राव होतो, आणि ऐकूं येत नाहीं.

पित्तज.

शोथः सरागोदरणंविदाहः सपीतपूतिस्रव-

गंधपित्तात् ॥ १४ ॥

अर्थ– पित्ताच्या योगानें कान सुजून लाल होतो, चिरा पडतात, आग होते, आणि किंचित् पिवळा दुर्गंध युक्त स्राव होतो.

कफज.

वैश्रुत्यकंडूःस्थिरशोथशुक्लास्निग्धास्रुतिः श्लेष्मभवेतिरुक्च ॥

अर्थ– कफाच्या योगानें विरुद्ध ऐकणें, खाज, कठीण सूज, पांढरा व स्निग्ध असा स्राव, हे होतात.

सन्निपातज.

सर्वाणिरूपाणिचसन्निपातात्स्रावश्चतत्राधिकदोषवर्णः ॥ १५

अर्थ– सन्निपातानें सर्व लक्षणें होतात, व स्राव होतो तो जसा दोष अधीक असेल तसा त्या वर्णाचा होतो.

कर्णपालीचेरोग.

कर्णशोथ.

सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टेसहसापिप्रवर्धिते ॥ कर्णशोथोभवेत्पाल्यांसरुजःपरिपोटवान् ॥

अर्थ– सुकुमारपणानें उशीरानें वाढवायाचा कान एकाएकीं वाढविला असतां कानाच्या पाळीला सूज येऊन फुगा येतो, तो दुखतो.

परिपोटकः– कृष्णारुणनिभःस्तब्धःसवातःपरिपोटकः ॥ १६

अर्थ– वायूच्या योगानें काळा, तांबूस, व कठीण, असा फुगा येतो, त्याला परिपोटक ह्मणतात.

उत्पात.

गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्घर्षणादपि ॥ शोथःपाल्यांभवेच्छ्यावोदाहपाकरुजान्वितः ॥ १७ ॥ रक्तोवारक्तपित्ताभ्यामुत्पातःसमुदीरितः ॥

अर्थ– जड अलंकार घातल्याच्या योगानें, मारल्यानें, किंवा घास

झाल्यानें रक्त पित्त कुपित होऊन कानाच्या पाळीला झिरझी, निळी, किंवा लांबडी, सूज येते; आग होते, ठणका लागतो, व ती पुवाळते, त्या रोगाला उत्पात ह्मणतात.

उन्मंथक.

कर्णंबलाद्वर्धयतःपाल्यांवायुःप्रकुप्यति ॥१८॥
सकफंगृह्यकुरुतेशोफंस्तब्धमवेदनं ॥ उन्मंथकः
सकंडूकोविकारःकफवातजः ॥१९॥

अर्थ—कान बळात्कारानें वाढवला असतां पाळीमध्यें वायु कुपित होऊन कफाला घेऊन कठीण व मंद वेदन सूज करितो; तिला खाज सुटते; त्या कफ वातजन्य विकाराला उन्मंथक ह्मणतात.

दुःखवर्धन.

संवर्ध्यमानेदुर्विद्धेकंडूदाहरुजान्वितः ॥ शोफोभव
तिपाकश्चत्रिदोषोदुःखवर्द्धनः ॥२०॥

अर्थ—वाईट रीतीनें टोंचलेला कान तसाच वाढविला तर कंडू, दाह, ठणका, त्यांनीं युक्त असा शोथ येतो, तो पिकतो त्यालादुःखवर्धन ह्म०

परिलेही.

कफासृक्क्रिमिसंभूतःसविसर्पन्नितस्ततः ॥ लिहेच्च
शष्कुलींपालींपरिलेहीत्यसौस्मृतः ॥२१॥ इ० क० रो० नि०

अर्थ—कफरक्त कृमी पासून उत्पन्न झालेला व इकडे तिकडे फिरणारा असा जो शोथ कानाच्या पाळीला होतो तो तिला खातो, ह्मण जे तिजवरचें मांस झडतें. इतिकर्णरोगनिदानम्.

नासारोगनिदानं.

पीनस.

आनह्यतेयस्यविशुष्यतेचप्रक्लिद्यतेधूप्यतिचैवनासा ॥

नचेत्तियोगंधरसांश्चजंतुर्जुष्टंव्यवस्येत्सलुपीनसेन ॥ १ ॥
तंचानिलश्लेष्मभवंविकारंब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिंगं ॥

अर्थ—ज्याचें नाक चोंदतें, कोरडें पडतें, ओलसर होतें, धूरनिघाल्यासा रखें होतें, व ज्याला गंध व रस समजत नाहींत, त्याला पडसें झालें म्हणून समजावें. त्या वातजन्य विकाराला प्रतिश्याय (पडसें) म्हणतात.

पूतिनस्य.

दोषैर्विदग्धैर्गललालुमूलेसंमूर्छितोयस्यसमीरणस्तु ॥
निरेतिपूतिर्मुखनासिकाभ्यांतंपूतिनस्यंप्रवदंतिरोगं ॥ २ ॥

अर्थ—गळा आणि टाळा यामध्यें दुष्ट झालेल्या पित्तरक्तादि दोषानीं वायू मिश्र होऊन नाका तोंडा वाटे दुर्गंध युक्त वहातो; त्या रोगाला पूतिनास म्हणतात.

नासापाक.

घ्राणाश्रितंपित्तमरूंषिकुर्याद्यस्मिन्विकारेबल-
वांश्चपाकः ॥ तन्नासिकापाकमितिव्यवस्येद्विक्ले-
दकोथावथवापियत्र ॥ ३ ॥

अर्थ—पित्त नाकांत राहिल्यानें व्रण पडतो, आणि नाक आंतून पिकतें; त्याला नासिका पाक म्हणतात; त्यामध्यें नासकी लस वाहते.

पूयरक्त.

दोषैर्विदग्धैरथवापिजंतोर्ललाटदेशेभिहतस्य-
तैस्तैः ॥ नासास्रवेत्पूयमसृग्विमिश्रंतंपूयरक्तं-
प्रवदंतिरोगम् ॥ ४ ॥

अर्थ—दोष दुष्ट झाल्यानें अथवा कपाळावर अभिघात झाल्यानें नाकातून पू आणि रक्त वाहातें, त्या रोगाला पूयरक्त म्हणतात.

क्षवथु.

घ्राणाश्रितेमर्मणिसंप्रदुष्टोयस्यानिलोनासि-

कया निरेति ॥ कफानुयातो बहुशो निशब्दं तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥ ५ ॥

अर्थ—घ्राणाश्रित मर्माचे (शृंगाटक मर्माचे) ठाईं वायू दुष्ट होऊन कफास हित मोठा शब्द करीत नाकांतून बाहेर येतो, त्याला क्षवथु (शिंक) म्हणतात.

आगंतुजक्षवथु.

तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ॥ सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्धाटिते न्यः क्षवथुर्निरेति ॥ ६ ॥

अर्थ—तीक्ष्ण किंवा तिखट पदार्थ ओढल्यानें, किंवा सूर्याकडे पाहिल्यानें, किंवा नाकांत कांकडा घालून तरुणास्थिमर्म (फणामर्म) चलित झालें असतां आगंतुज क्षवथु येतो, आगंतुज आणि दोषज क्षवथु एकच गणावा.

भ्रंशथु.

प्रभ्रश्यते नासिकया हि यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफश्च प्राक्संचितो मूर्धनि सूर्यतप्तस्तं भ्रंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति ॥ ७

अर्थ—उन्हानें डोकें तापलें असतां पूर्वी सांचलेला, दाट, नासलेला, खारट, असा कफ नाकांतून पडतो, त्या व्याधीला भ्रंशथु म्हणतात.

दीप्त.

घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः ॥ नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिं तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥

अर्थ—नाक अत्यंत दाहयुक्त झालें असतां त्यामध्यें वायू धुराप्रमाणें संचार करितो, आणि नाक प्रदीप्त झाल्याप्रमाणें होतें, त्या व्याधीला दीप्त म्हणतात.

प्रतीनाह.

उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ॥

अर्थ—वायुसहित कफ उच्छ्वासमार्गाला कोंडतो, तेणें करून नाकसुर चांगलें वहात नाहींत; त्याला प्रतीनाह म्हणावें.

नासास्राव.

घ्राणाद्घनः पीनसिलस्तनुर्वादोषः स्रवेत्स्रावमुदाहरेत्तम् ॥

अर्थ— नाकांतून दाट, पिंवळा, किंवा पांढरा, पातळ, दोष (कफ) स्रवतो, तो स्राव ह्मणावा.

नासापरिशोष.

घ्राणाश्रितेस्रोतसिमारुतेनगाढंप्रतप्तेपरिशोषितेच ॥ कृच्छ्राच्छ्वसेदूर्ध्वमधश्चजंतुर्यस्मिन्सनासापरिशोषउक्तः ॥

अर्थ— वायूनें नासिकाद्वार अत्यंत तापवून रुक्ष केलें असतां मनुष्य मोठ्या कष्टानें खाली वर श्वास टांकतो, त्या रोगाला नासापरिशोष ह्मणा-

चिकित्साभेदार्थपीनसाचें

आमपक्वलक्षण.

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुःस्वरः ॥ क्षामः ष्ठीवत्यथोभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥ ११ ॥ ॥

अर्थ— मस्तकाला जडत्व, अरुचि, नाकांतून पातळ पाणी गळणें, स्वर अस्पष्ट होणें, आणि वारंवार नांकातून शेंबूड गळणें; हें अपक्व-पीनसाचें लक्षण होय.

पक्वलक्षण.

आमलिंगान्वितःश्लेष्माघनःखेषुनिमज्जति ॥-स्वरवर्णविशुद्धिश्चपरिपक्वस्यलक्षणम् ॥ १२ ॥

अर्थ— वरसांगीतलेल्या अपक्व लक्षणांनीं फक्त असा कफ दाट होऊन नासादि स्रोतसांत राहतो, स्वर, वर्ण, हे स्पष्ट उमटतात; हें पीनसाचें पक्वलक्षण जाणावें.

प्रतिश्याय रोग हा वात, पित्त, कफ, सान्निपात, आणि रक्त, त्या भेदांनीं पांच प्रकारचा आहे

त्याची संप्राप्ति.

संधारणाजीर्णरजोनिभाष्यक्रोधर्तुवैषम्यशिरो
भितापैः ॥ प्रजागरस्वप्नननवांबुशीतावश्यायकैर्मै
थुनबाष्पसेकैः ॥ १३ ॥ संस्त्यानदोषेशिरसिप्रवृद्धो
वायुःप्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ॥

अर्थ- मल मूत्रादि वेगाचे धारणानें, अजीर्णानें, धुळ नाकांत गेल्या नें, पुष्कळ बोलल्यानें, रागानें, ऋतु पालटल्यानें, डोकें तापल्यानें, जाग रणानें, दिवसा निजण्यानें, नव्या पाण्यानें, थंडीनें, दंवानें, मैथुनानें, फार असवें ढाळल्यानें, मुळचा कफ मस्तकांत घट्ट झालेला असतां वा यु कुपित होऊन प्रतिश्याय रोग (पडसें) उत्पन्न करितो, हीं कारणें सद्योजनक (म्हणजे तत्काळ पडसें) आणणारीं होय.

चयादिक्रमानें त्याचें दुसरें निदान.

चयंगतामूर्धनिमारुतादयःपृथक्समस्ताश्चतथै
वशोणितम् ॥ प्रकुप्यमानाविविधैःप्रकोपनैस्ततः
प्रतिश्यायकराभवंति ॥ १४ ॥

अर्थ- मस्तका मध्यें पृथग्वातादि दोष व सर्वदोष, तसेंच रक्त हीं सांचू न नाना प्रकारच्या कारणानीं (बलवद्विग्रहादि दिवास्वप्नादि) कुपित होऊन प्रतिश्याय उत्पन्न करितात.

पूर्वरूप.

क्षवप्रवृत्तिःशिरसोतिपूर्णतास्तंभोंगमर्दःपरि
हृष्टरोमता ॥ उपद्रवाश्चाप्यपरेपृथग्विधानृणां
प्रतिश्यायपुरस्सराःस्मृताः ॥ १५ ॥

अर्थ- शिंका येणें, मस्तक भरल्या सारखें वाटणें, अंग ताठणें, अंग मोडून येणें, अंगाला शहारे येणें, व दुसरे नाना प्रकारचे तत्कालीं हो णारे, रोग (घ्राण धूमायनादिक) पडसें येणार असलें म्हणजे मनु

त्यांना हे विकार होतात.

वातिकप्रतिश्याय.

आनद्धापिहितानासातनुस्रावप्रसेकिनी ॥ गल
ताल्वोष्ठशोषस्वनिस्तोदः शंखयोरपि ॥ १६ ॥ भवे
त्स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मजे ॥

अर्थ— वातज प्रतिश्यायामध्यें नाक जरवडतें, चोंदतें, आणि त्यांतू न पातळ पाणी गळतें; घसा, टाळा, आणि ओंठ हे कोरडे पडतात; आणि आंख ठणकतात, आणि घसा बसतो.

पैत्तिकम्.

उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात्स्रवति पैत्तिके ॥ १७ ॥
कृशोऽतिपांडुः संतप्तो भवेत्तृष्णाभिपीडितः ॥ सधू
मम्अग्निं सहसा वमतीव च नासया ॥ १८ ॥ ॥

अर्थ— पित्त प्रतिश्यायामध्यें नाकांतून कढत पिंवळा स्राव होतो; त्या रोगानें मनुष्य वाळतो, फिकट दिसतो, त्याला उष्ण सोसत नाहीं; नाकांतून धूमासकट अग्नि निघत आहे असें त्याला वाटतें.

श्लेष्मिकम्.

घ्राणात्कफः कफकृते स्वेदनः शीतः स्रवेन्मुहुः ॥ शुक्लाव
भासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरा नरः ॥ १९ ॥ कंठताल्वो
ष्ठशिरसां कंडूभिरभिपीडितः ॥

अर्थ— कफ प्रतिश्यायानें नाकांतून (पांढरा, थंड व पुष्कळ) कफ पड तो, त्या रोगानें मनुष्य पांढरा फट फटीत दिसतो, डोळ्यांना टापशी-येते, डोकें जड होतें; गळा व टाळे हीं, खवखवतात, ओंठ आणि डोकें त्यांना खाज सुटते.

सान्निपातिक.

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो यस्याकस्मान्निवर्त्तते ॥ सं

पक्कोवाप्यपक्कोवा सतुसर्वभवः स्मृतः ॥२०॥ ॥

अर्थ— ज्या मनुष्याचें पडसें येऊन येऊन पिकून किंवा पिकल्या वाचून अकस्मात जातें तें त्रिदोषज होय.

दुष्टप्रतिश्यायल.

प्रक्लीद्यतेपुनर्नासापुनश्चपरिशुष्यति ॥ पुनरान्ह्यतेचापिपुनर्विव्रीयतेतथा ॥२१॥ निश्वासोवातिदुर्गंधोनरोगंधंन्नवेत्तिच ॥ एवंदुष्टप्रतिश्यायंजानीयात्कृच्छ्रसाधनम् ॥२२॥

अर्थ—नाक वारंवार ओलसर होतें, पुनः कोरडें पडतें, पुनः कोंडतें, पुनः मोकळें होतें, घाणेरडा उसासा निघतो; त्या रोग्याला वास कळत नाहीं; अशीं लक्षणें झालीं म्हणजे तो दुष्टप्रतिश्याय म्हणावा. हा कष्टानें साध्य होतो, हा प्रतिश्याय पांचाचान्च अवस्था भेद आहे म्हणून साहावा गणूं नये.

रक्तप्रतिश्याय.

रक्तजेतुप्रतिश्यायेरक्तस्रावःप्रवर्तते ॥ ताम्राक्षश्चभवेज्जंतुरुरोघातप्रपीडितः ॥२३॥ दुर्गंधोच्छ्वासवदनोगंधानपिनवेत्तिसः ॥२३॥

अर्थ— रक्त जन्य प्रतिश्याया मध्यें नांकांतून रक्त गळतें, डोळे तांबडे होतात, उरःक्षताच्या पीडे सारखी पीडा होते, उच्छ्वासाला व तोंडाला घाण येते, वास कळत नाहीं.

असाध्यलक्षण.

सर्वएवप्रतिश्यायानरस्याप्रतिकारिणः ॥ दुष्टतांयांतिकालेनतदासाध्याभवंतिच ॥२४॥ मूर्छंतिक्रमयश्वात्रश्वेताःस्निग्धास्तथाणवः ॥ क्रीमिजोयःशिरोरोगस्तुल्यलिंगःस्यलक्षणम् ॥२५॥

अर्थ– सर्व प्रतिश्याय औषध उपाय न केले असतां कालें करून दुष्ट झाले म्हणजे असाध्य होतात, त्यांमध्यें नाकांत किडे पडतात, ते पांढरे स्निग्ध बारीक असतात, कृमिज शिरोरोगांच्या लक्षणा सारखीं त्यांत लक्षणें होतात.

त्यापेक्षां अधिक प्रतिश्याय वाढलें असतां जे विकार होतात, ते सां.

बाधिर्यमांध्यमघ्रत्वं घोरांश्च नयनामयान् ॥ शोथाग्निसादकासादीन् वृद्धाः कुर्वंति पीनसाः ॥ २६ ॥

अर्थ– पीनस वाढले असतां ऐकूं येत नाहीं, दृष्टी मंद होते, वास कळत नाहीं, भयंकर नेत्ररोग होतात, सूज, अग्निमांद्य, खोकला, इत्यादि विकार होतात.

शेषसंख्या पूरणार्थ दुसरे ही नासारोग.

अर्बुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ॥ चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेपि तद्बुधैः ॥ २७ ॥ ७ ॥

अर्थ– सात प्रकारचें अर्बुद, चार प्रकारचे शोथ, चार प्रकारचे अर्शी, आणि चार प्रकारचें रक्तपित्त, हीं जीं मागें सांगितलीं आहेत, तीं नाकांत होतात, म्हणून समजावें. इति नासारोगनिदानम्.

नेत्ररोगनिदान.

कारण.

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात्स्वप्नविपर्ययाच्च ॥ स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्देर्विघाताद्वमनातियोगात् ॥ १ ॥ द्रवान्नपानातिनिषेवणाच्च विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ॥ प्रसक्तसंरोदनशो

कफोपाच्छिरोभिघातादतिमद्यपानात् ॥ २ ॥ तथाऋतूनां च विपर्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ॥ बाष्पग्रहात्सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान्जनयंति दोषाः ॥ ३ ॥

अर्थ– उन्हानें अंग तापल्यावर थंड पाण्यांत शिरल्यानें (असें करण्यानें थंडीनें शरीर व्याप्त होऊन शरीरांतला उष्मा वर चढून नेत्राच्या तेजाचा पराभव केल्यानें नेत्ररोग होतो.) दुरवर पाहिल्यानें; स्वप्न विपर्ययानें, (ह्मणजे दिवसास निजणें आणि रात्रीस जागणें,) डोळ्याला वाफ लागली असतां, किंवा घाम येऊन तो तसाच डोळ्यांत शिरला असतां; किंवा धूळ गेली असतां; किंवा धूर लागला असतां; वांतिचा वेगरोध केला असतां; किंवा तिचा अतियोग झाला असतां; पातळ अन्न पानाचें सेवन केलें असतां; विष्ठा, मूत्र, आणि अपान वायू त्यांच्या वेगाचा हळू हळू निग्रह (म्हणजे वेग धारण) केला असतां; निरंतर रडण्यानें, शोकानें, कोपानें, मस्तकावर अभिघात झाल्यानें; अति मद्यपान केल्यानें; तसेंच ऋतूंचा विपर्यय (म्हणजे शीतकाळीं उष्ण आणि उष्णकाळीं शीत) झाल्यानें; क्लेश ह्मणजे कामादि दुःख त्यानें अभिघात ह्मणजे पीडा झाल्यानें; अथवा क्लेश ह्मणजे मनाला खेद तेणें करून अभिघात ह्मणजे दुःख झाल्यानें; आणि मैथुन केल्यानें; अश्रूंचें वेगधारण केल्यानें; आणि सूक्ष्म पदार्थांच्या अवलोकनानें; वातादि दोष नेत्रामध्यें रोग उत्पन्न करितात; सुश्रुतामध्यें नेत्र रोगांची संप्राप्ति लिहिली आहे ती अशी;– "शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्ध्वमाश्रितैः ॥ जायंते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः ॥" अर्थ– कुपित झालेले वातादि दोष डोक्याच्या शिरांत शिरून डोळ्याचा भाग व्याप्त केला म्हणजे त्यानें भयंकर रोग होतात; हे नेत्र

रोग, वात, पित्त, कफ, रक्त, सन्निपात, आणि आगंतु, ह्या पासून-
होणारे असे ७६ शाहात्तर आहेत.

नेत्ररोगाला प्रायः अभिष्यंद (डोळे येणें)
कारण आहे त म्हणून पहिं
त्यानें ते सांग.

वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादभिष्यंदश्चतुर्विधः॥ प्रा-
येणजायतेघोरःसर्वनेत्रामयाकरः॥४॥ ॥

अर्थ— वायू, पित्त, कफ, आणि रक्त ह्यां पासून चार प्रकारचा अ-
भिष्यंद होतो; ह्याच्या वेदना सोसवत नाहींत; व हा सर्व नेत्र रोगां
चें (अधिमंथादिक) उत्पत्ति स्थान होय.

वाताभिष्यंदलं.

निस्तोदनस्तंभनरोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोभि
तापाः॥ विशुष्कभावःशिशिराश्रुताचवाताभि
पन्नेनयनेभवंति॥५॥

अर्थ—वायूच्या योगानें डोळे आले असतां सुया टोंचल्या प्रमाणें
पीडा होते; डोळे जड होतात, अंगाला शहारे येतात; डोळ्यांतून-
अन्हळी फिरते; ते रूक्ष होतात; डोकें दुखतें डोळ्यांतून स्राव हो
तो, पण ते हगत नाहींत, व जें अश्रू वाहतें तें थंड असतें.

पित्ताभिष्यंदलं.

दाहप्रपाकौशिशिराभिनंदाधूमायनंबाष्पसमुच्छ्रयश्च॥
उष्णाश्रुतापीतकनेत्रताचपित्ताभिपन्नेनयनेभवंति॥६

अर्थ— पित्तानें डोळे आले असतां, त्यांची फार आग होते, त्या भों
वताली पिकलेले फोड येतात; त्यांनां थंड पदार्थ लावावा अशी इ-
च्छा होते, आंतून धूर निघाल्या प्रमाणें व्यथा होते; डोळ्यांनां एक
सारखी गळ लागते; कढत पाणी निघतें; आणि पिंवळटी असते.

कफजाभिष्यंद.

उष्णाभिनंदा गुरुताक्षिशोथः कंडूपदेहावतिशीततां च ॥ स्रावोबहुःपिच्छिलएवचापिकफाभिपन्नेनयनेभवंति ॥ ७ ॥

अर्थ— कफाच्या योगानें डोळे आले असतां त्यांना उष्ण पदार्थ लावावा, अशी वांछा होते, (म्हणजे डोळे शेकावेसे वाटतात,) त्यांना जडत्व असतें, सूज येते, कंडू सुटते; ते पिच्चपिच्चीत व थंड होतात; त्यांतून चिकट पाणी पुष्कळ स्रवतें.

रक्तजाभिष्यंद.

ताम्राश्रुताऽलोहितनेत्रताच राज्यःसमंतादतिलोहिताश्च ॥ पित्तस्यलिंगानि चयानितानि रक्ताभिपन्नेनयनेभवंति ॥

अर्थ— रक्ताभिष्यंदानें डोळ्यांतून तांबूस अश्रु येतात; ते लाल होतात; त्यांच्या भोंवताली तांबड्या रेषा उमटतात, आणि पित्ताभिष्यंदाचीं जीं लक्षणें सांगितलीं आहेत तीं सर्व होतात.

अभिष्यंदापासून अधिमंथाची उत्पत्ति होते म्हणून सां.

वृद्धैरेतैरभिष्यंदैर्नराणामक्रियावतां ॥ तावंतस्त्वधिमंथाःस्युर्नयनेतीव्रवेदनाः ॥ ९ ॥

अर्थ— त्या अभिष्यंदावर कांहीं औषधोपचार न केला असतां ते वाढून त्यांपासून तितकेच (चार) अधिमंथ रोग डोळ्यामध्यें होतात, त्यांनीं डोळ्याला तीव्र वेदना होते, हें अधिमंथाचें सामान्य लक्षण होय.

दुसरें सामान्य लक्षण.

उत्पाट्यतइवात्यर्थंनेत्रंनिर्मथ्यतेतथा ॥ शिरसोर्द्धं चतंविद्यादधिमंथंस्वलक्षणैः ॥ १० ॥

अर्थ— अर्धे डोकें वर फोडून काढल्याप्रमाणें वेदना होतात, आणि

डोळ्यांला रवीनें घुसळल्या प्रमाणें अत्यंत वेदना होते, व्याधिप्रभावा नें अर्ध्यामस्तकाला वेदना होते, ह्या रोगाला अधिमंथ म्हणावें, ह्या ची लक्षणें वातजाद्यभिष्यंदा प्रमाणें जाणावीं.

दोषभेदानेंकालमर्यादा.

हन्याद्दृष्टिंश्लेष्मिकःसप्तरात्राद्योधीमंथोरक्तजःपं चरात्रात् ॥ षड्रात्राद्वावातिकोवैनिहन्यान्मिथ्या चारात्पैत्तिकःसद्य एव ॥११॥

अर्थ— श्लेष्मिक अधिमंथ सात दिवसांनीं दृष्टीचा नाश करितो; रक्तज अ धिमंथ पांचां दिवसांनीं; वातिक अधिमंथ साहा दिवसांनीं; आणि पैत्ति क अधिमंथ मिथ्योपचारानें तत्काळ (तीनदिवसांनीं) दृष्टीचा नाश क रितो; (म्हणजेडोळेजातात) येथें जो कालावधि सांगितला तोव्याधिस्व भावानें व लंघन प्रलेपादिक्रिया करण्यासाठीं व अंजननिषेधासाठीं सांगि तला आहे.

नेत्ररोगाचेंसामल.

उदीर्णवेदनंनेत्रंरागोद्रेकसमन्वितम् ॥ घर्षनिस्तो दशूलाश्रुयुक्तमामान्वितंविदुः ॥१२॥

अर्थ— ज्या नेत्राला वेदना फार होतात; लाली फार असून ते गदुळ- तात; त्यांत अह्वळी फिरते; (वाळू घातल्या प्रमाणें खुप लागते;) सुईनें टोंचल्या सारखें वाटतें; ठणका लागतो; आणि गळ लागते; तें नेत्र आ मयुक्त आहे असें समजावें; अंजना दिकांच्या निषेधा साठीं व लंघ अन्न देण्यासाठीं हें लक्षण सांगितलें.

निरामलक्षण.

मंदवेदनताकंडूःसंरंभाश्रुप्रशांतता ॥ प्रसन्नवर्ण ताचाक्ष्णोःसंपक्वंदोषमादिशेत् ॥१३॥

अर्थ—डोळ्यांचा ठणका कमी झाला, कंडू सुटूं लागली, सूज वसरली, ग

ळबंद झाली, आणि डोळे निवळले म्हणजे दोष पक्व झाला म्हणून जाणावें.

शोथसहित अक्षिपाकाचें ल-

कंडूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुंबरसन्निभः ॥ संरंभीपच्य
तेयस्तुनेत्रपाकसशोफजः ॥१४॥ शोथहीनानिलिं
गानिनेत्रपाकेत्वशोथजे ॥

अर्थ- डोळ्याला सूज येऊन तो पिकतो, तिच्यामुळें कंडू, पिचपिचीत-पणा, गळु लागणें, हीं होतात; शोथा वाचून जो नेत्रपाक होतो त्यामध्यें शोथा वाचून बाकीचीं लक्षणें होतात, हा व्याधि त्रिदोषजन्य जाणावा.

हताधिमंथाचें लक्षण.

उपेक्षणादक्षियदाधिमंथोवातात्मकःसादयतिप्र
सह्य ॥ रुजाभिरुग्राभिरसाध्यएषहताधिमंथः-
खलुनेत्ररोगः ॥१५॥

अर्थ- वातज अधि मंथाची उपेक्षा केली असतां तो नेत्राला शोषून-टाकितो; त्याणें तोद दाहादि महत्पीडा होतात; हा हताधिमंथ नामक नेत्र रोग असाध्यच आहे.

वातपर्ययलक्ष.

वारंवारंचपर्येतिभ्रुवौनेत्रेचमारुतः ॥ रुजश्चवि
विधास्तीव्राःसज्ञेयोवातपर्ययः ॥१६॥

अर्थ- वायु क्रमानें केव्हां केव्हां भृकुटींत येतो, केव्हां केव्हां नेत्रांत येतो; आणि नाना प्रकारच्या तीव्र पीडा करितो, त्या रोगाला वातपर्यय म्ह.

शुष्काक्षिपाकल-

यत्कूणितंदारुणरूक्षवर्त्मसंदृश्यतेचाविलदर्शनंच ॥
सुदारुणंयत्प्रतिबोधनेचशुष्काक्षिपाकोपहतंतदक्षी ॥

अर्थ- जें नेत्र उघडत नाहीं ज्याची पापणी कठीण वरूक्ष होते; ज्याला आग फार होते; जें गढूळ दिसतें; व जें उघडण्यास कठीण पडतें, तें

नेत्र शुक्लाक्षिपाक नामक रोगानें पीडीत झालें म्हणून समजावें. हा रोग रक्तसहित वायूनें होतो म्हणून करालानें सांगीतलें आहे.

अन्यतोवातलक्ष.

यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलो न्यतोवा ॥ कुर्याद्रुजं वै भ्रुविलोचने च तमन्यतोवा- तमुदाहरंति ॥ १८ ॥

अर्थ—घाटी, कान, मस्तक, हनुवटी, मानेच्या मागल्या शिरा, यामध्यें किंवा इतर ठिकाणीं राहून वायू भ्रुकुटी मध्यें किंवा डोळ्यामध्यें तोद- भेदादि पीडा करितो, त्या रोगाला अन्यतोवात म्हणतात.

अम्लाध्युषितलक्ष.

श्यावंलोहितपर्यंतं सर्वंचाक्षि प्रपच्यते ॥ सदाह- शोथंसास्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥ १९ ॥

अर्थ—मध्यें किंचित् नीलवर्ण आणि आसपास लाल झालेलें असें सर्व नेत्र पिकतें; म्हणजे त्यावर पिवळे फोड येतात; त्याला किंचित् दाह होऊन सूज येते, व पाण्याची गळ लागते; हा रोग अम्ल भोजनादि कारणापासून होतो म्हणून त्याला अम्लाध्युषित म्हणतात.

शिरोत्पातलक्ष.

अवेदनावापि सवेदनावा यस्याक्षिराज्यो हि भवंति ताम्राः मुहुर्विरज्यंति च याः समंतात् व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः २०

अर्थ—ज्याच्या नेत्रांतल्या शिरा वेदना रहित किंवा वेदना सहित असून तांबड्या होतात; आणि त्या वारंवार अधिकाधिक लाल होतात; त्याच्या त्या रोगाला शिरोत्पात असें म्हणतात, हा व्याधि रक्तजन्य होय.

शिराहर्षल.

मोहात्सिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु शिराप्रहर्षः ॥ ता म्राश्रु मच्छं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुंच ॥ २१ ॥

अर्थ—अज्ञानानें शिरोत्पाताची उपेक्षा केली असतां शिराप्रहर्ष रोग होतो, त्यामुळें डोळ्यांतून तांबडें स्वच्छ अश्रू गळतें; व रोग्याच्यानें डोळा उघडून पाहवत नाहीं. इति सर्वगताः

आतां नेत्रामध्यें काळ्या बुबुळांवर जे रोग होतात ते सांगतो.

सव्रणशुक्रलक्षण.

निमग्नरूपं तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ॥ स्रावं स्रवेदुष्णमतीव यच्च तत्सव्रणं शुक्रमुदाहरंति ॥ २२ ॥

अर्थ—नेत्राच्या काळ्या भागावर फूल पडतें, तें आंत बुडाल्या सारखें व मध्यें सुईनें भोंक पाडल्या सारखें दिसतें; व नेत्रांतून अति उष्ण व पुष्कळ स्राव होतो; त्या रोगाला सव्रणशुक्र म्हणतात, त्या मध्यें पीडा आंत होत असते, असें जाणावें, क्षतांत पीडा होणें हें स्वकत्व आहे; आणि डोळ्या सारख्या सुकुमार जागीं तर विशेष पीडा होते; असें भोजादिकांचें म्हणणें आहे.

हें असाध्य असतांही अवस्था भेदानें कदाचित् साध्य होतें तें सांगतो.

दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यत्तु न चावगाढं न च संस्रवेद्धि ॥ अवेदनं वा न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमायाति कदाचिदेव ॥ २३ ॥

अर्थ—जें शुक्र (फूल) दृष्टीच्या जवळ होत नाहीं, खोल गेलेलें नसून फार स्रवत नाहीं, ज्याला ठणका नसतो, जें एका शेजारीं एक असें जुळें झालेलें नसतें; तसलें शुक्र कदाचित् साध्य होतें.

अव्रणशुक्रलक्षण.

स्यंदात्मकं कृष्णगतं सचोषं शंखेंदुकुंदप्रतिमावभासम् ॥ वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाव्रणं

साध्यतमं वदंति ॥ २४ ॥

अर्थ— अभिष्यंदा पासून उत्पन्न होऊन डोळ्याच्याकाळ्या भागावर- झालेलें फोड (म्हणजे शिंग किंवा फुलबाजीची पीडा) फक्त, शंख, चंद्र, कुंद यांचे पुष्प त्या सारखें पांढरें, आकाशांतील ढगा प्रमाणें पातळ, अ सें जें व्रण रहित शुक्र असतें, तें कष्टसाध्य म्हणून सांगतात.

अन्यथा शुक्र अवस्थाविशेषानें कृच्छ्र
साध्य होतें म्हणून सां.

गंभीरजातं बहलंच शुक्रं चिरोत्थितं चापिवदंतिकृच्छ्रं ॥

अर्थ— जें शुक्र खोल गेलेलें, व जाड झालेलें, आणि फार दिवसांचें तें कृच्छ्र साध्य होतें.

तेंच अवस्था भेदानें असाध्य
होतें तें सांगतो.

विच्छिन्नमध्यंपिशितावृतं वाचलंशिरासूक्ष्मम
दृष्टिकृच्च ॥ २५ ॥ द्वित्वग्गतंलोहितमंततश्च चिरो
त्थितंचापि विवर्जनीयम् ॥

अर्थ— जें शुक्र मधलें मांस झडल्या मुळें सच्छिद्र म्हणजे मध्यें- खळगा पडलेलें किंवा, त्याच्या उलट पिशितावृत म्हणजे भोंवताली मांस वाढलेलें, चंचळ (म्ह- एका ठिकाणीं न टिकणारें) शिरांनीं आ स झाल्या मुळें बारीक झालेलें, दृष्टी नाश करणारें, (हें "दृष्टेः समी पेनभवेत्" त्याच्या उलट आहे,) दोन पटलांत म्ह- पडद्यांत गेले लें, भोंवताली तांबडें आणि मध्यें पांढरें; आणि फारदिवसांचें शु क्र असेल तें सोडून द्यावें.

वर सांगितलेल्या प्रकारचें च शुक्र केवळ असाध्य अ-
सतें असें नाहीं, तर दुसऱ्या प्रकारचें
ही असाध्य असतें म्ह- सां.

उष्णाश्रुपातः पिडकाच नेत्रे यस्मिन्भवेन्मुद्गनिभंच शुक्रं ॥ २६ ॥ तदप्यसाध्यं प्रवदंति केचिदन्यच्च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥

अर्थ— ज्या डोळ्यांतून कढत अश्रू गळून पुळी उत्पन्न होते, (दोन पटलांत शुक्र गेलें असतां हें लक्षण होतें,) व जेथें मुगायेवढें व त्यासारखेंच शुक्र होतें, त्या डोळ्यांतलें तें शुक्र असाध्य होय, आणि जें शुक्र-कुकुड कुंभ्याच्या पक्षाच्या रंगाचें (म्हणजे काळ्या रंगाचें) असतें तेंही कोणी असाध्य म्हणून म्हणतात.

अक्षिपाकात्यय.

श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमंडलं तु ॥ तमक्षिपाकात्ययमक्षिपाकं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥ २७ ॥

अर्थ— डोळ्याच्या कृष्ण भागावर दोषाच्या योगानें चहूंकडे श्वेत (शुक्र) पसरतो, हा सन्निपातजन्य अक्षिपाकात्यय नामक अक्षिपाक सोडावा, म्हणून सांगतात.

अजकाजात.

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान्सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्रुः ॥ विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥ २८ ॥ इति कृष्णजाः ॥ ॥

अर्थ— कृष्ण भागावर शेळीच्या वाळलेल्या लेंड्या सारखा, दुखणारा, किंचित् तांबूस, तांबडें व चिकट अश्रू ढाळणारा, असा जो प्रचय म्हणजे टेंबुस (ढिग) वाढतो त्याला अजकाजात म्हणून म्हणतात.

दृष्टींतले रोग.

पहिल्या पटलांत दोष गेला असतां त्याचें लक्षण.

हूं कडून रोध करितो; त्यानंतर त्याला लिंगनाश ह्मणतात; हा अं धकार मय रोग अति वाढला नसतो, त्या वेळेस आकाशा मध्यें चंद्र- सूर्य, नक्षत्रें, विद्युल्लता, आणि निर्मळ, दीप्त तेजें दिसतात.

तृतीयपटलाश्रित काचदोषाला दुसरी संज्ञा सां.

सएवलिंगनाशस्तुनीलिकाकाचसंज्ञितः ॥ ४१ ॥

अर्थ— तृतीय पटल गतकाच (मोतिबिंदु) उपेक्षा केल्यानें तोच पुनः चौथ्या पटलांत आला ह्मणजे त्याला लिंगनाश आणि नीलिका ही संज्ञा देतात; हा रोग असाध्य आहे.

दोषविशेषानें रूपदर्शन कसें होतें तें सां.

तत्रवातेनरूपाणिभ्रमंतीवहिपश्यति ॥ आविला न्यरुणाभानिव्याविद्धानीवमानवः ॥ ४२ ॥ पित्तेना दित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् ॥ नृत्यंतश्चैव- शिखिनःसर्वंनीलंचपश्यति ॥ ४३ ॥ कफेनपश्येद्रू पाणिस्निग्धानिचसितानिच ॥ सलिलप्लाविता- नीवपरिजाड्यानिमानवः ॥ ४४ ॥ पश्येद्रक्तेनर- क्तानितमांसिविविधानिच ॥ससितान्यथकृष्णा निपीतान्यपिचमानवः ॥ ४५ ॥ सन्निपातेनचित्रा णिविप्लुतानिचपश्यति ॥ बहुधाचद्विधावापिस र्वाण्येवसमंततः ॥ ४६ ॥ हीनांगान्यधिकांगानि- ज्योतींष्यपिचपश्यति ॥

अर्थ— वायूनें, रोगी गढूळ, तांबूस, वांकडीं, आणि जशीं कांहीं फिर त आहेत अशीं रूपें पाहातो.

पित्तानें, तो सूर्य, काजवा, इंद्रधनुष्य, विद्युल्लता, त्याचीं रूपें, आ-

णि नाचणारे मयूर व सर्व रक्त निळ्या रंगाच्या पाहातो.

कफानें, स्निग्ध आणि पांढरीं पाण्यांत बुडवून काढल्या प्रमाणें मंद आणि जड अशीं रूपें तो पाहातो.

रक्तानें, तांबडी व किंचित पांढरीं, काळीं आणि पिवळीं; अशीं रूपें तो रोगी पहातो.

सन्निपातानें, नानातऱ्हेचीं, विपरीत, (म्ह. एकाचीं अनेक, दोन किंवा अनेक रूपें चहूंकडे पाहातो.) हीं नांगाचीं किंवा अधीक अंगाचीं रूपें, आणि नाना प्रकारच्या ज्योती पहातो.

पित्तानें दुसरें परिम्लायि संज्ञक तिमिर होतें तें.

पित्तंकुर्यात्परिम्लायि मूर्छितंरक्ततेजसा ॥ ४७ ॥
पीतादिशस्तथोद्योतान्नविन्दापिसपश्यति ॥ वि-
कीर्यमाणान्खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेवच ॥ ४८ ॥ ॥

अर्थ- रक्ताच्या तेजानें मिश्र झालेल्या पित्ता पासून परिम्लायि-रोग होतो; त्याच्या योगानें रोगी दिशा, आकाश, आणि सूर्य हे पिवळे, आणि झाडें काजव्यानीं आणि तेजानीं भरलेलीं पहातो.

रागभेदानें लिंगनाशाला षड्विधत्व सां.

वक्ष्यामिषड्विधंरागैर्लिंगनाशमतःपरं ॥ रागोरु
णोमारुतजः प्रदिष्टोम्लायीचनीलश्चतथैवपि-
त्तात् ॥ कफात्सितः शोणितजः सरक्तोसमस्तदो
षप्रभवोविचित्रः ॥ ४९ ॥

अर्थ- यानंतर राग भेदानीं सहा प्रकारचा लिंग नाश होतो; तो असा वातजन्य राग तांबडा असतो; पित्ता पासून म्लायी हिरवा आणि केवळ निळा; कफानें, पांढरा आणी रक्ता पासून तांबडा आणि सर्व दोषांनीं नाना तऱ्हेचा रंग होतो.

वातिकरोगाचें विशेषलक्षणसो.

अरुणंमंडलंदृष्ट्यास्थूलकाचारुणप्रभं ॥ परिम्लायिनिरोगेस्यान्म्लायिनीलंचमंडलम् ॥ ५० ॥ दोषक्षयात्कदाचित्स्यात्स्वयंतत्रप्रदर्शनम् ॥

अर्थ—परिम्लायि रोगाचें ठायीं दृष्टीवर जाडया कांचे सारखें तांबडें मंडल होतें; तें म्लान वनिळें ही असतें; त्या मध्यें दोष कमी झाला असतां कदाचित् आपल्या आपण दिसतें; येथें दोष शब्दानें कोणी कोणी कर्म घेतात.

दृष्टिमंडळगतरोगलक्षणसो.

अरुणंमंडलंवातात्चंचलंपरुषंतथा ॥ ५१ ॥ पित्तान्मंडलमानीलंकांस्याभंपीनमेवच ॥ श्लेष्मणाबहलंस्निग्धंशंखकुंदेंदुपांडुरं ॥ ५२ ॥ चलत्पद्मपलाशस्थःशुक्लोबिंदुरिवांभसः ॥ मृद्यमानेचनयनेमंडलंतद्विसर्पति ॥ ५३ ॥ प्रवालपद्मपत्राभंमंडलंतशोणितात्मकं ॥ दृष्टिरागोभवेच्चित्रोलिंगनाशेत्रिदोषजे ॥ ५४ ॥ यथास्वंदोषलिंगानिसर्वेष्वेवभवंतिहि ॥

अर्थ—वायूनें, दृष्टि मंडळ तांबडें, चंचळ आणि खरखरीत होतें; पित्तानें, दृष्टि मंडळ किंचित् निळें व कांशाइतकें पिवळें होतें; कफानें, जाड, स्निग्ध, शंख, कुंदाचें फूल आणि चंद्र, यां सारखें पांढरें असतें; आणि डोळा चोळला असतां हलणाऱ्या कमल पत्रावरच्या पाण्याच्या बिंदू सारखें इकडे तिकडे पसरतें; रक्ता पासून दृष्टि मंडळ, पोंवळ्या सारखें किंवा रक्त कमळा सारिखें तांबडें असतें; आणि त्रिदोषज लिंग नाशामध्यें तऱ्हेतऱ्हेचें मंडळ होतें; व सर्वां मध्यें त्या त्या दोषांचीं लक्षणें होतात.

मागें सांगीतलेले व पुढें सांगावयाचे अशा दृष्टिरोगांची संख्या.

षड्लिंगनाशाः षडिमे च रोगा दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव वस्तुः

अर्थ– पूर्वी सांगीतलेले लिंगनाश ६ आणि पुढें विदग्ध दृष्ट्यादि सांगाव याचे ते ६ मिळून १२ दृष्टि रोग होतात.

पित्तविदग्धदृष्टीचें लक्षण सां.

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ॥ पी तानि रूपाणि च तेन पश्येत्स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ ५६

अर्थ– पित्त दुष्ट होऊन वाढल्यानें ज्या मनुष्याची दृष्टि पिवळी होते; व त्या योगानें तो सर्व पदार्थ पिवळ्या रंगाचे पाहातो, त्याला पित्त वि दग्ध दृष्टि म्हणावें.

दिवांध्यल. (दिवांधळें.)

प्राप्ते तृतीयं पटलं च दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षि तेसः ॥ रात्रौ स शीतानुगृहीत दृष्टिः पित्ताल्पभावा दपि तानि पश्येत् ॥ ५७ ॥

अर्थ– तिसऱ्या पटलांत दोष (पित्त) गेला असतां दिवसास रोग्या ला दिसत नाहीं, रात्रीं गारव्यामुळें पित्त कमी झालें म्हणजे दिसतें.

कफविदग्धदृष्टीचें लक्ष.

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ॥

अर्थ– त्याप्रमाणेंच कफविदग्ध दृष्टीचा पुरुष तीच रूपें पांढरीं पहातो.

नक्तांध्य, (रातांधळें.)

त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो नक्तांध्यमापादयति प्रसत्य ॥ ५८ ॥ दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥

अर्थ– जो दोष (कफ) तीन्हीं पटलांत राहून रातांधळें उत्पन्न करितो; तो

दिवसांस सूर्याच्या तापानें कमी झाल्यामुळें दिवसास दिसतें.

धूमदर्शीचें लक्षण.

शोकज्वरायासशिरोभितापैरभ्याहतायस्यनर-
स्यदृष्टिः॥५९॥ धूम्रांस्तथापश्यतिसर्वभावान्
सधूमदर्शीतिनरःप्रदिष्टः॥

अर्थ—शोक, ज्वर, आयास आणि मस्तक ताप त्यांनीं पित्त कुपित-
होऊन ज्याच्या दृष्टीला विकार होतो; त्याला तेणें करून सर्व पदार्थ धु
रकट दिसतात; त्या रोगाला शोक विदग्ध दृष्टी म्हणतात, त्या मुळें-
दिवसास मात्र धुरकट पदार्थ दिसतात, कारण रात्रीं पित्त कमी-
असल्या मुळें निर्मळ दिसतें.

ऱ्हस्वदृष्टीचें लक्षण.

योन्हस्वजात्यो दिवसेषु कृच्छ्राद्ध्रस्वाणिरूपाणि
चतेनपश्येत्॥६०॥

अर्थ—जोन्हस्वजात्यपुरुषअसतो, त्याला दिवसासमोठेपदार्थबारीक
दिसतात; कारणत्यावेळेसदृष्टिमध्यगतदोषअसतो, हाहीरोगपित्तजन्यआहे.

नकुलांध्य.

विद्योतनेयस्यनरस्यदृष्टिर्दोषाभिपन्नानकुलस्य
यद्वत्॥ चित्राणिरूपाणिदिवासपश्येत्सवैविका-
रोनकुलांध्यसंज्ञः॥६१॥

अर्थ—ज्या नराची दृष्टि दोषानीं व्याप्त होऊन मुंगसाच्या बुबुळा
सारखी चमकते, तो मनुष्य दिवसास नाना प्रकारचीं रूपें पहातो,-
त्या विकाराला नकुलांध्य म्हणतात.

गंभीरदृष्टि.

दृष्टिर्विरूपाश्वसनोपसृष्टासंकोचमभ्यंतरतश्च-
याति॥ रुजावगाढंचतमक्षिरोगंगंभीरकेतिप्रवदं

तिलक्षाः ॥ ६२ ॥

अर्थ— जी दृष्टि वायूनें विकृत होऊन आंत संकोचित होते, व ठणकते ; तिला गंभीरका ह्मणतात.

आगंतुजलिंगनाश.

बाह्योपुनर्द्वौविहसंप्रदिष्टोनिमित्ततश्चाप्यनिमि त्ततश्च ॥ निमित्ततस्तत्रशिरोभितापात्ज्ञेयस्त्व भिष्यंदनिदर्शनैःसः ॥ ६३ ॥

अर्थ—अभिघातज लिंगनाश दोन प्रकारचे होतात, एक निमित्तजन्य, व दुसरा, अनिमित्तजन्य, त्या पैकीं शिरोभितापानें (विषवृक्षाच्या फुला वरून आलेल्या वाऱ्याचा स्पर्श मस्तकास झाल्यानें) होतो; तोनिमि त्तजन्य; त्या मध्यें रक्ताभिष्यंदाचीं लक्षणें होतात.

अनिमित्ताचें लक्षण.

सुरर्षिगंधर्वमहोरगाणांसंदर्शनेनापिचभास्करस्य ॥ हन्ये तदृष्टिर्मनुजस्ययस्यसलिंगनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥ ६४ ॥ तत्राक्षिविस्पष्टमिवावभातिवैडूर्यवर्णाविमलाचदृष्टिः ॥

अर्थ— देव, ऋषी, गंधर्व, महासर्प, आणि सूर्य, त्यांकडे टक लाऊन पाहि ल्यानें ज्या मनुष्याची दृष्टी नष्ट होते; तिला अनिमित्त लिंगनाश ह्मण तात; त्या रोगांत डोळा स्वच्छ दिसतो, आणि दृष्टि वैडूर्य मण्यासार खी स्वच्छ (म्हणजे श्यामवर्ण) असते. इतिदृष्टिजाः

अर्मरोग (वडस) ५ प्रकारचे.

प्रस्तार्यर्मतनुस्तीर्णंश्यावंरक्तंनिभंसिते ॥ सरुवेतं मृदुश्लक्ष्णमर्मशुक्लंतदवर्धतेचिरात् ॥ ६५ ॥ पद्माभंमृदु रक्तामर्मयन्मांसंचीयतेसिते ॥ पृथुमृद्वधिमांसा र्मबहलंचयकृन्निभम् ॥ ६६ ॥ स्थिरंप्रस्तारिमांसा

दयंशक्लकंस्नाय्वर्मपंचमम् ॥

अर्थ—डोळ्याच्या पांढऱ्या भागावर पातळ, विस्तीर्ण, श्यामवर्ण, व नांबूस असें जें मांस वाढतें त्याला **प्रस्तारि अर्म** ह्मणावें; शुक्लभागावर पांढरें; मृदु मांस फार दिवसांनीं वाढतें, त्याला **शुक्लार्म** ह्मणावें; कमलाप्रमाणें लाल व मृदु, जें मांस वाढतें, त्याला **रक्तार्म** ह्मणावें; जें मांस विस्तीर्ण, मऊ आणि काळजाप्रमाणें दिसतें, त्याला **अधिमांसार्म** ह्मणतात; जें कठीण व पसरणारें, स्रावरहित मांस वाढतें, त्याला **स्नाय्वर्म** ह्मणावें.

शुक्तिरोग.

श्यावाःस्युःपिशितनिभास्तु बिंदवोयेशुक्लस्य-
मासितनियताःसशुक्तिसंज्ञः ॥ ६७ ॥

अर्थ—डोळ्याच्या श्वेत भागावर श्यामवर्ण, मांसतुल्य, शिंपीसारखे जे बिंदू होतात; त्यांना **शुक्ति** ह्मणतात.

अर्जुन. (अहिरा)

एकोयःशशरुधिरोपमश्चबिंदुः शुक्लस्थोभव-
तितदर्जुनंवदंति ॥ ६८ ॥

अर्थ—शुक्ल भागावर सशाच्या रक्तासारखा जो एक बिंदु उत्पन्न होतो; त्याला **अर्जुन** असें ह्मणतात. व्यवहारांत अहिरा म्हणतात.

पिष्टक.

श्लेष्ममारुतकोपेनशुक्लेमांसंसमुन्नतम् । पिष्ट
वत्पिष्टकंविद्धिमलाक्तादर्शसन्निभम् ॥ ६९ ॥

अर्थ—कफ वायूच्या कोपानें शुक्ल भागावर पिठासारखें जें मांस वाढतें, त्याला **पिष्टक** ह्मणतात; तें मळकट आर्शीसारखें दिसतें.

जाल.

जालाभःकठिनशिरोमहान्सरक्तःसंतानःस्मृतइ

हजालसंज्ञितस्तु ॥

अर्थ– शुक्ल भागावर शिरांचें मोठें दाट जाळ्या सारखें जाळें होतें, त्याला जाल असें ह्मणतात.

शिराजपिटिका.

शुक्लस्थाःसितपिडकाःशिरावृतायास्ताब्रूयादसितसमीपजाःशिराजाः॥६९॥

अर्थ– शुक्ल भागावर शिरानीं व्यापलेल्या पांढऱ्या पुळ्या होतात; त्याला शिराजपिटिका म्हणतात; त्या कृष्ण भागाच्या जवळ होत असतात.

बलास.

कांस्याभोऽमृदुरथवारिबिंदुकल्पोविज्ञेयोनयनसितेबलाससंज्ञः॥७०॥ ॥इतिशुक्लजाः॥

अर्थ– शुक्ल भागावर कांशा सारखा कठीण, अथवा पाण्याच्या बिंदु सारखा किंचित उचललेला जो ग्रंथि होतो, त्याला बलास असें म्हणतात; इतिशुक्लजाः॥

पूयालस.

पक्वःशोथःसंधिजोयःसतोदःस्रवेत्पूयंपूतिपूयालसाख्यः॥

अर्थ–नेत्राच्यासंधीवरशोथहोऊनपिकूनफुटतो वत्यांतूनदुर्गंध पू वाहातो वत्यालातसठसलागते,त्या रोगाला पूयालस असें ह्मणतात.

उपनाह.

ग्रंथिर्नाल्पोदृष्टिसंधावपाकीकंडुप्रायोनीरुजस्तूपनाहः॥

अर्थ–नेत्र संधीवर मोठी गांठ येते; ती थोडी पिकते; तिला कंडू पुष्कळ– असून ती दुखत नाहीं; त्या ग्रंथीला उपनाह असें ह्मणतात.

स्त्रावकिंवानेत्रनाडी (नासूर.)

गत्वासंधीनश्रुमार्गेणदोषाःकुर्यःस्त्रावान्‌लक्षणैः
स्वैरुपेतान् ॥ तंहिस्त्रावंनेत्रनाडीतिचैकेतस्यालिंगं
कीर्तयिष्येच्चतुर्धा ॥ ७२ ॥

अर्थ— वातादि दोष अश्रुमार्गानें संधीत जाऊन स्वकीय लक्षण फक्त स्त्राव उत्पन्न करितात; त्या स्त्रावाला कोणी नेत्रनाडी ह्मणतात; ती चार प्रकारची आहे; तिचें लक्षण सांगतो.

पाकःसंधौसंस्त्रवेद्यस्तुपूयंपूयास्त्रावोसौगदःसर्व
जस्तु ॥ श्वेतंसांद्रंपिच्छिलंसंस्त्रवेद्धिश्लेष्मास्त्रावो
सौविकारोमलस्तु ॥ ७३ ॥ रक्तास्त्रावःशोणितोद्भोवि
कारःस्त्रवेदुष्णंतत्ररक्तंप्रभूतं ॥ हारिद्राभंपीतमुष्णं
जलंवापित्तास्त्रावःसंस्त्रवेत्संधिमध्यात् ॥ ७४ ॥ ॥

अर्थ— पूयास्त्राव, नेत्र संधीवर सूज येऊन पिकते; व तिच्यांतून पू वाहतो; हा रोग सन्निपातात्मक आहे.

श्लेष्मास्त्राव, ज्यांतून पांढरा, दाट, आणि चिकट पू वाहातो तो.

रक्तास्त्राव, ज्या विकारांत पुष्कळ उष्ण रक्त स्त्रवतें तो, हा रक्तजहोय.

पित्तास्त्राव, ज्या मध्यें संधी मधून हळद वत पिंवळें उष्ण पाणी वाहातें तो.

पर्वणी व अलजी.

ताम्रातन्वीदाहपाकोपपन्नाज्ञेयावैद्यैःपर्वणीवृत्त-
शोथा ॥ जातासंधौशक्लकृष्णेलजीस्यात्तस्मिन्ने
वंप्रथितापूर्वलिंगैः ॥ ७५ ॥

अर्थ— नेत्राच्या शक्ल कृष्ण संधीवर तांबडी, लाहान, वाटोळी, जी पिटिका होते; व जीदाह होऊन पिकते; तिला पर्वणी ह्मणावें; आणि त्याच ठिकाणीं पांच लक्षणांनीं युक्त जी मोठी पिटिका होते; तिला अलजी असें ह्मणावें.

कृमिग्रंथि.

कृमिग्रंथिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कंडूं कुर्युः कृमयः संधि
जाताः ॥ नानारूपा वर्त्मशुक्लांतसंधौ चरंत्यंतर्नेय
नं दूषयंतः ॥ ७६ ॥

अर्थ– डोळ्याचें पोट आणि पांपण्या त्यांच्या संधी मध्यें उत्पन्न झाले ले नाना प्रकारचे कृमि कंडू व गांठ उत्पन्न करितात; आणि डोळ्याचें पोट व पांढरा भाग त्यांचा जेथें संधी होतो; तेथें जाऊन डोळ्याच्या आंतल्या भागाला दूषित करून आंत फिरतात; त्या गांठीला कृमिग्रंथि म्हणतात.

वर्त्मरोग, (पांपण्यांचे रोग.)

उत्संगपिटिका.

अभ्यंतरमुखी ताम्रा बाह्यतो वर्त्मनश्च या ॥ सोत्सं
गोत्संगपिटिका सर्वजा स्थूलकंडुरा ॥ ७७ ॥ ॥

अर्थ– तोंड आंत असून डोळ्याच्या पोटावर उचलून आलेली, तांबडी, मोठी, व कंडुयुक्त जी पिटिका होते; तिला उत्संगपिटिका म्हणतात; ही सान्निपातात्मक आहे.

कुंभिका.

वर्त्मांते पिटिका ध्माता भिद्यंते च स्रवंति च ॥ कुंभी
कबीजसदृशाः कुंभीकाः सन्निपातजाः ॥ ७८ ॥ ॥

अर्थ– पोटाच्या कडेवर कुंभीच्या बीजा सारख्या पिटिका होतात; त्या पिवळ्या असतां फुगतात; आणि फुटून वाहतात; त्यांस कुंभिका म्हणतात; त्या सन्निपातात्मक आहेत.

पोथकी.

स्राविण्यः कंडुरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः ॥ रुजा
वंत्यश्च पिटिकाः पोथक्य इति कीर्तिताः ॥ ७९ ॥ ॥

अर्थ— तांबड्या मोहोऱ्या सारख्या, रक्त स्रवणाऱ्या, कंडु फार, जड, खुपणाऱ्या ज्या पिटिका होतात त्यांस पोथकी (खुपऱ्या) म्हणतात.

वर्त्मशर्करा.

पिडिकायाखरास्थूलासूक्ष्माभिरभिसंवृता ॥ वर्त्मस्थाशर्करानामसरोगोवर्त्मदूषकः ॥ ८० ॥

अर्थ— डोळ्याच्या पोटावर जी पिटिका कठीण व मोठी, असून सभोंवती बारीक पिटिकांनीं वेष्टिलेली, असते, तिला वर्त्मशर्करा म्हणतात, त्या रोगानें पांपण्या नासतात.

अर्शोवर्त्म.

एर्वारुबीजप्रतिमाःपिडिकामंदवेदनाः ॥ श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्मकीर्त्यते ॥ ८१ ॥

अर्थ— कांकडीच्या बिया सारख्या, मंद वेदन, गुळगुळीत, कठीणशा, पिटिका डोळ्याच्या पोटावर येतात; त्यांना, अर्शोवर्त्म म्हणतात.

शुष्कार्श.

दीर्घांकुरःखरःस्तब्धोदारुणोभ्यंतरोद्भवः ॥ व्याधिरेषोभिविख्यातः शुष्कार्शोनामनामतः ॥ ८२ ॥

अर्थ— डोळ्याच्या पोटाच्या आंत लांबट खरखरीत, कठीण, दुःखदायक असा जो मांसांकुर होतो, त्या व्याधीला शुष्कार्श म्हणतात; हा सन्निपातज आहे असें समजावें.

अंजना.

दाहतोदवतीताम्रापिटिकावर्त्मसंभवा ॥ मृद्वीमंदरुजासूक्ष्माज्ञेयासांजननामिका ॥ ८३ ॥

अर्थ— दाह व टोंचणीनें युक्त, तांबडी, मऊ, लहान, मंद पीडाकारक, पिटिका डोळ्याच्या पोटावर होते; तिला, अंजना म्हणतात, हा ही सन्निपातजच आहे. हिलाच रांजण वाडी व अंजुली म्हणतात.

बहलवर्त्म.

वर्त्मोपचीयते यस्य पिडिकाभिः समंततः ॥ सवर्णा
भिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म तत् ॥ ८४ ॥ ॥

अर्थ— ज्याच्या डोळ्याचें पोट त्वक्समान वर्ण व कठीण पिटिकानींच हूं कडून व्याप्त होतें; त्याच्या त्या रोगाला बहलवर्त्म म्हणावें; हें सन्निपातज आहे असें समजावें.

वर्त्मबंध.

कंडूमताल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नरः ॥ न समं छा
दयेदक्षि यत्रासौ वर्त्मबंधकः ॥ ८५ ॥

अर्थ— ज्याच्या डोळ्याचें पोट सुजल्या मुळें डोळा बरोबर झांकला-जात नाहीं, त्याच्या त्या रोगाला वर्त्मबंधक म्हणावें; त्या सुजेला-कंड सुटते, टोंचणी लागते; हा रोग त्रिदोषजन्य आहे.

क्लिष्टवर्त्म.

मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च ॥ अकस्माच्च
भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः ॥ ८६ ॥

अर्थ— डोळ्याच्या खालचीं वरचीं दोन्हीं पोटें मृदु, अल्पवेदन, तांबूस होऊन अकस्मात लाल भडक होतात; त्या रोगाला क्लिष्टवर्त्म म्हणतात; हा रोग कफरक्तज आहे.

वर्त्मकर्दम.

क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा ॥ तदा क्लि
न्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः ॥ ८७ ॥

अर्थ— क्लिष्टवर्त्मच पुनः पित्तयुक्त रक्तानें जेव्हां जळतें, तेव्हां तें ही दहीं दूध चिरवला सारखें होतें; त्या व्याधीला वर्त्मकर्दम म्हणावें; हा पित्ताधिक सान्निपातात्मक होय.

श्याववर्त्म.

वर्त्मयद्बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ॥ तदाहुः
श्याववर्त्मेति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ ८८ ॥

अर्थ— जें पोट बाहेरून व आंतून काळवंडून सुजतें; व ठणकतें; त्याला श्याव वर्त्म म्हणतात. हें श्यावाधिक त्रिदोषजन्य आहे.

प्रक्लिन्नवर्त्म.

अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि ॥ प्रक्लिन्न
वर्त्म तद्विद्यात्क्लिन्नमत्यर्थमंततः ॥ ८९ ॥

अर्थ— जें पोट अल्पवेदनेचें व बाहेरून सुजलेलें; आणि कडेला फार चिकचिकीत असतें त्याला प्रक्लिन्नवर्त्म म्हणावें, हा कफजविकार आहे.

अक्लिन्नवर्त्म.

यस्य धौतान्यधौतानि संबध्यंते पुनः पुनः ॥ वर्त्मा
न्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥ ९० ॥

अर्थ— ज्याच्या डोळयाच्या पापण्या न धुतल्या किंवा धुतल्या तरी चिकट पाण्यानें पुनः पुनः एकमेकांस चिकटतात; पोटें पिकून पुवानें चिकटतात; असें नाहीं; त्या रोगाला अक्लिन्नवर्त्म म्हणतात.

वातहतवर्त्म.

विमुक्तसंधि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य न मील्यते ॥ एतद्वा
तहतं वर्त्म जानीयादक्षिचिंतकः ॥ ९१ ॥

अर्थ— ज्याचा संधि सुटला आहे, व ज्याची उघड झांप होत नाहीं, असें डोळयाचें पोट मिटत नाहीं; त्याला वातहतवर्त्म असें म्हणावें.

अर्बुद.

वर्त्मांतरस्थं विषमं ग्रंथिभूतमवेदनम् ॥ आच
क्षतेऽर्बुदमिति सरक्तमवलंबितम् ॥ ९२ ॥

अर्थ— डोळयाच्या पोटाच्या आंतल्या बाजूला वाटोळा, मंदवेदन, किंचित तांबूस जलद वाढणारा असा जो ग्रंथि होतो, त्याला अर्बुद

म्हणतात, हें त्रिदोषात्मक होय.

निमेष.

निमेषणीः शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयः ॥ प्रचा
लयति वर्त्मानि निमेषं नाम तं विदुः ॥ ९३ ॥

अर्थ– वर्त्माश्रित वायु उघड झांप करणाऱ्या शिरामध्यें शिरून पाप ण्या चाळवितो, त्या योगानें पापण्या वरचेवर मिटतात; त्या रोगाला **निमेष** (डोळे मिचकावणें,) म्हणतात.

शोणितार्श.

वर्त्मस्थो यो विवर्द्धेत लोहितो मृदुरंकुरः ॥ तद्रक्तजं
शोणितार्शश्छिन्नं छिन्नं प्रवर्धते ॥ ९४ ॥

अर्थ– रक्ताच्या योगानें डोळयाच्या पोटांच्या आंतल्या अंगास तांबडा, व मृदु अंकुर वाढतो, त्याला **शोणितार्श** म्हणतात, त्याला वारंवार कापलें तरीं पुनः वाढतो.

लगण.

अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रंथिर्वर्त्मभवो रुजः ॥ सकं
डूः पिच्छिलः कोलसंस्थानो लगणः कफः ॥ ९५ ॥

अर्थ– डोळयाच्या पोटावर बोरायेवढा, मोठा, कठीण, कंडुयुक्त, बुळबुळीत ग्रंथि होतो; त्याला **लगण** म्हणतात; हा कफजन्य आहे म्हणून ठणकत व पिकत ही नाहीं.

बिसवर्त्म.

त्रयो दोषा बहिः शोथं कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनोः ॥ प्र
स्त्रवन्त्यन्तरुदकं बिसवद्बिसवर्त्म तत् ॥ ९६ ॥

अर्थ– तिन्ही दोष कुपित होऊन डोळयांचीं पोटें सुजतात; व त्यांना छिद्रें पडतात, त्यांतून कमळ तंतु प्रमाणें आंत पाणी झिरपतें; त्या रोगाला **बिसवर्त्म** म्हणतात.

कुंचन.

वाताद्या वर्त्मसंकोचं जनयंति यदामलाः॥ तदाद्रष्टुं
नशक्नोति कुंचनंनाम तद्विदुः॥९७॥

अर्थ- वातादिक दोष जेव्हां पापण्यांचा संकोच करितात; तेव्हां मनु ष्याच्याने डोळे उघडून पाहावत नाहीं; त्या रोगाला कुंचन (कृच्छ्रोन्मिलन) असें म्हणतात.

पक्ष्मकोप, (पडकेंस.)

प्रचालितानि वातेन पक्ष्माण्यक्षि विशंतिहि॥ घृष्यं
त्यक्षिमुहुस्तानि संरंभं जनयंतिच॥९८॥ असिते
सितभागेच मूलकोशात्पतंत्यपि॥ पक्ष्मकोपः स
विज्ञेयः व्याधिः परमदारुणः॥९९॥

अर्थ- वायूनें डोळ्याच्या पापण्या उरफाटून त्यांचे केंस डोळ्याच्या बुबुळाला वारंवार घांसतात; त्यामुळें बुबुळाचे काळे, पांढरे, भाग सुजतात; ते केंस मुळापासून सुटतात; त्या व्याधिला पक्ष्मकोप किंवा उपपक्ष्म म्हणतात, हा मोठा त्रास दायक आहे. व्यवहारांत पडकेंस म्हणतात.

पक्ष्मशात.

वर्त्मपक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत्॥ कंडूंदा
हंच कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत्॥१००॥ ॥छ॥

अर्थ- वर्त्मपक्ष्माच्या मूलाशीं राहणारें पित्त कुपित होऊन केंस झडवितें; व डोळ्यांस कंड सुटते आणि आग होते; त्या रोगाला पक्ष्मशात म्हणतात. पक्ष्मशात आणि कुंचन हे रोग सुश्रुतांत नाहींत, अन्य ग्रंथांत आहेत; म्हणून सुश्रुतोक्त संख्येला बाध येत नाहीं.

इतिनेत्ररोगनिदानं समाप्तम्.

शिरोरोगाश्च जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ सन्नि
पातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥ १ ॥ सूर्यावर्ता
नंतवाताधर्वाभेदकशंखकैः ॥

अर्थ— वात, पित्त, कफ, त्यांनीं ३, सान्निपातानें १, रक्तानें १, क्षया नें १, कृमीनीं १, सूर्यावर्त १, अनंतवात १, अर्धावभेदक १, आणि शंखक १, मिळून ११ प्रकारचे शिरोरोग (मस्तकशूळ) होतात.

वातज.

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवंति तीव्रा निशि
चातिमात्रम् ॥ बंधोपतापैः प्रशमश्च यत्र शिरो
भितापः स समीरणोत्थ ॥ २ ॥

अर्थ— ज्याचें मस्तक अकस्मात दुखतें, व रात्रीस फार अधिक दुखतें; बांध ल्यानें किंवा शेक ल्यानें उतरतें; त्याचा हा वातज शिरोरोग समजावा.

पैत्तिक.

यस्योष्णमंगारचितं तथैव भवेच्छिरो दह्यति चाक्षि
नासा ॥ शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोभिता
पः स तु पित्तकोपात् ॥ ३ ॥

अर्थ— ज्याचें मस्तक अंगार ठेवल्या प्रमाणें तप्त होतें; व डोळे आ णि नाक हीं जळजळतात; शीत पदार्थानें किंवा रात्रीं शांत होतें; त्या चा मस्तकशूळ पित्तकोपानें होतो असें जाणावें.

श्लैष्मिक.

शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरुप्रतिस्तब्धम
थो हिमं च ॥ शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोभि
तापः स कफप्रकोपात् ॥ ४ ॥

अर्थ— ज्याचें डोकें आंतून कफानें सारवल्या सारखें, जड, बांधल्या सारखें, आणि थंड होतें; व डोळे फुगीर असून तोंडाला धोदरी येते;

त्याची हा मस्तकशूळ कफजन्य जाणावा;

सन्निपातिक.

शिरोभितापेत्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिंगानि समुद्भवंति ॥ ५ ॥

अर्थ— तीन्हीं दोषानीं उत्पन्न झालेल्या शिरोरोगामध्यें सर्व लक्षणें होतात.

रक्तज.

रक्तात्मकः पित्तसमानलिंगः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥

अर्थ— रक्तजन्य शिरोरोगांत पैत्तिक शिरोरोगाचीं लक्षणें होतात; व डोक्याला स्पर्श सहन होत नाहीं.

क्षयज.

असृग्वसाश्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह संक्षयेण ॥ ६ ॥ क्षयप्रवृत्तिः शिरसोभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोतिमात्रम् ॥ संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ ७ ॥

अर्थ— मस्तकांतील रक्त, वसा, कफ, आणि वायू त्यांचा क्षय झाल्यानें अत्यंत भयंकर मस्तकशूळ होतो; त्यांत शिंका फार येतात; मस्तक तापतें; व त्यावर स्वेद, वांति, धूमपान, नस्य, आणि रक्तमोक्ष- हे उपाय केले असतां तो वाढतो.

कृमिज.

निस्तुद्यते यस्य शिरोतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चांतः ॥ घ्राणाच्च गच्छेद्रुधिरं सपूयं शिरोभितापः कृमिभिः सघोरः ॥ ८ ॥

अर्थ— ज्याच्या मस्तकाला अत्यंत टोंची लागते; व कृमि आंतून पोखरतात; व तें मस्तक आंत फुरफुरतें; आणि नाकावाटे रक्त, पू आणि किडे पडतात; हा त्याचा कृमिज शिरोरोग मोठा भयंकर आहे असें समजावें.

सूर्यावर्त.

सूर्योदयंयाप्रतिमंदमंदमक्षिभ्रुवंरुक्समुपैतिगाढा॥
विवर्धतेचांशुमतासहैवसूर्यापवृत्तौविनिवर्ततेच॥९॥
शीतेनशांतिंलभतेकदाचिदुष्णेनजंतुःसुखमाप्नुयाच्च॥
सर्वात्मकंकष्टतमंविकारंसूर्यापवर्तंतमुदाहरंति॥१०॥

अर्थ— सूर्योदया बरोबर कपाळ दुखण्यास हळू हळू आरंभ होऊन जसजसा सूर्य चढतो तसतसा तो शूळ, डोळे आणि भ्रुकुटी (भिंवया) या मध्यें अधीक होऊं लागतो; आणि सूर्या बरोबर वाढून सूर्य मावळल्या क्षणाजे नाहींसा होतो; शीत किंवा उष्ण उपचारानें मनुष्याला सुख होतें; त्या सन्निपातिक विकाराला सूर्यापवृत्त, ह्मणतात.

अनंतवात.

दोषास्तुदुष्टास्त्रयएवमन्यांसंपीड्यघाटेसरुजां
सुतीव्राम्॥कुर्वंतिसाक्षिभ्रुविशंखदेशेस्थितिंक
रोत्याशुविशेषतस्तु॥११॥गंडस्यपार्श्वेतुकरोतिकं
पंहनुग्रहंलोचनजांश्चरोगान्॥अनंतवातंतमुदा
हरंतिदोषत्रयोत्थंशिरसोविकारम्॥१२॥

अर्थ— तिन्ही दोष दुष्ट होऊन मानेच्या मागल्या शिरांस बळकट जखडून डोळे, भिंवया आणि शंख, त्या ठिकाणीं राहून अत्यंत तीव्र वेदना करितात; व कानाच्या पुढल्या भागावर कंप होतो: हनवटी जखडते; नेत्ररोग होतात; त्या त्रिदोषजन्य मस्तकरोगाला अनंतवात, असें ह्मणतात.

अर्धावभेदक, (अर्धशिशी.)

रूक्षाशनात्यध्यशनप्राग्वातावश्यायमैथुनैः॥वे
गसंधारणायासव्यायामैःकुपितोऽनिलः॥१३॥के
वलःसकफोवार्धंगृहीत्वाशिरसोबली॥मन्याभ्रू

शंखकर्णाक्षिललाटेर्धेतिवेदनास्तु ॥ १४ ॥ शस्त्रार णिनिभां कुर्यात्तीव्रांसोर्धावभेदकः ॥ नयनंवाथवा श्रोत्रमतिवृद्धोविनाशयेत् ॥ १५ ॥

अर्थ—रूक्षान्न, अतिभक्षण, अध्यशन, पूर्वदीशी कडचा वारा, दव, मैथुन, वेगधारण, अयास, व्यायाम, त्या कारणानीं कुपित झालेला केवळ वायु किंवा कफयुक्त वायु अर्धें मस्तक धरून मानेच्या शिरा, भिवयी, आंख, कान, डोळा, ललाट, हीं सर्व एका बाजूचीं धरून कुऱ्हाडीनें घाव घातल्या सारखी किंवा रवीनें घुसळल्या सारखी वेदना करितो, त्याला, अर्धावभेदक ह्मणतात; हा रोग फार वाढला असतां त्या बाजूचा डोळा जातो किंवा कान बहिरा होतो.

शंखक.

पित्तरक्तानिलादुष्टाः शंखदेशेविमूर्छिताः ॥ तीव्र रुग्दाहरागंहि शोथंकुर्वंतिदारुणं ॥ १६ ॥ सशिरो विषवद्वेगीनिरुध्याशुगलंतथा ॥ त्रिरात्राज्जीवि तंहंतिशंखकोनामनामतः ॥ १७ ॥ त्र्यहाज्जीवति भैषज्यंप्रत्याख्यायास्यकारयेत् ॥ इ० शि० रो० नि० ॥

अर्थ—दुष्ट झालेलें पित्त, रक्त आणि वायु, १ येथें कफही दुष्ट आहे, असें समजावें. २ फार वाढून अखांवर भयंकर सूज उत्पन्न करितात; तिला ठणका फार लागतो, आग फार होते; व ती लाल फार होते; ती विष वेगा प्रमाणें वाढून गळ्यांत जाऊन त्वरित त्याचा रोध करिते; त्या शंखक रोगानें तीन दिवसांत प्राणनाश होतो; त्या तीन दिवसांत कुशल वैद्याचें औषध पोंचलें तर रोगी जगतो. परंतु प्रत्याख्यान करून चिकित्सा करावी. इतिशिरोरोगनिदानसमाप्त०शंकनिर्मथ्य०, टीकाकुलमहाराष्ट्री० ॥ १ ॥ ७ ॥

प्रदरनिदान.

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च ॥ यानाध्वशोकादतिकर्शनाच्च भाराभिघातान्छयनाद्दिवा च ॥ १ ॥ तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥

अर्थ— विरुद्ध, मद्य, अध्यशन, अजीर्ण, गर्भपात, अति मैथुन, अतिगमन, अतिशोक, उपवासादिकांनीं कर्शन, जड ओझें वाहाणें, काष्ठादिकांचा आभिघात, दिवा निद्रा, ह्या कारणांनीं कफ, पित्त, वायु आणि सन्निपात, ह्या भेदानीं चार प्रकारचा प्रदर रोग (धुपणी) होतो.

प्रदरांचें सामान्यरूप.

असृग्दरं भवेत्सर्वं सांगमर्दं सवेदनम् ॥ २ ॥

अर्थ— सर्व प्रदरांमध्यें आंग मोडून येतें, व हाता पायांला कळा लागतात.

उपद्रव.

तस्यातिवृद्धौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्छा मदस्तृषा ॥ दाहः प्रलापः पांडुत्वं तंद्रा रोगाश्च वातजाः ॥ ३ ॥

अर्थ— तो प्रदर फार वाढला असतां शक्ती कमी होते; थकवा येतो, मूर्छा येते, गुंगी येते; तहान लागते, तलखी होते; रोगिणी बडबड करिते; अंग पांढरें फटफटीत पडतें, झोपड पडते, आणि वातज रोग (आक्षेपकादिक) होतात.

श्लैष्मिक.

आमं सपिच्छाप्रतिमं सपांडु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु ॥

अर्थ— कफा पासून, आमरसयुक्त, बुळबुळीत, किंचित पांढरा कोंड्याच्या पाण्या सारखा स्राव होतो; ह्याला श्वेतप्रदर किंवा सोमरोग म्हणतात.

सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्तियुक्तं भृशवेगिपित्तात् ॥

अर्थ— पित्तानें— किंचित् पिंवळा, निळा, काळा, तांबडा व कढत अ सा प्रदर वाहातो; त्यांत पित्ताच्या दाह, विमच्छिमादि पीडा होतात; व त्याचा वेग पुष्कळ असतो.

वातिक.

रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्तिवातासिशितोदकाभं ॥

अर्थ— वायूनें— रूक्ष, तांबूस, फेंसाळलेला, मांस धुतलेल्या पाण्यासा रखा, थोडा थोडा प्रदर वाहातो; व त्या मध्यें वायूच्या पीडा होतात.

त्रिदोषज.

सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रि-
दोषम् ॥ तच्चाप्यसाध्यं प्रवदंति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत
भिषक्चिकित्साम् ॥ ५ ॥

अर्थ— जो प्रदर मध, तूप, हरिताळ, आणि मज्जा, त्यांचा रंगासार खा व दुर्गंध युक्त असतो; तो त्रिदोषज जाणावा; हा असाध्य आ हे म्हणून त्या वर वैद्यानें चिकित्सा करूं नये.

विशुद्धार्तवलक्षण.

मासान्निःपिच्छदाहार्तिपंचरात्रानुबंधि च ॥ नै
वातिबहुलं नाल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ शशा
सृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् ॥ तदार्तवं
प्रशंसंति यच्चाप्सु न विरज्यते ॥ ७ ॥ इ. प्रदरनिदा.

अर्थ— जें आर्तव (विटाळ) बुळबुळीत नसतें; व ज्या मध्यें दाह शूलादिक नसतात; व ज्याचा अनुबंध (महिन्यांतून) पांच दिवस प र्यंत असतो; व जें फार नसतें, व थोडें ही नसतें, (मध्यम प्रमाणानें असतें, तें शुद्ध म्हणून समजावें; आणि जें ससाच्या रक्तासारखें, किंवा अळित्या सारिखें लाल असतें, आणि त्यांत फडकें भिजवून

फसलें असतां फडक्याला डाग राहात नाहीं, तें आर्तव शुद्ध समजावें.

इतिप्रदरनिदानम्.

योनिव्यापन्निदान.

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ॥ मिथ्या चारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ॥ १ ॥ जायंते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥

अर्थ—रोग संग्रहा मध्यें योनीचे वीस रोग सांगितले आहेत, ते मिथ्याहार विहारानीं व दुष्टार्तवानें; बीजदोषानें आणि दैवानें स्त्रियाना होतात; त्यांचीं वेगळीं लक्षणें सांगतों.

सफेनिलमुदावृत्ता रजः कृच्छ्रेण मुंचति ॥ २ ॥ वंध्यां दुष्टार्तवां विद्यात् विप्लुतां नित्यवेदनाम् ॥ परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मेण रुग्भृशं ॥ ३ ॥ वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ॥ चतसृष्वपि चाद्यासु भवत्यनिलवेदना ॥ ४ ॥

अर्थ—ज्या योनीतून फेंसाळलेलें आर्तव मोठ्या कष्टानें वाहातें; तिला उदावृत्ता म्हणतात; जिचें आर्तव दुष्ट झालें आहे, तिला वंध्या म्हणतात; जिला निरंतर वेदना होते; तिला विप्लुता म्हणतात; जिला मैथुनानें फार पीडा होते; तिला परिप्लुता म्हणतात; जी योनी कर्कश, स्तब्ध असून शूलतोद युक्त असते; तिला वातला म्हणतात; पहिल्या च्यार योनी (उदावृता, वंध्या, विप्लुता, आणि परिप्लुता,) मध्यें वात वेदना होतात.

सदाहं क्षीयते रक्तं यस्याः सा लोहितक्षया ॥ सः वातमुद्वमेद्बीजं वामिनी रजसान्वितम् ॥ ५ ॥ प्रस्रंसिनी स्रंसते तु क्षोभिता दुःप्रजायिनी ॥ स्थितं स्थितं हंति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात् ॥ ६ ॥

अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ॥ चतसृ-
ष्वपि चाद्यासु पित्तलिंगोच्छ्रयो भवेत् ॥ ७ ॥

अर्थ— ज्या योनीतून फार रक्त वाहातें तिला लोहितक्षया म्हणतात; जिच्यांतून रजोरक्त फक्त वायू बरोबर वाहातें तिला वामिनी म्हणतात; जी योनी स्थानभ्रष्ट होते, तिला प्रस्रंसिनी (अंगबाहेर येतें तें,) म्हणतात; ही मरदल्यानें प्रसव नीट होत नाहीं; ज्या योनी मध्यें रक्तक्षय झाल्यानें गर्भ ठरत नाहीं, तिला पुत्रघ्नी म्हणतात; जी योनी अत्यंत दाह, पाक (पिकणें) आणि ज्वर यांनी युक्त असते, तिला पित्तला म्हणतात; पहिल्या च्यारी (रक्तक्षया, वामिनी, स्रंसिनी, आणि पुत्रघ्नी,) मध्यें पित्ताचीं लक्षणें अधिक होतात.

अत्यानंदा न संतोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ॥ कर्णि-
न्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥ ८ ॥ मै-
थुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ॥ बहुशश्चातिच-
रणा तयोर्बीजं न विंदति ॥ ९ ॥ श्लेष्मला पिच्छिला यो-
निः कंडूयुक्तातिशीतला ॥ चतसृष्वपि चाद्यासु
श्लेष्मलिंगोच्छ्रयो भवेत् ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अर्थ— जी योनि कितीही मैथुन केलें तरीं संतोष पावत नाहीं, तिला अत्यानंदा म्हणावें; जी मध्यें कफरक्ता पासून कर्णिका (कमळाच्या बोंडा सारखा मांसकंद) होते, तिला कर्णिनी म्हणावें; जी योनी असम्यक् मैथुनानें पुरुषाच्या पूर्वींच द्रवते; तिला चरणा म्हणावें; म्हणजे जों पर्यंत पुरुषाला स्खलन होत नाहीं, त्या पूर्वींच ही विराम पावून बीज ग्रहण करीत नाहीं; जी योनि बहुवार मैथुनानें पुरुषाच्या मागून द्रवते, तिला अतिचरणा म्हणतात; त्या दोघी मध्यें गर्भ धारण होत नाहीं; जी योनी बुळबुळीत, कंडुयुक्त, व अत्यंत थंड असते तिला श्लेष्मला म्हणतात; पहिल्या च्यारी (अत्यानंदा, कर्णि

नी, चरणा आणि अतिचरणा, या मध्यें कफाचीं लक्षणें अधीक असत.

अनार्तवाऽस्तनी षंढी खरस्पर्शा चमैथुने ॥ अति कायगृहीतायास्तरुण्यास्त्वंडिनी भवेत् ॥ ११ ॥ विवृतातिमहायोनिः सूचिवक्त्रातिसंवृता ॥ सर्वलिंगसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ १२ ॥ चतसृष्वपिचाद्यासु सर्वलिंगनिदर्शनम् ॥ पंचासाध्या भवंतीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ १३ ॥ इति योनिव्यापन्नि.

अर्थ—ज्या स्त्रीला विटाळ येत नाहीं, व जिला स्तन नसतात, व जिचें भग मैथुन काळीं खरखरीत लागतें, तिला षंढी म्हणावें; ज्या तरुण स्त्रीला मोठ्या शिश्नाच्या पुरुषाचा संग होतो; व तेणेंकरून तिची योनि अंडा प्रमाणें बाहेर पडते, तिला अंडिनी म्हणतात; जी योनि अत्यंत विवृत (वासलेली) असते तिला महायोनी म्हणतात;- ज्या योनीचें द्वार अत्यंत संकुचित होतें, तिला सूचिवक्त्रा म्हणतात; सर्व दोषांच्या कोपानें सर्वांचीं लक्षणें जींत होतात; तिला सन्निपातिका म्हणावी; पहिल्या चारी (षंढी, अंडिनी, महायोनी, सूचिवक्त्रा) यां मध्यें सर्व दोषांचीं लक्षणें दिसतात; ह्या सर्व दोषजन्य पांच योनी असाध्य आहेत. इति योनिव्यापन्निदानम्.

योनिकंदनिदान.

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् ॥ क्षताच्च नखदंताद्यैर्वाताद्याः कुपिता मलाः ॥ १ ॥ पूयशोणितसंकाशं लकुचाकृतिसन्निभम् ॥ जनयंति यदा योनौ नाम्ना कंदः स योनिजः ॥ २ ॥

अर्थ— दिवसास झोंप घेतल्यानें, अत्यंत क्रोधानें, व्यायामानें, अति मैथुनानें, नख दंतादिकांनीं क्षत झाल्यानें वातादि दोष कुपित होऊन

योनि मध्यें पू आणि रक्त यांच्या रंगासारखा व कद्व फणसाच्या आ कृति येवढा वाटोळा (म्हणजे बोरा येवढा) कंद उत्पन्न होतो, त्याला योनिकंद असें म्हणतात.

वातिकयोनिकंद.

रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत्॥ ॥

अर्थ—जो कंद रूक्ष, विवर्ण, व भेगाळलेला, होतो, त्याला वातिक म्ह०

पैत्तिकयो.

दाहरागज्वरयुक्तं विद्यात्पित्तात्मकं तु तम्॥ ३ ॥

अर्थ— जो कंद दाह, लाली आणि ताप, त्यांनीं युक्त होतो, त्याला पैत्तिक म्हणावें.

श्लेष्मिक.

नीलपुष्पप्रतीकाशं कंडूमंतं कफात्मकम्॥

अर्थ— जो कंद अळशीच्याफुला सारखा निळा व कंडु युक्त होतो, तो कफात्मक समजावा.

सर्वलिंगसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत्॥४॥

अर्थ— जो कंद सर्व दोषांच्या लक्षणांनीं युक्त असतो, त्याला सन्निपातात्मक म्हणावें. इति योनिकंदनिदानम्.

मूढगर्भनिदान.

गर्भपात.

भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात्॥ गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत्॥ १॥

अर्थ— भय, अभिघात, तीक्ष्णोष्ण अन्न पाण्याचें सेवन; त्या कारणांनीं गर्भपात होत असतां शूलयुक्त रजोदर्शन होतें.

स्राव आणि पात याचा काळ.

आचतुर्थात्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः ॥ ततःस्थि
रशरीरस्य पातः पंचमषष्ठयोः ॥२॥

अर्थ— चौथ्या महिन्या पर्यंत गर्भ पातळ आवस्थेंत असल्या मुळें
तो स्रवतो, म्हणून त्याला स्राव म्हणतात; आणि तेथून पुढें पांच-
व्या सहाव्या महिन्या मध्यें शरीर बनल्यावर जो गर्भ पडतो, त्याला
पात. म्हणतात.

गर्भ अकालीं कशानें पडतो त्या विषयीं निदानपूर्वक दृष्टांत.

गर्भोभिघातविषमासनपीडनाद्यैः पक्वंद्रुमादि
व फलंपतति क्षणेन ॥

अर्थ— अभिघात, विषम आसन, आणि पीडनादिक त्या कारणां
नीं जसें पिकलेलें फळ (जें केवळ देंठास लागलेलें असतें,) अभिघा
तानें क्षणांत झाडावरून पडतें, तसा गर्भ तत्काळ पडतो.

प्रसूत होते वेळीं मूढगर्भ कशानें होतो तो सां.

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं शूलंच योनिजठ
रादिषु मूत्रसंगम् ॥४॥

अर्थ— मूढ (कुंठितगति) वायु गर्भाला मूढ (अडवा) करितो, आणि
योनि व पोट यांचा ठिकाणीं शूळ उत्पन्न करितो; व मूत कोंडतो.

मूढगर्भांच्या आठ प्रकारच्या गति.

भुग्नोनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः संख्यामतीत्य
बहुधा समुपैति योनिम् ॥ द्वारं निरुध्य शिरसा ज
ठरेण कश्चित्‌ कश्चित् शरीरपरिवर्तितकुब्जदेहः ॥
॥५॥ एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन तिर्यग्गतो भ
वति कश्चिदवाङ्मुखोन्यः ॥ पार्श्वापवृत्तगति

रेतिनश्येवकश्चिदित्यसधागतिरियंहि पराचतु
र्धा ॥ ६ ॥ संकीलकः प्रतिखुरः परिघोथबीजस्तेषु
र्ध्वबाहुचरणैः शिरसाच योनिम् ॥ संगीच्चयोभव
तिकीलकवत्सकीलोदृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः सहिका
यसंगी ॥ ७ ॥ गच्छेद्भुजद्वयशिराः सचबीजका-
ख्योयोनौस्थितः सपरिघः परिघेनतुल्यः ॥ ८ ॥

अर्थ- त्रिगुण वायूनें गर्भ विपरीत (अडवा) होऊन अनेक प्रकारानीं योनिद्वाराशीं येतो, त्या पैकीं मुख्य आठ प्रकार आहेत; ते येणे प्रमाणें;—१ कोणी गर्भ मस्तकानें योनीचें द्वार बंद करून येतो; २ कोणी पोटानें योनी कडे येतो; ३ कोणी शरीर वळल्यानें कुबडा होऊन येतो; ४ एखादा गर्भ एक हात बाहेर काढून येतो; ५ दुसरा दोन्ही हात बाहेर काढून येतो; ६ कोणी अगळा प्रमाणें आडवा येतो; ७ कोणी मान मोडल्यामुळें खालीं तोंड होऊन येतो; ८ तसाच कोणी पार्श्व भंगानें दुमडून योनि द्वारा कडे येतो; त्या प्रमाणें गर्भाची आठ प्रकारची गति होते; दुसरी च्यार प्रकारची गति होते ती सांगतों; ती येणे प्रमाणें;—१ संकीलक, २ प्रतिखुर, ३ परिघ, ४ बीज; यां पैकीं जो गर्भ हात पाय वरती करून डोक्यानें योनीकडे येऊन खिळ्यासारखा अडकतो तो संकीलक, ज्या गर्भाचे हात पाय खुरा सारखे बाहेर दिसून शरीर अडकून राहतें; तो प्रतिखुर, जो गर्भ दोन हात आणि मस्तक पुढें करून अडकतो तो बीजक, आणि जो परिघा प्रमाणें योनींत अडकून राहातो तो परिघ होय.

असाध्य मूढगर्भ आणि गर्भिणीचें लः

अपविद्धाशिरायातुशीतांगीनिरपत्रपा ॥ नीलो
द्धतशिरा हंति सा गर्भं सच तां तथा ॥ ९ ॥

अर्थ– ज्या गर्भिणीच्या मानेच्या कांटा मोडल्या मुळें मान सांवरत नाहीं, अंग गार पडतें, व लज्जा रहात नाहीं; व जिच्या कुशीवर हिरव्या, निळ्या, शिरा उठतात; ती गर्भिणी व तो गर्भ एकमेकांस मारतात.

पोटांत गर्भ मेल्याचें लक्ष.

गर्भास्पंदनमावीनां प्रणाशः श्याव पांडुता ॥ भवेदुच्छ्वास पूतित्वं शूनतांतर्मृते शिशौ ॥ १० ॥

अर्थ– गर्भाची हालचाल रहाते; प्रसव वेदना (वेणा) बंद होतात; अंग हिरवें, निळें होतें, आणि उच्छ्वासाला दुर्गंधि येते, आणि आंत मेलेले पोर कुजल्या मुळें पोटाला कुगवटी येते.

गर्भमरणहेतु

मानसागंतुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ॥ गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥ ११ ॥

अर्थ– मातेच्या मानसिक व आगंतुक दुःखानीं किंवा रोगानीं गर्भाला पीडा होऊन तो गर्भाशयांत मरतो.

गर्भिणीचें दुसरें असाध्य लक्षण.

योनिसंवरणं संगः कुक्षौ मक्कल एव च ॥ हन्युः स्त्रियं मूढगर्भो यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १२ ॥

अर्थ– वायूच्या योगानें योनीचा संकोच, कुशी मध्यें गर्भ अडकून राहाणें, आणि मक्कल शूळ व आक्षेपक, कास, श्वासादिक उपद्रव, हे झाले म्हणजे ती गर्भिणी जगत नाहीं; इति मूढगर्भनिदानम्.

सूतिकारोगनिदान.

अंगमर्दो ज्वरः कंपः पिपासा गुरुगात्रता ॥ शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ १ ॥ मिथ्योपचारात्संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् ॥ सू

तिकायाश्च येरोगाजायंतेदारुणास्तते ॥ २ ॥ ज्व-
रातिसारशोथाश्चशूलानाहबलक्षयाः ॥ तंद्रारुचि
प्रसेकाद्याःकफवातामयोद्भवाः ॥ ३ ॥ कृच्छ्रसाध्या
हितेरोगाःक्षीणमांसबलाग्निनः ॥ तेसर्वेसूतिका
नाम्नारोगास्तेचाप्युपद्रवाः ॥ ४ ॥ इ. सू. रो. नि. ॥

अर्थ—अंग मोडून येणें, ज्वर, कांपरें, तृषा, अंगाला जडत्व, सूज, शूळ, आणि ढाळ, हीं लक्षणें झालीं म्हणजे सूतिका रोग (बाळंतरोग) झाला आहे म्हणून समजावें, बाळंतिणीला भलत्या उपचारानें, किंवा दोषजनक अन्नपान सेवन केल्यानें अथवा विषमाशन, अजीर्ण भोजनादिकें करून जेरोग होतात ते मोठे भयंकर होतात, ते येणें प्रमाणें;—ज्वर, ढाळ, सूज, शूळ, पोट फुगणें, आणि अशक्तता व कफ वातजन्य रोगां पासून उत्पन्न होणारे, तंद्रा, अन्नद्वेष, आणि तोंडाला पाणी सुटणें, इत्यादि विकार अशक्तता, व अग्निमांद्य असल्या मुळें कृच्छ्र साध्य होतात; त्या सर्व ज्वरादि रोगांनां सूतिकारोग म्हणतात; त्या पैकीं एकादा रोग प्रधान होऊन बाकीचे उपद्रव रूपानें असतात. इतिसूतिकारोगनिदानम्.

स्तनरोगनिदान.

सक्षीरौवाप्यदुग्धौवादोषःप्राप्यस्तनौस्त्रियः
प्रदूष्यमांसरुधिरेस्तनरोगायकल्पते ॥ १ ॥ पंचा
नामपितेषांहिरक्तजंविद्रधिंविना ॥ लक्षणानि-
समानानिबाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ २ ॥ ॥ ६७ ॥

अर्थ—वातादि दोष, गर्भिणी किंवा प्रसूत स्त्रीच्या सदुग्ध किंवा अदुग्ध स्तनांत येऊन मांस रक्त दुष्ट करून स्तनरोग उत्पन्न करितो, स्तनरोग (खांडूक) पांच प्रकारचे होतात; त्या पांचांचीं लक्षणें, रक्तविद्रधि खेरीज करून बाह्य विद्रधि लक्षणा सारखीं होतात; इतिस्तनरोगनिदानं.

स्तन्यरोग.

गुरुभिर्विविधैरन्नैर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ॥ क्षीरंधा
त्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ १ ॥

अर्थ— गुर्वादि नाना प्रकारच्या अन्नानीं दोष दुष्ट होऊन मातेचें दुग्ध नासतें; तेंचें करून बाळकाला नाना तऱ्हेचे रोग होतात.

वातादिकानीं दूषित दुग्धाचें लक्षण.

कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुत दूषितम् ॥ कट्व
म्ललवणं पीतराजिमत्पित्तसंज्ञितम् ॥ २ ॥ कफदु
ष्टं घनं तोये निमज्जति स पिच्छिलम् ॥ द्विलिंगं द्वंद्व
जं विद्यात्सर्वलिंगं त्रिदोषजम् ॥ ३ ॥

अर्थ— जें दुग्ध तुरट व पाण्यावर तरंगणारें असतें तें वात दूषित होय व जें तिखट, आंबट आणि खारट असून ज्यावर पिवळ्या रेषा दिसतात; तें पित्त दूषित समजावें व जें दूध घट्ट व बुळबुळीत असून पाण्यांत टाकलें असतां तळीं बसतें तें कफदुष्ट जाणावें. दोन दोन दोषांचीं लक्षणें ज्यांत दिसतात तें द्वंद्वज जाणावें आणि ज्यामध्यें तीन दोषांचीं लक्षणें दिसतात तें त्रिदोष दुष्ट जाणावें.

शुद्ध दुग्धाचें लक्षण.

अदुष्टं चांबुनिक्षिप्तमेकीभवति पांडुरम् ॥ मधुरं चा
विवर्णं च तत्प्रसन्नं विनिर्दिशेत् ॥ इ० स्तन्यरोगानि० ॥

इतिस्त्रीरोगनिदानम्.

अर्थ— जें दूध पाण्यांत घातलें असतां त्याशीं मिळतें व पांढरें आणि मधूर असून बेरंग नसतें तें शुद्ध म्हणून समजावें. इ० स्तन्यरोगनिदान.

इतिस्त्रीरोगनिदानम्.

मधुकोशाख्यनिर्मथ्य० ॥ व्याख्या कृता महाराष्ट्री० ॥ १ ॥

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तनः ॥ स्वा-
स्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसंभवः ॥ १ ॥

अर्थ— दूध पिणारा आणि अन्न खाणारा आणि नुस्तें अन्न खाणारा असा तीन प्रकारचा बालक असतो, तीं दुष्ट नसलीं तर बाळक निरोगी असतो, आणि दुष्ट असलीं तर तो रोगी होतो.

वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन्वातगदातुरः ॥ क्षामस्वरः
कृशांगः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥ २ ॥

अर्थ— वायूनें दुष्ट झालेलें दूध पिणाऱ्या बालकाला वातरोग होतात; ते असे कीं, त्याचा शब्द खोल जातो, शरीर कृश होतें, आणि मल मूत्र वायू हे बंद होतात.

स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ॥
तृष्णालुरुष्णसर्वांगः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ ३ ॥

अर्थ— पित्त दुष्ट दूध पिणाऱ्या बालकाला घाम येतो, मळ पातळ होतो, कांवीळ होते, व पित्त रोग होतात ते— (तृषा लागते व सर्वांगाला कडकी असते.)

कफदुष्टं पिबन्क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ॥
निद्रार्दितो जडः शूनः शक्ताक्षश्छर्दनः शिशुः ॥ ४ ॥

अर्थ— कफ दुष्ट दूध पिणाऱ्या बालकांच्या तोंडांतून लाळ फार वाहते, व कफरोग होतात; (झोंप येते, अंग जड होतें, सूज येते, डोळ्यांना पांढुरकी असते, वांति होते.)

लेंकराच्या अंतर्गत वेदना जाणण्याचा उपाय.

शिशोस्तीव्रामतीव्रां च रोदनाल्लक्षयेद्रुजं ॥ सयंस्पृ-
शेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ॥ ५ ॥ तत्र विद्याद्रु-
जं मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् ॥ कोष्ठे विबंध-

वमथुस्तनदंशांत्रकूजनैः ॥६॥ आध्मानपृष्ठनम नजठरोन्नमनैरपि ॥ वस्तौगुह्येचविण्मूत्रसंगोत्रा सदिगीक्षणैः ॥७॥ स्रोतांस्यंगानिसंधींश्चपश्ये द्यत्नान्मुहुर्मुहुः ॥

अर्थ— मुलांच्या रडण्यावरून त्यांची कमजास्त पीडा समजावी. तो बाळ ज्या ठिकाणीं वारंवार हात लावील त्या ठिकाणीं व जेथें आपणास हात लाऊं देणार नाहीं, त्या ठिकाणीं त्याचें कांहीं तरी दुखन आहे असें समजावें, मलावरोध, ओकारी, स्तनचावणें, व पोटांत गुरगुरणें, पोट फुगणें, आणि पोट उचलणें, ह्या लक्षणांनीं त्याच्या कोठ्यांत पीडा आहे म्हणून समजावें, मळ मूत्र कोंडणें, दचकणें, आणि चहूंकडे पहाणें, ईं हीं करून त्याच्या बस्तींत आणि गुह्यस्थानीं पीडा होत आहे म्हणुन समजावें, वैद्यानें त्याचीं स्रोतसें (नाक, तोंड, कान वगैरे द्वारें.) हात पाय वगैरे अवयव, आणि संधी वारंवार पहावे.

कुकूणक.

कुकूणकःक्षीरदोषाच्छिशूनामेववर्त्मनि ॥ ८ ॥ जायतेतेननेत्रंचकंडूरंचस्रवेन्मुहुः ॥ शिशुःकुर्याल्ललाटाक्षिकूटनासाविघर्षणम् ॥९॥ शक्तोनार्कप्रभांद्रष्टुंनवर्त्मोन्मीलनक्षमः ॥

अर्थ— कुकूणा, (बाळखुपऱ्या) हा रोग मुलांनांच दुधाच्या दोषानें होतो, त्या योगानें त्याचे डोळे खाजतात; आणि गळू लागतें, डोळ्याला खूप आलि म्हणजे लेंकरूं कपाळ, डोळे, आणि नाक चोळतें, त्याला उन्हाकडे पहावत नाहीं, व डोळे उघडत नाहींत.

पारिगर्भिक. (अवघणणें.)

मातुःकुमारोगर्भिण्याःस्तन्यंप्रायःपिबन्नपि ॥ १० कासाग्निसादवमथुतंद्राकार्श्यारुचिभ्रमैः ॥ युज्य

नेकोस्तन्यंत्याचतमाहुःपारिगर्भिकम् ॥ ११ ॥ रोगं परिभवाख्यंचदद्यात्तत्राग्निदीपनम् ॥

अर्थ— गर्भिणी मातेचें दूध लेंकरूं प्यालें असतां त्याला खोकला, अग्निमांद्य, वांति, झांपड, अरुचि आणि भ्रम हे होतात व तें रोड होतें, व त्याचें पोट मोठें होऊन टिचटिचित दिसतें; त्या रोगाला पारिगर्भिक किंवा परिभव म्हणतात; त्यावर अग्निदीपन औषध योजा.

तालुकंटक. (टाळू पडणें.)

तालुमांसेकफःक्रुद्धःकुरुतेतालुकंटकम् ॥ १२ ॥ तेनतालुप्रदेशस्यनिम्नतामूर्ध्निजायते । तालुपातस्तनद्वेषःकृच्छ्रात्पानंशकृद्द्रवम् ॥ १३ ॥ तृडक्षिकंठास्यरुजाग्रीवादुर्धरताविमिः ॥

अर्थ— टाळूच्या मांसामध्यें कफ कुपित होऊन तालुकंटक रोग होतो; तेणेंकरून टाळूला खळगा पडतो व टाळा खालीं लोंबतो; लेंकरूं थान घेत नाहीं, पिऊं लागलें तर मोठ्या कष्टानें पितें; पातळ मळ होतो, तहान लागते, डोळे, घसा आणि तोंड हीं दुखतात; मान सांवरत नाहीं, आणि जें दूध पितो तें ओकतो.

महापद्मविसर्प. (धांवरें.)

विसर्पस्तुशिशोःप्राणनाशनोवस्तिशीर्षजः ॥ १४ ॥ पद्मवर्णोमहापद्मोरोगोदोषत्रयोद्भवः ॥ शंखाभ्यांहृदयंयातिहृदयाद्वागुदंव्रजेत् ॥ १५ ॥

अर्थ— लेंकरांच्या डोक्याला किंवा वस्तीला धांवरें होतें, त्यामुळें लेंकरूं जगत नाहीं, तें धावरें तांबड्या कमळाच्या पाना प्रमाणें लाल असतें, हा महापद्म रोग त्रिदोषज आहे, हा अखांवर उत्पन्न होऊन उरापर्यंत येतो, अथवा हृदयाकर होऊन गुदापर्यंत जातो.

दुसरे विकार बाळकांस होतात तेसांः

स्कंदरोगेच कथितेअजगल्यहिपूतने ॥ ज्वराद्या-
व्याधयःसर्वेमहतांयेपुरेरिताः ॥ १६ ॥ बालदेहेपि
तेतद्दृश्येयाः कुशलैःसदा ॥

अर्थ— स्कंदरोगनिदानामध्यें अजगल्ली आणि अहिपूतना सांगीत-
ल्या आहेत त्या. व ज्वरादि सर्व रोग जे मोठ्यांस होतात, म्हणून पूर्वी सांगि
तले आहेत, ते बाळकांस देखील तसेच होतात, असें कुशल वैद्यांनी जा०

सामान्यग्रहजुष्टलक्षण.

क्षणादुद्विजतेबालःक्षणात्त्रस्यतिरोदिति ॥ १७ ॥
नखैर्दंतैर्दारयतिधात्रीमात्मानमेवच ॥ ऊर्ध्वंनिरी
क्षतेदंतान्खादेत्कूजतिजृंभते ॥ १८ ॥ भ्रुवौक्षिप-
तिदंतोष्ठंफेनंवमतिचासकृत् ॥ क्षामोतिनिशिजा
गर्तिशूनांगोभिन्नविट्स्वरः ॥ १९ ॥ मांसशोणितगं
धिश्चनचाश्नातियथापुरा ॥ सामान्यग्रहजुष्टानांल
क्षणंसमुदाहृतम् ॥ २० ॥

अर्थ— लेंकराला काहीं बाधा झालें म्हणजे तें क्षणांत विव्हळ होतें,
क्षणांत त्रासतें, रडतें, नखांनीं व दातांनीं आपल्याला व आईला ओर
बाडतें, व चावतें, वर पाहातें, दांत खातें, किंकाळी मारतें, जांभया देतें,
कपाळाला अठ्या घालतें, दांत ओठ चावतें, वारंवार तोंडांतून फेंस नि-
घतो, तें रोड होतें, व रात्रीचें निजत नाहीं; त्याचा अंगाला धोंदरी ये
ते, मळ पातळ होतो; व घसा बसतो; त्याच्या अंगाला रक्तमांसाची-
घाण येते; पूर्वी प्रमाणें तें खात नाहीं; हें सामान्य ग्रहाचें लक्षण होय.

स्कंदग्रह गृहीत लक्षण.

एकनेत्रस्यगात्रस्यस्रावःस्यंदनकंपनम् ॥ अर्ध-
दृष्ट्यानिरीक्षेतवक्त्रास्योरक्तगंधिकः ॥ २१ ॥ दंतान्
खादतिवित्रस्तःस्तन्यंदेवाभिनंदति ॥ स्कंदग्रह

गृहीतानांरोदनं चाल्पमेवञ्च॥२२॥

अर्थ—लेंकरांच्या एका डोळयांतून पाणी येतें, एक बाजू फुरफुरते, व थरथर कांपते; तें अर्ध्या दृष्टीनें पाहातें, तोंड वांकडें होतें; रक्ताची दुर्गंधी येते, तें दांत खातें, अंग गळतें; तें थान घेत नाहीं, आणि थोडें रडतें; हें स्कंद ग्रह लागल्याचें लक्षण होय.

स्कंदापस्मारलक्षण.

नष्टसंज्ञोवमेत् फेनंसंज्ञावान्रोदिति॥पूयशोणितगंधित्वंस्कंदापस्मारलक्षणम्॥२३॥

अर्थ—लेंकरूं बेशुद्ध होतें, फेंस ओकतें, सावध झालें म्हणजे फार रडतें, त्याच्या अंगाला पू रक्ताची घाण येते, त्या लक्षणा वरून स्कंदापस्मार ग्रहांची पीडा आहे म्हणून समजावें.

शकुनिग्रहलक्षण.

स्रस्तांगोभयचकितोविहंगगंधिःसास्रावव्रणपरिपीडितःसमंतात्॥स्फोटैश्चप्रचिततनुःसदाहपाकैर्विज्ञेयोभवतिशिशुःक्षतःशकुन्या॥२४॥

अर्थ—शकुनि ग्रहानें पीडलेलें लेंकरूं गळून जातें, भयानें दचकतें; त्याच्या अंगाला पक्ष्याची घाण येते, खवंदें पडून त्यांतून लस वाहाते; सर्व अंगावर फोड उठतात व ते पिकतात, दाह होतो.

रेवतीग्रहलक्षण.

व्रणैःस्फोटैश्चितंगात्रंपकगंधमसृक्स्रवेत्॥भिन्नवर्चाज्वरीदाहीरेवतीग्रहलक्षणम्॥२५॥

अर्थ—रेवती ग्रहाच्या पीडेनें लेंकराचें अंग व्रणांनी व फोडानीं व्याप्त होतें, त्यांतून जें रक्त वाहतें त्याला चिखलाची घाण येतें; ढाळ होतात; ताप येतो, अंगाचा दाह होतो.

पूतनाग्रहलक्षण.

अतिसारोज्वरस्तृष्णातिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् ॥न
ष्टनिद्रस्तथोद्विग्नस्त्रस्तः पूतनया शिशु ॥२६॥ ॥
अर्थ—पूतना ग्रहाच्या पीडेनें डाळ, ज्वर, तृषा, वक्रदृष्टीनें पहाणें, रड
णें, झोंप न येणें, व्याकूळ होणें, आणि गळून जाणें हीं लक्षणें होतात.

अंधपूतनाग्रहलक्षण.

छर्दिःकासोज्वरस्तृष्णावसागंधोतिरोदनम् ॥स्त
न्यद्वेषोतिसारश्च अंधपूतनया भवेत् ॥२७॥ ॥
अर्थ—अंधपूतना ग्रहाच्या पीडेनें लेंकरांस वांति, खोकला, ज्वर, त
हान, चर्बीची घाण, अति रडणें, थान टाकणें, डाळ. हीं लक्षणें होतात.

शीतपूतनाग्रहलक्षण.

वेपतेकासतेक्षीणोनेत्ररोगोविगंधिता ॥छर्दनी
सारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥२८॥
अर्थ—शीतपूतना ग्रहाच्या पीडेनें लेंकरूं कांपतें, खोकतें, क्षीण-
होतें, त्याच्या डोळ्याला विकार होतो, अंगाला घाण येते, वांति हो
ते, व डाळ होतात.

मुखमंडिकाग्रहलक्षण.

प्रसन्नवर्णवदनःशिराभीरिवसंवृतः ॥मूत्रगंधि
श्च बह्वाशी मुखमंडिकया भवेत् ॥२९॥
अर्थ—मुखमंडिका ग्रहाच्या पीडेनें लेंकरांच्या तोंडाला टवटवी येते,
व शरिराची कांति सुंदर होते; शिरानीं जखडल्या सारखें होतें; त्या
च्या अंगाला मुताची घाण येते; तें लेंकरूं पुष्कळ खातें.

नैगमेयग्रहलक्षण.

छर्दिस्पंदनकंठास्यशोषमूर्छाविगंधिता ॥ऊर्ध्वंप
श्येद्दशेदंतान्नैगमेयग्रहंवदेत् ॥३०
अर्थ—ओकारी, कंप, घसा आणि तोंड ह्यांना कोरड, मूर्छा, दुर्गंधि, वर

वर पहाणें आणि दांत खाणें, ह्यालक्षणांनीं नैगमेय ग्रहाची बा धा समजावी. इतिबालरोगनिदानम्. ॥ ७ ॥

विषनिदान.

स्थावरंजंगमंचैवद्विविधंविषमुच्यते। मूलात्म-
कंतदाद्यंस्यात्परंसर्पादिसंभवम् ॥ १ ॥

अर्थ— स्थावर आणि जंगम असें दोन प्रकारचें विष आहे, मूलात्मक जें विष ते स्थावर, आणि सर्पादिजन्य तें जंगम, विष होय, विषाद उत्पन्न करितें; ह्मणून विष ह्मणतात; मूलादि विष दहा प्रकारचें आणि सर्पादि सोळा प्रकारचें सुश्रुतानीं सांगीतलें आहे तें असें:— मूळ, पान, फळ, फूल, साल, चीक, भार, डीक, धातु, आणि कंद, हीं दहा मूलादि विषें—आणि दृष्टि, निश्वास, दंत, नख, मूत्र, पुरीष, शुक्र, लाळ, केंस, चिमटा, विशर्धित (गुदावाटे वारासरनोनो) (पाद) गुद, अस्थि, पित्त, शूक, आणि शव, हीं सोळा जंगम विषें आहेत.

जंगमविषाचें सामान्यलक्षण.

निद्रांतन्द्रांक्लमंदाहमपाकंरोमहर्षणम् ॥ शोथंचे-
वातिसारंचकुरुतेजंगमंविषम् ॥ २ ॥

अर्थ—जंगम विषानें झोंप, तंद्रा, क्लम, दाह, अन्नाचा अपाक, रोमांच, शोथ आणि दाळ हीं लक्षणें होतात.

स्थावरविषाचेंसामान्यलक्षण.

स्थावरंतुज्वरंहिक्कांदंतहर्षंगलग्रहम् ॥ फेनछर्द्य
रुचिश्वासमूर्च्छांचकुरुतेभृशम् ॥ ३ ॥

अर्थ— स्थावर विषानें ज्वर, उचकी, दांत सळसळणें, गळा धरणें, फेंसाची ओकारी, अरुचि, श्वास, आणि अत्यंत मूर्च्छा हीं लक्षणें होतात.

राजा किंवा दुसरा कोणी मोठा मनुष्य त्याजवळ-
जे चाकर असतात, ते कधीं कधीं त्यांस
अन्नामध्यें विष चारतात, त्या
विषाचा शोध लागावा
म्हणून विष देणारा
चें लक्षण सां.

इंगितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः ॥ जानीयाद्विषदातारमेतैर्लिंगैश्च बुद्धिमान् ॥ ४ ॥ न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन्मोहमेति च ॥ अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥ ५ ॥ हसत्यकस्मात्स्फोटयत्यंगुलीर्विलिखेन्महीम् ॥ वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥ ६ ॥ विवर्णवक्त्रो ध्यामश्च नखैः किंचिच्छिनत्त्यपि ॥ आलभेतासनं दीनः करेण च शिरोरुहम् ॥ ७ ॥ वर्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः ॥ ७ ॥

अर्थ—मनुष्याचा अभिप्राय जाणणाऱ्या वैद्यानें बोलणें, चालणें, व मुखचर्या त्यांवरून आणि पुढें सांगतों ह्या लक्षणावरून विष घालणारास ओळखावें तें असें:— त्या विष घालणारास कांहीं विचारिलें असतां उत्तर देत नाहीं; आणि बोलावयास लागला तर त्यास कांहीं सुचत नाहीं; यथा कदाचित् बोलूं लागला तर निरर्थक व पुष्कळ आणि अस्पष्ट बोलतो; व एकाएकीं हंसतो; बोटें मोडतो; भुईवर रेघोट्या ओढतो; भयानें कांपतो; भिऊन लोकांकडे गरगरां पहातो; तोंड उतरून काळाठिकर पडतो; नखांनीं कांहीं गवत वगैरे तोडतो; गरिबासारखा एका जाग्यावर बसतो; डोक्यावरून हात फिरवितो; वारंवार इकडे-तिकडे वळून बसतो, त्याचें चित्त ठिकाणीं नसतें.

मूलादिविषांचीं लक्षणें.

उद्वेष्टनं मूलविषे प्रलापो मोह एव च ॥ जृंभणं वेपनं श्वासो मोहः पत्रविषेण तु ॥ ८ ॥ मुखशोथः फलविषैर्दाहोन्नद्वेष एव च ॥ भवेत्पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं श्वास एव च ॥ ९ ॥ त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवंति हि ॥ आस्यदौर्गंध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः ॥ १० ॥ फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता ॥ हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्छा दाहश्च तालुनि ॥ ११ ॥ प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ ॥

अर्थ— मूलविषानीं:— हातां पायांला वांब येतात; रोगी बडबड करितो; आणि त्याला भूल येते.

पत्रविषानें;— जांभया, कंप, श्वास, भूल, हीं होतात.

फलविषानें;— तोंड सुजतें, दाह व अन्न द्वेष होतात.

पुष्पविषांनीं;— ओकारी, पायाला फुगवटी, आणि श्वास, हे होतात.

साल, नार, डीक, } त्यांच्या विषानीं तोंडाला दुर्गंधी, अंगाला खरखरीतपणा, मस्तकशूळ, आणि तोंडावाटे कफाचा स्राव हे होतात.

क्षीरविषानें;— तोंडाला फेंस येतो, ढाळ होतात, आणि जीभ जड होते.

धातुविषानीं;— ऊर दुखतो, मूर्छा येते, आणि टाळ्याचा दाह होतो.

हीं सर्व विषें बहुत करून कालांतर मारक आहेत असें जाणावें.

विषालिप्त शस्त्रहताचें लक्षण.

सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जंतोः स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् ॥ कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति क्षतान्मांसं शीर्यते यस्य चापि ॥ १२ ॥ तृष्णा मूर्छा ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाहतं मनुजं तं व्यवस्येत् ॥ लिंगान्येतान्

न्येवकुर्याद्दमिन्नोर्बेणो विषयस्य द तं प्रमादात ॥१३॥

अर्थ— ज्या मनुष्याची जखम तत्काळ पिकते; व तींतून रक्त वाहातें; व ती पुनः पुनः पिकते; त्या जखमेंतून काळें झालेलें, सडकें, दुर्गंध, फक्क-असें मांस गळतें, व ज्यास तृषा, मूर्छा, ज्वर, आणि दाह, हे होतात; त्या स विष विलिप्त शस्त्राची जखम लागली आहे, असें जाणावें.

शत्रूनीं कपट करून ज्याच्या व्रणावर विष घातलें असेल त्याच्या व्रणाची ही अशींच लक्षणें होतात.

स्थावरविषसांगूनजंगमामध्येंसर्पविष हेंअतितीक्ष्णआहेम्हणूनपहिल्यानेंस र्पांच्याजातिसांगतो.

वातपित्तकफात्मानोभोगिमंडलिराजिलाः॥यथा क्रमंसमाख्याता द्व्यंतराद्वंद्वरूपिणः॥१४॥ ॥

अर्थ— भोगी, मंडली, आणि राजिल हे सर्प अनुक्रमानें वातपित्त, कफ, प्रकृति आहेत, आणि जे द्व्यंतर (ह्मणजे ज्यांत दोघांचा विशेष आहे, असें; उदाहरणें; कृष्ण सर्पा पासून मंडलिनी किंवा गोनसि, (घोणस) चा गर्ई झालेले, अथवा मंडलिनीचे गर्ई घोणसा पासून-झालेले, अथवा काळ्या नागिणीच्या गर्ई घोणसा पासून झालेले, या प्रमाणें दुसऱ्या हि मिश्रजाती कल्याव्या.) ते द्वंद्व प्रकृतीचे असतात; भोगी ह्मणजे ज्या सर्पाला फणा असून रंग काळा असतो, आणि राजिल म्हणजे ज्यावर चित्र विचित्र रेषा असतात तो.

भोगिप्रभृतिसर्पानींकेलेल्या दंशावरवातादिकांचेंलक्षणसांगतो.

दंशोभोगिकृतःकृष्णःसर्ववातविकारकृत्॥पी तोमंडलिजःशोथोमृदुःपित्तविकारवान्॥१५॥

राजिलोत्थोभवेद्दंशःस्थिरशोथश्चपिच्छिलः॥पां

डुःस्निग्धोनिसांद्रास्सृक्सर्वश्लेष्मविकारवान् ॥१६॥

अर्थ— कृष्णसर्पानें केलेला डांस काळा व सर्व वात विकार करणारा असतो; मंडलीच्या डांस पिंवळा, शोथ, रक्त, मऊ, आणि पित्तविकार करणारा असतो; आणि राजिल्याचा डांस लुकलुकीत, पांडुरवर्ण, व तुकतुकीत असतो; व त्याचा शोथ कठीण असतो; त्यांतून दाट रक्त निघतें; आणि सर्व कफ विकार होतात.

विशिष्ठदेशावर वविशिष्टनक्षत्रावर डसल्याचें असाध्यलक्षण सांग.

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसंध्यासुचतुःपथेषु ॥ याम्येत्वदस्राःपरिवर्जनीयाऋक्षेशिरा मर्मसुयेचदष्टाः ॥१७॥

अर्थ— पिंपळाच्या पारावर, देवळांत, मसणांत, वारुळांवर, संध्याकाळीं, चव्हाट्यावर, भरणी नक्षत्रावर, ‘च’कारानें आर्द्रा, आश्लेषा, मघा, मूळ, कृत्तिका, ह्या घ्याव्या, आणि शिरा मर्मावर सर्पदंश झाला असतां मनुष्य वांचत नाहीत.

उष्णाच्यायोगानें विषाचाजोर होतोतोसांग.

दर्वीकराणांविषमाशुहंतिसर्वाणिचोष्णेद्विगुणीभवंति ॥

अर्थ— नागांचें विष तत्काळ प्राण घेतें; आणि सर्व विषें उष्णाच्या योगानें दुप्पट कार्य करितात.

अजीर्णपित्तातपपीडितेषुबालेषुवृद्धेषुबुभुक्षितेषु ॥ क्षीणक्षतेमेहिनिकुष्टदुष्टेरूक्षेबलेगर्भवतीषुचापि ॥१८॥

अर्थ— अजीर्ण, पित्त, आणि सूर्यताप, त्यांनीं पीडलेलें, बालक,

कृश, सुकेलेले, क्षीणझालेले, ,उरःक्षती, मेही, कुष्टी, रूक्ष, निर्बळ, आणि गर्भिणी, त्यांनां सर्पदंश झाला असतां त्यांचा तत्का ळ नाश होतो.

असाध्यलक्षण.

शस्त्रक्षतेयस्यनरक्तमस्तिराज्योलताभिश्चनसंभवं ति॥ शीताभिरद्भिश्चनरोमहर्षोविषाभिभूतंपरिवर्जयेत्तम्॥

अर्थ—ज्याला विषाचा अंमल चढला आहे, त्याला शस्त्रानें घाय केला असतां त्यांतून रक्त येत नाहीं; किंवा चाबूक मारल्यानें अंगावर वळ उठत नाहींत; अथवा थंड पाणी अंगावर ओतलें असतां रोमांच येत नाहींत; त्यालाउतार देण्याचा खटपटीस पडूं नये.

दुसरें असाध्य लक्षण.

जिह्मंमुखंयस्यचकेशशातोनासावसादश्चसकं ठभंगः॥ रक्तासकृष्णःश्वयथुश्चदंशेहन्वोःस्थि रत्वंचविवर्जनीयः॥२०॥

अर्थ—ज्याचें तोंड वांकडें किंवा स्तब्ध होतें; केंस ओढतां क्षणींच उपटतात; नाकाचा शेंडा वांकडा होतो; मानेचा कांटा मोडल्यासा रखें डोकें सांवरत नाहीं; आणि दंश स्थळीं सूज येते, आणि दाढा ड बसतें, तो पुरुष सोडावा.

दुसरें असाध्यलक्षण.

वर्तिर्घनायस्यनिरेतिवक्त्राद्रक्तंस्रवेदूर्ध्वमधश्चय स्य॥ दंष्ट्राभिघाताश्चतुरस्ययस्यतंचापिवैद्यःप रिवर्जयेत्तु॥२१॥ उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतंवाहीनस्व रंचाप्यथवाविवर्णम्॥ सारिष्टमत्यर्थमवेगिनंच जत्यान्नरंतत्रनकर्मकुर्यात्॥२२॥

अर्थ—ज्याच्या तोंडा वाटे दाट ळळेचा लोंडा निघतो; आणि ना-

का तोंडा वाटे व गुदा वाटे रक्त स्राव होतो; व ज्याला च्यार दांत लागले असतात, तो सोडावा. अत्यंत उन्मत्त झालेला, किंवा ज्वरातिसारादि उपद्रवांनीं पीडित, बोलण्यास असमर्थ, काळा ठिकर पडलेला, नासाभंगादि अरिष्ट लक्षण युक्त, ज्याला वेग (झें बू) येत नाहींत, असा; किंवा विण्मूत्रादि वेगरहित अशा विषार लेल्या पुरुषास सोडावें; त्यास उपचार करूंनये.

दूषिविष.

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ॥ स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥ २३ ॥

अर्थ — विषघ्न औषधानीं हतवीर्य झालेलें; किंवा वणवा, वारा, आणि ऊन त्यांनीं शोषून टाकलेलें, किंवा जें स्वभावानेंच गुणानें कमी आहे, वस्तुनें झालेलें असें स्थावरजंगमात्मक विष दूषी विषत्वाप्रत पावतें.

दूषीविषलक्षण.

वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वितं वर्षगणानुबंधि ॥ तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगंधिवैरस्ययुतः पिपासी ॥ २४ ॥ मूर्छाभ्रमं गद्गदवाग्वमित्वं विचेष्टमानोरतिमाप्नुयाद्वा ॥

अर्थ — तें दूषी विष अल्पवीर्य असल्यामुळें मारक होत नाहीं; तें कफ संबंध झाल्यामुळें उष्णादि गुण कमी होऊन वर्षानुवर्ष गर रूपानें रहातें; त्या गर विषानें पीडित झालेल्या पुरुषाला ढाळ होतात; त्याचा वर्ण पालटतो; त्याच्या तोंडाला वाईट वास येतो; त्याचें तोंड बेचव होतें; त्याला तहान लागते; मूर्छा येते, भ्रम होतो, तो बोलतांना अक्षर खातो, त्याला वांति होते, तो वेडे वेडेचार करतो; आणि त्याला चैन पडत नाहीं.

स्थानभेदाप्रमाणेंत्याचेंविशिष्टलक्ष.

आमाशयस्थेकफवातरोगीपक्वाशयस्थेनिलपित्त रोगी॥ भवेत्समुद्ध्वस्तशिरोरुहांगोविलूनपक्षस्तु यथाविहंगः॥२५॥

अर्थ—तें विष आमाशयांत गेलें असतां कफ वातजन्य रोग होतात; आणि पक्वाशयांत उतरलें असतां वात पित्तजन्य रोग होतात; व त्या रोग्याच्या डोळ्यांचे व अंगावरचे केंस झडून पक्ष उपटून टांकलेल्या पक्ष्या प्रमाणें तो ओला दिसतो.

रसादिधातुगतविषाचें सामान्यल०

स्थितंरसादिष्वथवायथोक्तान्करोतिधातुप्रभवान्विकारान्॥कोपंचशीतानिलदुर्दिनेषुयात्याशुपूर्वंश्रृणुतस्यलिंगम्॥२६॥

अर्थ—रसादि धातू मध्यें हें विष गेलें असतां त्यात्या धातूचे विकार होतात; आणि थंडी, वारा, आणि मळभ असेल त्या वेळेस त्याचा लवकर कोप होतो, त्याचें लक्षण सांगतो.

निद्रागुरुत्वंचविजृंभणंचविश्लेषहर्षावथवांगमर्दः॥ततःकरोत्यन्नमदाविपाकावरोचकंमंडलकोठजन्म॥२७॥मांसक्षयंपादकरप्रशोथंमूर्छांतथाछर्दिमथातिसारम्॥दूषीविषंश्वासतृषौचकुर्याज्ज्वरप्रवृद्धिंजठरस्यचापि॥२८॥उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदाहंतथान्यत्क्षपयेच्चशुक्रम्॥गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्चकुष्ठंतांस्तान्विकारांश्चबहुप्रकारान्॥२९॥

अर्थ—दूषी विषाच्या योगानें झोंप, जडत्व, जांभया, अंगशिथिल होणें, रोमांच, अंग मोडणें, हीं पूर्वी होऊन नंतर जेवल्यावर हर्ष

वाटणें, अन्न पचन न होणें, अरुचि अंगावर चकांदळें व गांधी उठणें, मांस क्षय, हाता पायाला सूज मूर्छा, वांति, ढाळ, श्वास, तृषा, ज्वर, उदर रोग, हे विकार होतात; व आणखीही नाना प्रकारचे विकार होतात; ते येणें प्रमाणें:—एकाद्या पासून उन्माद रोग होतो; एकाद्या पासून दाह होतो, दुसऱ्या पासून नपुंसकत्व येतें, तिसऱ्या पासून गद्गदत्व प्राप्त होतें, कोणा पासून कुष्ट, विसर्प, विस्फोटादि अनेक प्रकारचे रोग होतात.

दूषीविषाची निरुक्तिः

दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ॥ यस्मात्संदूषयेद्धातूंस्तस्माद्दूषी विषं स्मृतम् ॥ ३० ॥

अर्थ—देश, काल, अन्न, आणि दिवानिद्रा, त्यांनीं वारंवार दूषित झालेलें विष धातूंनां दुष्ट करितें; म्हणून त्याला दूषी विष म्हणतात.

दूषि विष हें दोन प्रकारचें आहे, एक कृत्रिम, आणि दुसरें गरसंज्ञक, सविष पदार्थां पासून जें केलेलें असतें तें कृत्रिम विष, आणि निर्विष द्रव्याच्या संयोगा पासून होतें त्याला गर म्हणतात.

तीं दोन्हीं विषें सां.

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानांगजान्मलान् ॥ शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान्प्रयच्छंत्यन्नमिश्रितान् ॥ ३१ ॥ तैः स्यात्पांडुः कृशोऽल्पाग्निर्ज्वरश्चास्योपजायते ॥ मर्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथलक्षणम् ॥ ३२ ॥ जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मगुल्मक्षयज्वराः ॥ एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिंगानि दर्शयेत्

अर्थ—आपल्या हातीं अधिकार व सर्व मालमत्ता यावी त्या करितां स्त्रिया आपल्या भर्त्याला घाम, आर्तव, (विटाळ) व अंगावरले ठिक ठिकाणचे मळ अन्नांत कालवून देतात; किंवा शत्रुकृत गरविषा

वा प्रयोग, ईहीं करून मनुष्य पांढरा फटफटीत, व कृश होऊन त्याचा अग्नि मंद होतो, व त्याला ज्वर येतो, आणि मर्माला पीडा होते, पोट फु गतें, हातांला सूज येते, उदर रोग, ग्रहणी रोग, राजयक्ष्मा, गुल्म, क्षय जन्य ज्वर, त्या व्याधीची व दुसऱ्या अशा प्रकारच्या व्याधींचीं लक्षणें हो.

त्याचें साध्यादि लक्षण.

साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोषितम् ॥ दूषी
विषमसाध्यं तु क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ३४ ॥ ॥

अर्थ— दूषी विष पोटांत गेल्यावर तत्काळ उपाय केला आणि रोगीं प थ्यानें वागला तर साध्य होतें; वर्ष लोटलें असलें तर याप्य होतें; आणि क्षीण व अपथ्य सेवणाराचें तें असाध्य होतें.

लूता विष.

यस्माल्लूनं तृणं प्राप्तामुनेः प्रस्वेदबिंदवः ॥ तस्माल्लू
ताः प्रभाष्यंते संख्यया ताश्च षोडश ॥ ३५ ॥

अर्थ— विश्वामित्र राजा वसिष्ठाची कामधेनु बलात्कारानें नेत अस तां वसिष्ठ ऋषीला राग आला, व तेवेळेस त्याच्या ललाटापासून- घामाचे बिंदू निघाले ते, जवळ कापलेलें गवत होतें, त्यावर पडले;- त्याची लूता (कोळी) झाल्या, त्याच्या जाती सोळा आहेत.

त्यांच्या दंशाचें सामान्य ल०

ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ॥ ज्वरो
दाहोतिसारश्च गदाः स्युः श्च त्रिदोषजाः ॥ ३६ ॥
पिडिका विविधाकारा मंडलानि महांति च ॥ शो-
थामहांतो मृदवो रक्तश्यावाश्चलास्तथा ॥ ३७ ॥
सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ ॥

अर्थ— त्यानीं दंश केला असतां डांस सडतो; आणि त्यांतून रक्त वा हातें; ज्वर, दाह, अतिसार, आणि त्रिदोषज रोग व नाना प्रकारचे फोड, मोठ मोठालीं चकंदळें, मऊ, तांबडी, हिरवी, निळी, आणि चंचळ अशी सूज इत्यादि लक्षणें होतात, यावरून सर्व लूतांचें सामान्य लक्षण आ०

दूषीविषलूतांचें दंशलक्षण.

दंशमध्येतुयत्कृष्णंश्यावंवाजालकावृतम् ॥ ३८ ॥
ऊर्ध्वाकृतिभृशंपाकंक्लेदकोथज्वरान्वितम् ॥ दूषी
विषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमितिनिर्दिशेत् ॥ ३९ ॥

अर्थ— ज्या डासाचा मध्य भाग काळा किंवा हिरवा, निळा, किंवा जाळ्या सारखा, उचल लेला, असून लवकर पिकतो, व त्यांतून सड की लस वाहाते; त्या मुळें ताप येतो, तो डांस दूषी विष लूतानीं केला ह्मणून जाणावें.

प्राणहरलूता.

सर्पाणामेवविण्मूत्रशवकोथसमुद्भवाः ॥ दूषीवि-
षाःप्राणहराइतिसंक्षेपतोमताः ॥ ४० ॥ शोथाःश्वे-
ताऽसितारक्ताःपीताःसपिटिकाज्वराः ॥ प्राणांति
काभिर्जायंतेदाह हिक्काशिरोग्रहाः ॥ ४१ ॥

अर्थ— सर्पाच्याच मळमूत्रा पासून अथवा मेलेला सर्प सडून त्यां पासून जे दूषी विषाचे किडे होतात, ते प्राण घेतात, त्यांचे डांस फ जतात; व ते पांढरे, काळे, तांबडे, पिवळे होतात, व त्यानां पुरळ येतो आणि रोग्यास ताप येतो, दाह होतो, उचकी लागते, मस्तक शूळ होतो.

दूषीविषारवुलक्षण.

आदंशाच्छोणितंपांडुमंडलानिज्वरोऽरुचिः ॥ लो

महर्षश्वदाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते ॥ ४२ ॥

अर्थ— विषार झेलला उंदीर डसला असतां दंशांतून रक्त वाहातें; तें पांढुरकें असतें; अंगावर मंडळें उठतात; ताप येतो; अरुचि होते; शहारे येतात; आणि दाह होतो.

प्राणहरमूषकविषलक्षण.

मूर्छांगशोथवैवर्ण्यक्लेदोमंदश्रुतिर्ज्वरः ॥ शिरोगुरुत्वंलालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषकैः ॥ ४३ ॥

अर्थ— प्राण हर मूषक डसल्यानें मूर्छा, मूषकाकार सूज, विवर्णत्व, क्लेद, ऐकूं न येणें, ताप, डोक्याला जडत्व, लाळ आणि रक्त ह्यांची गुळणी, हीं लक्षणें होतात.

कृकलासदष्टलक्षण.

कार्ष्ण्यंश्यावत्वमथवानानावर्णत्वमेवच ॥ व्यामोहोवर्चसोभेदोदष्टेस्यात्कृकलासकैः ॥ ४४ ॥

अर्थ— सरडा डसला असतां अंगाचा काळा किंवा हिरवा निळा किंवा नाना प्रकारचा वर्ण होतो, व रोग्याला भ्रांति आणि अतिसार होतात.

वृश्चिकविषलक्षण.

दहत्यग्निरिवादौतुभिनत्तीवोर्ध्वमाशुवै ॥ वृश्चिकस्यविषंयातिपश्चाद्दंशेवतिष्ठति ॥ ४५ ॥

अर्थ— विंचू डसला म्हणजे पहिल्यानें विस्तवानें भाजल्या सारखी आग होते, मग तो वर चढतो, आणि मागून डसल्या जागीं ठुण ठुण रहातें.

असाध्यलक्षण.

दष्टोऽसाध्यस्तुहृद्घ्राणरसनोपहतोनरः ॥ मांसैः

पलाङ्खिरत्यर्थवेदनार्तोजहात्यसून् ॥ ४६ ॥

अर्थ– हृदय, नाक, जीभ, ह्या ठिकाणीं विंचू डसला असतां मांस ग-
ळून अत्यंत वेदना होऊन मनुष्य मरतो.

कणभदष्टलक्षण.

विसर्पः श्वयथुः शूलंज्वरश्छर्दिरथापिवा ॥ लक्षणं
कणभैर्दष्टे दंशश्चैवविशीर्यते ॥ ४७ ॥

अर्थ– कणभ (एकजातीचाकिडा) डसला असतां, विसर्प, सूज, शू-
ळ, ताप, ओकारी, हीं लक्षणें होतात; आणि डांस सडतो.

उच्चिटिंगविषलक्षण.

हृष्टरोमोच्चिटिंगेनस्तब्धलिंगोभृशार्तिमान् ॥ दष्टः
शीतोदकेनेवसिक्तान्यंगानिमन्यते ॥ ४८ ॥

अर्थ– उच्चिटिंग (इंगळी) डसला असतां अंगाला रोमांच येतात,
शिश्न ताठतें; फार वेदना होतात; आणि सर्वांगावर गारपाणी ओत-
ल्या सारखें वाटतें; उच्चिटिंगास उष्ट्र धूम म्हणतात.

मंडूकविषलक्षण.

एकदंष्ट्रार्दितःशूनःसरुजःपीतकःसतृट् ॥ छर्दिर्नि
द्राचसविषैर्मंडूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ४९ ॥

अर्थ– विखारी बेडूक डसला असतां त्याचा एक दांत लागतो, त्या
ठिकाणीं पिवळी सूज येते, ती दुखते; तृषा, वांति, आणि निद्रा हीं लक्षणें हो॰

सविषमत्स्यदष्टलक्षण.

मत्स्यास्तुसविषाःकुर्युर्दाहंशोथंरुजंतथा ॥

अर्थ– सविष मत्स्य डसले असतां दाह, सूज, आणि शूळ हीं होतात.

सविषजळौकादष्टलक्षण.

कंडूंशोथंज्वरंमूर्छांसविषास्तुजलौकसः॥ ५०॥

अर्थ— सविष जळवा डसल्या असतां कंडू, शोथ, ज्वर, आणि मूर्च्छा, हीं लक्षणें होतात.

गृहगोधिका (पाल) विषल.

विदाहंश्वयथुंतोदंस्वेदंचगृहगोधिका॥

अर्थ— पालीच्या विषानें विदाह होतो, सूज येते, टोंचणी लागते. आणि घाम येतो.

शतपदी (गोम) विषलक्ष.

दंशेस्वेदंरुजंदाहंकुर्याच्छतपदीविषम्॥ ५१॥

अर्थ— गोम डसली असतां दंश स्थानीं घाम येतो, सूज होतो, आणि आग होते.

मशक (डास) दृष्टलक्षण.

कंडूमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मंदवेदनः॥ ॥

अर्थ— डास डसल्यानें जी किंचित् सूज येते, तिला कंडू सुटते, व थोडी पीडा होते.

असाध्यमशकक्षताचें ल.

असाध्यकीटसदृशमसाध्यंमशकक्षतम्॥ ५२॥

अर्थ— पर्वतावर जे सविष डास असतात, त्यानीं केलेलें क्षत असाध्य कीटकांच्या क्षताप्रमाणें असाध्य होतें.

सविषमक्षिकादंशाचें लक्षण.

सद्यःप्रस्राविणीश्यावादाहमूर्च्छाज्वरान्विता॥

पिडकामक्षिकादंशेतासांतुस्थगिकासुरन्॥ ५३॥

अर्थ— सविष माशी डसल्या ठिकाणीं काळी पुळी येते, ती तत्क्षणी

वाटूं लागते; त्या ठिकाणीं आग होते, तिच्या योगानें मूर्च्छा आणि ज्वर येतो; त्या मक्षिका मध्यें स्थगिका नामक जी मक्षिका आहे ती प्राण हरक आहे.

चतुष्पादादिकांचें साधारणविष.

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वानखदंतविषंचयत्॥ शूयते पच्यतेचापिस्रवतिज्वरयत्यपि॥५४॥

अर्थ—व्याघ्रादि चतुष्पाद, वनमनुष्यादि वानरादि द्विपाद त्यांच्या नख दंताचेंविष रुजतें, पिकतें, वाहातें, व त्याच्या योगानें ताप येतो.

विषउतरल्याचें लक्षण.

प्रसन्नदोषंप्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकांक्षंसम मूत्रविट्कम्॥प्रसन्नवर्णेंद्रियचित्तचेष्टंवैद्योवग च्छेदविषंमनुष्यम्॥५५॥ इतिविषनिदानं॥

अर्थ—ज्या पुरुषाचे वातादि दोष निर्मळ झाले आहेत, रस रक्तादि धातु आरोग्या वस्थेंत जसे असतात, तसे झाले आहेत, ज्याला अन्न खाण्याची इच्छा होते, मळ मूत्रें व्हावीं तशीं होतात, शरीराचा वर्ण, इंद्रियें, मन, आणि व्यापार हे ज्याचे शुद्ध होतात; त्याचें विष उतरून गेलें आहे, म्हणून वैद्यानें समजावें.

इतिविषनिदानंसमाप्तम्.

मधुकोशाख्यनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया॥व्याख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥१॥

इतिमाधवनिदानंसमाप्तम्.

माधवाचार्यांनीं सांगितलीं नसून लोकांच्या फार उपयोगी पडणारीं अशीं कांहीं निदानें आहेत, तीं अन्यग्रंथांतून काढून येथें लिहितों.

षांड्यनिदान.

(सुश्रुतांतून.)

आसेक्यनपुंसकाचें लक्षण.

पित्रोरत्यल्पवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्॥ स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम्॥१॥

अर्थ— माता पितरांच्या अति अल्प वीर्यापासून जो गर्भ राहतो, तो पुरुष आसेक्यनामा षंढ होतो, तो आपले मुखांत दुसऱ्याकडून मैथून करवून पडलेलें शुक्र गिळतो; तेणें करून त्याला चेतना उत्पन्न होऊन त्याची मैथुना विषयीं प्रवृत्ति होते; त्याचें दुसरें नांव मुखयोनि.

सौगंधिकनपुंसकाचें लक्षण.

यः पूतियोनौ जायेत स सौगंधिकसंज्ञितः॥ स योनिशेफसोर्गंधमाघ्राय लभते बलम्॥२॥

अर्थ— जो पुरुष दुष्ट योनी पासून उत्पन्न होतो, त्याला योनि व शिश्न हुंगल्यानें चेतना होते; त्याला सौगंधिक म्हणतात, दुसरें नांव नासायोनि.

कुंभिकषंढाचें लक्षण.

स्वे गुदे ब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंवत्प्रवर्तते॥ कुंभीकः स तु विज्ञेयः॥

अर्थ— जो पुरुष पूर्वीं आपली गुदा दुसऱ्या कडून मारवून चेतना झाल्यावर पुरुषा प्रमाणें स्त्रीच्यां ठायीं प्रवृत्त होतो; तो कुंभी

शाचें लक्षण जाणावें.

सविषनिर्विषदंशाचें लक्षण.

कंडूनिस्तोदवैवर्ण्यरुक्स्वेदज्वरभ्रमाः ॥ विदा
हरागरुक्पाकशोफग्रंथिविकुंचनम् ॥ ५ ॥ दंशा
वदरणंस्फोटाःकर्णिकामंडलानिच ॥ सर्वत्रसवि
षेलिंगंविपरीतंतुनिर्विषे ॥ ६ ॥

अर्थ—कंड, टोंचणी, वर्ण बदलणें, मेहरी, लस, ज्वर, भ्रम, आग, लाली, ठणका, पिकणें, सूज, गांठी आकुसणें, दंशाला चिरा पडणें, फोड, कर्णिका, मंडळें, हीं लक्षणें सविषदंशाचीं होत; त्यांच्या विपरीत लक्षणें दृष्टीस पडलीं तर ते निर्विष आहेत; म्हणून समजावें.

असाध्य लक्षण.

दष्टोयेनतुतच्चेष्टांकुर्वन्विनश्यति ॥ पश्यंस्त
मेवचाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ ७ ॥

अर्थ—ज्या प्राण्याचा दंश ज्याला झाला आहे त्याच्या सर्व चेष्टा तो करतो; ओरडतो, आणि आरसा पाणी वगैरे पदार्थांमध्यें त्याचें प्रतिबिंब पहातो, तो नाश पावतो.

जलसंत्रासनामा.

योऽद्भ्यस्त्रस्येद्दष्टोपिशब्दसंस्पर्शदर्शनैः ॥ जलसं
त्रासनामानंदष्टंतमपिवर्जयेत् ॥ ८ ॥

अर्थ—जो पुरुष, पाण्याचा शब्द, स्पर्श, आणि अवलोकन इहीं करून पाण्याला भितो, त्याला जलसंत्रासनामा म्हणतात, तो वैद्यानें सोडावा.

स्नायुकनिदान.

(वृंदमाधवांतून)

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् ॥ भि
नत्ति तत्क्षते तत्र सोष्मा मांसं विशोष्य च ॥ १ ॥ कुर्या
त्तंतुनिभं जीवं वृत्तं सितं क्रमाद्बहिः ॥ शनैः शनैः
क्षताद्याति छेदात्कोपमुपैति च ॥ २ ॥ तत्पातात्छो
फशांतिः स्यात्पुनः स्थानांतरे भवेत् ॥ स स्नायुकः
केति विख्यातः क्रियोक्तात्तु विसर्पवत् ॥ ३ ॥ बाह्वो
र्यदि प्रमादेन जंघयोस्त्रुट्यते क्वचित् ॥ संकोचं खं
जतां चैव छिन्नो जंतुः करोत्यसौ ॥ ४ ॥

अर्थ– हाता पायामध्यें दोष कुपित होऊन विसर्पासारखी सूज येते, ती फुटून क्षत पडतें, तेथें जळजळ फार होते, व मांस शुष्क होऊन सूतासारखा वाटोळा पांढरा दोरा बाहेर येतो, तो हळू हळू क्षताच्या बाहेर निघताना तुटला तर फार दुःख देतो. आणि सगळा बाहेर निघाला म्हणजे सूज बसरते; त्यांत कांहीं अंश राहिला असला तर पुनः दुसरे ठिकाणीं होतो; त्या रोगाला स्नायुक (नारू) म्हणतात. त्यावर विसर्पाप्रमाणें चिकित्सा सांगितली आहे, कदाचित् हाताला किंवा पायाला नारू होऊन ठणकूं लागून तुटला असतां हात पाय अखडतात, आणि रोगी खुळा लुळा होतो.

शूकार्त्तवदोषनिदान.

(रूस्त्रुतांतून)

वातपित्तश्लेष्मशोणितकुणपगंध्यनल्पग्रंथि

पूतिपूयक्षीणरेतसः प्रजोत्पादनेन समर्थाः ॥ तत्र वातवर्णवेदनं वातेन, पीतवर्णवेदनं पित्तेन, श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा, शोणितवर्णपित्तवेदनं रक्तेन, कुणपगंध्यनल्पंच रक्तेन, ग्रंथिभूतं श्लेष्मवाताभ्यां, पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्यां, क्षीणशुक्रं प्रागुक्तं पित्तवाताभ्यां, मूत्रपुरीषगंधि सर्ववर्णवेदनं सन्निपातेनेति ॥ तेषु कुणपग्रंथिपूयक्षीणरेतसः कृच्छ्रसाध्याः ॥ मूत्रपुरीषरेतसः असाध्याः ॥ ॥ ॥

अर्थ— वात, पित्त, कफ, रक्त, ह्यांनीं दूषित झालेलें, शवगंधि, पुष्कळ, दुर्गंधि, आणि पुवा सारखें, असें ज्या पुरुषाचें रेत असतें, त्यानें प्रजोत्पादन होत नाहीं, जें शुक्र वायूनें दुष्ट होतें, त्याचा वर्ण काळा तांबूस असा असतो, व त्यामुळें तोदादिक वेदना होतात; पित्तानें दुष्ट झालेल्या शुक्राचा पिंवळा निळा इत्यादि वर्ण होतात; व त्यामुळें उषा चोषादि वेदना होतात; कफ दुष्ट झालेल्या शुक्राचा वर्ण श्वेत असतो, व त्यामुळें मंद वेदना होतात; रक्तानें दुष्ट झालेल्या शुक्राचा वर्ण आरक्त असतो; आणि त्यामुळें उषाचोषादि पीडा होतात; व रक्तानें शुक्र प्रेत गंधि आणि पुष्कळ असें असतें; कफ वातानीं दूषित झालेलें शुक्र गांठाळतें; पित्त कफानीं दूषित झालेल्या शुक्रास नासक्या पुवासारखी घाण येते; पित्तवायूच्या योगानें शुक्र क्षीण होतें; सन्निपातानें दूषित झालेल्या शुक्राला पूर्वीं सांगितलेले सर्व वर्ण व वेदना असतात; व त्याला मूत्र पुरीषाची घाण येते; त्या मध्यें कुणप, ग्रंथि, पूय, क्षीण, रेतस हे चोघे कृच्छ्रसाध्य, आणि मूत्र पुरीष रेतस असाध्य, बाकी राहि

लेले अर्थात साध्य जाणावे.

आर्तवदोष.

आर्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथक् द्वंद्वैः समस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति ॥ तदपि दोषवर्णवेदनाभिर्ज्ञेयम् ॥ तेषु कुणपग्रंथिपूतिपूयक्षीण मूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यम् ॥ साध्यमन्यच्चेति ॥

अर्थ— आर्तव म्हणजे स्त्रियांचें रज हें ही वातादि पृथक् दोष, रक्त, द्वंद्व, आणि सन्निपात, ई हीं करून दुष्ट झालें असतां गर्भ धारणास अयोग्य होतें; तेंही दोषांचे वर्ण आणि वेदना याणीं जाणावें; त्यामध्यें कुणप, ग्रंथि, पूतिपूय, क्षीण, मूत्र पुरिषा सारखें जें असतें तें असाध्य होय, बाकीचें साध्य जाणावें.

मंथरकज्वर (मधुराज्वर) लक्षण.

(योगरत्नांतून.)

ज्वरो दाहो भ्रमो मोहोत्यतीसारो वमिस्तृषा ॥
अनिद्रा मुखशोषश्च तालुजिव्हा च शुष्यति ॥ १ ॥
ग्रीवायां परिदृश्यंते स्फोटकाः सर्षपोपमाः ॥ घृताशनात्स्वेदरोधान्मंथरो जायते नृणाम् ॥ २ ॥ ॥

अर्थ— तूप अधिक खाल्ल्यानें किंवा घामाचा रोध केल्यानें मनुष्यांस मधुराज्वर येतो, त्याचीं लक्षणेः— ज्वर, दाह, भ्रम, मूर्च्छा, अतिसार, वांति, तृषा, निद्रानाश, तोंडाला व टाळयाला, आणि जिभेला कोरड पडणें; मानेवर पांढऱ्या मोहोऱ्या सारखे फोड येणें, त्या ज्वराचा माधवानें पित्तज्वरांत अंतर्भाव केला आहे, म्हणून वेगळा

सांगीतला नाहीं परंतु व्यवहारांत हा ज्वर वेगळाच मानतात; कित्येक ग्रंथ कारानीं त्याचें नांव निराळें सांगून चिकित्सा ही पृ सांगितली आहे.

विष्टंभगर्भाचें (सल) लक्षण:— गर्भिणीनें अकाळीं न केलें असतां अथवा रूक्षादि पदार्थ खाल्ले असतां वायु कुपित हो न गर्भ रूक्ष करितो, तेणें करून त्याचें चलन वलन व वृद्धि बंद पडूं लाग आणि कालें करून त्याला वायूची पीडा होऊन त्याचा सल होतो.

उपविष्टगर्भाचें (सलाचा भेद) लक्षण:—गर्भिणी रू अत्यंत विदाहि पदार्थांचें भक्षण केलें असतां रक्तस्राव फार हो त्या मुळें तो गर्भ पुढें वाढत नाहींसा होतो, त्याला हालचाल म असते, अशा गर्भास उपविष्ट म्हणतात.

रोगानुक्रमणिका.

ज्वरातिसारो ग्रहणी अर्शोजीर्णविषूचिका ॥ अ
लसश्च विलंबी चक्रमिरुक् पांडुकामला: ॥ १ ॥ ह
लीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा उर:क्षतम् ॥ कासो हि
क्का सह श्वास: स्वरभेदस्त्वरोचकम् ॥ २ ॥ छर्दिस्तृ
ष्णा च मूर्छाद्या रोगा: पानात्ययादय: ॥ दाहोन्मादाव
पस्मार: कथितो थानिलामय: ॥ ३ ॥ वातरक्तमुरुस्तं
भआमवाथो थ मुलरुक् ॥ पंक्तिजं शूलमानाह उदा
वर्तो थ गुल्मरुक् ॥ ४ ॥ हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्रा-

घातस्तथाश्मरी ॥ प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥ ५ ॥ मेदस्तथोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगंडकः ॥ गंडमालापचीग्रंथिरर्बुदं श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥ विद्रधिर्व्रणशोथश्च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिके ॥ भगंदरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥ ७ ॥ शीतपित्तमुदर्दश्च कोठश्चैवाम्लपित्तकम् ॥ विसर्पश्च सविस्फोटः सरोमांत्यो मसूरिका ॥ ८ ॥ क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरस्स्त्रीबालकग्रहाः ॥ विषं चेत्ययमुद्देशो रुग्विनिश्चयसंग्रहे ॥ ९ ॥ ॥ ध ॥ ॥

समाप्तम्